

EMAKEELE SELTSI
AASTARAAMAT

58
2012

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA
EMAKEELE SELTS

EMAKEELE SELTSI AASTARAAMAT

Peatoimetaja Mati Erelt

58
2012

Teaduste Akadeemia Kirjastus
Tallinn 2013

Emakeele Seltsi aastaraamat 58 (2012) /
The Year Book of the Estonian Mother Tongue Society 58 (2012)

Toimetuskolleegium Riho Grünthal (Helsinki), Cornelius Hasselblatt (Groningen),
Tuomas Huumo (Turku/Tartu), Arvo Krikmann (Tartu),
Helle Metslang (Tartu), Karl Pajusalu (Tartu), Raimo Raag
(Uppsala), Kristiina Ross (Tallinn), Urmas Sutrop (Tallinn/
Tartu), Lembit Vaba (Tampere), Jüri Viikberg (Tallinn),
Tiit-Rein Viitso (Tartu), Eberhard Winkler (Göttingen)

Toimetus Mati Erelt peatoimetaja
Sirje Mäearu toimetaja

Toimetuse aadress Emakeele Selts
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn

telefon 644 9331
e-post es@eki.ee

Trükk trükikoda Pakett

ISSN 0206-3735

Emakeele Selts on asutatud 1920. aastal
Emakeele Seltsi aastaraamat ilmub 1955. aastast

Emakeele Seltsi aastaraamat on registreeritud andmebaasides MLA Directory of Periodicals (Modern Language Association, USA) ja Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA. Cambridge Scientific Abstracts (CSA), USA) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafias Linguistic Bibliography Online (BL Online). Täistekstid on elektrooniliselt Kesk- ja Ida-Euroopa teadusajakirjade andmebaasis Central and Eastern European Online Library (CEEOL).

Emakeele Seltsi aastaraamatu väljaandmist on rahaliselt toetanud riiklik programm „Eesti keel ja kultuurimälu (2009–2013)” ning Haridus- ja Teadusministeerium

© Emakeele Selts

SISUKORD

Martin Ehala

Keele uuendamise piirid ja analoogia	9
Limits for language renewal and analogy	29

Mati Erelt

Keeldkõne vormidest	30
Concerning the forms of prohibitive speech	38

Mariko Faster

Veekogude ja teekonnaga seotud kohanimesid Eesti lõunapiiril	39
Place names motivated by water and waterways on the southern border of Estonia	56

Petar Kehayov, Eva Saar, Miina Norvik, Andres Karjus

Hääbuva kesklüüdi murde jälgedel suvel 2012	58
In the footsteps of vanishing Central Lude in summer 2012	100

Laivi Laanemets

Adjektiivide mõjutusfunktsioonid reklaamikeeles	102
Persuasive techniques of using adjectives in advertising language	125

Kersti Lepajõe, Kärt Talsi, Liisa Tepp

Loodusteaduste õpikute keelest	126
About the language of natural science textbooks	146

Vilja Oja, Sven-Erik Soosaar

Eesti <i>põrgu</i>	148
Estonian <i>põrgu</i>	167

Karl Pajusalu

Eesti keeleuuendus ja mured	168
Estonian language renewal movement and dialects	184

Pille Penjam

Eesti vanema kirjakeele <i>va(t)</i> -konstruktsioonid	186
<i>vat</i> -constructions in Old Written Estonian	209

Kristiina Ross

Vanad uuendused lõuna- ja põhjaeesti keeles	210
Old innovations in South and North Estonian	224

Meeli Sedrik

<i>Tips</i>	225
<i>Tips</i>	232

Ene Vainik

Mida teevad mõtted, kui nad <i>mõlguvad</i> ?	233
What are your thoughts doing while <i>mõlk</i> 'ing?	263

Eva Velsker

<i>Aeg</i> eesti murretes	265
<i>Aeg</i> 'time' in Estonian dialects.....	295

ÜLEVAATEID

Tiit-Rein Viitso

Pilk „Eesti etümoloogisõnaraamatule”	299
A glimpse at the Estonian Etymological Dictionary.....	308

RINGVAADE

Emakeele Seltsi 93. tegevusaasta (2012) (Killu Paldrok)	311
--	-----

2012. aastal Emakeele Seltsi üritustel peetud ettekanded (Killu Paldrok)	318
---	-----

2012. aastal Emakeele Seltsile saadetud või kingitud kirjandus (Annika Oherde)	326
2012. aastal manalateele läinud Emakeele Seltsi liikmed	330
Emakeele Seltsi juubilarid 2012. aastal	331
Huno Rätsep 85	334
Emakeelest ja emakeeleõpetusest, Eestist ja Soomest. Mati Hindile mõeldes (Annekatrin Kaivapalu).....	336
Haldur Õim 70 (Ilona Tragel)	340
Tiiu Erelt 70	343
Keeleuuriija, keelekorraldaja ja õppejõud Krista Kerge (Reili Argus).....	345
Emakeele Seltsi liikmete nimestik seisuga 31.12.2012	350
Lühendid	355

KEELE UUENDAMISE PIIRID JA ANALOOGIA¹

MARTIN EHALA

Annotatsioon. Artiklis analüüsitakse Johannes Aaviku keeleuuenduse näitel, kas keele teadlikul uuendamisel on keele ehitusest tingitud piire ja kas ebaõnnestunud uuenduste põhjal on midagi võimalik öelda selle kohta, millised muutused keeles üleüldse võimalikud on. Traditsiooniliselt on ajaloolises keeleteaduses levinud seisukoht, et keele struktuuri mõjutavaid uuendusi ei ole võimalik tahtlikult esile kutsuda. Viimase poole sajandi jooksul on see seisukoht seatud kahtluse alla, esitatud on näiteid vastupidise kohta, kaasa arvatud Aaviku keeleuuendus. Läheldes Royal Skouseni analoogilise modelleerimise mudelist, esitab artikkel hüpoteesi, et selliseid konstruktsioone, millel ei ole keeles analoogiamalli, ei ole võimalik keelde juurutada. Väite kontrollimiseks analüüsitakse Aaviku jt edukaid uuendusi ning tuuakse esile, et kõigil neil on eesti keeles olemas selge analoogiamall. Hüpoteesi toetab ka asjaolu, et mõnel Aaviku ebaõnnestunud uuendusel, nagu *nue-*, *tue-* vormidel ja *no-*genitiivil, sobiv analoogiamall puudub. Küsimusele, kas analoogia puudumine on absoluutne piirang keelemuutuse võimalikkusele, ei saa analüüsitud materjali piiratuse tõttu siiski lõplikult vastata.

Võtmesõnad: keeleuuendus, keelemuutuse piirangud, analoogia

1. Sissejuhatus

Keeleuuendus on tahtlik keelemuutus. Teoreetilises ajaloolises keeleteaduses on üldlevinud arvamus, et tahtlikud keelemuutused on oma olemuselt lihtsakoelised: välja mõelda võib küll uusi sõnu, kuid keerulisemad manipulatsioonid keelega jäävad inimese juhtivale käele kättesaamatuks. Näiteks keele grammatilist struktuuri muutvaid uuendusi ei ole põhimõtteliselt võimalik tahtlikult algatada.

¹ Artikkel põhineb Huno Rätsepa juubelikonverentsil 28.12.2012 peetud ettekandel ja on valminud sihtfinantseeritava teadusteema SF0180084s08 „Eesti keele morfosüntaktiline ehitus ja areng” raames.

Need, kes on tuttavad Aaviku keeleuuendusega, võivad viimase väite küll kahtluse alla seada. Olgu selleks lühike sisseütlev, vokaalkujuline mitmuse osastav ja mitmuse tüvi või sünteetiline ülivõrde vorm – kahtlemata on tegu uuendustega, mis muutsid eesti keele morfoloogiat, ning kahtlemata on tegu uuendustega, mis ei oleks ilma Aaviku pingutusteta keelemuutuseks kujunenud. See näitab, et tahtlikud keelemuutused võivad olla ka üsna keerukad.

Seega võib väita, et küsimus, kui keerukaid muutusi on inimese tahtel võimalik keelde juurutada, ei ole kaugeltki lõplikult vastatud. Kindlasti on inimese võimalused oma keelt mõjutada suuremad, kui üldiselt arvatud, kuid päris täpset vastust selle kohta, kus on keele uuendamise piirid, antud veel ei ole. Põhimõtteliselt on see küsimus osa laiemast probleemist, millised on üldse keele uuenemise piirid. Kas keel võib oma isearenemise käigus muutuda milliseks tahes või on ees mingid piirid? Sellele küsimusele on raske vastata, sest loomulik keele areng ei paku meile materjali ebaõnnestunud keelemuutuste kohta, st kõik, mis juhtub, on võimalik, aga see, mida pole juhtunud, selle kohta me ei tea, kas see on lihtsalt juhus või ei saagi sellised muutused toimuda. Keeleuuendus on selle avarama küsimuse lahendamiseks suhteliselt tänuväärne valdkond. Võib ju keeleuuendust vaadelda kui keeleteaduslikku eksperimenti, mis suudab anda vastuse mõningate keelemuutuste võimalikkuse ja võimatuse kohta.

Artikkel püüab Johannes Aaviku keeleuuenduse näitel veidi analüüsida mõlema küsimuse olemust: esiteks, kas keele teadlikul uuendamisel on mingeid struktuuralseid, keele ehitusest tingitud piire, ja kui jah, siis millised need on; teiseks, kas ebaõnnestunud uuenduste põhjal on midagi võimalik öelda selle kohta, millised muutused keeles üleüldse võimalikud on, st kus on keelemuutuse piirid.

2. Varasemad käsitlused

Vastus küsimusele, milliseid muutusi inimene keelde võib tuua ja milliseid mitte, või siis laiemalt, millised muutused on üleüldse võimalikud, oleneb paljuski sellest, milline on meie ettekujutus keele olemusest. Võtame näiteks küsimuse, kas grammatika on olemas või on see ainult keeleteadlaste uurimistöö üldistav kokkuvõte. Kui usume, et grammatika eksisteerib ka tegelikkuses, siis järgmine kiuslik küsimus, mis kohe üles kerkib, puudutab tema olemise vormi. Põhimõtteliselt tuleb valik teha

kolme puhta ontoloogia vahel: keel on füüsikaline nähtus nagu linnud, lilled ja liblikad; keel on psüühiline nähtus nagu mõtted ja tunded; keel on abstraktne nähtus nagu matemaatika- ja loogikareeglid. Võib ka valida nendest mingi kombinatsiooni.

Ilmselgelt on keel vähemalt osaliselt füüsikaline nähtus: kõne on kuuldav, kiri on loetav, need mõlemad on empiiriliselt tajutavad reaalselt eksisteerivad füüsikalised nähtused – häälelained või tindijäljed paberil. Samas on täiesti kindel, et grammatikareeglid ei eksisteeri sarnasel viisil. Reegleid on kõige kergem mõista kui kõnetegevust reguleerivaid seaduspärasusi. Sellest lähtudes on keelt ja grammatikat püütud mõista kui psühholoogilist nähtust, selle lähenemise kõige kuulsam esindaja on kindlasti Noam Chomsky.

Tema vaadete kohaselt ei eksisteeri grammatika kuskil mujal kui keelekõnelejate teadvuses, kust see põlvkond põlvkonna järel kopeeritakse üha uute keelekasutajate teadvusse (Chomsky järgi on ka osa grammatikast kaasa sündinud). Selle vaate kohaselt on keele muutus põhimõtteliselt viga, mis tekib keeleomandamise protsessis, kui lapsed teevad vanemate keelelise käitumise järgi grammatilise struktuuri kohta valejäreldotsi. Selle seisukoha järgi on täiskasvanu võimetu muutma oma grammatikat, välja arvatud mõne üksiku reegli lisamine või unustamine (vt näiteks Chomsky, Halle 1968; Lightfoot 1991; Labov 1994). Päris kindlasti ei ole chomskyliku keelekäsitluse puhul mõeldav, et üksikisik saaks põhjustada mingi suuremat sorti muutuse keele struktuuris, sest see eeldaks süstemaatilist üleriigilist drilli lastesõime asukatega.

Samuti oleks keelemuutus täiesti mõeldamatu juhul, kui tegemist oleks samasuguse abstraktse süsteemiga nagu matemaatika- või loogikareeglid. Viimaseid iseloomustab see, et nad on täiesti staatilised. Võib ju olla, et inimesed ei ole kõiki formaalse loogika või matemaatikareegleid veel avastanud, kuid need, mis on avastatud, ei ole aegade jooksul läbi teinud kõige vähematki muutust. Kui keel oleks samasugune süsteem, siis oleks inimkonnal kõige tõenäolisemalt vaid üks keel, mis suudaks küll väljendada kõike olemasolevat, kuid mitte midagi põhimõtteliselt uut, ning sobiks tunnete väljendamiseks umbes sama hästi kui matemaatika. Õnneks see nii ei ole ja see tähendab, et keele ontoloogia on palju keerukam kui üks nendest kolmest puhtast olemisvormist.

Päris kindlasti on keelel sotsiaalne dimensioon. Seda valdkonda esindavad näiteks Ferdinand de Saussure ja Edward Sapir. Mõlema ontoloogilised

seisukohad on raskesti määratletavad. Saussure'i järgi on keel midagi, milles igal keelekõnelejal on osa, aga mis on terviklik ainult kogu keeleühiskonnas – mida see avaldus tähendab ontoloogiliselt, sellest on raske aru saada. Sapiri jaoks on keel kultuuriline nähtus, seega õpitud, mitte loomulik (nagu hingamine). Mõlema jaoks on keelemuutus midagi, mis kulgeb keelekasutajast sõltumatult. Sapir (1921) ütleb otsesõnu, et keelemuutuses osaleja ei ole mitte toimija, vaid ohver. Arusaadavalt ei ole sellise lähenemise korral võimalik seletada, kuidas näiteks Aaviku keeleuuendus üleüldse saanuks võimalik olla. Seega vajab keelemuutuse põhjalikum mõistmine veel veidi dünaamilisemat arusaama keelelistest protsessidest, sellist, mis eeldab ka keelekasutaja mõnesugust aktiivset osalust.

Kõige kergem on sellist ontoloogiat ehk ette kujutada Karl R. Popperi (1972) objektiivse teadmise mõiste abil. Popperi järgi on näiteks teaduslikud teooriad objektiivsed nähtused, kuigi need on loonud üksikud teadlased, kes on selleks kasutanud oma kognitiivseid võimeid, kaasa arvatud keelt. Kuigi teooriat luuakse ja täiendatakse individuaalselt, on teooria sisu inimestevaheline – ta on sõltumatu selle arendajate psüühikast ning ta tõesus ei sõltu tema loojate vaimsest seisundist. Philip Carr (1990) on sellist arusaama rakendanud keele suhtes ning väitnud, et ka keele reeglid, laused ja märgid on kõneleja teadvusest sõltumatud, kuid temaga siiski suhestatud. Selline vaatenurk sobib hästi keelemuutuse seletamiseks: kõnelejaskonna poolt pidevalt toodetud lausungid moodustavad dünaamilise korpuse, mille põhjal needsamad keelekasutajad kujundavad oma individuaalse grammatika, samas oma keelekasutusega panustades sellesse samasse korpusesse. Sellise vaatenurga kohaselt on grammatikat defineerivaks materjaliks pidev reaalajas muutuv korpus, muutuse algatajaks aga üksikisiku panus sellesse korpusesse (vt Ehala 1996a, 1996b).

Üsna lähedast arusaama keelemuutusest esindab ka Sarah Thomason, kes on üks vähestest, kes viimastel aastatel on tahtliku keelemuutuse problemaatikaga tegelenud. Oma artiklis (Thomason 2007: 45) ütleb ta, et „küsimus keelemuutuse lingvistilisest võimalikkusest – kui tegu on tahtliku muutusega – saab lahenduse niipea, kui esimene kõneleja toob kuuldavale esimese lausungi, mis seda muutust iseloomustab. Kas see teadlik keelemuutus saab püsivaks osaks selle kõneleja idiolektist või kogu keelekogukonna jagatud grammatikast, on lihtsalt sotsiaalse ja keelise tõenäosuse, mitte võimalikkuse küsimus”². Seega, Thomasoni

² Martin Ehala tõlge.

seisukoht on, et kui keelekõneleja on põhimõtteliselt võimeline teatud konstruktsiooni oma lausungis kasutama, siis on keelemuutus, mis selle konstruktsiooni keeles põlistab, põhimõtteliselt võimalik, kui tingimused selle levimiseks on soodsad. Selle seisukoha järgi on seega teoreetiliselt peaaegu kõik võimalik, aga tegelikkuses jääb palju toimumata lihtsalt seetõttu, et muutus ei lähe läbi.

Sarah Thomason (2007) püüab avada ka tahtlike keelemuutuste põhjuseid ja esitab ka rea näiteid nende kohta. Suurem osa tema näiteid puudutab juhtumeid, kus tahtliku keelemuutuse tagajärjel suurenes keeleline eristumine mõnest lähisugulaskeelest. Näiteks Tansaania kõneldav *ma'a* keel on viimase paari sajandiga oluliselt bantustunud, nii et järele on jäänud üsna vähe algupäraseid kuši jooni. Üks selliseid on helitu lateaalne frikatiiv, mida bantu keeltes ei esine ja mida bantud peavad väga raskesti hääldatavaks. Et suurendada *ma'a* keele eristumist bantu keelest, on *ma'a* kõnelejad tahtlikult hakanud seda häälikut kasutama ka bantu keelest laenatud sõnades.

Üsna radikaalne on ka keelemuutus, mille viisid ellu usai keele kõnelejad. Thomason (2007) kirjeldab varasematele allikatele toetudes (Laycock 1982; Kulick 1992), kuidas selle keele 1500 kõnelejat Bougainville'i saarel Paapua Uus-Guineas olid mures, et nende keel on liiga sarnane lähisugulaskeele buiniga, mida naabersaartel kõneleb umbes 17 000 inimest. Et sarnasust vähendada, vahetasid usai keele kõnelejad ära anafoorset ühildumist markeerivad meessoo ja naissoo lõpud, nii et need toimisid peegelpildis buini keele samade markeritega.

Sarah Thomason toob Els Oksaare andmetele (Oksaar 1972) toetudes näiteks ka Aaviku keeleuuenduse, mainides sünteetilist ülivõrret ja neologisme, kuid ei analüüsi neid muutusi pikemalt (Thomason 2007). Ta vaid märgib, et Aaviku keeleuuendus ilmselgelt ei sobi üldlevinud ettekujutusse, et vähegi sügavamad tahtlikud keelemuutused on põhimõtteliselt võimatud. Aaviku keeleuuendus on seda tähelepanuväärsem, et see oli motiveeritud põhiliselt esteetilisest kaalutlustest ja keelekontaktid ei mänginud uute muutuste juurdumisel mingit rolli.

Eesti keeleteadlastest on tahtlike keelemuutustega kõige põhjalikumalt tegelenud Valter Tauli (1974) ja tema hinnangul „ei ole teoreetiliselt piire teadlikule keelemuutusele, kui me ei võta arvesse bioloogilistest teguritest tingitud piiranguid. Samuti pole meil mingeid tegelikke tõendeid, et teatud tüüpi tahtlikud keelemuutused on võimatud. Sihilike keelemuutuste

teostumise võimalused erinevad eri keelekogukondades ja ajastutel, sõl-
tudes mitmesugustest psühholoogilistest, sotsiaalsetest, kultuurilistest ja
muudest teguritest” (Tauli 1974: 73).

Pole kahtlust, et Tauli hinnang tahtlike keelemuutuste võimalikkusele,
milles ta on oma kaasaegsetest nii erineval seisukohal, põhineb kogemusel
Aaviku keeleuuendusega. Oma kokkuvõttes Aaviku keeleuuenduse kohta
märgib Tauli (1983: 325): „Aaviku keeleuuendus tõestas vaieldamatult, et
üksikisik saab teadlikult mõjutada keelt, isegi suurel määral. Aaviku uuen-
dused tõendavad, et keeles ei ole valdkonda, mida ei saaks tahtlikult muuta.
Tema [uuendused] tõendavad, et inimene võib vabalt muuta, asendada ja
konstrueerida mitte ainult lekseeme, kuid ka grammatilisi morfeeme, ning
et sellised uuendused leiavad keelekogukonna poolt vastuvõttu.”

3. Keelemuutuse piirid

Eelneva põhjal võib öelda, et Valter Tauli ja Sarah Thomasoni seisukohad
on Aaviku keeleuuenduse olemust arvestades tahtliku keelemuutuse ole-
muse mõistmisel tõele ilmselt kõige lähemal. Samas ei pruugi asjaolu, et
tahtlikke keelemuutusi on esinenud keele kõigil tasandil, tähendada, et
tõesti kõik, mida inimene võib välja öelda, võib saada keelemuutuseks.
Päris kõik võimalikud keelevääratused ei saa kindlasti keelemuutuseks,
olgu tegu siis isetekkelise või tahtliku keelemuutusega. Osa neist jääb
muutusena realiseerumata psühholoogilistel, kultuurilistel ja sotsiaal-
setel põhjustel, mida Tauli ja Thomason mainivad. Käesoleva artikli
seisukohalt on huvipakkuv see, kas osa uuendusi jääb realiseerumata ka
seetõttu, et tegemist ei ole keele ehituse seisukohalt konkurentsivõimelise
muutusekandidaadiga. Kui osa mõeldavatest muutustest jääb toimumata
seetõttu, et nad ei sobi keele ehitusega üldiselt või selle konkreetse keele
ehitusega, siis saab siiski väita, et osa keelemuutusi on oma olemuselt
võimatud.

Tegureid, mis keelemuutuse toimumist võivad mõjutada, on kirjandu-
ses esile toodud üsna mitmeid. Hea ülevaate nendest annavad Mati Erelt
ja Helle Metslang (1998): uuendust soodustab põhinemine keeles juba
olemasoleval materjalil; struktuuriline sobivus olemasolevate süntaktiliste
ja morfoloogiliste mallidega; lai potentsiaalne kasutusala; ning vastavus
universaalsetele ja keelesisestele tendentsidele. Samas on keelemuutuse
võimalikkust määravaid tegureid suhteliselt keeruline uurida sotsiaalsete,

ajalooliste demograafiliste ja kultuuriliste taustatingimuste erinevuse tõttu eri keeltes eri aegadel. Pole ju kerge otsustada, kas muutust ei toimunud seepärast, et selline konstruktsioon rikuks mõnd üldist keelepõhimõtet, või seetõttu, et selle uuenduse algatajatel polnud lihtsalt piisavalt prestiiži, et muutus oleks populaarseks saanud, või jäi muutus toimumata lihtsalt juhuse tõttu. Erinevalt tavalisest keelemuutusest on keeleuuenduse puhul kindlalt teada, et üht või teist muutust üritati keelde juurutada, ja enamasti on ka kirjalikke allikaid, et kontrollida, kuidas uuendus vastu võeti ja kuidas see levis.

Järgnevas arutelus keelemuutuse olemuse üle lähtun Royal Skouseni (1989) hüpoteesist, et keel on analoogiapõhine süsteem, millest tuleneb, et ka keelemuutuse aluseks on analoogia (Ehala 2011). Royal Skousen (1989) seab kahtluse alla traditsioonilise strukturalistliku seisukoha, et keel on reeglisüsteem, sest selline lähenemine keelele tekitab rea põhimõttelisi probleeme. Näiteks reeglipõhine süsteem suudab eristada kindlate piiridega kategoorilist keelekasutust, reeglipõhiseid ja erandlikke vorme. Samas on keel täis sellist varieerumist, mida ei saa reegli ja erandi dihhotoomia abil seletada – selline varieerumine kuulub reeglipõhises süsteemis vea kategooriasse. Näiteks vormid *noade* ja *õlu* näidetes *täitsa uus noade komplekt* ja *võtan ühe õlu* ei mahu reeglipõhisesse eesti keele grammatikasse, sest reeglite kohaselt peaks õiged vormid nendes kontekstides olema *nugade* ja *õlle*. Samas on vormid *noade* ja *õlu* keeles täiesti olemas, selles võib igaüks Google’is veenduda. Põhimõtteliselt ei ole traditsiooniline grammatika võimeline sellist varieerumist kirjeldama, võimalik oleks see Labovi stiilis variaablusreeglite abil (vt Labov 1972; Cedergren, Sankoff 1974), mis arvestavad iga reegli puhul selle esinemise tõenäosusega.

Royal Skousen (1989) põhjendab veenvalt, et analoogiapõhine lähenemine suudab edukalt modelleerida reeglipõhist kasutust ja samas seletada ka hälbeid sellest. Kui strukturalismis selgitavad reeglid keelelist käitumist, siis analoogilisel modelleerimisel tekitab pidevalt muutuv keelekorpus analoogiariühmad, mis mõjutavad järgmiste lausungite ehitust. Kui traditsionaalse strukturalistliku grammatika puhul on keeleliste võimaluste väli jagatud diskreetseteks osadeks reeglite abil, siis analoogiapõhise lähenemise korral on keeleliste võimaluste väli atomistlik, st puuduvad diskreetsed piirid võimaluste vahel. Kui traditsioonilise grammatikapõhise lähenemise korral eeldab keelekasutus lausungi moodustamiseks kohase reegli valimist, siis analoogiapõhisel lähenemisel vajab keelekasutus

kohast näidet, mille analoogial lausung moodustada. Seega grammatikapõhise lähenemise korral on keelekasutus keelekirjelduse ehk grammatika funktsioon, aga analoogiapõhise lähenemise korral on kasutus ise kirjeldus, st grammatikat kui üldistust ei ole, on ainult eeskujuks olevad kasutusjuhud. Grammatikapõhine lähenemine tugineb reeglitele ja toodab selle alusel reeglipõhist kasutust, analoogiapõhises lähenemises pole ühtegi reeglit, kuid keelekasutus näib sellegipoolest reeglipõhine, sest iga varasema näite tõenäosus olla aluseks järgmisele keelekasutusjuhtumile on nende kahe juhtumi sarnasuse eksponentsiaalne funktsioon selles kindlas kasutuskontekstis. Näiteks tõenäosus, kas inglise keele määramatu artikkel esineb mingis kindlas kontekstis kujul *a* või *an*, oleneb mõlema variandi sarnasusest samas kontekstis varem esinenud artikli variandiga ruudus. Oletame, et meid huvitavas kontekstis on varem esinenud määramatu artikli variant *a*. Uue kasutusjuhtumi puhul oleks variandi *a* sarnasus varasemaga täielik ehk 1 ja 1^2 on 1, variandi *an* sarnasus variandiga *a* on aga vaid osaline ehk 0,5, aga $0,5^2$ on kõigest 0,25. Nii taastoodab varem esinenud variant enesesarnast oluliselt suurema tõenäosusega, kui on tõenäosus, et uus kasutusjuht erineb varasemast. Praktikas täheldamegi seda kui reeglipärast käitumist. Samas on ka n-õ osaliselt vigasel vormil mingi tõenäosus saada moodustatud.

Seega, kui kasutada traditsioonilist terminoloogiat, siis iga grammatiline konstruktsioon, muutemall, reeglipära, erandühm või supletiivne üksus on aluseks analoogiaprotsessile, ainult et igatühe tõenäosus sattuda uue lausungi analoogiaaluseks on olulisel määral erinev. Samas tuleb arvestada, et iga mall või reeglipära, mida kirjeldab traditsiooniline grammatika, on tegelikult väga paljude juhtude üldistus. Need juhud on ainult osaliselt sarnased, st iga malli sees on rida väiksemaid malle, väiksema malli sees omakorda väiksemaid alltüüpe, kuni lõpuks on iga süsteemi kuuluv üksus, näiteks sõna, millegi poolest erinev mõnest teisest, mis samuti kuulub sellesse alltüüpi. Seega iga keeleline üksus moodustab tüübi, kuhu ta kuulub üksi, ja seejärel veidi suurema tüübi, kuhu ta kuulub koos oma kõige sarnasema naabriga jne. Seega võib öelda, et kõik mallid on oma olemuselt fraktalilaadse loomuga, sisaldades sarnase malli kordumist üha kitsamas mastaabis, kusjuures kõik need mallid on millegi poolest teineteisega sarnased ja millegi poolest erinevad. Uutel kasutusjuhtudel on erinev tõenäosus saada moodustatud ühe või teise analoogia põhjal: n-õ suured mallid on tõenäolisemad eeskujud uutele vormidele kui väikesed,

aga kahe üksuse väga suur sarnasus võib tõenäosust mõjutada ka nii, et mõningal juhul võib erand tekitada endasarnast hoolimata sellest, et üldine seaduspära eeldaks mingi teise kasutusjuhu realiseerumist.

Sellest põhimõttest lähtudes on võimalik tuletada ka hüpotees keelemuutuse piiride kohta: keelemuutus x , mille tulemusel tekiks keelde konstruktsioon X , on võimatu, kui selles keeles ei ole ühtegi konstruktsiooni Y , millel oleks kas või osaline analoogiasarnasus konstruktsiooniga X . Teiste sõnadega, kui keelemuutuse kandidaadile pole võimalik leida keelest analoogiat, siis on tegu võimatu keelemuutusega. Järgnevalt püüan seda hüpoteesi Aaviku keeleuuenduse näitel kontrollida.

4. Aaviku edukas eksperiment

Aaviku keeleuuendus on kahtlemata üks ulatuslikemaist sellelaadseist ettevõtmisist maailmas. Kui tavaliselt on uuendused piirdunud vaid uute sõnade välmimisega, siis Aaviku ettepanekud on läinud sellest palju kaugemale. Aavik ei püüdnud mitte ainult keeleuuenduse kurvi lõpmatuseni tõmmata, vaid ka selle struktuuralseid võimalusi proovile panna. Tema oma sõnul „ei pea mitte üksi võima leksikoni puudutada, vaid ka süntaksi ja morfoloogia kallale tungida. Jah, peab tohtima mitte ainult uusi sõnu luua, vaid peab lubatav olema ka uusi grammatikavorme, enneolemata konstruktsioone, uusi tuletuslikke ja fleksionaalseid lõppusid moodustada. Ka see on tarviline” (Aavik 1924: 114). Peab tunnistama, et Aavikut on selles ürituses saatnud arvestatav edu. Tauli (1983) andmeil on Aaviku ettepanekuist ligi poole – 56st 28 – eesti keele normeerivad sõnaraamatud ja grammatikad vastu võtnud. Olgu allpool väike ülevaade nendest ettepanekutest koos hinnanguga sellele, kui võrd Aaviku uuenduste edu või ebaedu võib põhjendada analoogiabaasi olemasoluga.

Sõnavara rikastati keeleuuenduse käigus üle 800 uue sõnaga. Aavik ise lõi neist paljud ja umbes 16 on igapäevases kasutuses. Oleks huvitav analüüsida keeleuuenduse sõnavaraettepanekuid analoogiahüpoteesi põhjal. On ju sõnavara kõige vähem struktureeritud valdkond keeles ja esmapilgul võib tekkida küsimus, et kuidas analoogiat üldse kasutada, kuid kindlasti saab arvestada eesti keele silbistruktuuri seaduspärade ja fonotaktiliste piirangutega, samuti muitemalli loomulikkusega, mis vähemalt teatud määral toetavad või takistavad uue sõna kasutuselevõttu olenevalt selle sõna häälikulisest koostisest.

Eesti kirjakeele käändsõnade morfoloogiasse tõi Aavik kõigepealt lühikese vokaalivaheldusel põhineva mitmuse, mis polnud täiesti uus uuendus, vaid keeleajaloolise *i*-mitmuse edasiarendus ja kirjakeelde juurutamine, sest *i*-mitmus esines XX sajandi alguses vaid Lõuna-Eesti murretes ja vähemal määral ka rannikumurdes (vt Rätsep 1979). Aavik ei olnud esimene, kes ajaloolisel *i*-mitmusel põhinevat vokaalimitmust kirjakeelde sobivuse seisukohalt kaalus. Näiteks Jakob Hurt, Karl August Hermann, Harald Pöld ja Hans Einer – kõik märkisid vokaalimitmuse võimalust oma grammatikates ja kirjutistes, kuid sellegi poolest laienes XIX sajandi lõpul ja XX sajandi algul hoopis *t*-mitmus, nii et vokaalimitmus oli ununenud ja esines vaid kivistunud väljendeis (Raag 1998). Kuigi vokaalimitmuse puhul on tegu morfoloogiat sügavalt puudutava süsteemse muutusega, toetas selle juurdumist analoogiabaasi olemasolu Lõuna-Eesti murretes. Arvestades, et XX sajandi esimese poole haritlaskonna enamus oli Lõuna-Eesti juurtega, oli uuenduse omasus nende jaoks kindlasti üks edu tagatisi. Samad põhjendused kehtivad suurel määral ka mitmuse lühikese osastava ja ainsuse lühikese sisseütleva edu seletamisel.

Süntheetiline ülivõrre on ilmselt üks Aaviku keeleuuenduse kroonijuveele, sest esiteks on tegu eesti keele jaoks tõeliselt uudse võimalusega ja teiseks on uuendus muutunud eesti kirjakeele osaks, mida kasutatakse hoolimata reeglite keerukusest ja kogu konstruktsiooni vastuolust keeletüpoloogiliste seaduspäradega. Tüpoloogilised seaduspärad morfoloogias kinnitavad, et mida sagedasema vormiga on tegu, seda keerukam võib olla tema morfoloogiline moodustusviis – näiteks supletiivsed tüved esinevad ainult väga sagedastes lekseemides, nagu *olema* ja *minema*. Flektiivne vormimoodustus esineb suure sagedusega vormides (eesti keeles omastav, osastav ja lühike sisseütlev), reeglipärasem ja lihtsam aglutinatiivne või analüütiline vormimoodustus aga väiksema sagedusega vormides. Süntheetiline ülivõrre rikub seda seaduspära olulisel määral – on ju ülivõrre mitu korda väiksema sagedusega kui keskvoorre, samas on keskvoorre aglutinatiivne moodustamine lihtsam ja reeglipärasem kui flektiivse moodustusviisiga lühike ülivõrre. Seega võiks öelda, et lühike ülivõrre rikub universaalseid keeletüpoloogilisi seaduspärasid ja peaks seetõttu olema võimatu või vähemasti ebatõenäoline muutus, tegelikkus aga tõestab vastupidist.

Seletuse sellele kõrvalekaldele pakub loomuliku morfoloogia teooria (Mayerthaler 1981; Wurzel 1989). Loomuliku morfoloogia teooria seletab,

miks teatud muutused on keeltes sagedasemad kui teised ja miks teatud konstruktsioonid on tüpoloogiliselt sagedasemad kui teised. Põhjus on selles, et keeled püüdleval loomuliku oleku poole ja see loomulik olek võib olla kaheksagune: universaalne loomulikkus, mis põhineb üldistel inimkeelele omastel kognitiivsetel eelistustel, ja süsteemisisene loomulikkus, mis ilmneb suurte produktiivsete mallide kasvus väikeste ja ebareeglipäraste mallide arvel iga konkreetse keele sees. Ülal kirjeldatud üldine seaduspära, et sagedasemad vormid võimaldavad keerulisemat morfoloogiat, on universaalse loomulikkuse väljendus – inimese kognitiivsed võimed lihtsalt eelistavad sellist asjade korrastuse viisi. Süsteemisisese loomulikkuse puhul on aga tegemist süsteemis olevate mallide analoogia-survega uutele mallidele. Loomuliku morfoloogia teooria kohaselt on universaalne ja süsteemisisene loomulikkus teineteisest sõltumatud ning võivad keele ajaloolises arengus olla isegi vastandliku suunaga, st kui keeles on mingi tugev mall, mis ei ole universaalses mõttes loomulik, siis võib see sellegipoolest tekitada keelemuutusi, mis suurendavad selle malli levikut selle keele sees. Wolfgang Wurzel (1989) väidab, et konflikti korral nende kahe loomulikkuse vahel jääb alati peale süsteemisisene loomulikkus ehk siis teiste sõnadega: keeles olev tugev analoogia võib alati põhjustada keelde uusi universaalses mõttes ebatüüpilisi vorme. Sama protsess tundub toimuvat ka Aaviku loodud lühikese ülivõrdega. Kuigi universaalses mõttes on tegu ebatõenäolise konstruktsiooniga, mida maailma keeled üldiselt üritavad vältida, siis eesti keele morfoloogia sisetamise ehituse seisukohalt see nii ei ole, sest lühikest ülivõrret toetavad juba varem keeles eksisteerinud ja keeleuuenduse käigus kirjakeelde toodud lühike vokaalkujuline mitmuse osastav ja vokaalimitmus. Põhimõtteliselt on lühikese ülivõrde moodustamise reeglid analoogilised vokaalkujulise mitmuse osastava moodustamise reeglitega ja need rakenduvad täpselt samade tüüpide suhtes. Et mitmuse osastav on üsna sage vorm vähemalt ülivõrdega võrreldes, siis toimib see tugeva analoogiaalusena lühikese ülivõrde moodustamisel. Jällegi näeme, et Aaviku uuenduse edu on olulisel määral sõltunud varasema analoogiaaluse olemasolust keeles.

Märkimisväärne on ka Oskar Looritsa (1922) poolt vepsa keele põhjal modelleeritud sünteetilise tingiva kõneviisi lihtmineviku vormi edukas juurdumine. Selle vormi moodustamiseks tuleb liita kõneviisi tunnus *-ks nud*-kesksõna lühenenud tunnusega vormile, näiteks *laulnud* + *-ks* = *laulnuks*. Vorm on eesti keele jaoks täiesti uudne, sarnast malli kõneviiside

süsteemis ei ole. Samas on moodustumehhanism iseenesest vägagi eesti keelele omane. Kesksona vormi lühendamine ja sellele lõpu liitmine toimib eesti keeles kõigi verbide puhul ja täiesti produktiivselt käändsõnavormide moodustamisel, vrd *laulnule*, *laulnuga*, *laulnutele*, *laulnuteta*, *lauldus*, *laulduni* jne. Loorits (1923) on uuenduse toetuseks märkinud, et eesti murretes võib täheldada tendentsi, et partitsiibid võivad finiidistuda, lubades lühenenud kujule lisada isikulõppe (*olnuvad*, *teinuvad*, *saanume*). Helle Metslang (1991) on toonud esile, et sünteetilise tingiva kõneviisi lihtmineviku kinnistumist toetab ka isomorfismi põhimõte, mille kohaselt lihtmineviku kui absoluutaja isomorfseks väljenduseks sobib sünteetiline vorm paremini kui analüütiline – see tähendab, et see uuendus suurendas keeles universaalse loomulikkuse määra. Seega, tingiva kõneviisi lihtmineviku vormil on eesti keeles ja murretes olemas niihästi morfoloogilised analoogiamallid kui ka üldine surve universaalse loomulikkuse suunas, mistõttu see uuendus langes vastuvõtlikku pinnasesse.

Sama analoogiamall on üsna ilmselt ka sünteetilise vormiuuenduse *-maks* (*tegemaks*) edu taga. Verbi infiniitvormide käänamine on eesti keeles produktiivne, sellele ei allu mitte üksnes oleviku ja mineviku isikulised ja umbisikulised kesksõnad (*laulev*, *lauldav*, *laulnud*, *lauldud*), vaid piiratud ulatuses ka *ma-* ja *da-*tegevusnimi (*laulmas*, *laulmast*, *lauldes* – keeleajalooliselt rohkemgi, vt Peegel 1961), ühesõnaga: tegu on fraktalilaadse malliga, millel on laiemaid ja kitsamaid avaldumisvorme, mis kõik kordavad sama mustrit. Sellisesse fraktalipessa paari uue vormi lisamine ainult suurendab süsteemsust, mitte ei riku seda. Seega pole *maks*-vormi edu väga üllatav. Pigem võiks küsida, mis on teiste sarnaste uuenduste ebaedu taga. Võib-olla ehk *malt*-uuendus (*tegemalt*) on veidi vähem põhjendatud eeskätt paronüümilise *mast*-vormi olemasolu tõttu, kuid sõsarkonstruktsioonid *-maga* (*tegemaga*) ja *-mani* (*tegemani*) on morfoloogiliselt täiesti keeleomased moodustised, mis aitaks väljendust rikastada. Ellen Uuspõld (1980) on seletanud nende vormide erisugust edu sellega, et erinevalt *maks*-vormist, mille kasutusvõimalused on väga avarad, saab sõsaruuendusi kasutada vaid teatud verbide rektatsiooniliste laienditena, mistõttu nad pole suutnud end õigustada süntaktilis-stilistiliselt ega semantiliselt. Niisiis, kõigi edukate morfoloogiliste keeleuuenduste puhul saab rääkida tugevate analoogiamallide olemasolust, mis on uuen-dusi toetanud, ja ilmselt ka funktsionaalsest sobivusest.

5. Aaviku läbikukkumised

Edu kõrval tabas Aavikut ka läbikukkumisi. Kui osa neist uuendustest võiks ehk olemaski olla, nagu *tegemaga* ja *tegemani*, sest nad on keeleomased ja nende läbikukkumine jäi ilmselt vähese levitamise taha, siis teine osa läbikukkunud uuendusi annab alust väitele, et need on põhimõtteliselt midagi eesti keeles võimatut, kuna neil puudub toetav analoogiamall.

Morfoloogias on heaks näiteks *nue*- ja *tue*-gerundiivid (*teinue* = olles teinud; *möödutue* = kui ollakse möödutud). Kuigi need sünteetilised vormid on loodud sama morfoloogilise analoogiamalli alusel nagu ka edukaks osutunud *teinuks*, ei tulene *-nue* ja *-tue* läbikukkumine kindlasti mitte vähesest propagandast, vaid sellest, et nendel vormidel puudub fonoloogiline analoogiamall. Mati Hint (2012) esitab sellele veenva põhjenduse – eesti keeles ei lõpe omasõna järgsilp diftongiga, isegi mitte morfoloogilise protsessi tagajärjel. Eesti keele järgsilbi fonoloogia on üldse väga rangete piirangutega: diftong on võimalik vaid juhul, kui tegu on kaasrõhulise silbiga, diftongi järelkomponent on *-i* ja silp on kas kinnine või ei ole viimane, näiteks *aastaid*, *aastaile*. Vormid *teinue* ja *möödutue* rikuvad neid seaduspärasid ulatuslikult: diftong on sõnalõpuline ning järelkomponent pole *-i*. Sellised vormid on eesti keeles põhimõtteliselt võimatud. Käesolev näide on oluline sellegi poolest, et ilmestab, kuidas erinevad analoogiamallid ja nende puudumine keeles omavahel koostoimet avaldavad, muutes mõne vormi keelde tuleku tõenäoliseks (*teinuks*), teiste tuleku aga sama hästi kui võimatuks (*teinue*). Nii on meil tegu väga hea näitepaariga ilmestamaks hüpoteesi, et keelemuutus põhineb analoogial.

Viimaseks vaatlen Aaviku grandioosset läbikukkumist, kui nii võib öelda – *no*-genitiivi. Olen sama muutust vaadelnud varem süsteemiteoreetilise vaatenurga alt (Ehala 1996a, 1999a), käesolev käsitlus põhineb olulisel määral varasematel, uudne on muutuse võimalikkuse sidumine analoogiamalli olemasolu või puudumisega.

no-genitiiv on eessõnaline tarind, millega saab väljendada omastavalist suhet. Eesti keeles väljendatakse seda suhet tavaliselt omastavas käändes oleva laiendiga, mis alati eelneb peasõnale, nagu omastavas käändes olev *venna* eelneb peasõnale *raamat* näites *venna raamat*. Aaviku uuenduse järgi võiks omastavat käänat väljendada ka eessõnaga *no*. Seega siis *venna* asemel *no vend*. Lisaks peaks *no*-genitiiv järgnema peasõnale, mis annaks

venna raamatu asemel raamat no vend. Esmapilgul tundub, et selle uuendusel ei ole erilist mõtet, sest olemasolev genitiiv on palju ladusam. *no*-genitiivi eelised aga tulevad esile lauseis, kus omastavaline laiend on pikem või keerukama struktuuriga. Näiteks juhul kui mitme omastavalise laiendiga lauses ühte laiendit laiendab omakorda kõrvallause, pole võimalik konteksti tundmata aru saada, millise laiendi juurde kõrvallause kuulub. Aavik (1924: 23) toob näiteks lause *ta sõbra tütre mehe maja, kes linnas elab*. Siin pole võimalik aru saada, kas linnas elab sõber, selle tütar või viimase mees. Teiseks eesti keele omastava puuduseks peab Aavik seda, et keerukate omastavaliste laienditega konstruktsioonis, nagu näiteks *ylvuse ja sõnamängu, kõrge lyirilise inspiratsiooni ja kahtlase loba, vaevalise ja lapsiku peenutsemise ja jauni ning puhta emotsiooni imelik kokkukõla*, pole võimalik enne viimast sõna aru saada, mille kohta kõik need epiteedid käivad. Kõik need hädad tulevad Aaviku järgi sellest, et eesti keele omastavaline täiend käib peasõna ees ja mitte järel. Aaviku eesmärk ei olnud asendada olemasolev käändeline genitiiv kogu ulatuses *no*-genitiiviga, vaid luua ainult olemasoleva kõrvale uus võimalus, mis muudaks eesti keele rikkamaks. Uue konstruktsiooni sissetoomine on kahtlemata kergem ülesanne, kui püüda vana uuega täiesti asendada. Seega võiks *no*-genitiiv eesti keelt arvestatavalt paindlikumaks teha, kui ta kasutusel oleks.

Tundub, et Aavik ise pidas *no*-genitiivi üheks oma olulisimaist eeteist. Ta kirjutab: „Eesti kirjakeelne stiil aga, selle asjaolu läbi, et ta genitiivifunktsiooni võib tahtmist mööda väljendada sõna ette või sõna järele paigutat atribuudiga, omandaks painduvuse, mida ei oma ükski suur kultuurkeelgi; eesti lause saaks ses suhtes painduvaimaks maailmas ja eriti kohaseks rangesti loogilises joonistuses esitama keerulisi ja tihedasti kokkusurut mõtterühmi ja agglomeraate, mida ta kerge vaevaga võib paisata lause ühest äärest teise. Eesti keel saaks seeläbi teataval määral kõige kohasemaks ja mõnusamaks teadusliku mõtte väljendajaks! See oleks üleolek, mille saavutamiseks maksaks keele kallal katsuda nii ennekuulmata operatsioone. [---] Seesugune präpositsionaalne genitiivi väljendus .. tingimata tuleb meil tarvitusele võtta, kui eesti keelele tahe-takse anda üks ainulaadne painduvus” (Aavik 1924: 126). Arvestades Aaviku pühendumust ja *no*-genitiivi eeliseid keerukate genitiivtarindite struktureerimisel, võiks eeldada, et see uuendus on samuti leidnud eesti keeles endale tagasihoidliku, kuid vajaliku niši. Paraku aga läks teisiti

ja tegemist on Aaviku ühe edutuma uuendusega. Olen väitnud ka varem (Ehala 1999a, 1999b), et läbikukkumise põhjus sellel juhul ei tulene vähesest propagandast, vaid pigem on tegu eesti keelde sobimatu või lausa võimatu konstruktsiooniga.

Tuginen oma väidetes sõnajärjetüpoloogia uuringu tulemustele. Tegemist on üsna hästi uuritud valdkonnaga. On üldiselt teada (vt Hawkins 1983), et keeled kipuvad sõnajärje puhul eelistama kahte võimalust. Esimene võimalus on, et peasõna eelneb laiendile, seega siis postpositiivse kasutavas keeles nagu eesti keelgi oleks harmooniline sõnajärg selline, kus omadussõna ja omastavaline laiend eelnevad nimisõnast peasõnale, näiteks *kirju koer* ja *venna koer*. Sellise keele sõnajärg oleks siis Post ja AdjN ja GenN. Teistes keeltes on eessõnad ning omadussõnaline ja omastavaline laiend järgnevad oma peasõnale (Prep ja NAdj ja NGen), nagu hispaania keeles *un hombre mexicano* 'Mehhiko mees' ja *madre de la estudiante* 'üliõpilase ema'. Loomulikult esineb ka vahepealseid tüüpe, milles osa peasõnu eelneb laienditele ja osa järgneb, ning esineb keeli, kus mõnel puhul on võimalik kahesugune sõnajärg (nagu tegelikult ka hispaania keeles).

Kui vaadata Aaviku *no*-genitiivi uuendust, siis oleks see tüpoloogiliste seaduspäradega selles osas vastuolus, et keeli, mis kasutaks postpositiivse ja kus oleks samal ajal AdjN- ja NGen-sõnajärg, ei paista maailmas olevat (Hawkins 1983). Seega tundub, et mainitud kombinatsioon ei ole tüpoloogiliselt loomulik. Samas ei ole tüpoloogiline loomulikkus kuigi tugev argument muutuse vastu, kui keele sees olevad analoogiamallid tema levikut toetavad (nagu oli lühikese ülivõrdega). Pealegi ei soovinud Aavik olemasolevat sõnajärge vahetada, vaid lihtsalt luua ühe uue võimaluse. Selline nähtus, kus mingi sõnajärje parameetri puhul esineb kaks paralleelset võimalust, on maailma keeltes väga sage. Ka eesti keeles on tagasõnade kõrval eessõnu, hispaania keeles võib NAdj- ja NGen-sõnajärje kõrval esineda ka vastupidist sõnajärge ja see on omane ka inglise keelele, võrreldagu *brother's book* ja *the Queen of England*. Ka eesti keeles võib seda täheldada omadussõnade poeetilise kasutuse puhul, näiteks *meri sinine ja taevas pilvine*. Kui maailma keeled sellist varieerumist võimaldavad, siis ei peaks ju *no*-uuenduse juurutamine olema võimatu.

Tuleb aga märkida, et ka dubleerimine, nagu seda nähtust kutsutakse, ei saa esineda, kuidas juhtub, vaid ainult teatud seaduspärasustele alludes. Et sellest mingit ülevaadet saada, tuleb vaatluse alla võtta peasõna ja laiendi

järjekord ka arvsõnade ja näitavate asesõnade puhul. Nii näiteks jagunevad tagasõnalisel keelel sellise tüpoloogia puhul viide klassi.

- 1) AdjN ja DemN ja NumN ja GenN ja Post
- 2) **NAdj** ja DemN ja NumN ja GenN ja Post
- 3) **NAdj** ja **NDem** ja NumN ja GenN ja Post
- 4) **NAdj** ja **NDem** ja **NNum** ja GenN ja Post
- 5) **NAdj** ja **NDem** ja **NNum** ja **NGen** ja Post

Kõik need viis tüüpi esinevad maailma keeltes, võimaluid kombinatsioone siin ei ole. Esitatud tüpoloogias on seaduspära, et kui keeles toimub muutus tagasõna poolt määratud sõnajärjes (*laiend – peasõna*), siis esimene, mis oma positsiooni muudab või varieerumist lubab, on omadussõna (tüüp 2). Niisiis, tüübis 1 saab muutuda ainult adjektiivi sõnajärg, kuid sellele peab eelnema dubleerimise periood. Tüübis 2, kus adjektiivi sõnajärg juba kaasõna omast erineb, saab dubleerimine võimalikuks näitava asesõna puhul; tüübis 3 võib dubleerimine tekkida arvsõna puhul ja nii edasi. Samas on Hawkinsi (1983) järgi selline olukord võimatu, kus omadussõna eelneb nimisõnale rangelt, lubamata alternatiivset sõnajärge, aga näitav asesõna eelneb peasõnale (tüüp NAdj ja **NDem** ja NumN ja GenN ja Post). Tegu on niisiis teatavat laadi hierarhiaga, mis määrab, millised olekud mingi keele jaoks avatud on ehk teisisõnu, millised muutused on sõnajärje parameetrite puhul võimalikud.

Kuna eesti keel kuulub tüüpi 2, st eesti keeles on võimalik *lonkav konn* ja teatud juhtudel ka *konn lonkav*, kuid mitte *konn see*, *konn esimene* ja *konn minu* või *konn no mina*, siis ei ole eesti keeles Aaviku soovitatud uuendus võimalik, sest sellel lihtsalt puudub kohane analoogia. Või veidi täpsemalt – analoogia, mida pakub konstruktsioon *konn roheline*, on liiga nõrk selleks, et vastu seista palju tugevamale analoogiamallile, mis kinnitab, et laiend käib nimisõna ees. Vaid siis, kui Aavik oleks ette võtnud hiigeltöö ja muutnud eesti keele sõnajärje nii omadussõna, näitava asesõna kui ka arvsõna puhul, alles siis oleks tal võimalik olnud eesti keelde *no*-genitiivi sisse tuua. Oleks Aavik seda teadnud, st oleks keele-tüpoloogilised uurimused olnud saadaval juba eelmise sajandi alguses, ehk oleks ta siis natuke oma energiat teistele asjadele säästnud ja *no*-genitiivi mõttest loobunud.

Seega eesti sõnajärje analoogiamallid ei toeta NGen-sõnajärge ja see on üksi piisav põhjus, miks see uuendus pole eesti keeles võimalik. Kuid

no-genitiivi hädad sellega veel ei lõpe. Tegemist on eessõnakonstruktioo- niga ja kuigi eesti keel kasutab ka eessõnu, on tüüpiline mall tagasõnaline. Seega uue eessõna sissetoomiseks on eesti keeles vähem analoogiaeeldusi kui uue tagasõna tulekuks. Samuti nõuavad kaassõnad eesti keeles valda- valt genitiivi ja mõningad eessõnad ka partitiivi. *no*-genitiiv oli aga Aavikul planeeritud nõudma oma laiendilt nominatiivi (1, 2) (Aavik 1936: 421).

- (1) Ta oli valmis seda tegema tingimusel **no täieline järeleandmine** temale teie poolt selles küsimuses
- (2) see oli viis **no üks neist rapsoodiaist**, mida olin kuulnud

Nimetavalise laiendi jaoks puudub aga eesti keele eessõnade hulgas analoogia täiesti ja tagasõnade hulgas on vaid üks marginaalne eeskujud – *päev läbi*. Seega, peale sõnajärjelise eeskujud puudumise iseloomustab *no*-genitiivi ka sobiva kaassõna reksioonimalli puudumine. Eeldades, et artikli kolmandas osas esitatud analoogiahüpootees peab paika ja määrab keelemuutuse võimalikkuse, võib üsna kindlalt väita, et *no*-genitiivi läbikukkumine on tingitud sellest, et see uuendus pole lihtsalt eesti keeles võimalik kohase analoogiabaasi puudumise tõttu.

6. Kokkuvõte

Kuigi ajalooline keeleteadus on vanim teaduslik lähenemine keele uuri- misele, ei ole keelemuutuse olemusest päris selget arusaamist siiani. See puudutab ka keelemuutuse struktuursete piirangute küsimust. Varasemad uurijad on selliste piirangute tähtsust rõhutanud, keelekontaktide uurimi- sega seoses on viimastel kümnenditel väidetud, et mingeid põhimõttelisi struktuuralseid piiranguid keelemuutustele pole olemas ja põhimõtteliselt võib keeles toimuda mistahes muutusi. Küsimust komplitseerib asjaolu, et keelemuutus pole hetkeline sündmus, mis sõltub ainult põhjuslikkusest, vaid sellel on oma levikujoon, mida omakorda mõjutavad paljud tegurid. Teisisõnu: pole kerge mõista, miks mingi muutus toimub mingis keeles või jääb toimumata.

Põhimõtteliselt võimaldab keeleuuendus analüüsida keelemuutuse piiride küsimust veidi süstemaatilisemalt, sest on teada, milliseid muutusi uuendajad üritasid ellu viia ja milliste puhul neid saatis edu. Kuid ka sellisel juhul on tegu vaid *post hoc* -seletustega – keeleuuendus ei ole teaduslikult kontrollitud eksperiment. Näiteks *maks*-vorm jõudis keelde hulga hiljem

pärast selle esitamist. Keeleuuenduse ajal aga edu tal polnud. Nii me ei tea, millised ebaõnnestunud muutused on tõesti võimatud, millised jäid aga asjaolude halva kokkulangemise tõttu lihtsalt realiseerumata.

Oluline mõjutegur võib olla ka keelekontakt ja kontaktkeele pakutav analoogia. Laialdase kakskeelsuse olukorras võib mõni sage võõrkeelne mall saada keelekasutajaile nii omaseks, et nad hoolimata analoogia puudumisest selle oma keeles omaks võtavad. Sel juhul on aga tegu väga tugeva analoogiamalli olemasoluga kakskeelsete keelekasutajate jaoks.

Nii jäävad ka selles artiklis esile toodud seletused hüpoteetiliseks. Kindlalt väita saab vaid seda, et analoogiamalli olemasolu keeles iseloomustab kõiki vaadeldud edukaid keeleuuendusi, samuti seda, et analoogiamalli puudumine iseloomustab mitut Aaviku ebaõnnestunud keeleuuendust. Ühesõnaga: analoogia puudumine võib olla tunnus, mis määrab keelemuutuse piirid. Samas ei ole esitatud tõestusmaterjal kindlasti piisav, et küsimust lahendatuks pidada. Analoogia roll keelemuutuses vajab põhjalikumat uurimist, et sajandipikkusele vaidlusele võimalike ja võimatute keelemuutuste kohta rohkem selgust saada.

Kirjandus

Aavik, Johannes 1924. Keeleuuenduse äärmised võimalused. Tartu: Istandik.

Aavik, Johannes 1936. Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.

Carr, Philip 1990. Linguistic Realities. Cambridge: CUP.

Chomsky, Noam, Morris Halle 1968. The Sound Pattern of English. New York: Harper & Row.

Cedergren, Henrietta, David Sankoff 1974. Variable rules: Performance as a statistical reflection of competence. – *Language* 50, 333–355. <http://dx.doi.org/10.2307/412441>.

Ehala, Martin 1996a. Integreeritud keeleteooria võimalikkusest kaasaegses keeleteaduses II. – *Keel ja Kirjandus* 6, 375–384; 7, 447–460.

Ehala, Martin 1996b. Self-organization and language change. – *Diachronica* 13 (1), 1–28.

Ehala, Martin 1999a. *no*-genitiivi võimalikkusest keeletüpoloogia taustal. – Artikleid ja arhivaale II. Koost. Helgi Vihma. (= Keeleuuenduse kirjastik B3.) Tallinn: Johannes Aaviku Selts, 30–34.

Ehala, Martin 1999b. Stable states and impossible changes: the limits of teleological explanation in diachronic linguistics. – *Trames* 3 (4), 203–214.

- Ehala, Martin 2011.** The diffusion of impositional innovations in the Estonian object-marking system. – *Diachronica* 28 (3), 324–344. <http://dx.doi.org/10.1075/dia.28.3.02eha>.
- Erelt, Mati, Helle Metslang 1998.** Oma või võõras? (Muutuv keel.) – *Keel ja Kirjandus* 10, 657–668.
- Hawkins, John A. 1983.** *Word Order Universals*. New York: Academic Press.
- Hint, Mati 2012.** Hilise Aaviku radikaalne keeleuueendus. – *Keel ja Kirjandus* 2, 81–102.
- Kulick, Don 1992.** *Language Shift and Cultural Reproduction: Socialization, Self, and Syncretism in a Papua New Guinean Village*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laycock, Donald C. 1982.** Melanesian linguistic diversity: a Melanesian choice? – *Melanesia: Beyond Diversity*. Ed. Ron J. May, Hank Nelson. Canberra: Australian National University Press, 33–38.
- Labov, William 1972.** *Sociolinguistic Patterns*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- Labov, William 1994.** *Principles of Linguistic Change*. Oxford: Blackwell.
- Lightfoot, David 1991.** *How to Set Parameters: Arguments from Language Change*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- L[oorits], O[skar] 1922.** Tingiva ja kaudse kõneviisi minevik. – *Eesti Keel* 1, 170–173.
- Loorits, Oskar 1923.** *Eesti keele grammatika*. Tartu: Odamees – Carl Sarap.
- Mayerthaler, Willi 1981.** *Morphologische Natürlichkeit*. Wiesbaden: Athenaion.
- Metslang, Helle 1991.** Ajast ja tema vormist verbitarindeis. – *Keel ja Kirjandus* 3, 163–168.
- Oksaar, Els 1972.** Spoken Estonian in Sweden and in the USA: an analysis of bilingual behaviour. – *Studies for Einar Haugen*. Presented by friends and colleagues. Ed. Evelyn Scherabon Firchow, Kaaren Grimstad, Nils Hasselmo, Wayne A. O’Neil. (= *Janua Linguarum. Series Maior* 59.) The Hague: de Gruyter, 437–449.
- Peeegel, Juhan 1961.** *Eesti regivärsilise rahvalaulu keelest*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Popper, Karl R. 1972.** *Objective Knowledge*. Oxford: Clarendon Press.
- Raag, Virve 1998.** The Effects of Planned Change on Estonian Morphology. (= *Studia Uralica Upsaliensia* 29.) Uppsala: Universitet Uppsala.
- Rätsep, Huno 1979.** *Eesti keele ajalooline morfoloogia II. Õpivahend eesti filoloogia osakonna üliõpilastele*. Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Sapir, Edward 1921.** *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt Brace.
- Skousen, Royal 1989.** *Analogical Modeling of Language*. Dordrecht: Kluwer.

- Tauli, Valter 1974.** The theory of language planning. – Advances in Language Planning. Ed. Joshua A. Fishman. The Hague: de Gruyter, 49–68.
- Tauli, Valter 1983.** The Estonian language reform. – Language Reform. History and Future. Vol 2. Ed. István Fodor, Claude Hagège. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 309–330.
- Thomason, Sarah 2007.** Language contact and deliberate change. – Journal of Language Contact – THEMA 1, 41–62. <http://dx.doi.org/10.1163/000000007792548387>.
- Uuspõld, Ellen 1980.** *maks*-vorm ja teised finaaliadverbiaalid. – Keel ja Kirjandus 12, 729–736.
- Wurzel, Wolfgang 1989.** Inflectional Morphology and Naturalness. Dordrecht: Kluwer.

Limits for language renewal and analogy

Martin Ehala

The article analyses, on the example of Johannes Aavik's language renewal, the structural limits for intentional language changes and whether the analysis of language renewal can reveal the limits of possible changes in language in general. Traditionally in historical linguistics, an understanding has prevailed that intentional language changes are superficial, and more substantial structural changes cannot be introduced at will. Over the past half-century, this position has been called into question, presenting examples to the contrary. Also, Aavik's language renewal supports the latter view. Based on the model of analogical modelling by Royal Skousen, the article hypothesizes that these changes, for which there is no analogy in the language, are not possible and cannot be introduced. To test the hypothesis, the successful innovations by Aavik and others are analysed. For all successful changes introduced in the course of language renewal, there is a clear and powerful analogical pattern in the Estonian language. The hypothesis is also supported by the fact that some of the failed innovations, such as the *-nue* and *-tue* constructions and the *no*-genitive, lack analogy in Estonian, which can help to explain why they were not successful. Thus, the analysis supports the hypothesis that changes that have no analogy pattern in the language are impossible, but the limited scope of the material analysed does not allow a conclusive answer.

Keywords: language renewal, impossible language changes, analogy

Martin Ehala
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2–443
51014 Tartu
martin.ehala@ut.ee

KEELDKÕNE VORMIDEST¹

MATI ERELT

Annotatsioon. Käskiva ja möönva kõneviisi eitusverb *ära* on kõnekeeles muutumas eitava verbivormi põhiliseks grammatilisi tunnuseid kandvaks elemendiks. Sellele osutab põhiverbi tunnusteta vormi kasutus käskiva kõneviisi mitmuse 1. pöördes, eriti indikatiivikujulise imperatiivi puhul (*ärme tee*), kuid mõnevõrra juba ka *gem-* ~ *kem-*imperatiivi puhul (*ärgem unusta*), samuti eitusverbi ühildumine imperatiivi ja jussiivi impersonaali olevikus (*ärdagu tehtagu*) ning eitava lihtmineviku kujunemine jussiivis (*ärnud teinud*).

Võttesõnad: imperatiiv, jussiiv, eitav kõne

Imperatiivist ja jussiivist ning nende aegadest

Käskiva kõneviisi ja sellest vaid mõnikümme aastat tagasi eraldatud ning Tiit-Rein Viitso (1976) poolt mõõnvaks kõneviisiks ehk jussiiviks ristitud kõneviisi vormid pakuvad tänaseni arutelu- ja vaidlusvõimalusi. Üheks probleemiks on olnud, kas jussiivse *gu-* ~ *ku-*paradigma (*ma/sa/ta/me/te/nad tehku; tehtagu*) eraldamine imperatiivist tähendab seda, et imperatiivile jääb alles ainult 1. ja 2. pööre (*sa tee, me tehke, te tehke*) või on siiski imperatiivilgi 3. pööre (*ta/nad tehku*). EKG autorid (sh siin- kirjutaja) otsustasid esimese lahenduse kasuks. Põhjus oli selles, et jussiivi olemuslikuks jooneks peeti käsu vahendatust, kusjuures ei tehtud vahet, kas kõneleja vahendab kõnesituatsiooniväliselt isikult saadud käsku (*Ema ütles, et Jaan viigu laps lasteaeda*) või kuulaja vahendab kõneleja käsu kolmandale isikule (*Jaan viigu laps lasteaeda*). Hiljem (Erelt 2002) olen olnud seda meelt, et kõnelejast lähtuva käsu väljendamine on ikkagi imperatiivsus ka siis, kui ta on suunatud kolmandale (kõnesituatsioonivälisele) isikule. Jussiivi kõigi kolme pöörde ühisteks tähendusteks on aga vajadus või soov ehk optatiivsus (*Tulgu juba ükskord kevad!*) (vt ka Roos 1982), mõõndus ehk kontsessiivsus (*Vaielgu poliitikut pealegi, see on nende*

¹ Uurimistööd on rahastanud SFO180084s08 ja ETFi grant 8595.

amet) või kõnesituatsiooniväliselt käsuallikalt lähtuva käsu vahendamine ehk evidentsiaalsus (*Ema ütles, et pangu ma midagi soojemat selga, sest täna on külm tuul*). Imperatiivile jääb niisiis 3. pööre alles (*Ütle Jaanile, et viigu laps lasteaeda*).

Teine probleem on olnud imperatiivi ja jussiivi mineviku ajad. Varasemas grammatikas (nt Valgma, Remmel 1968: 119), kus jussiivi omaette kõneviisina ei olnud, väideti imperatiivil olevat ainult üks minevikuaeg – täisminevik (*olgu teinud, olgu tehtud*), nt *Olgu see töö teil homseks tehtud*. Vahel lisati, et mõnikord ei ole sellel täisminevikul käskivat tähendust, vaid see väljendab mööndust, nt *Olgu see töö tehtud kui kiiresti tahes, ikkagi on ta hea* (Valgma, Remmel 1968: 119). EKG tõstis imperatiivi täismineviku tervikuna jussiivi alla, väites, et käsu tähenduse korral kasutatakse impersonaali mineviku partitsiipi ning selline täisminevik tõlgendub tuleviku perfektina (*Olgu see töö teil homseks tehtud*), möönva tähenduse korral aga võib partitsiip olla ka personaalne ja liitvorm tõlgendub tavalise perfektina (*Olgu ta pealegi oodanud siin juba tundide viisi, mina ei saa teda kuidagi aidata*) (EKG I 1995: 83).

Jussiivi eespool esitatud käsitlus, mis peab mitteevidentsiaalse käsu väljendamist imperatiivsuseks, määrab möönva täismineviku samuti jussiivi vormiks, aga käsitleb konstruktsioone nagu *Olgu see töö teil homseks tehtud* imperatiivsena. Kuid siiski mitte imperatiivi täisminevikuna, vaid nn seisundipassiivina ehk passiivse retrospektiivina (vt lähemalt Erelt 2009), mida Henno Rajandi (1968; trükkis ilmunud 1999) on nimetanud ka passiivseks adjektivisatsiooniks. Partitsiip toimib neis konstruktsioonides predikatiivina, mitte verbi liitvormi osana (*Olgu see töö teil homseks tehtud (~ valmis) ja plats puhas*). Tegelikult on olemas ka *nud*-partitsiibiga aktiivne retrospektiiv (aktiivne adjektivisatsioon), nt *Olgu ta siit homseks läinud*. Niisuguse käsitluse kohaselt on imperatiivil ainult oleviku vormid, täisminevik jääb üksnes jussii vile, kusjuures see esineb vaid möönva tähenduse korral.

Täisminevik ei ole siiski ainus jussii vi minevikuaeg. Praeguseks on üldiselt aktsepteeritud, et jussii vil on ka lihtminevik ehk preteeritum, mis on mineviku partitsiibi kujuline (*teinud/tehtud*), nt *Õelnud siis kohe, et sa tulla ei saa. Eks mindud siis õigel ajal magama*. Sellistele vormidele juhtis esimest korda tähelepanu Andrus Saareste (1952: 37), seejärel Fanny de Sivers (1969: 76–77) ning Julius Mägiste (1976), kes käsitlesid neid kui imperatiivi minevikuvorme. Lisaargumendina mineviku partitsiibi impe-

raatiivina tõlgendamise kasuks esitasid nad asjaolu, et *minema*-verbi puhul on kõnealune vorm *minnud*, mitte *läinud*, st moodustatud *mine*-tüvest nagu imperatiivi puhul tavaline (vrd *mine*, *minge*, *mingu*), nt „(eks) *viinud* ometi ära!”, „*söönud* ometi enne, siis *minnud*!”. 1989. ja 1996. aastal arendas teemat edasi Karl Pajusalu, kes Karksi murraku vastavaid vorme analüüsides nimetaski neid jussiivi preteeritumi vormideks, märkides seejuures, et tegu on deontilist modaalsust, mitte käsu vahendamist väljendava jussiiviga. Liena Muižniece, Helle Metslang ja Karl Pajusalu (Muižniece jt 1999: 147–148) arvavad neid minevikuvorme esinevat ka väljaspool jussiivi (jussiivi kui kõneviisi teistsuguse tõlgendamise tõttu), Mati Erelt (2002: 115–116) aga koondab need vormid taas optatiivselt mõtestuva jussiivi lihtmineviku vormideks, seejuures nii personaali (*teinud*) kui ka impersonaali (*tehtud*) vormideks. Sellisena on jussiivi preteeritum praeguseks jõudnud ka grammatikate vormitabeleisse (EKK 2007; Erelt 2013).

Siinse kirjutise põhiteemaks on aga hoopis kolmas probleem – imperatiivi ja jussiivi eitava kõne ehk keeldkõne vormistik, mis pakub huvi selles viimasel ajal toimuvate muutuste poolest.

Nihked imperatiivi mitmuse 1. pöördes

Imperatiivi mitmuse 1. pöördes on teatavasti juba ammu toimunud vormiline ja sisuline kahestumine: *gem-* ~ *kem*-tunnuseline imperatiiv (*õppigem*, *tehkem*) on muutunud oraatoriimperatiiviks, tavalist pragmaatiliselt markeerimata käsku aga antakse edasi indikatiivi tunnuse abil (*õpime*, *teeme*). Indikatiivi mitmuse 1. pöörde oleviku- (või tuleviku-) vormi kasutamine imperatiivi mitmuse 1. pöörde vormina pole midagi ebatavalist. Seda esineb väga paljudes teisteski keeltes (vt nt Hrakovski 1992; Bybee jt 1994: 240), sealhulgas eesti keele kontaktkeeltes saksa ja vene keeles, nt *Setzen wir uns!*, *Posidim!* Viimaste mõju võib olla olnud muutust võimendanud asjaoluks. Keelesisesi on selle funktsiooninihke dünaamikat üritanud seletada Mati Erelt ja Helle Metslang (2004).

Eitavas kõnes on pilt segasem kui jaatavas. Peale vormide *ärgem tehkem* (1) ja *ärme teeme* (2) kasutatakse vähesel määral veel vorme, kus eitusverb on indikatiivikujuline, põhiverb aga *gem-* ~ *kem*-tunnuseline (*ärme tehkem*) (3), samuti vorme, kus vahekord on vastupidine (*ärgem teeme*) (4), mis näitab, et tava- ja oraatoriimperatiivi eristus pole ikkagi veel päris lõpuni välja kujunenud.

- (1) **Ärgem laskem** vaenuõhutajatel end tülli ajada. [a, 2007] **Ärgem** neid kohti **nimetagem**, siivutu jõuab alati olla. [i]²
- (2) **Ärme riputame** rootslastele ja soomlastele tiibu selga. [a, 1999] **Ärme oleme** liiga kannatamatud noore inimesega. [i]
- (3) Ja **ärme unustagem** Loomingu Raamatukogu tegijaid, eesotsas Otto Sammaga, kes kasutasid valgustamiseks igat õhuauku. [a, 2001] **Ärme olgem** valitsuse taolised, kus ei väärtustata isegi inimest, kui muidugi valimised välja jätta! [n, 2012] Aga **ärme tehkem** välja. [n, 2007]
- (4) Vrakside otsimine on romantilisem, aga **ärgem** oma ajalugu **unustame!** [a,] Olgem rahulikud ja **ärgem lähme** isiklikuks. [n, 2005]

Indikatiivikujulises eitavas imperatiivis ilmneb eriti tugevasti tendents kasutada põhiverbi ilma pöördemarkeriteta konnegatiivina ning jätta isiku ja arvu väljendamine üksnes eitusverbi hooleks (*ärme teeme* → *ärme tee*). See tendents on praeguseks väljunud kõnekeele raamidest ja selliseid pöördelõputa vorme kohtab sageli ka toimetatud kirjalikes tekstides (5).

- (5) **Ärme keela** oma lapsele kallistust, kui ta seda vajab. [a, 2007] **Ärme lähe** veel tuppa, siin on nii mõnus. [n, 2008] Ja **ärme** jumala pärast **loo** sootunnustest lähtuvaid seadusi. [a, 1998] **Ärme rutta** sündmustest ette. [i]

Sama võib juhtuda ka siis, kui eitusverb on *ärgem*-vormis (*ärgem teeme* → *ärgem tee*) (6).

- (6) **Ärgem unusta** ka seda, kust jõulud üldse tulid. [n, 2011] Ja **ärgem unusta** teistki väikest kavalust. [a, 2008] **Ärgem hakka** jälle seda vaidlust üles keerutama. [n, 2006] **Ärgem lähe** temast välja! [n, 2006]

Lisaks esineb juhtumeid, kus *ärgem* seostub imperatiivi mitmuse 2. pöörde vormiga (7).

- (7) **Ärgem küsige**: mida saab riik Teie heaks teha?, vaid küsigem: mida saan mina riigi heaks teha? [a, 2013] **Ärgem olge** masinalõhkujad ja käigem ajaga kaasas ka kirjanduses. [a, 2012] **Ärgem tehke** välja. [n, 2013]

Põhiverbi vormi selline varieerumine näitab, et põhiverbi vorm on liitvormis muutunud väheoluliseks, määravaks saab eitusverbi vorm.

² Näidete järel nurksulgudes on kasutusregistri märgend: a – ajakirjandus, i – ilukirjandus, n – netisuhtlus.

Ühilduv eitusverb imperatiivi ja jussiivi impersonaali olevikus

Nii imperatiivi kui ka jussiivi impersonaali oleviku eitav vorm on normkujul *ärgu tehtagu*, s.o liitvorm, milles impersonaal on markeeritud üksnes põhiverbis.

- (8) Tehtagu Toompeal midagi või **ärgu tehtagu**, see justkui ei huvitagi kedagi. [a, 2009]

Viimaste aastate kõnekeeles aga markeeritakse väga sageli ka eitusverbi, st eitavat abiverbi ühildatakse põhiverbiga tegumoes: *ärdagu tehtagu*. Selliseid näiteid võib leida nii netikommentaaridest kui ka juba trükiaja- kirjandusest.

- (9) **Ärdagu nähtagu** vastuse peale mõtlemisega vaeva. [a, 2011] **Ärdagu antagu** jah Rüütlile miskit auraha, ei neljanda ega esimese järgu oma. [n, 2001] **Ärdagu pandagu pahaks**, aga mulle tundub, et teemaalgatajal lamptehnikat ehitamisel veidi vähevõitu kogemusi on? [n, 2007]

Sellist ühildumist võib samuti käsitleda eitusverbi rolli suurenemisena grammatilise info kandjana. Tõsi küll, vähemalt esialgu ei ole sellega kaasnenud põhiverbi grammatilist lihtsustumist.

Jussiivi eitav lihtminevik

Eespool vaadeldud jussiivi preteeritum on seni leidnud käsitlemist ja ka grammatika vormitabelisse jõudnud üksnes jaatavana. Kuid nagu nähtub Karl Pajusalu uurimustest (1989, 1996), leidub Karksi murrakus ja mõnes muuski Lõuna-Eesti murrakus näiteid ka eitavate vormide kohta, kus imperatiivi eitusverbi tüvele on liitunud *nud*-partitsiibi tunnus. Murdeanaloogia olemasolu tõttu poleks ehk väga üllatav, kui sellist vormimoodustust leiduks ka ühiskeeles. Ja tõepoolest, ehkki kirjakeele korpustest neid leida ei õnnestunud, andis hulganisti näiteid Google'i otsing 2000. aastate argikasutuse kohta (10).

- (10) **Ärnud** siis **käinud** Ansipi sahvris moosivargil .. [n, 2013]. No **ärnud toonud** siis, keegi ei käskinud ju! [n, 2012] **Ärnud** siis **kuulutanud** end NSVL õigusjärglaseks. [n, 2011] Kuule, kui sa teadsid palganumbrit mida seal pakutakse **ärnud** siis **võtnud** seda töötsta vastu. [n, 2011]

Ehkki praegu on ilmselt veel natuke vara kirjakeele möönva kõneviisi ajavormide tabelit eitava lihtminevikuga täiendama hakata, on üsna

tõenäoline, et varem või hiljem seda teha tuleb. See käib vaid personaalivormide kohta, preteeritumi eitavaid impersonaalivorme (*ärdud tehtud*) esialgu veel ei kohta.

Lõpetuseks

Käskiva ja möönva kõneviisi eitussõna *ära* on erinevalt partiklistunud eitussõnast *ei* säilitanud verbi omadused. See avaldub nii morfoloogias, s.o pöördvormide olemasolus, kui ka süntaktiliselt – erinevalt *ei*’st saab *ära* ja põhiverbi vahele panna muid sõnu (vrd **ma ei homme tule – ära homme tule*). Seejuures *ära* (abi)verbilisus pigem kasvab kui kahaneb. Kõnekeeles tekib juurde uusi *ära* grammatilisi vorme, kohati muutub *ära* liitvormi keskseks grammatilisi tunnuseid kandvaks elemendiks, põhiverb aga muutumatuks leksikaalset tähendust kandvaks osiseks. Kui kanda toimunud muutused käskiva ja möönva kõneviisi tabelisse, võiksid viimased välja näha järgmiselt (nurksulgudes on praeguse seisuga veel argised vormid).

Tabel 1. Käskiva kõneviisi vormistik

	JAATAV	EITAV	JAATAV	EITAV
OLEVIK	sa tee ta tehku a) tehkem b) teeme te tehke nad tehku	sa ära tee ta ärgu tehku a) ärgem tehkem b) ärme tee(me) [ärme tehkem, ärgem tee(me), ärgem tehke] te ärge tehke nad ärgu tehku	tehtagu	ärgu tehtagu [ärdagu tehtagu]

Tabel 2. Möönva kõneviisi vormistik

	PERSONAAL		IMPERSONAAL	
	JAATAV	EITAV	JAATAV	EITAV
OLEVIK	ma/sa/ta/me/te/nad tehku	ma/sa/ta/me/te/nad ärgu tehku	tehtagu	ärgu tehtagu [~ ärdagu tehtagu]
LIHT- MINEVIK	–/sa/ta/–/te/nad teinud	[–/sa/ta/–/te/nad ärnud teinud]	tehtud	–
TÄIS- MINEVIK	ma/sa/ta/me/te/nad olgu teinud	ma/sa/ta/me/te/nad ärgu olgu teinud	olgu tehtud	ärgu olgu tehtud

Kirjandus

- Bybee jt 1994** = Joan Bybee, Revere Perkins, William Pagliuca. The Evolution of Grammar. Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- EKG I 1995** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- EKK 2007** = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross. Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Erelt, Mati 2002**. Does the Estonian have the jussive? – *Linguistica Uralica* XXXVIII (2), 110–117.
- Erelt, Mati 2009**. Prospektiiv ja retrospektiiv eesti keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 54 (2008). Peatoimetaja Mati Erelt. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 44–53.
- Erelt, Mati 2013**. Eesti keele lauseõpetus. Sissejuhatus. Õeldis. (= Tartu Ülikooli eesti keele osakonna preprintid 4.) Tartu.
- Erelt, Mati, Helle Metslang 2004**. Grammar and pragmatics: Changes in the paradigm of the Estonian imperative. – *Linguistica Uralica* 45 (3), 161–178.
- Hrakovski 1992** = Виктор С. Храковский (отв. ред.). Типология императивных конструкций. Российская академия наук. Санкт-Петербург: Наука.
- Muižniece jt 1999** = Liena Muižniece, Helle Metslang, Karl Pajusalu. Past participle finitization in Estonian and Latvian. – *Estonian: Typological Studies III*. Ed. Mati Erelt. (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 11.) Tartu, 128–157.
- Mägist, Julius 1976**. Viron imperatiivin preteriti. – *Virittäjä* 70 (1), 48–51.
- Pajusalu, Karl 1989**. Suhtlustaotlused inimkeelt muutmas. – *Keel ja Kirjandus* 3, 142–149.
- Pajusalu, Karl 1996**. Multiple Linguistic Contacts in South Estonian: Variation of Verb Inflection in Karksi. (= Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku 54.) Turku.
- Rajandi, Henno 1999**. Eesti impersonaali ja passiivi süntaks. (= Eesti Keele Instituudi toimetised 3.) Tallinn. Käsikirjalise kandidaadiväitekirja (1968) trükk.
- Roos, Aarand 1982**. Imperatiivi *mina*-vormist ja optatiivist. – *Finsk-ugriska småskrifter* 5. Lund, 3–13.
- Saareste, Andrus 1952**. Kaunis emakeel. [I], Vesteid eesti keele elust-olust. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.

- Sivers, Fanny de 1969.** Analyse grammaticale de l'estonien parlé. Clermont-Ferrand.
- Valgma, Johannes, Nikolai Remmel 1968.** Eesti keele grammatika. Käsiraamat. Tallinn: Valgus.
- Viitso, Tiit-Rein 1976.** Eesti muutkondade süsteemist. – Keel ja Kirjandus 3, 148–162.

Concerning the forms of prohibitive speech

Mati Erelt

In spoken Estonian, the negative auxiliary verb of the imperative and jussive moods *ära* is developing into the element carrying the principal grammatical markers of negative verb forms. It is evidenced by the use of the unmarked form of the main verb in the first person plural of the imperative, especially in the indicative-like imperative (*ärme tee* 'let's not do (sth)'), but to some extent already in the *gem-* ~ *kem-*imperative (*ärgem unusta* 'let's not forget (about sth)'); other indications of this development are agreement of the negative auxiliary verb in the present imperative and jussive impersonal (*ärdagu tehtagu* 'may they not do (sth)'), and the emergence of the negative preterite in the jussive (*ärnud teinud* 'may he not have done (sth)').

Keywords: imperative, jussive, negative

Mati Erelt
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2–413
51014 Tartu
mati.erelt@ut.ee

VEEKOGUDE JA TEEKONNAGA SEOTUD KOHANIMESID EESTI LÕUNAPIIRIL

MARIKO FASTER

Annotatsioon. Artiklis arutletakse mõningate etümoloogiate üle, mis puudutavad Lõuna-Eesti kohanimesid, nendega seostuvaid kohanimesid mujalt Eestist ning läänemeresoome keelealalt. Vaatluse all on nimed, millele pilku heites jääb nende tähendus esmalt hämaraks. Lähemalt selgitatakse asjaolusid, miks *Valga* nimele sobib ikkagi kõige paremini tähenduseks slaavi päritolu apellatiiv *volok* 'paatide ülevedamise koht', mitte mõni muu balti või läänemeresoome sõna. *Taheva* nimi lähtub läänemeresoome sõnast *taive* tähenduses 'käänukoht, käänak'. Sellesse nimepessa kuuluvad veel mitmed Eesti asulanimed, nt *Taebla* ja *Tahula*. Esimest korda esitatakse *Saru* ja *Hargla* etümoloogiad. Mõlemad nimed on tõenäoliselt lähtunud apellatiivist, mis tähistab peajõe haru, kuid on vanuse poolest erinevad. Artiklis ilmneb, et kohanimed eetimologiseerimisel on peale nimede häälikuliste kujude võrdlemise tähtis tunda ka koha geograafilist iseloomu ning tajuda omaaegse nimeandja motiivi.

Võtmesõnad: onomastika, etümoloogia, vetenimed, asulanimed, nimeandmis-põhimõtted

Artiklis käsitletakse etümoloogiliselt mõningaid Lõuna-Eesti kohanimesid, mis on lähtunud omal ajal harilikest sõnadest. Käsitletataval nimedel on kirjalikele allikatele tuginedes vanust keskmiselt viissada aastat (tegelikult ilmselt rohkemgi), nii et neis sisalduvad harilikud apellatiivid ja võimalikud teised tavakeele sõnad on keeleteadlase meelest tänapäevaks muutunud hämaraks, tundmatuks või arusaamatuks.

Artiklis tuleb juttu mõnest Eesti lõunapiiri äärsest veekogude ja teekonnaga seotud kohanimest, mille aluseks on olnud paiga geograafiline iseloom ja muidugi suhe inimesega. Uurimus on etümoloogiline, ent rõhutatakse ka kohanimeuurimuses oluliseks peetavat nimede motiveeritust. Artiklis käsitletakse järgmiste nimede etümoloogiad: *Valga* (linn),

Taheva, Saru, Hargla (külad) ja *Mustjõgi, Peetri jõgi, Hargla oja* (veekogude nimed), ning samuti võimalikke apellatiive, mis on nende nimede aluseks.

1. *Valga*

Valga (läti *Valka*) nimi on Lõuna-Eesti kontekstis erandlik selle poolest, et selle üle on nii palju arutletud. Vaid mõni kohanimi on uurijatele sedavõrd palju huvi pakkunud.

Nimi ise esineb allikates esimest korda 1286. aastal (BHO: *Walk*, Valgamaa: 132; Mägi, Veri 1976: 13). See on üles kirjutatud ühte Riia linna võlaraamatusse, kuhu on märgitud kaks võlgnikku *Johannes clericus de Walko* ja *Johannes Stedinc de Walko*, mõni aasta hiljem veel kolmas, *Thidericus de Walco* (ka *Walke*). Arvatakse, et nad olid kaupmehed ja et nime lõpuosis näitab nende pärinemist Valgast. Hiljemalt XIII sajandi teiseks pooleks oli Valga „alev, kus ei puudunud kaupmehed, kellel oli suuremaid äritehinguid ja laialdasemaid sidemeid” (Valgamaa: 546). Valga on olnud tähtis koht, see on asulana küllaltki vana ning seda on varajastes lätetes korduvalt nimetatud *oppidum*’iks (ladina keeles ’linn’). Valgal on olnud isegi oma pitsat ja vapp. Ametlikud linnaõigused sai Valga alles keskajal, 1584. (BHO: *Walk*; Mägi, Veri 1976: 13) Keskaegsel Valgal on puudunud paadist suuremate laevade jaoks kõlblik veetee, aga arengu põhjuseks peetakse asendit suure Tartu-Riia sõja- ja kaubatee ääres ning pääsu Pihkvasse Kirumpää ja Vastseliina kaudu (Valgamaa: 546). Valga asukoht keset vana Liivimaad soodustas seal koosolekute pidamist (BHO: *Walk*; Valgamaa: 132). Kohanime üleskirjutused on järgmised: 1345 *Walken*, 1387 *Walk*, teised kujud *Walke*, *Walck*, *Walcke*, *Walken*, *Walckede*, *Valk* (BHO: *Walk*; Valgamaa: 546).

Valga nime kõrval on kogu aeg esinenud ka teine nimi. See on tänapäevasel kujul *Pedeli* – oja, mis voolab läbi Valga. Küla on kutsutud oja järgi ja asustusüksuse nimena on see kõrvale jäänud: **Põdeli* > 1369 *Podel*, 1383 *Podelis od. up den Valk* (BHO: *Walk*). Alamsaksakeelne üleskirjutus ütleb, et „*Podelis* ehk *Valk*’i peal (kohal)”, vrd võru *Leegust kottal* ’Lee-guste talu juures, lähedal (nt tee peal)’. *Valk* ei tundu selles üleskirjutuses olevat mitte asustusnimi, vaid lihtsalt suhteliselt tavaline maastikukoha nimi. *Pedeli* nimi võiks omakorda kuuluda nimepessa, kuhu kuuluvad teised *Ped*-algulised hüdronüümid, nagu *Pedja* ja *Pedetsi*.

Kohanime algupära on uurijatele huvi pakkunud juba pikka aega. Esi-mesena kirjutas nimest Max Vasmer (1923: 75), kes arvas, et nimes sisaldub vene laen *волок* 'paadi ülevedamise koht; jõgedevaheline koht, kust saab paate üle vedada'. Seda sõna peetakse vene keeles slaavi omasõnaks, vrd verb *волочить* 'lohistama, tirima, tassima'. Hiljem hakati mõtlema, mis jõest mis jõkke paate veeti, ja üldiselt on arvatud, et need jõed olid Pedeli ja Koiva (Mägi, Veri 1976: 13; Saks 1984). Mõnes mõttes võib selle arvamus põhjuseks olla ka teade, et tsaariajal, 1822. a, plaaniti kanalit Pedelist otse Koivasse (Valgamaa: 481; Saks 1984). Samas on see tee ka väga ahvatlev, sest Koivat mööda saab otse Riia linnani välja. Ojars Bušs on teekonna Pedelist Koivasse uuesti vaatluse alla võtnud ja väitnud, et ajaloolased pole leidnud tõendeid selle kohta, et nende jõgede vahel oleks paate veetud (Sepper jt 2004: 555). Jõgedevaheline ala on umbes 10 km pikkune ja see ongi ehk Liivimaa väikestes jõgikondades liiga pikk maa paatide vedamiseks. Samas on Valga looduslik asend ikkagi väga soodus pääsemaks ühest jõgikonnast teise. Võib-olla lohistati paate Pedelist mööda Konnaoja orgu Säde jõe (lt *Seda*) (umbes poolteist kilomeetrit)? Ehkki ka selle kohta puudub tõendusmaterjal, oleks see üleveoteekond lühike ja sobiks just tänapäevase Valga südalinna kohale. Niiviisi saaks väljapääsu Säde jõe, Burtnieki järve ja Salatsi jõe kaudu Salatsi liivlaste aladele ning merele; teiselt poolt pääseks Väiksele Emajõe ja Võrtsjärvele, sealt Emajõe kaudu Tartusse ja edasi Pihkvasse. Säde jõgi, salatsiliivi aladel tuntud ka kui *Ymera*, „oli peamiseks idapoolseks veeteeks Salatsi aladele” (Pajusalu, Winkler 2011: 180).

Valga nime lähtumist paatide üleveo kohta tähistavast sõnast *волок* tuleb pidada kõige tõenäolisemaks, sest linna geograafiline asend annab selleks hea põhjuse. Selline seletus pole aga mitmeid uurijad rahuldanud. Seepärast on pakutud linna nime lähtumist mitmest *valk*-algulisest sõnast: *valk* 'löömariistad, pistrik'; *valkama* 'rängasti sadama, valgeks lööma, maadlema, võitlema'; *valkistama* 'valgeks, valkjaks või heledaks tegema, pleegitama'; *walko* 'välk, valguskiir, valgus'; *valketa* 'valge' jt (Kettunen 1955: 264; Saks 1984). Nendes seletustes jääb aga nõrgaks pooleks nimeandmismotiiv. Ojars Bušs pakub, et nimi võiks olla seletatav ka balti keeleainese põhjal, ja oletab nime pärinemist apellatiivist *valks* 'oja'. Bušsi sõnul on aga *valks*-komponendiga nimed laialt levinud ainult Kuramaal, mis jääb Eesti piirist kaugele (Bušs 2003: 35). Läti sõna *valgums* 'paadisa-dam, kalastuspaik' on peetud laenuks läänemeresoome keeltest (Häkkinen

2005: *valkama*). Tegu ei ole ei balti ega läänemeresoome päritolu nimega, vaid hoopiski nimega, mille aluseks on slaavi päritolu sõna. Tõenäoliselt ei näitagi *Valga* nimi slaavlaste kohalolu seal kandis, vaid hoopis seda, et kohalikud läänemeresoomlased on laenanud transpordi oskussõna ja see on kohanimeks saanud.

Õigustatult kerkib küsimus vene sõna *волок* ja läänemeresoome *valgma* < **valkama* vahekorra. *Valkama* on soome keeles saanud endale just lohistamistähenduse: paadi kaldaletõmbamise koht, savi august koorma välja tõmbamise koht jne. Sama ilmneb ka eesti keeles: *valgma* on eelkõige paatide väljatõmbamise koht ja väike paadisadam. Peipsi ääre vene keeles on *наволоч* tuntud nii tänapäeva vene keeles kõige üldisemaks saanud tähenduses *намытый мыс* 'uhutud neem' kui ka paatide väljatõmbamise koha tähenduses.

Mõned uurijad, näiteks Jorma Koivulehto, on arvanud, et *valkama* on slaavi laen sõnast *волокъ* (Janne Saarikivi suuline teade). Olli Nuutinen (1989: 42–43) pooldab samuti laenulisust. A. I. Popov on kirjutanud, et muudes slaavi keeltes olemas olnud tähendustele on vene keeles lisandunud kahe jõe vahelise üleveokoha tähendus, mis võiks olla läänemeresoome keelte mõju (Popov 1972: 86–87).

Üldiselt on arvatud, et *valgma* on tuletis tüvest *valguma*, nagu *sadam* on tuletis verbist *sadama* (SSA: *valkama*; EES: *valgma*, *sadam*). *mA*-lõpulisel nimisõnatuletisel verbist pole tänapäeva eesti keeles tavalised (vrd siiski nt *sööm* ja *joom*), ent vanas kirjakeeles ja murretes on neid kuigivõrd tuntud (Ross 2009: 900), samuti teistes läänemeresoome keeltes (Laanest 1975: 137–138). Soome keeles on *mA*-element nimisõnades samuti olemas, näiteks esineb varieerumist sõnades *reuna* ~ *reunama*, ehk siis ka *valka* ~ *valkama*. *mA*-elementi võiks seletada teisalt ka lühenemisega – sel juhul oleks tegemist sõnade *valg-maa* kontamineerumisega (Janne Saarikivi suuliselt), millele pakub tuge ka liivi keele vorm *vālga-mō* 'valgma, kalasadam' (Viitso, Ernštreits 2012: *vālgamō*), ehkki liivi keeles võib tegu olla ka rahvaetümoloogilise reanalüüsiga.

Soomes on olemas nii *Valkama*, *Valkamaa* kui ka *Valkamamaa* kohanimed. Tavaliselt on tegemist kohtadega veekogude rannas, kuid mõnikord näitab kaart ka kunagise üleveokoha olemasolu kahe veekogu vahel või järves üle maakitsuse ühest lahest teise. Mitmed tänapäeval *Valkea*-algulised nimed Soomes on arvatavasti varem olnud *valgma*-nimed, millele viitab kohtade geograafiline asend.

Ka *valgma* järgi on Eestis mitmeid kohti nimetatud, nt Valgma küla Harjumaal (Ris), Jõgeva maakonnas (Äks) ja Paide maakonnas (Pai). Kärkna mõisa saksakeelne nimi on *Falkenau*, vanades allikates 1305 *Valkana*, 1341 *Valkena*, 1408 *Falckenaw*, 1417 *Valkena*, 1532 *Valkanha*, 1782 *Falkenau*, 1900 *Falkenau* (Uustalu 1972: 23). Valgma asub kohas, kus Amme jõgi suubub Emajõkke, ka klooster asus just Emajõe ääres. Valdek Pall ongi arvanud, et selle nime aluseks on olnud *valgma* (Pall 1969: 265). Saadjärve küla on XVII saj kuulunud *Walckama* mõisale (Uustalu 1972: 118; BHO: *Sadjerw*). Võnnu kihelkonnas asub Tammevalgma küla ja mets nimega Valgma, millest saab alguse väike Luutsna jõgi.

Ka vana tuntud *Walgatabalwe* sisaldab eelmistele lähedast sõna. *Walgatabalwe* asustusüksus polnud algupäraselt suurem kui vana keskusküla või vakus Vastseliina keskosas (kohanimena säilinud kuni XVII sajandini), kuid keskajal on seda nime mainitud isegi Kirumpää-Kasaritsa piiril, nii et nime suurim mõjuala võis olla Rõuge-Vastseliina kaksikkihelkond, seda niikaua, kui Vastseliina nimi vana nime välja tõrjus (suuliselt Evar Saar). *Walgatabalwe* on ka arheoloogide arvates asetsenud Vastseliina kandis ja kusagil teede ristumise kohas (Laul 1999: 59), mitte aga Valga lähedal, nagu varem samuti arvatud (Ernits 1978: 159). Kohta võiks seostada ka paatide ülevedamisega, näiteks saab Vastseliina kandis minna Peipsi vesikonnast Väina ehk Daugava jõe vesikonda. Peipsilt Daugavasse pääsemiseks tuli paadid lohistada Piusa haruojadelt vähemalt Kirikumäe järveni. Vähim vahemaa on olnud paar kilomeetrit.

Kohanime teine pool *-balwe* sisaldab tõenäoliselt mingit kadunud terminit, mis on tähistanud asustusüksust (**palva* ~ **palwe*, vrd handi *puyl* jt, mansi *pawəl* jt, ungari *falú* 'küla; asustusüksus') ja mis võiks vanadele üleskirjutustele tuginedes sisalduda ka mõningates Eesti nimedes, mis sisaldavad *palu*-komponenti (Saarikivi 2006, teine artikkel¹: 32) või ka *pala*-komponenti.

Sufiks *-ta* nimes *Walgatabalwe* ja ka ühes teises Lõuna-Eesti nimes *Valguta* (1582 *Walkuth*, 1626 *Walgets Külla*, *Walgats Külla*, 1638 *Walgata*, 1711 *Walkota*, 1726 *Welgota* (Uustalu 1972: 151; BHO: *Walguta*) Võrtsjärve ääres Rõngu jõe alamjooksul juhib oletama, et paadilohistamisega seotud slaavi laensõnast on edasi tekkinud ka verb **valkata*. Selle hüpoteetilise verbi *ma*-partitsiip (agentpartitsiip) oleks **valkama* ja

¹ On the Uralic substrate toponymy of Arkhangelsk region: problems of research methodology and ethnohistorical interpretation.

semantilise läheduse tõttu oleks lihtne kujutleda verbi käändelise vormi ümbertõlgendamist uueks nimisõnaks. Tuletuskäik võiks siis olla selline: *volok* > **walka-* > *valgma*. Rekonstrueeritud verbi muutumine nimisõnaks *valkama* ~ *valgma* võib vajada põhjalikumat seletust, kuid põhimõtteliselt võimatu selline areng pole. Tuge pakub ka Peipsi lõunaosas leiduv madaliku nimi *Vedämä leede*, kus põhimõtteliselt samas vormis on kasutatud verbi *vedada* : *vedama*. Pigem sunnibki hüpoteesis kahtlema tõsiasia, et *valgmaga* seotud verbi ennast pole läänemeresoome keeltes säilinud.

2. Taheva

Taheva nimi ilmub ajalooallikatesse XVI sajandil koha- ja külanimena: 1541 (*Wacke*) *Tayewes*, 1551 *Tayuen*, *Tayues*, 1582 *Thaiwenkul*, 1627 *Taywa*, 1688 *Taiwola*, *Taiwula*, 1711 *Taiwala*; mõisanimena 1782 *Taiwola*, 1826 *Taiwola*, 1909 *Taiwola* ehk *Taheva mõis*; dateerimata üleskirjutus *Taywaküll* (Rev 1624/27: 97; Uustalu 1972: 131–132). Rahvasuus ongi levinud variant *Taivakülä* (vrd *taivas* : *taiva* 'taevas'), mida on tõepoolest nendest variantidest lihtne tuletada.

Nime esimene üleskirjutus lõpuga *-wes* viitaks justkui *vesi*-lõpulisele nimele. Tõepoolest on *Taheva* tuntud ka jõenimena (Mustjõe varasem nimi, vt allpool). *Vesi* esineb liigisõnana mitmetes Lõuna-Soome järvede ja järveosade nimedes, nt *Välivesi*, *Majavesi* jt, ent mitte jõenimedes (SPNK: *vesi*). Valdek Pall on arvanud, et Peipsi paralleelnimetus võis minevikus olla ka **Mustvesi* ja tõenäoliselt on Mustvee linn saanud oma nime just järvelt, aga võimalik, et ka jõelt (< *Mustwet*) (EKNR: *Mustvee*; Pall 1969: *Mustvee linn*). Oleks aga vaja rohkem näiteid tõestamaks, et Eesti alal võis *vesi* esineda ka jõenimedes. *Taheva* varasemad mainimised *Tayewes* ~ *Tayues* ja genitiivikuju *Thaiwen-* ei näita tõenäoliselt mitte liitnime sõnaga *-vesi*, vaid mingit tuletist, mis on struktuurilt (ja ehk isegi kõigi vokaalide poolest) identne homonüümiga *taivas*.

On arvatud, et nime aluseks on apellatiiv *taival* ~ *taipale* (Tarvel 1975), millel on soome keeles tähendus 'kahe koha vaheline vahemaa, tee, kaugus' või 'teekond, rännak, matk, reis', ka 'kõrgem koht vete vahel'; varasem tähendus on ehk olnud ka 'maastikus olev käänamis- või hargnemiskoht' (SSA: *taipale*). Viimane tähendus sobib *Taheva* nime puhul hästi, sest just *Taheva* juures suubub Mustjõgi Koiva jõkke. See veetee Riiga on käigus olnud juba ammu ja veel XX sajandilgi. *Taheval* on olnud ka jõeületuskoht

teel Koivaliina. *Taheva* häälikuline seostamine sõnaga *taival* ~ *taipale* pole siiski probleemitu.

Takistavaks asjaoluks on sõnas *taival* leiduv -l, mis võib nime saksa-keelses kujus *Taiwola* olla säilinud, kuid see võib kuuluda ka vanades külanimedes tüüpiliselt kasutatud *la*-liite juurde, mis nime tänapäevakujust ja mitmest varasest mainimisest tervikuna puudub. Väiksem on probleem teise silbi *h*-ga, mida võib suure tõenäosusega pidada hiaatuse teel tekkinuks. Vrd lõunaeesti *seen* 'sees' ja *käen* 'käes' kujusid Mulgi murdes: *sehen* ja *kähen*. Nime häälduse mulgipärast arengut Mulgimaast mitte kaugele jäävas Tahevas ei saa igatahes välistada.

Tüvest **taipe*- < **taj(e)*- (sm *taipua* 'painduda, kõverduda', *taivutaa* 'painutada, käänata') on tulnud nii apellatiiv *taipale* ~ *taival* kui ka apellatiiv *taive* 'käänukoht, käänak' (SSA: *taipua*). *Taheva* puhul tuleks lähtuda apellatiivist *taive* 'käänukoht, käänak'. Sõna on ilmselt kuulunud muistse teekonnasõnavara hulka, mille tõttu on uurijatele alates Lõnnrotist tundunud, et näiteks Soome saarenime *Taivassalo* algupära võiks olla **Taivalsalo*. Kirjapandud nimekujud *l*-i esinemist selles nimes ei kinnita, nt esmamainimine 1350. a *Thowesalu* (SPNK: *Taivassalo*).

Eestis on kaks kohanime, mille puhul apellatiiv *taival* ~ *taipale* tähenduses 'vahemaa, tee, teekond, matk, reis' või 'käänamis- või hargnemiskoht' sobib seletuseks laitmatult. Üks neist on *Taebla*. Nime varasemad üleskirjutused on 1341 *Taybile*, 1530 (?) *Taybell*, 1798 *Taibel* (EKNR: *Taebla*). *Taebla* puhul oleks nimeandmismotiiviks 'kuivamaateede algus Harjumaa poole', teisisõnu 'teekonna algus'. Seda seletust on pakkunud nii Saareste (2006: 103) kui ka Kettunen (1955: 90). Ehkki Kettunen on pakkunud nime aluseks ka muid sõnu, tuleb apellatiivist *taival* lähtumist pidada kõige tõenäolisemaks.

Teine vana nimi, mis on säilinud saksa keeles, kuid suulises pruugis eesti keelest kadunud (nähtus on küllaltki tavaline, vrd nt Eisen 1924), on Sangaste kihelkonna nimi *Theal*. See pole kunagi olnud küla, vaid lihtsalt kiriku ümbruse ja kiriku nimi. Nime üleskirjutused on järgmised: 1379 *Touvel*, 1499 *Thoyvell*, 1582 *Thewal*, 1627 *Teubel* ~ *Theol*, 1638 *Teal* ~ *Theal* (EKNR: *Sangaste*). Nimekujudest paistab läbi lähtumine apellatiivist *taival* ~ *taipale*. Geograafiliselt sobib see seletus samuti hästi: kirik on ehitatud kohta, kus lõppes Väikese Emajõe veetee ja läks üle maismaateeks (või vastupidi). Sangaste külal ja mõisal, mis asuvad kirikust kaugemal, on olnud teine nimi – Sangaste (sks *Sagnitz*) – mis on andnud kihelkonnale

eestikeelse nime. Hiljem on kiriku ümbruse algupärane nimi kadunud ja siingi on tänapäeval tuntud vaid *Sangaste* nimi.

Suure-Jaani kihelkonna külanimi *Taevere* võib olla lähtunud apellatiivist *taive* 'käänukoht, käänak' või ka 'teekonna algus'. Koht asub Lõhavere linnamäest Navesti jõe poole. Lõhavere on Suure-Jaani kihelkonna vana keskus. Taevere on koht, mille kaudu pääses mööda Lõhavere oja Navesti (Paala) jõe. See oli tuntud veetee, mida mööda sai Pärnu jõe ja edasi Pärnu lahte. Mõisanime üleskirjutused on järgmised: XVI saj *Taifer*, 1599/1601 *Teyfer*, 1638 *Taifer*, 1681/83 *Teiferhoff*, 1729 *Tayfehr*, 1782 *Taifer* ~ *Taefer*, 1871 *Taifer*, 1909 *Taifer* ehk *Taewere* (Uustalu 1972: 131). Nagu näeme, võiks sõna *taive* lõpuosa olla kokku langenud *vere*-formandiga, kuid Taevere nime võib vabalt tõlgendada ka teistsuguse algupära kasuks.

Kui võtta aluseks üksnes nime kõige vanemad mainimised, võiks sellesse nimepessa kuuluda ka *Tahula* (küla Saaremaal Kaarmal). *Tahula* nime on üles kirjutatud järgmiselt: 1453 *Teuwel*, 1525 *Thauwell*, 1546 *Tachull* (vakus), 1592 *Tahewall*, 1645 *Tahul* (EKNR: *Tahula*). *Tahula* nime puhul tuleb silmas pidada seda, et sadu aastaid tagasi oli rannajoon teistsugune ning sel juhul võiks tegu olla näiteks merelaheäärse kohaga või ka kohaga, kust pääses maismaad mööda ühest sügavale maasse ulatuvast merelahest teise. *Tahula* kirjalikest mainimistest võib soovi korral välja lugeda kas *h* lisandumise nimesse diftongi *au* kahte silpi jagunemise piiril (hiaatus) või siis selle, et *h* jäeti kõige varasemates kirjapanekutes märkimata ja nimi ei ole *taival*-algupäraga.

Viimasena võiks oletuslikku nimepessa kaasata *Tõivere* (küla Põltsamaa kihelkonnas), mille nimi on üles kirjutatud nii: 1583 *Teiwer* (küla), 1599 *Taywer*, 1624 *Teyfer*, 1797 *Toifer* (EKNR: *Tõivere*). Siin pälvib tähelepanu lihtsalt nime ja selle varasemate mainimiste sarnasus *Taevere* nimekujudega. Küla paikneb oma kandis Põltsamaa jõe kõige ligemal, nimesaamise motiiviks sobiks hästi 'teekonna algus' või ka 'käänak', ent nime tänapäevane kuju lubab oletada ka muud algupära.

3. *Mustjõgi* ja *Peetri jõgi*

Mustjõgi on üks Koiva suuremaid ja tähtsamaid lisajõgesid, mis voolab nii Võru kui ka Valga maakonnas. *Mustjõe* nimi (sks *Schwarzbach*) ilmub allikatesse esimest korda 1627. aastal. Keelejuhid on nime saamist põhjendanud vee värvusega, sest sinna voolab ülemjooksul soisest pinnasest pärit tumedat vett. Nimi võib siiski olla ka vanem, sest Vana-Roosa kandis on 1561. aastal mainitud asustusnime *Мысовеу*, millest hiljem teateid pole. (EKNR: *Mustjõgi*) Nime teeb huvitavaks asjaolu, et Mustjõe lisajõgi Peetri jõgi (kohalik kuju ka *Piitrejõgi*) kannab läti keeles nime *Melnupe* 'must jõgi', mida eesti keeles ei teata. Vanemad inimesed mäletavad, et Peetri jõgi kandis nime *Ihte* jõgi. Ihte on olnud küla jõe ääres, mille nime on tuntud veel XIX sajandilgi (praegune Tursa). Jääb mulje, et külanimi on olnud primaarne, millele viitab 1638. aasta üleskirjutus *Vchtikulle Jegge* (Rev 1624/27: 217). *Ihte* nime etümoloogia on praegu ebaselge.

Peetri jõe nimi on suhteliselt noor ja ilmselt saanud nime arvukate Peetrite järgi, kes elasid jõe ääres XVIII saj lõpupoole. Nimed *Mustjõgi* ja *Melnupe* võivad nii Eesti kui ka Läti traditsioonis tähistada alamjooksul ühte jõge, kuid ülemjooksul erinevaid harusid.

Mustjõe varasemad nimekujud varieeruvad: 1627 *Schwartzbeche*, *Fursche Beche*, *Thaywa*, *Scharra*, 1638 *Schwartze beche*, *Fyrische beche*, 1798 *Schwarzbach* (EKNR: *Mustjõgi*). Näeme, et jõge on nimeatatud kooskõlas asulatega kord Tsooru (*Fierenhof*), Taheva (*Thaywa*) või Saru (*Scharra*) järgi. *Taheva* kui jõenimi on olnud kõige laiemalt tuntud. Seda tunneb isegi Vene kroonika aastast 1564: „от Треката городка за Таговесью рекою и хотъли через рльку лъхати воевати на Рожину мызу” 'Trikata kantsist Taheva jõe tagant ja tahtsid tulla üle jõe sõjakäiguga Roosa mõisasse' (Ambus 1960: 743). 1624. ja 1627. aasta revisjonis kirjutatakse Mustjõe ühe suurema haru Pärlijõe kohta aga järgmist: „Ein Strom fleust in die Scharra undt hernach in die Aa” 'üks jõgi [Pärlijõgi] voolab Scharasse [Mustjõkke] ja seejärel Koivasse'. Sellest võib järeldada, et *Scharra* on jõenimi, mis võis tuntud olla ka alamjooksul. Samas revisjonis mõni lehekülj edasi loeme, et Mõniste ja Saru maadel voolab kaks suuremat jõge: *Waydwa* ja *Thaywa*, viimase all mõeldakse samuti Mustjõge. *Saru* nimi võiks pärineda just sellest erandlikust jõenime mainimisest *Scharra*, mis arvatavasti ongi Mustjõe kõige vanem kirjalikus vormis säilinud nimi.

4. Saru

Saru küla ja vakust on esimest korda mainitud 1386: *die Wacke zu Sarrega mit dem Dorf Sarrego*, siis 1419 *die Wacke Sargo mit dem Dorf*, 1443 *die Wacke zu Tzergo*, 1449 *Tzargo*. Mõisanime on üles kirjutatud niimoodi: 1529 *Sarck*, 1542 *Sarge*, XVI saj lõpul – XVII saj algul *Sara Moysa*, *Sarwehoff*, 1627 *Saaramoyse*, 1638 *Sarwehoff*, *Sarwe*, 1782 *Sahren e Saru*, 1826 *Sara*, 1909 *Saara* (LGU: 119, 208, 312, 338; Uustalu 1972: 116; BHO: *Saara*). Nime suhteliselt erinevad üleskirjutused on silma jäänud Paul Johansenile (1952), kelle arvates hilisemad variandid on mõjustatud tuntud juudi naisenimest *Saara*, mis on tõenäoline küll, kuid see on mõjutanud ilmselt ainult kirjapilti, mitte nime tegelikku hääldust. *Sarvõkülä* on arvatavasti rahvaetümoloogia (vrd *sarv* > *saru*, *järv* > *järu*), mille järgi on pandud Saru külas ka perekonnanimeks *Sarv*. Selline häälikuline muutus on Eesti murretes küll tuntud, kuid kohanimes jääb selgusetuks nimeandmismotiiv. Eestis ei ole *sarv* : *sarve* harilik külanime andnud apellatiiv. Leidub kõigest kolm *Sarv*-algulist küla, millest üks (Sarve Hiiumaal) on võrdlusnimi (EKNR) ja üks isikunimelist päritolu (Sarve-mäe Räpina kihelkonnas) (Evar Saar suuliselt). Ainult Audru kihelkonna Sarvi küla puhul on Marja Kallasmaa arvanud pärinemist apellatiivist *sarv* : *sarve* (EKNR).

Lätis on olemas mõned nimed, mis sisaldavad sõna *rags* 'sarv'. Jūrmala lähedal Ķemeri rahvuspargis on küla *Ragaciems* 'sarveküla', mis paikneb kitsa ribana järve ja mere vahel. Seega on tegu võrdlusnimega: küla nagu *sarv*. Nimes *Kolkas rags* (eesti keeles tuntud kui Kolka neem või Kolka nina) on *rags* liigisõna positsioonis, kuid ei viita otseselt teatud tüüpi objektile, vaid kirjeldab hoopiski koha tüüpi: tegemist on sarvekujulise kohaga. Neemi ja ahtaid kohti on eri keelte kohanimedes tihti võrreldud sarvega. Leidub päris palju teisigi inimeste või loomade kehaosade nimetustest lähtuvaid liigisõna positsioonis olevaid sõnu.

Soome *Sarv(i)*-alguliste esiosadega kohanimed on motiveeritud kas sarvekujulisest neemest, sõnast *sarva* 'pilliroog, heina ja põõsastega madalik' või siis kalast *sorva* 'roosärg' (SPNK: *Sarvi*-).

Saru geograafilist asendit vaadates on ilmne, et nime etümologiseerimisel ei paku võrdlus sarvega tuge. *Sarve*-sõna võiks sellise asula nimeks olla saanud ka mingil muul viisil, näiteks isikunime kaudu. Sellist võimalust ei saa välistada, kuid toetavaid fakte muistse isikunime kohta

pole teada ja seda ei toeta ka nime varaseimad mainimised. Saru on Eesti pikim ridaküla, mis paikneb lõunakaldega sirgel orunõlval paralleelselt Mustjõega. Küla juures voolab Mustjõkke kõigepealt väike Uskuna oja, siis suur Vaidva jõgi ja seejärel Peetri jõgi.

Apellatiivi, mis võiks sobida selle kohanime aluseks, leiame Soome murretest, vepsa ja lüüdi keelest ning kohanimedest, lisaks ehk ka Põhja-Venemaa substraatsetest kohanimedest: *sar(a)* < **sa(a)ra* tähendusega 'oja, jõeharu'. Selle sõna sarnane, kuid mitte sama algupära on soome sõna *haara* 'haru' (< **hara* < **šara*). Keel, millest *sara*-kohanimed pärinevad, oli arvatavasti erinev praegustest läänemeresoome keeltest, sest sellist elementi sisaldavad kohanimed pole eriti sagedased. (Saarikivi 2006, teine artikkel: 31). Algupära erinevaks pidamine tuleneb häälikuseadusest: $\delta > h$, aga *s* on jäänud muutumatuks.

Irma Mullonen on Laadoga ja Äänisjärve vahel asuva Ojati jõe vesikonna hüdronüüme analüüsides leidnud siiski, et peale Eestiski tavaliste sõnade *järv*, *jogi* 'jõgi' ja *oja* on nende järel kohanimede üks sagedasemaid liigisõnu ka *sar* või *sara*, mille tähendust tänapäeva vepsa keeles enam ei tunta. Nt jõenimed *Kondisara*, *Kuisara*, *Lepsara* jt. Ojati lõunapoolses naabruses tänapäeval kõneldavas vepsa keeles tähendab see sõna puu hargnemist, oksaharu puul, kuid on ülimalt tõenäoline, et sõna on varem tähendanud ka vooluvee hargnemise kohta ning jõeharu (Mullonen 1988: 28).

Soome etümoloogiasõnaraamatus on samuti olemas sõna *saara* paralleelkujuga *sahra*. Selle tähenduseks soome murretes on harkader (mitmusevormis *sahrat*) (see on Soomes vähem levinud adratüüp). *Saa-rat* on harkadra (ühest puust tehtud) kaheharuline teraosa, puust hangu rautatud harud, isuri ja vadja keeles sama harkadra osad. Karjala keeles on *šoara* tähendusteks antud 'haru, vahe, sama adraosa', lüüdi keeles *suar* 'puu- või tee-haru, jõe ja harujõe vahe, sõrmevahe', vepsa keeles *sar* 'oja-, tee- või adraharu' (SSA: *sahra*). Nagu näha, pakubki SSA vepsa keeles ojaharu tähendust, mis Irma Mullose teada on elavast keelest kadunud. Üldistatult on idapoolsete läänemeresoome keelte tähendusväli selle sõna puhul säilinud laiema kui Eesti vahetu naabruse keeltes, kus tuntakse üksnes harkadra harude tähendust. SSA ei oska *sahra*-sõna siduda põhjasaami sõnaga *sarre* 'kahe sõrme, varba või sõra vahe', sest see võib olla hoopis soome *haara* (eesti *hara* ja *haru*) etümoloogiline vaste (SSA: *sahra*).

Võimalik, et *sahra* ~ *saara* oma lähedaste läänemeresoome vastetega on idapoolse läänemeresoome tagasilaen keelevormist, kus läänemeresoome häälikuseaduslikku muutust *š > h ei toimunud. Selle sõna leviku piire näitavadki kõige paremini *sar*-elemendid idapoolse läänemeresoome ala hüdronüümides. Seda, et sõna on kohanimesena levinud ka lõunaeeesti keele alal, saab panna ainult väga varajaste ja samas oluliste idakontaktide arvele, mis aga ei räägi vastu üldlevinud tõekspidamistele algupärase lõunaeeesti keele kuulumise kohta pigem idapoolse läänemeresoome keelevormi juurde.

Saru nime varasemaid üleskirjutusi vaadates on näha, et nimes on esinenud g. Klusiili olemasolu või puudumist võiks pidada seda tüüpi sõnade varieeruvuseks. Näiteks sõnast *tsori* 'väike piklik soine lohk' on olemas ka variandid *tsorg* ja *tsoro*. Ka sõnast *haru*, mis kohanimeses on mõnikord kujul *-hara*, nt *Soohara*, *Inghara* (Räp), esineb variant *arg* (EMS *arg*), vrd ka *Hargla* käesolevas artiklis allpool.

Samuti leidub mainitud vähe levinud sõnale *sahra* soome keeles vaste üsna hariliku sõna *sarka* 'põllu- või metsariba' näol (eesti *sarg* : *sara* 'maatükk, põllutükk'). Mõlema sõna etümoloogilised seletused viivad tagasi samale tähenduse 'haru' algupärale (SSA: *sahra*, *sarka*). Semantiline areng, kus põldude korduv poolitamine ehk kahte harru ajamine on *haru* tähenduse asemele tekitanud *riba* tähenduse, on *sarka* puhul loomulik. Järvamaa kohanime *Sargvere* aluseks on Lauri Kettunen (1955: 292) pidanud soome sõna *sarka* : *saran* 'põlluriba, põld'. Teine võimalus on, et *Sargvere* on nime saanud sealt mööda voolava jõe järgi. Jõe varasem nimi ei ole teada, kuid *Esna jõgi* on hiline nimi.

Saru kohta võiks siit üldistada seda, et kuni XVI sajandini esines klusiiliga nimekuju, kuid klusiilita kuju ei ole üheselt klusiili kadumise tulemus, vaid rööpse sõnakuju eelistamine. Seda tõendab illatiivide võrdlus. Sõnast **urka* saadud nimedes hääldatakse kohapeal alati illatiivis *Urga*, *Leppurga*, Ida-Võru murrakutes *Saluorga*, *Kiviorga*, aga *Saru* illatiivis klusiil ei avaldu: *Sarru*.

Saru nime tõenäoliselt algupärane kuju **Sara* või **Sarga* on olnud hüdronüüm. Nime motiveerituseks tähenduse 'haru' kaudu on kaks võimalust: 1) **Sara* või **Sarga* on tähistanud kogu Mustjõe kui Koiva jõe lisaharu ja *Saru* küla näol on tegemist selle jõe äärses kõige varasema põllumajandusliku tuumikkülaga, kust asustus on mujale levinud (küla suurus ja soodne asukoht lubab sellist oletust); 2) **Sara* või **Sarga* nimega

on tähistatud Mustjõe lõiku Saru küla all, kuhu suubub kõige rohkem harujõgesid, see on andnud nime Saru külale ja küla järgi omakorda on sekundaarselt nimetatud Mustjõe ühel korral XVII saj *Scharra*.

Küsimusele, miks *Saru* nimi on *u-lõpuline*, ei ole võimalik üheselt vastata. Juba esmamainimises leiduvad mõlemad kujud. Seda võib tõlgendada, et vakust on nimetatud otseselt jõenimega *Sarrega*, küla aga modifitseeritult *Sarrego*. Teades ürikute keele variatiivsust, näib nii peen vahetegemine siiski ülepingutatuna. Suurem osa *Saru* nime mainimisi lõpeb *a*-ga. Külanime puhul võiks arendada rekonstruktsiooni deminutiivsest liitest **-oi*, millest *-o > -u*, kuid tõenäolisem tundub, et *-o* ja hiljem *-u* kinnistumises on mänginud rolli analoogiad, esmalt samatähenduslik sõna *haro* (*-u*), hilisemal *sarve*-algupäralt tõlgendamise perioodil aga tõesti liivi- ja mulgipärane sõnakuju *saru*.

5. Hargla ja Hargla oja

Sellenimelist küla pole eksisteerinud enne kihelkonna asutamist. Kihelkond asutati 1694, see sai saksa keeles nimeks *Harjel*. 1667 mainitakse Koivalinna kihelkonna abikirikut, millel nimeks *Harjula*, ja XVIII saj algupoolel antakse *Taiwaktilla* maad kooli jaoks: „... land ist zum Harjelschen Schuleland abgegeben worden.” Rahvasuust on teada, et algselt on *Hargla* jõenimi, sest vanemad inimesed on mäletanud keelamist: „Älä minnüg Harglõ viirdel!” ’ära mine Hargla äärde’. Niisiis on jõelt saanud nime terve kihelkond.

Aga mida tähendab jõe nimi? 1586. aastal on kirja pandud, et piiskopi ajal tehti paate ja kui vaja peaks olema, võiks ka praegu hakata paate tegema Sangastes Apja ümbruses (*circa pagum Sangnicensem appellatum Hattia*) ja paadid võiks lasta Hargla oja mööda (*per fluminem Sara*) Mustjõkke (*ad flumen Staiwa*), sealt edasi Koivasse (*ad Gawiam*) (Tarvel 1975). Näeme, et *Hargla oja* nimi on kirja pandud kui *Sara* ehk siis *Saru* kohanime valguses lihtsalt ’oja, jõeharu’. Veelgi enam: ka veneaegsel 1947. aasta topokaardil on oja nimeks lihtsalt *Arujõgi*. Miks on aga *Hargla* nime alguses *h*, mitte *s*? Seletus võib olla selles, et *Hargla* on noorem nimi kui *Saru*. Vanem nimi on kivilinenud tähistama asulat ja tähendusest ajendatud häälikumuutus on jäänud toimumata. Noorem nimi on säilinud ojanime ja seda on tajutava tähenduse ’haru’ järgi korrigeeritud. *Saru* ja **Sarg*, *haru* ja *harg* on omakorda erinevad tüvevariandid: **Sarg* tuleb

ette *Saru* külanime varastes kirjapanekutes, sõna *harg* aga esineb näiteks Mõniste mõisa metsas kahe oja vahelist piirkonda tähistava metsaosa nimes *Oijõharg*.

Lahtiseks jääb veel küsimus, miks ojanimi *Hargla* lõpeb elemendiga *-la*. *la*-d on uurijad enamasti vaadelnud kui väga kindlat asulanime sufiksit. Kuna aga sellenimelist asulat pole varasemas ajaloos olemas olnud, jääb üle nentida analoogiat: paljud Lõuna-Eesti hüdronüümid lõpevad *la*-ga, nt suured järved *Tamula* ja *Vagula* (rahvakeeles on tuntud ka nominatiivikuju *Tammul* ja *Vakul*). Lõõdla järve puhul on teada ka kuju *Lõõdva*. Võimalik, et Lõuna-Eestis, kus *la*- lõpulisi külanimesid on vähe ja erinevalt Soomest pole talunime niimoodi markeerimine üldse levinud, on *la*-d tajutud kui üldist kohanimesufiksit, millesuguseks on võinud üldistuda algupärane teistsugune kuju.

6. Kokkuvõte

Eesti kohanimesedes on relikitseid, kogu läänemeresoome keeleala taustal selgitatavaid sõnu, mis viitavad veeteedele või kohtadele veeteede ääres. *Valga* nime aluseks on slaavi sõna *volok* 'paatide ülevedamise koht', nagu tegelikult juba varem on arvatud. Selle seletuse paikapidavust toetab ka paiga geograafiline asend. Teised välja pakutud seletused nii hästi ei sobi, sest ei leidu head nimeandmismotiivi. Veelgi enam, ka apellatiivi *valgma* 'paatide väljatõmbamise koht' aluseks võib olla *volok*. *Valgma* järgi on Eestis kohti samuti nimetatud, kõige tuntum on Kärkna kloostri saksakeelne nimi *Falkenau*. Samatähenduslik element on ka ajaloolises *Walgatabalwe* nimes.

Taheva nime aluseks on apellatiiv *taive*, mille tähenduseks sobiks Eesti oludes kõige paremini tähendus 'käänukoht jõel'. Samasse nimepessa kuuluvaks on tunnistatud ka *Taebla* ja *Taevere*, ehk mõned nimed veel. Ka Sangaste kihelkonna saksakeelses nimes *T(h)eal* võiks peituda just see sõna.

Mustjõgi ja *Peetri jõgi* on Koiva lisajõed ehk harud. *Mustjõe* tänapäevane nimi on läbipaistev, kuid võib sellegipoolest olla küllalt vana. Jõge on nimetatud kooskõlas asulatega kord Tsooru (*Fierenhof*), *Taheva* (*Thaywa*) või *Saru* (*Scharra*) järgi. *Taheva* kui jõenimi on olnud kõige laiemalt tuntud. *Peetri jõe* nimi pärineb arvatavasti XVIII sajandist. Jõe varasem nimi on *Ihte jõgi*.

Saru geograafilist asendit vaadates on ilmne, et nime etümologiseerimisel ei paku võrdlus sarvega tuge. Nimi võis algupäraselt olla hüdronüüm (sellele viitavad üleskirjutused dokumentides) ja pärineda idapoolsetes läänemeresoome keeltes kuigivõrd tuntud sõnast *sar(a)* < **sa(a)ra* 'oja, jõeharu'.

Hargla on algupäraselt olnud ka hüdronüüm (*Hargla oja*), mille tähenduseks samuti 'haru', ent siin on tegemist nooremast keelekihistusest pärineva nimega kui *Saru*. *la*-element hüdronüümides on Eesti alal küllaltki tavaline erinevalt Soomest, kus sufiks tähistab asustusüksusi.

Artiklis ilmneb, et kohanime etümologiseerimisel on peale nimede häälikuliste kujude võrdlemise tähtis tunda ka koha geograafilist iseloomu ning tajuda omaaegse nimeandja motiivi.

Kirjandus

- Ambus, Ada 1960.** Lõuna-eesti kohanimesid Pihkva kroonikais. – Keel ja Kirjandus 12, 736–743.
- BHO** = Baltisches historisches Ortslexikon. I, Estland (einschließlich Nordlivland). 1985. Begonnen von Hans Feldmann. Hrs. Heinz von zur Mühlen. (= Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 8, I.) Köln-Wien: Böhlau Verlag.
- Bušs, Ojārs 2003.** Personvārdi, vietvārdi un citi vārdi: izpētes pakāpieni. Rīga.
- EES** = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar. Eesti etimoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Sihtasutus.
- Eisen, M[atthias] J[ohann] 1924.** Eesti keelest kadunud, saksa keeles püsinud eestikeelsed kohanimed. – Eesti Keel 3–4, 67–82.
- EKNR** = Eesti kohanimeraamat. Käsikiri.
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat. 1994–2013. Tallinn: Eesti Keele Instituut / Eesti Keele Sihtasutus.
- Ernits, Enn 1978.** Valgatabalve. – Keel ja Kirjandus 3, 159.
- Häkkinen, Kaisa 2005.** Nykysuomen etymologinen sanakirja. WSOY.
- Johansen, Paul 1952.** Volksetymologie und Ortsnamenkunde, erläutert am Beispiel Livlands. – Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 56 (4), 1–33.
- Kettunen, Lauri 1955.** Etymologische Untersuchung über estnische Ortsnamen. (= Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia B, 90 (1).) Helsinki: Finnische Literaturgesellschaft.
- Laanest, Arvo 1975.** Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn: ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut.

- Laul, Silvia 1999.** Eesti kagunurk – piiriala Pihkva ja ordu valduste vahel. – Õdagumeresoomõ veeremaaq. Läänemeresoome perifeeriad. (= Võro instituudi toimõitiseq 6.) Võro, 55–64.
- LGU** = Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1207 bis 1500). I, 1908. Hrs. von Hermann von Bruiningk und Nicolaus Busch. Riga: Jonck & Poliewsky.
- Mullonen 1988** = Ирма И. Муллонен. Гидронимия бассейна реки Ояти. Петрозаводск: Карелия.
- Mullonen 2002** = Ирма И. Муллонен. Топонимия Присвирый. Проблемы этноязыкового контактирования. Издательство Петрозаводского университета.
- Mägi, Heino, Karl Veri 1976.** Siin- ja sealpool maanteed. Valga rajoon. Tallinn: Eesti Raamat.
- Nuutinen, Olli 1989.** Satakunnan synty ja Kainuun kato. – Virittäjä 93, 11–49.
- Pajusalu, Karl, Eberhard Winkler 2011.** Salatsi liivi kohanimed keelekontaktide kajastajana. – Keel ja Kirjandus 3, 176–189.
- Popov 1972** = А. И. Попов. К вопросу о древнейших лексических связях между прибалтийскими финнами и славянами. – Советское финно-угроведение 2, 85–89.
- Prants, H[indrik] 1925.** Põlva. – Postimehe nädalalisa 12.10, 5 (276).
- Pall, Valdek 1969.** Põhja-Tartumaa kohanimed I. Tallinn.
- Rev 1624/27** = Das Dorpater Land 1624/27. I, 1965. Hrs. Oleg Roslavlev. Hefte zur Landeskunde Estlands.
- Ross, Kristiina 2009.** Kirjaliku eesti lause poole. Tähelepanekuid paari käändelise verbivormi ja neid sisaldavate tarindite kirjakeelde sügenemisest. – Keel ja Kirjandus 12, 889–907.
- Saareste, Andrus 2006.** Kaunis emakeel. Vesteid eesti keele elust-olust. Näiteid eesti keelest ja meelest 1524–1958. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Saarikivi, Janne 2006.** Substrata Uralica. Studies on Finno-Ugrian substrate in northern Russian dialects. Tartu University Press; <http://ethesis.helsinki.fi/julkaisut/hum/suoma/vk/saarikivi/substrat.pdf>.
- Saks, Aleksander 1984.** Kust sai Valga oma nime? – Eesti Loodus 9, 582–584.
- Sepper jt 2004** = Maria-Maren Sepper, Argo Mund, Külli Kuusk. Emakeele Seltsis. – Keel ja Kirjandus 7, 555–559.
- SPNK** = Suomalainen paikannimikirja. 2007. Helsinki: Karttakeskus, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. 3 (R–Ö), 2000. Päätoim. Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

- Tarvel, Enn 1975.** Kas Otšela tšuudid olid Koivalinna eestlased? – Keel ja Kirjandus 9, 549–553.
- Uustalu, Koidu 1972.** Lõuna-Eesti saksakeelne toponüümika (mõisanimed). Väitekiri filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Käsikiri Tartu ülikooli raamatukogus. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Valgamaa** = Eesti. Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. V, Valgamaa. 1923. Tartu: Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus.
- Vasmer, M[ax] 1923.** Zur baltischen Ortsnamenforschung. – Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft 1922. Dorpat, 75–76.
- Viitso, Tiit-Rein, Valts Ernštreits 2012.** Līvõkīel-estikīel-leŕkīel sōnārōntōz. Liivi-eesti-läti sõnaraamat. Lībiešu-igauņu-latviešu vārdnīca. Tartu Ülikool.

Place names motivated by water and waterways on the southern border of Estonia

Mariko Faster

The article focuses on some etymologies of place names on the southern border of Estonia, which are related to the water bodies and waterways. The majority of the examples are from southern Estonia, but some are also from other areas of Estonia as well as other Finnic-speaking areas. There are some fossilized appellatives in Estonian place names, which can be explained by other Finnic languages. At first glance the names of these places remain etymologically obscure.

According to researchers, the etymology of the name of the town *Valga* originates from the Slavic word *volok* 'portage' or 'the place at which two navigable rivers are closest to each other and where ships and freight can be transported on dry land by the shortest route from one river to the other'. The plausibility of the explanation is supported by its location. The other suggested etymologies seem to be implausible because of lack of convincing naming motivation. Furthermore, the etymology of the equivalent appellative *valgma* 'portage' is also likely to be *volok*. There are also some other toponyms named as *valgma* elsewhere in Estonia. The name of the monastery of Kärkna *Falkenau* (Ger) is well known. The historical name *Walgatabalwe* also includes the equivalent element.

The name *Taheva* (village) originates from the appellative *taive*, which means 'beginning of the journey' or 'confluence'. *Taebla* and *Taevere* belong to the same name cluster, probably with some other place names, for example, the name of Sangaste parish *T(h)éal* (Ger).

The rivers *Mustjõgi* and *Peetri jõgi* are tributaries of the river Koiva (Latv *Gauja*). The name *Mustjõgi* (*must* 'black', *jõgi* 'river') is transparent for speakers of contemporary Estonian. The same river has been called with different names in historical sources. The river has also been named in accordance with various riverfront villages, such as Tsooru (*Fierenhof*), Taheva (*Thaywa*), and Saru (*Scharra*). The river name *Peetri jõgi*, known in Latvian as *Melnupe* (*melns* 'black', *upe* 'river'), dates back to the 18th century and originates from a personal name. An earlier name of the same river was *lhte jõgi*; the etymology of this name is obscure.

A look at the geographical location of Saru village suggests that the earlier hypothesis about its origin from the appellative *horn* is not well substantiated. The name may have been a genuine hydronym (there are a few references from the 1600s), stemming from the appellative *sar(a)* < **sa(a)ra* 'brook; distributary', which is better known in Eastern Finnic languages.

The village name *Hargla* originates from the hydronym (Hargla brook) as well. It also means a brook or a distributary. In Estonian the *la*-suffix at the end of hydronyms is rather common, unlike Finnish where the suffix *-la* denotes settlement names.

This article shows that besides knowledge of the old records of place names, it is also essential to be familiar with the geographical location of the place and understand the naming motives. When all this is taken into account, etymologies will be more reliable.

Keywords: onomastics, etymology, hydronyms, settlement names, principles of name giving

Mariko Faster
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
mariko.faster@ut.ee

Võru Instituut
Tartu 48
65609 Võru
mariko.faster@wi.ee

HÄÄBUVA KESKLÜÜDI MURDE JÄLGEDEL SUVEL 2012¹

PETAR KEHAYOV, EVA SAAR,
MIINA NORVIK, ANDRES KARJUS

Annotatsioon. Lüüdi keel on üks vähem uuritud ja dokumenteeritud ning samal ajal üks ohustatumaid läänemeresoome keeli. Artikkel esitab ülevaate 2012. aastal kesklüüdi alal toimunud Tartu Ülikooli keeleteadlaste välitööde tulemustest ning on suunatud eelkõige keeleteadlastele, kuid ka ajaloolastele, etnoloogidele ning keelesotsioloogidele. Artikli esimeses osas esitatakse hinnang kesklüüdi murde kõnelejaskonna suuruse kohta tänapäeval. Teine osa sisaldab keelelist analüüsi, mis keskendub hääbuva murde nüüdisaegsele struktuurile – peamiselt fonoloogiale ja morfoloogiale. Toodud andmed täiendavad seniseid teadmisi kesklüüdi murde sisemisest liigendusest. Eraldi tähelepanu pühendatakse ka keelekontakti ilmingutele murdegrammatikas, eelkõige sellistele, mis on teoreetiliselt väljakutsuvad. Artiklis lõpus esitatakse vaadeldava murdeala keelenäiteid.

Võttesõnad: deskriptiivne keeleteadus, ohustatud keeled, keelekontaktid, keele dokumenteerimine, lüüdi keel, fonoloogia, morfoloogia

1. Lüüdi lingvistilise, geograafilise ja etnilise mõistena

1.1. Lüüdi asustusest ja rahvastikust

Alates Arvid Genetzi artikli „Wepsän pohjoiset etujoukot” ilmumisest (Genetz 1872–1873) on lüüdid mänginud olulist rolli idapoolsete läänemeresoomlaste rahvastiku- ja keeleajaloo rekonstrueerimisel. Juba Genetzi artikli pealkiri viitab asjaolule, et lüüde peeti kaua vepslasteks ning nende

¹ Ekspeditsioon kesklüüdi alale toimus 16.–25.06.2012 ja selles osales neli uurijat Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudist. Täname toetuse eest keeleteaduse, filosoofia ja semiootika doktorikooli, Alexander von Humboldti Fondi ning Haridus- ja Teadusministeeriumi riikliku programmi „Eesti keel ja kultuurimälu 2010” granti „Keelealased välitööd Eestis ja Looke-Venemaal”. Artikli valmimise käigus saadud abi eest oleme tänulikud Aleksandra Rodionovale, Irma Mullonenile ja kahele anonüümsele retsensendile.

keelt vepsa keele murdeks. Sellest arusaamast loobumine võttis aastakümneid: esmalt lahutati vepsa keelest põhja- ja kesklüüdi murded nende märgatava karjalapärasuse tõttu, alles 1932. aastal lahutas Juho Kujola vepsa keelest ka lõunalüüdi murderühma (Kujola 1932; Turunen 1946: 5).

Vepsa ja lüüdi murrete üksteisest eristamine ei lahendanud siiski veel kuulsat lüüdi küsimust – milline on lüüdi murrete asend läänemeresoome keelte klassifikatsioonis (vt Pahomov 1992, 1995, 2011: 10). Soome keeleteaduslikus traditsioonis on lüüdi murdeid vaadeldud karjala-vepsa segamurderühmana (nt Turunen 1947; Virtaranta 1972), nõukogude ja vene keeleteadus on lugenud lüüdi murded karjala keele osaks (Laanest 1975: 20, 26–27; vt ka Pahomov 2011: 10) ning uuemal ajal on lüüdi murdeid käsitatud iseseisva läänemeresoome keelena (Pahomov 1992, 2011: 10). Edaspidises käsitluses räägime kokkuleppeliselt lüüdi keelest, kuid rõhudes ainult mõiste 'keel' sotsiolingvistilisele tähendusele (kogukonna kommunikatsiooni vahendina) ning pretendeerimata seisukohavõtule lüüdi asendi kohta läänemeresoome keelte ja murrete jaotuses.

Tänapäeva lüüdi keele eripära on paljuski tingitud lüüdide etnilise ajaloo keerdkäikudest. Vähemalt XIII sajandini elasid lüüdide praegustel asualadel veel saamid (Pahomov 2011: 12). Lüüdid, kelle esiisad kuulusid vepslaste hulka ja kelle algkodu asus kuskil Laadoga kaguranniku ja Ojati jõe alamjooksu vahel, olid hiljemalt kümnendaks sajandiks hakanud liikuma mööda jõestikke põhja poole. Kolonisatsioon kulges järgmiselt: Sviri jõgi (vn *Свирь*) > Važeni jõgi (vn *Важинка*) > Pühajärvi (vn *Святозеро*) > Šuja jõgi (vn *Шуя*) > Äänisjärv ja sealt edasi mööda väinu Äänisneemele (vn *Заонежье*) (Pahomov 2011: 16; vt ka Mullonen 2008: 170–216). Migreerudes põhja poole, kohtusid lüüdide esiisad Laadoga ja Äänisjärve vahelisel maakitsusel peale saamide ka Aunuse karjalaste eelkäijatega ning hiljem, umbes XIV sajandil ka lõunapoolsete päriskarjalastega (Pahomov 2011: 17).

Need kontaktid, maastiku eripära ja ilmselt ka hiljem vahele kiilunud vene asustus on tinginud kolme lüüdi murderühma eraldumise: põhjalüüdi (Petroskoist põhja pool, enamasti Äänisjärve väinade vahel), kesklüüdi (Petroskoist edelas, Šuja jõe ja tänaseks hüljatud Kaškana küla vahel) ja lõunalüüdi (Kuujärve ümbruses). Põhjalüüdi murde peamiseks kontakt-keelevormiks läänemeresoome keelte poolt on olnud lõunakarjala murre, kesklüüdi murre on sattunud aga tugeva Aunuse karjala keele mõju alla, lõunalüüdi murderühm on kõige vähem karjalastunud ning kõige lähedase vepsa keelele (vt Pahomov 2011: 10).

Arvestades lüüdi asustuse kuju, on lüüdi keele püsimine XXI sajandini lausa mõistatuslik. Lüüdi etnolingvistilisele vitaalsusele on kindlat negatiivset mõju avaldanud nende ajaloolise keeleala piiri pikkuse suhe pindalaga. Tegemist on Tšiili-kujulise maa-alaga, mille pikkus põhjast (Palolampi külast) lõunasse (Kuujärve Paloniemi küalani) on umbes 220 km, kuid mille laius idast läände ei ületa kusagil 30 km (Turunen 1946: 4). Taoline paiknemine on võimaldanud vene asustusel kiiluda lüüdi asustuse vahele, mis omakorda on põhjustanud lüüdi murderühmade üksteisest eemaletriivimise. Uuemal ajal on vene asustuskiil tekkinud piki suuri teid. Selline on näiteks Petroskoi linnast kirdesse minev vene asustuskiil, mis eraldab Šuja alevi ümbruse põhjalüüde ja Viidana külarühma kesklüüde, või Petroskoist kagu suunas teljel Vilga–Matrosõ–Polovina tekkinud vene asustus, mis lahutab Viidana ja Priäžä ümbruse kesklüüde.

Vene asustuse vahelekiilumise ja laienemise üks tagajärgi on olnud lüüdi asustuskeskuste väljalõikamine ülejäänud lüüdi keelealast ja lüüdi keelesaarte sünd. XX sajandi esimesel poolel oli veel alles kaks vene asustusega ümbritsetud lüüdi keelesaart. Üks neist oli Kuujärvest umbes 20 km kirdesse, tänapäeva Leningradi oblasti piiresse jääv Järventakuse keelesaar, kus Aimo Turunen 1943. aastal veel mõningaid lüüdi keele oskajaid kohtas (Turunen 1946: 3–4). Teine, Lohmoioja (ehk Ručja) keelesaar asus 10 km Petroskoist põhja pool. Seal luges Turunen 1944. aastal kokku vaid kuus lüüdi keele oskajat (Turunen 1946: 6). Uuri jaoks on need saared nagu ajaaknad keele ja rahvastiku maastikku enne vene asunduse tekkimist Laadoga ja Äänisjärve vahelisel maakitsusel.

Vene rahvaloendused ei ole arvestanud lüüde eraldi rahvana ega lüüdi keelt eraldi keelena ja seetõttu on igasugused hinnangud lüüdi keele kõnelejaskonna suuruse kohta ette määratud olema umbkaudsed. Kujola (1932) arvestas Venemaa 1905. aastal ilmunud rahvaloenduse tulemuste põhjal lüüdi koguarvuks 10 697 kõnelejat, neist üle poole moodustasid põhjalüüdid. Aastatel 1963–1966 lüüdi külades keeleainest kogunud Aleksander Barantsev hindas lüüdi kõnelejaskonna suuruseks 6000–7000 inimest (Pahomov 2003). Aastaks 2003 on Miiikul Pahomovi hinnangul lüüdi keele kõnelejate arv vähenenud vähemalt poole võrra (Pahomov 2003), tänapäeval ei ületa see 300–500 piiri (Pahomov 2011: 12).²

² Ühtlasi hindas Pekka Zaikov 2012. aastal Tartu Ülikoolis peetud loengus tänapäeva lüüdi arvu umbes 3000 inimesele (Zaikov 2012). Niisugust lahknevust Pahomovi

Kuna käesolev uurimus keskendub kesklüüdi murdele, tuleks püüda jõuda selgusele kesklüüdi kõnelejate arvu muutumises viimase aasta-saja jooksul. Lähtepunktiks olgu kesklüüdi suuremate külade rahvuslik koosseis Venemaa 1926. aasta rahvaloenduse järgi (vt SNMKA), mis ei eristanud lüüde teistest karjalastest.

Tabel 1. Kesklüüdi suuremate külade rahvuslik koosseis 1926. aastal (SNMKA)³

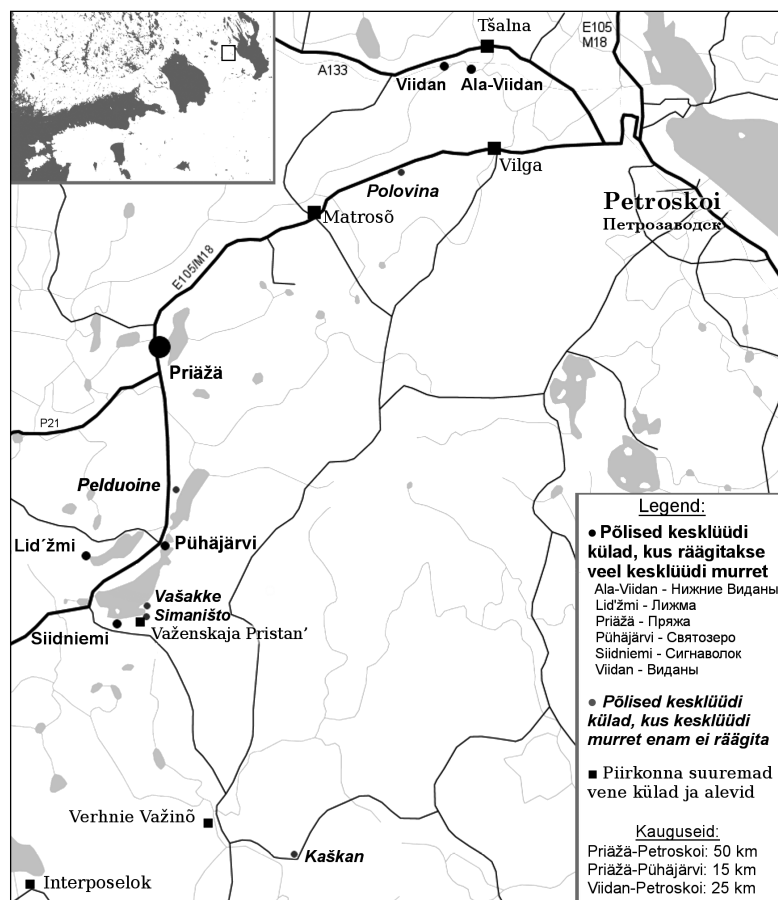
		Karjalasi	Soomlasi	Venelasi	Muid
Viidana külanõukogu					
	Üliči	141		14	8
	Pogoste	121	7	17	
	Alaižagd'	149		2	6
	Viāčurd'e	166			
	Ülaižagd'	105		1	
Teruküla külanõukogu					
	Terukülä (Priäžä)	207			
	Soavakülä (Priäžä)	137		2	
	Keskikülä (Priäžä)	99		6	
	Präkkä	103			
Pühajärve külanõukogu					
	Pelduoine	334			
	Pühajärvi	441		43	6
	Lid'žmi	153			
	Sürdjä	86			
Simaništo külanõukogu					
	Simaništo	206		9	
	Vašakke	165			
	Siidniemi	217			
	Kaškan	321	4	4	

ja Zaikovi hinnangutes saab ilmselt seletada trükiveaga ja mitte tegeliku lahk-arvamusega.

³ Külad on tabelis ja mujal tekstis esitatud nende lüüdikeelse nimekuju järgi; vene-keelsed külanimed on toodud allpool 2012. aasta ekspeditsiooni sotsiolingvistikilises ülevaates.

Võib arvata, et ajaloolisel kesklüüdi alal (vt kaart 1) elavatest karjalas- teks arvatud inimestest on valdav osa just kesklüüdi murde kõnelejad. Võimalikke sissērānnanud Aunuse karjalasi tuleks siiski arvestada vähe- malt 10%-lise marginaalina. Aunuse karjalaste lahutamise koguarvust kompenseerib aga tabelis välja toomata väiksemate külade rahvastik, mis koosnes samuti valdavalt lüüdidest. Jäädes ettevaatlikuks, võime oletada, et 1926. aastal oma ajaloolisel asualal elavate kesklüüdi murde kõnelejate arv ulatus vähemalt 2000 inimeseni. Järgmises peatükis toome võrdluseks ajalooliste kesklüüdi külade lüüdi keelse kogukonna umbkaudse suuruse tänapäeval.

Kaart 1. Kesklüüdi murdeala

1.2. Keskklüüdi tänapäev: sotsiolingvistikilisi tähelepanekuid

2012. aasta ekspeditsioonil käisime neljas põlises keskklüüdi asulas, kus keskklüüdi murret veel mõningal määral räägitakse: Viidana külas, Priäžä alevis, Pühajärve külas ja Lid'žmi külas (vt kaart 1).

Põhjast lõunasse liikudes on esimene neist Petroskoist 20 km kirdes asuv Viidan (vn *Виданы*), mis koos Ala-Viidanaga (vn *Нижние Виданы*) moodustas varem viiest algupärasest Šuja jõe ääres paiknenud külast koosneva külastu: Pogoste (vn *Погост*), Üliči (vn *Антушевская*), Alaižagd' 'alaots' (vn *Нижние Виданы*), Ülāižagd' 'ulaots' (vn *Кузьминская*) ja Viäčurd'e (vn *Вячурга*) (Mamontova 2002). Tänapäeval on Pogoste, Üliči, Ülāižagd' ja Viäčurd'e sulandunud üheks külaks.

Viidana külarühmast umbes 40 km kagus asub Priäžä alev (vn *Пряжа*), mis on alla neelanud kolm kunagist keskklüüdi küla: Teruküla, Soavaküla ja Keskiküla. Peterburi-Petroskoi tee äärde jääv Priäžä alev on rajooni keskus ja selle elanike arv on 2010. aasta rahvaloenduse andmetel 3675 inimest. Kohalike elanike sõnul alevi ümber paiknevates külades lüüdi keelt enam ei räägita.

Pühajärve küla (vn *Святозеро*) asub 15 km Priäžäst lõuna pool samanimelise järve ääres. Tänapäeval on Pühajärve küla keskklüüdi ajaloolisel alal paiknevatest küladest ilmselt kõige suurema lüüdi keele rääkijate arvuga.⁴ Küla on Karjala olude kohta üsna rahvarohke (1000–1400 elanikku). Sinna rajatud loomakasvatussovhoosi tõttu on ta endasse koondanud ka ümbruskonna külade elanikke. Pühajärvest ja kahest väiksemast järvest koosneva järvistu ümbrus on ajaloo vältel olnud keskklüüdi alal kõige tihedama asustusega piirkond. Sinna on kuulunud sellised lüüdi külad nagu Simaništo (vn *Симаништо*), Siidniemi (vn *Сигнаволок*), Kuare ~ Kuara (vn *Кара*), Vašakke (vn *Вашаково*), Pelduoine (vn *Пелдожа*), Lahta (vn *Лакта*), Nirkka (vn *Нирка*), Palatesd'ärvi (vn *Палатоозеро*), Prokku (vn *Прокка*), Hedotišto (vn *Плоскозеро*), Sürdjä (vn *Сюръга*) ja Tšarniemi (vn *Чарнаволок*). Pühajärve küla lüüdide sõnul on nimetatud külad tänapäeval kas täiesti tühjad või asustatud vaid suvel ja lüüdi keele kõnelejaid neis enam ei leidu. Nimekirja kuulub ka Lid'žmi (vn *Лижма*) küla, kus meiegi käisime, kuna kuulsime, et üks lüüdikeelne perekond elab seal aasta ringi ning suveks kolib sinna veel paar sealtkandist pärit lüüdi.

⁴ Selles külas on ka varem eesti keeleteadlasi käinud. Pühajärvelane VS meenutas, et tema juures käis Tartu Ülikooli karjala keele õppejõud ja uurija Kene Noormägi.

Peale mainitud kesklüüdi asulate käisime ka Pühajärvest umbes 20 km lõunas paiknevas, pärast sõda rajatud vene külas Verhnie Važinõs (lüüdi *Vuažñend'ogi*), kuhu on kolinud lüüde sellest seitse kilomeetrit kagupool asuvast, tänaseks tühjaks jäänud Kaškana külast (vn *Кашканы*).

1.2.1. Kõnelejate arv

Tabelis 2 anname umbkaudse hinnangu ajaloolisel kesklüüdi alal elava kesklüüdi murde kõnelejaskonna suurusele. See hinnang põhineb meie küsitletud kesklüüdi murde kõnelejate andmebaasis olevatel nimedel (vt tabeli 2 teine veerg). Tuleb siiski märkida, et kuigi püüdsime igas asulas sotsiaalseid võrgustikke hästi kindlaks teha (küsidest alati sugulaste ja teiste sama asula lüüdi keelt kõnelevate inimeste nimesid), on võimalik, et mõni kesklüüdi murde rääkija ei tulnud meie küsitletutele meelde (eriti tõenäoline on see rahvarohkes Priäžä alevis).

Peale selle tuleb arvestada ka nende kesklüüdidega, kes elavad küll ajaloolisel kesklüüdi alal, kuid vene külades. Viimaseid on kahte tüüpi: juba sajandeid tagasi tekkinud vene asulad või nõukogude kollektiivmajanduse algusaegadel tekkinud asulad, nagu Verhnie Važinõ. Kuna me ei käinud sellistes asulates nagu Matrosõ, Važenskaja Pristañ ja Interposelok, ei julge me teha järeldusi seal elavate kesklüüdi murde kõnelejate arvu kohta. Võib ainult arvata, et võõras keskkonnas on lüüdi keel ununenud kiiremini kui mujal ja selle kõnelejaid on nendes asulates tänapäeval vaid mõni üksik. Verhnie Važinõs leidsime kaks kesklüüdi murde rääkijat; peale selle saime teada, et Matrosõ küla vanadekodus elab üks Viidanast pärit lüüd.

Et jõuda tegelikkusele võimalikult lähedase kesklüüdi murde kõnelejate arvuni, lugesime kokku Svetlana Kovaleva ja Aleksandra Rodionova sotsiolingvistikulises uurimuses (2011: 129–132) toodud keelejuhtide nimekirjas nimetatud inimesed, kes on pärit kesklüüdi alalt ja elavad veel seal, kuid keda ei ole meie keelejuhtide nimekirjas.⁵ Asjakohased numbrid on esitatud tabeli 2 kolmandas veerus; liites teise ja kolmanda veeru numbrid, saime kõnelejate koguarvu, mis on tegelikkusele ilmselt suhteliselt lähedal. Hoolimata meie Pühajärve informantide tõdemusest, et Siidniemes lüüdi keelt enam ei räägita, on Kovaleva ja Rodionova keelejuhtide hulgas

⁵ S. Kovaleva ja A. Rodionova (2011: 129–132) ei märgi alati informantide keelt, kuid nimekirjas esinevate inimeste emakeel täpsustati isiklikus kirjavahetuses Rodionovaga.

neli Siidniemes elavat lüüdi (Kovaleva ja Rodionova andmed põhinevad aastatel 2009–2011 tehtud välitöödel).

Tabel 2. Teadaolevate kesklüüdi murde kõnelejate arv põlistes kesklüüdi asulates⁶

Asula ⁶	TÜ 2012. aasta ekspeditsioon	Kovaleva ja Rodionova ekspeditsioonid	Kokku
Ajaloolised lüüdi külad			
Viidana külarühm	10		10
Priäžä	11	12	23
Pühajärvi	17	9	26
Lidžmi	5	1	6
Siidniemi		4	4
Vene külad			
Verhnie Važinõ	2		2
Matrosõ	1		1
Kokku	46	26	72

Kuigi toodud arvud on kindlasti puudulikud, võib üsna suure kindlusega öelda, et 2012. aastal ei ületa ajaloolisel kesklüüdi murde alal elavate kesklüüdi kõnelejate arv sadat inimest.⁷ Kui tahaksime arvutada kesklüüdide arvu kogu maailmas, tuleks arvestada ka väljaspool kesklüüdi ala elavate kesklüüdidega, eelkõige nendega, kes elavad linnades (Petroskois, Aunuses ja Peterburis), ning nendega, kes on rännanud Soome.

1.2.2. Keelejuhid

Ekspeditsioonil intervjuerisime 17 kesklüüdi murde kõnelejat. Peale Viidanast, Priäžast, Pühajärvest ja Lidžmist pärit keelejuhtide oli nende hulgas ka Pelduoise, Palatesdärve, Prokku ja Kaškana külades sündinud inimesi. Hiljuti ilmunud Kuujärve murdekogumikus oletab Miikul

⁶ Mõned informandid elavad suvel ühes asulas ja ülejäänud aja teises; nende elukoht on märgitud küsitlusaja järgi.

⁷ Seda veendumust jagab ka Venemaa Teaduste Akadeemia Karjala Teaduskeskuse professor Irma Mullonen (isiklik informatsioon).

Pahomov, et Kaškana murrak on välja surnud (Pahomov 2011: 10). Me leidsime kolm Kaškanast pärit lüüdikeelset inimest (kaks neist elavad Verhnie Vazinõs ja üks Lid'žmis), kellest kahte ka küsitlesime. Näiteks suvel Lid'žmis ja talvel Pühajärves elav AM rääkis meile väga sujuvas keeles Kaškana minevikust: külapidudest, lastemängudest ja palgiparvetamisest Važeni jõel.

Meie keelejuhid esindasid eri astmeid keelesurma kontiinumil (vt Dorian 1977; Campbell, Muntzel 1989; Sasse 1992). Nende hulgas oli *soravaid rääkijaid* (ingl *fluent speakers*); *unustajaid* (ingl *forgetters*) ehk kõnelejaid, kes on keeleomandamise perioodil saanud piisava sisendi ja on kunagi olnud soravad rääkijad, kuid kes väheste kommunikatsioonivõimaluste tõttu peavad kulutama palju energiat, et meenutada sõnu, moodustada lauseid ning siduda neid narratiiviks; *poolkõnelejaid* (ingl *semi-speakers*), kelle kokkupuude lüüdi keelega sisendkeelena on olnud ebapiisav ja kelle keeleoskus on seetõttu puudulik; ning *mäletajaid* (ingl *rememberers*), kes suudavad meenutada ainult isoleeritud fraase. Kõige noorem murde rääkija oli viiekümnendates eluaastates Pühajärve elanik LM, keda võib iseloomustada poolkõnelejana.

1.2.3. Murde hääbumist põhjustavad tegurid ja keelelised hoiakud tänapäeval

Kesklüüdi murde hääbumine on geograafiliste, majanduslike, demograafiliste ja ajalooliste tegurite koosmõju.

Geograafiliste tegurite seas on ehk otsustavaim Petroskoi linna lähedus.⁸ Alal on rohkesti Petroskoi elanike suvilaid ning seetõttu kasvab sealsete külade elanikkond suvel märgatavalt. Olulisemad Petroskoisse viivad maanteed asuvad kesklüüdi alal: lääne-ida suunas Soomest tulev Helsinki–Lappeenranta–Petroskoi maantee ja lõuna-põhja suunas Peterburi–Petroskoi–Murmanski maantee. Oma ligipääsetavuse tõttu on kesklüüdi piirkond lüüdi asustuse nõrgim lüli, samas kui lõunalüüdi asustus jääb suurtest teedest kõrvale ja põhjalüüdi külad asuvad raskesti ligipääsetavate Äänisjärve väinade vahel. Paradoksaalsel kombel on suured maanteed toimunud pigem kesklüüdi asustuskeskuste vaheliste ühenduste lõhestajana. Keelejuhtidega vesteldes jäi mulje, et Priäžä–Pühajärve lüüdide mentaalsel

⁸ Tähelepanuväärselt tähendab kesklüüdi murdes sõna *lidne* ilma atribuudita ühemõtteliselt Petroskoid.

kaardil Viidana põlislüüdi külarühma justkui ei eksisteeri. Selles on süüdi see, et kuigi Priäžä ja Viidana vahel on linnulennult umbes vaid 30 km, puudub nende vahel otsetee ning sõita tuleb sinna suure ringiga Petroskoi äärelinna kaudu.

Majanduslike tegurite hulgast võib esile tõsta kesklüüdi piirkonna suhteliselt suure industrialiseerituse. See puudutab eelkõige Viidana ümbrust ning Priäžä alevit oma väiketööstusega. Viidana külarühm kuulub Tšalna–Petroskoi–Šuja tööstuspiirkonda, kuhu kuulus üks Karjala Vabariigi omaaegseid suurimaid metsamajandeid, Šuja–Viidana *lespromhoz*. Ainult mõne kilomeetri kaugusel Viidana külarühmast on suur sõjaväelennubaas, mille hävituslennukite harjutusi saime jälgida keelejuhtide hoovidest. Viidana piirkonna tööstusmaastikku kujundab ka Soome (Joensuu) – Petroskoi raudtee, mis on andnud tööd ka lüüdidele. Viidana elanik AK teenis eluaeg leiba raudteetöölisena ning meie üllatuseks suutis ta oma erialast üsna soravalt ka lüüdi keeles rääkida.

Üks traditsiooniline tegevusala, mis varem kesklüüdi asustusi omavahel ning kesklüüde lõuna- ja põhjalüüdidega sidus, oli palgiparvetamine Važeni ja Šuja jõel. Kaškanast pärit AR ja AM mäletasid hästi, kuidas Kaškana ja põhjapoolseima lõunalüüdi küla Metšuoñiemi vahel palki parvetamas (*splavnois*) käidi; AM oli isegi parvetajana töötanud. Kuigi neid külasid lahutab ligi 30 km laiune metsavöönd, hoiti *splavnoi*'s sõlmitud suhteid üleval teineteist pühade ja pulmade ajal külastades. Vahemaast hoolimata (samuti umbes 30 km) käisid kaškanalased tihedalt läbi ka oma kesklüüdi hõimukaaslastega Pühäjärve ümbrusest; AM lausus meile järgmise tšastuška, kus võrreldakse Simaništo ja Kaškana poisse.

*kaškanan_d'o kujoižed on kurgeližed aidaižed
kaškanan_d'o brihaižil on satinaižet paidaižed
simaništon brihaižil kujoižed on kivi_kives kiñdi
simaništon brihaižed on ribu_ribus kiñdi*

‘Kaškana õuedel on ju kaunistatud aiakesed,
Kaškana noormeestel on ju satiinist särgikesed.
Simaništo noormeestel teed on kivi kivil kinni,
Simaništo noormehed on kalts kaltsus kinni.’

Kesklüüdi külade hääbumises on suurt rolli mänginud nende lähedusse kerkinud sovhoosikeskused ja tööstusasulad. Viidana lähedale ehitati metsamajandi keskusena Tšalna asula, kuhu tuli elama venelasi ning

peamiselt USAst 1930. aastatel Venemaale emigreerunud soomlasi. Važenskaja Pristañi ehitamine mõjus lähedal asuvale Simaništo külale laastavalt, Verhnie Važinõ metsapunkti ehitamisel oli Kaškana külale samasugune mõju ning Priäžä alev neelas alla Teruküla, Soavaküla ja Keskiküla. Sovhoosi- ja kolhoosiasulate rajamine mitte olemasolevatesse küladesse, vaid mõni kilomeeter nendest eemale põhjustas kesklüüdi massilise kolimise uutesse keskustesse, mille tagajärjel said neist samasugused sisserännanud nagu kaugetest Nõukogudemaa nurkadest tulnud inimestest. Oma kodukülalt paari kilomeetri kaugusel elavad siseimmigrandid ei tundnud enam suurt vajadust oma emakeelt lastele edasi anda. Tänapäeva kesklüüdi saab iseloomustada tööstuslik-põllumajandusliku eluviisi ja maailmatunnetusega alevielanikena, kes kuuluvad 260 000 elanikuga Petroskoi majanduslikku ja sotsiaalsesse orbiiti.

Karjala Vabariik on kogu nõukogude ajal olnud sisserändemaa, kuhu on tulnud suurel hulgal inimesi Lõuna-Venemaalt, Valgevenest, Ukrainast ja Tatarstanist. Teine demograafiline tegur, mille mõju kesklüüdi keelele on olnud salakavalam kui Nõukogude Liidu sisene (sunnitud või vabatahtlik) immigratsioon lõunast, on kontakt soome ja Aunuse karjala keelega. Aunuse karjala keeleala jääb kesklüüdi murdealast läände. Vieljärve ja Säämäjärve ümbruse rahvarikkad Aunuse karjala külad on peale teist maailmasõda toinud rohkem industrialiseeritud Priäžä alevit ja Viidana-Tšalna piirkonda Aunuse päritolu sisserändajatega. Selle tulemusena elab tänapäeval Priäžä alevis rohkem Aunuse karjala kui lüüdikeelseid inimesi. Oma lühikeste visiitide jooksul õnnestus meil kohata juba aastakümneid Viidanas ja Pühajärves elavaid Aunuse karjala keele rääkijaid. Näiteks Viidanas õpetab lastele karjala keelt Nuosjärvelt (vn Крошнозеро) pärit Aunuse karjalasest lasteaiaõpetaja.⁹ Selle kõige tagajärg on kesklüüdi murde nivelleerumine Aunuse karjala keele poole. Kõige enam on seda tunda Priäžä alevis, mida saab tänapäeval käsitada segakeelse alana.

Olulisi mõjureid kesklüüdi murde jätkusuutlikkusele saab otsida ka piirkonna XX sajandi ajaloost. Üks selline on Soome okupatsioon aastatel 1941–1944. Ida-Karjala vallutamine soomlaste poolt säästis palju inimesi (eelkõige näljasurmast evakuatsioonioludes), kuid keelelises mõttes oli selle mõju pigem negatiivne. Jätkusõja lõpus läks osa kesklüüdi taganeva Soome armeega Soome ja kaotas nõnda kontakti oma

⁹ Miikul Pahomov (2003) märgib, et emakeele asemel võõraste karjala murrete õpetamine lüüdi koolides on sagedane nähtus.

keeleskeskkonnaga. Olulisemad tagajärjed olid aga asjaolul, et lüüdi lapsed õppisid kolm aastat lähisugukeelses koolis. Soome koolis käinud keelejuhid kasutavad erisõnavara ja soomekeelseid väljendeid, mis omakorda lööb sassi nende kesklüüdi murde süsteemi. Seda trendi on võimendanud soome keele soosimine sõjajärgsetel aastatel, eriti Karjala-Soome NSV ajal (1940–1956).

Kui Soome okupatsioon oli keelele ohtlik, siis evakuatsioon oli eluohtlik. Enamik meie keelejuhtidest oli sõja-aastatel evakuatsioonis Sise-Venemaal. Paljud pühäjärvelased ja priäžälased sattusid Arhangeliski oblastisse, viidanalasi viidi Baškiiriasse (osa ka Komi ANSV-sse) ning kaškanalasi Kirovi oblastisse. Evakuatsioonis tehti rasket füüsilist tööd ja kannatati pidevat nälga, mille tagajärjel oli suremus suur, eriti väikelaste seas. Tähelepanuväärne on see, et meie keelejuhtide hulgas ei olnud inimesi, kes oleks sündinud aastatel 1935–1941. Ilmekas näide toimuks kohtal on 1933. aastal sündinud Viidana elaniku VP saatuse. Tema pere evakueeriti Baškiiriasse, evakuatsiooni üleelanuna tuli neil sõja lõpus tagasiteel veeta mõni kuu Karjala Vabariigis Segeži linna lähedal. Seal surid nälga noorem vend ja õde, meie keelejuht ise pääses näljasurmast üle noatera.

Lõpuks esitame mõned tähelepanekud kesklüüdide keelehoiakute ja maailmavaatelise tausta kohta. Kesklüüdide maailmatunnetuses mängib ristiusk väiksemat rolli kui lõunapoolsetel läänemeresoome õigeusklikel rahvastel (nagu setudel, vadjalastel ja isuritel). Pühasenurgad, mis Petserimaal ja Ingerimaal on peaaegu kohustuslikud, on kesklüüdi alal väga haruldane nähtus. Sama haruldane on kirikus käimine, sest nõukogude ajal hävitati peaaegu kõigi meie nähtud külade kirikud.

Ühtlasi ei ole võimalik täheldada, et keele säilimise aste korreleeruks religioossusega või traditsioonilise maailmapildiga. Me kohtasime ideelistest kommunistidest keelejuhte, kes olid nõukogude ajal töötanud vastutustrikastel ametikohtadel ja reisinud palju Nõukogude Liidus, kuid kelle keel oli hästi säilinud ning kes olid head informandid ka traditsioonilistes eluvaldkondades, nagu toiduvalmistamine või külapähid. Näiteks Pühajärves elav VS oli olnud asula parteiorganisatsiooni sekretär ja reisinud töö tõttu palju, kuid sellest hoolimata oli ta üks paremaid keeleteadajaid. Priäža keelejuht MT oli aastakümneid töötanud sovhoosidirektorina ja olnud üle neljasaja eri rahvusest inimese ülemuseks.

Kesklüüdi murde üldine staatus on madal. Näiteks Viidanas elavad naabrid AK ja NP, kes meiega rääkisid lüüdi keeles, suhtlevad omavahel

üksnes vene keeles. Kõnekas on asjaolu, et kui palusime kesklüüdi informantidel oma keeles midagi laulda, siis laulsid nad tavaliselt Aunuse karjala või soome keeles. Ometi võis vanema põlvkonna hulgast leida inimesi, kes oma keelt väärtustavad, nagu näiteks VS Pühajärvest. Kui ütlesime, et meile väideti, et Pühajärve külas ei ole enam lüüde järel, lausus tema järgmised sõnad.

*kuib eij_ole / minä olen täš minä / minut suatih i täš minä kuonen /
Pühärves // muamo_da_i tātto ol'dih karjalaižet / vot / da_i mina olen
/ i_minä ainos pagižemme vot / ida hot' тулоу / müö ainos pagižemme
l'üdiks //*

'Kuidas ei ole? Mina olen. Siin mind saadi ja siin ma suren, Pühajärves. Ema ja isa olid karjalased, vot ja mina olen. Ja mina, me räägime alati lüüdi keelt. Vot Ida kui tuleb, me alati räägime lüüdi keelt.'

kuib eij_ole l'üdikkäštä / l'üdik_oma kielt ei_sua unohtai //
'Kuidas ei ole lüüde? Lüüd oma keelt ei saa unustada!'

2. Keelelisi märkmeid kesklüüdi murdealalt

Kesklüüdi murde (tänapäevase olukorra) kirjeldamisel lähtume Turuneni (1946) pakutud lüüdi murdeala sisemisest liigendusest, mis jagab kesklüüdi murde kolmeks murrakuks: Viidan põhjas, Teru-Priäžä¹⁰ keskel ja Pühajärvi lõunas (kuhu paigutuvad kõik murrakud Pelduoise ja Kaškana vahel). Et Pühajärves on (uuemaid) muutusi, mis puuduvad lähedal asuvate Lid'žmi ja Kaškana külade keelejuhtidel, siis toome oma käsitluses selle piirkonna välja neljandana.¹¹ Ekspeditsioonil kogutud keeleainestik võimaldab rohkemate või vähemate erijoonte alusel eristada kesklüüdi murde sees nelja piirkonna keelt: 1) Kaškana (Ka) ja Lid'žmi (Li), 2) Pühajärvi (Pü), 3) Priäžä (Pr) ja 4) Viidana (Vi).

Selleks, et anda tänapäeva kesklüüdi murdest kompaktsem ülevaade, keskendume murdele iseloomulikele joontele ühelt poolt nende säilimise seisukohast keele hääbumise staadiumis, teisalt aga oleme registreerinud

¹⁰ Kuigi tänapäeval pole võimalik eristada Teru-Priäžä ja Soava-Priäžä keelekasutust, on varem seda tehtud (vt Turunen 1946: 26–30).

¹¹ Pekka Zaikovi uurimus „Verb karjala keeles“ hõlmab muu hulgas lüüdi murdeid, seejuures jagab autor lüüdi keele nelja murderühma: põhjalüüdi, kesklüüdi, lõunalüüdi (Pühajärve ümbrus) ja Kuujärvi (михайловский диалект) (vt Zaikov 2000: 19–29).

mitmeid kesklüüdi murdes toimuvaid muutusi ja uuendusi, millele varasemates keele kirjeldustes viited puuduvad. Samuti vaatleme naabruses kõneldavate läänemeresoome keelte ja murrete ning vene keele kontakti ilminguid.

Peatüki lõpus esitame nimetatud piirkondade kohta tekstinäiteid, mis on valitud ekspeditsioonil kogutud materjalide seast.

2.1. Kesklüüdi murdejoonte säilimine ja muutumine

2.1.1. Konsonantism

Lüüdi keele ajaloolist kuulumist algvepsast võrsunud keelte hulka saab täheldada eelkõige konsonantismis (Pahomov 2011: 10).

Kesklüüdi (ja lüüdi üldiselt) **astmevaheldus** piirneb kvantitatiivse klusiilide astmevaheldusega, nt (Ka-Li, AM)¹² *aitte* : *aitan* 'ait : aida'. Muudel juhtudel ei ole silbi kinnisus kvantitatiivset ega kvalitatiivset opositsiooni põhjustanud (Turunen 1946: 111–136; Kettunen 1960: 22–23), nt (Li-Pr, IT) *halgod* 'halud (küttepuud)'; (Ka-Li, AM) *andetti* 'anti'; (Pr, MT) *rindal* 'vastas'; (Pü, VS) *elgehd'i* 'taipas, sai aru'; (Vi, VS) *l'ähten* 'lähen'. Üks kõigile lüüdi murretele ühine joon, mis on omane ka vepsa keelele, kuid mida Aunuse karjala keeles üldiselt ei leidu, on vokaalidevaheliste üksikkluusiilide *-g-*, *-b-* ja *-d-* esinemine kinnise silbi alguses (Turunen 1946: 25), nt (Li-Pr, IT) *veded* 'veed'; (Ka-Li, AM) *regen* 'reel, saaniga'; (Pr, MT) *lugen* 'loen'; (Pü, VK) *mägel* 'mäel'; (Vi, VS) *poigad* 'poisid'. Priäžä murrakus, kus võiks eeldada Aunuse karjala keele mõjul ulatuslikumat astmevaheldust, domineerivad samuti astmevahelduseta vormid, nt (Pr, AG) *itken* 'nutan', *tahton* 'tahan'; (Pr, KV) *peldod* 'põllud', *kandetti* 'kandsid'. Nende kõrval võis samadelt informantidelt kuulda vaid üksikuid nõrgaastmelisi vorme, nt (Pr, AG) *hevol* 'hobusel, hobusega', *külvein* 'ujusin' (vrd Viidana *külben* 'ujun'). Aunuse karjala mõjuks saab pidada liikvida ja palataalkluusiili ühendi astmevahelduse näidet (Pr, AG) *jallai* 'jalgsi' (vt Ikonen 1971: 158).

Viidana murrakus täheldasime isikuliste asesõnade vormides nõrka astet, nt (Vi, VS) *meijänj külä* 'meie küla'. Asesõnade nõrgaastmelisi

¹² Sulgudes on kõigepealt esitatud piirkonna lühend, mis kandi keelt näide esindab (sidekriipsuga ühendatud piirkondade korral tähistab esimene keelejuhi sünnikohta, teine praegust elukohta), seejärel on toodud keelejuhi initialsid.

forme on Turunen (1946: 117) pidanud omaseks Soava-Priäzä murrakule ja kõigile naabruses kõneldavatele Aunuse karjala murretele, *meid'en*-tüüp aga iseloomustab põhjalüüdi murret ja Lohmoioja murrakut. Meie andmestikus on näiteid *meid'en*-tüüpi asesõnade tarvituse kohta siiski ka kesklüüdi murde lõunapoolses osas, seejuures on asesõnade teise silbi vokaal piirkonniti erinev, vrd (Li-Pr, IT) *meid'en küläspiäi* 'meie küläst', *heid'en küläs* 'nende küläs' (samalt keelejuhilt registreerisime ka ühe nõrgaastmelise vormi *meijen*) ja (Pü, VS ja VK) *meid'än* 'meie'.

Nagu naabruses kõneldavatele murretele on ka lüüdi keelele iseloomulik **heliliste üksikkonsonantide, palatalisatsiooni ning afrikaatide** rohkus: (Ka-Li, AM) *ruaduo*i 'töötas', *kui linduine leändin* 'lendasin nagu linnukene', *tšilahaized* 'nõgesed'; (Li-Pr, IT) *mañd'žuoid* 'maasikad'; (Pü, VK) *pagiži* 'rääkis'; (Pr, KV) *pühärve tšupus* 'Pühajärve kandis', *lindžoi* 'lillakas, linnumari'; (Vi, NP) *nägin* 'nägin'; (Vi, VS) *neitšukkaiñe* 'neiu'.

Kesklüüdi murdes on **muutus *ti > si** verbide minevikuvormides üldiselt tundmata. Siinkohal eristub Viidana keelekasutus teiste vaadeldavate kesklüüdi murrakute omast, sarnanedes pigem põhjalüüdi murdega. Näiteks vormid *ruadoin* 'töötasin', *ruadoi* 'töötas' on tarvitusel Lidžmis, Pühajärves ja Priäzäs, Viidanas aga esinevad vastavalt *ruažin* 'töötasin', *ruaži* 'töötas', samuti *tiezi* 'teadis', *elgenzin* 'sain aru'. Tugevaastmeline vorm *ruad(u)oin* on tegelikult tavaline nii lõuna-, kesk- kui ka põhjalüüdi murdes. Kujola (vt LmS: 366–367) registreerib nõrgaastmelise vormi *ruožin* ainult Nuomoilas, mis jääb põhjalüüdi alale, Viidanast mitte väga kaugemale. Samas Viidana kohta esitab ta vormi *ruaduo*in. Seega on võimalik, et nähtus on hiljuti levinud Nuomoilast Viidana kanti.

Nii lüüdi keeles kui ka põhja- ja osalt keskvepsa murdes, aga ka Aunuse karjala keeles on **sõnaalguline j** muutunud d'-ks (Turunen 1946: 318): (Li-Pr, IT) *d'änöid* 'jäneseid'; (Ka-Li, AM) *d'angai* 'jalgsi', *d'uoksin* 'jooksin'; (Pü, IS) *d'alges voinad* 'peale sõda'; (Pü, VS) *d'oga kezä* 'iga suvi', (Pü, VK) *d'ügei* 'raske', *d'ärvelle* 'järvele'; (Vi, VS) *sinne d'äin* 'jäin sinna', *d'ätetti* 'jäeti'. Muutusele on allunud ka vene laenud, nt (Pü, VS) *d'orššit* 'kiisad' < vn *эпу*. Siiski saab täheldada teatavat ebajärjekindlust. Meie keelejuhtide kõnes kipub d' ja j-i esinemus varieeruma ennekõike järvi-lõpulistes kohanimes, sagedane on kadu (vrd Turunen 1946: 318): (Li-Pr, IT) *a mama oli palatesd'ärves* 'ema oli Palatesjärvest', *paltozjärven külä* 'Palatesjärve küla'; (Ka-Li, AM) *noužjärven nuožarven*

da 'Nuošjärve, Nuošjärve, jaa (taga)', *poige vaśśa el'ä pühärvez* 'poeg Vasja elab Pühäjärves'.

Informantide kõnest leidub näiteid **muutuse** *j > d'* kohta ka **sõna keskel** konsonandi järel, nt *rj > rd'*: (Li-Pr, IT) *mard'ah käüdi* 'marjul käidi'; (Pü, VK) *sürd'äs* 'Sürjäs'; (Pr, MT) *mard'onke* 'marjadega'; (Pr, KV) *kird'oi* 'Kirjak (lehma nimi)'. Hääbuvaid keeli iseloomustab analoogiaseaduse suurenenud roll morfofonoloogias (Sasse 1992: 66, 71), nii on ootamatu *j > d'* asendus *l-i* järel (Ka-Li, AM) SgP *hel'd'ä* 'nelja' seletatav *rj > rd'* asenduse analoogiaga. Sellises positsioonis on Turuneni (1946: 322) andmetel ootuspärane pigem *lj > ll'*, mida ka meie keelejuhid üldiselt kasutavad, nt (Pü, VS) *vel'len kodis* 'venna kodus'. Huvitavat võrdlusmaterjali pakub aga vepsa keel, kus osalt on toimunud muutus *j > g* ning idavepsa murdest on üles tähendatud ka muutust *lj > lg*, nt *vel'ged* 'vennad' (vt Tunkelo 1946: 476).

Kogutud materjalist ilmneb, et kõigile kesklüüdi piirkondadele on omane metatees **häälikuühendis nh**: (Pü, VS) *vahnembi* 'vanem', (Ka-Li, AM; Pr, MT) *vahnin* 'vanim'; (Vi, VS) *vahna* 'vana'.

***eta-noomenite** ainsuse nimetava käände vormi lõpus on kesklüüdi murdes *-ei* (Turunen 1946: 27): (Ka-Li, AM) *levei* 'lai'; (Pü, VK) *d'ügei* 'raske'; (Pü, IS) *kibei* 'valus'. Ülejäänud paradigmas on **-eta* säilinud: (Li-Pr, IT) SgAd *oigedal kädel* 'paremat kätt'; (Ka-Li, AM) *korgedad* 'kõrged'; (Pü, VS) *d'äredät* 'paksud', *valgedad vīnad* 'valget viina'. Siinkohal eristub aga sama tüüpi sõnade vormistik Priäžä keelejuhil, kes tarvitab Aunuse karjala päraseid vorme: (Pr, KV) SgP *d'äreidü* 'paksu', *d'ügeidü* 'rasket (tööd)', aga ka *vangiedu* 'valget', *sogied važad* 'sõgedad vasikad'.

2.1.2. Vokalism

Kui konsonantismis kohtab pigem vepsapärasusi, siis vokalismis on märgata enam ühisjooni Aunuse karjala keelega. Näiteks on nii lüüdi kui ka Aunuse karjala keelele iseloomulik diftongi esinemine rõhulises silbis algupärase pika *ā*, *ē*, *ō* ja *ō̄* asemel, vrd *mua* ~ *muo* vs. vepsa *ma* 'maa' (Kettunen 1960: 25).

Kõigile lüüdi murretele, samuti Aunuse karjala ning vepsa keelele on iseloomulik **diftongide** *ai*, *ui*, *oi* teise komponendi kadu *š* (*ž*) ees sõna esimeses silbis, kui järgnev silp algab klusiiliga (Turunen 1950: 35–37),

nt (Ka-Li, AM) *kūštošt vuotta* 'kuuteist aastat'; (Li-Pr, IT) *muštan* 'mäletan'; (Pü, VK) *ei ni meidän daže buabod muštettu* 'isege meie vanaemad ei mäletanud'; (Vi, VS) *paštoj leibäd* 'küpsetas leiba'. Lüüdi murretele eriomane joon on aga *u-*, *i-* ja *ü-*alguliste **trifongide** esinemine *i-lõpuliste* diftongide asemel (Turunen 1950: 42–45). Selle kohta kogusime mitmeid näiteid: (Ka-Li, AM) *ruaduoi* 'töötas', *süöimme* 'sõime', *suaïn* 'sain'; (Li-Pr, IT) *lontsapiäi* 'Olonetsi poole'; (Pü, VS) *kanuoid* 'kanu'. Siinkohal saame kinnitada Turuneni tähelepanekut, mille järgi nimetatud joont ei kohta Soava-Priäžäs – trifonge ei registreerinud me ühegi Priäžä keelejuhi kõnest.

Vaadeldaval lüüdi keelealal on säilinud **vokaalharmonia**, kuigi selle puhul saab täheldada mõningast ebajärjekindlust. Nimetatud joone poolest paigutub keelekuju Aunuse karjala (kus vokaalharmonia on järjekindel) ja vepsa keele (kus vokaalharmonia puudub, v.a *ä*-harmonia) vahele. Meie keelejuhtidest esineb vokaalharmoniat rohkem Pühajärve ja Priäžä piirkonna inimestel, nt (Pü, VS) *a tämä vähäšte tännepiä on* 'aga see on natuke siia poole'; (Pr, KV) *minä en nähnnü* 'mina ei näinud'. Ometi leidub neiski piirkondades varieeruvust, nt Pühajärve keelenäites (vt osa 2.2.3.1) esineb sõna *kirik* nii kujul *kirikkö*, *kirikko* kui ka *kirik*. Priäžäs elava Lid'žmist pärit keelejuhi kõnest võib tuua järgmised näited: (Li-Pr, IT) *l'üd'ikkoi* ~ *l'üd'ikköi* 'lüüdid', *lähtedä* ~ *lähtedä* 'lähevad'. Kõige sagedamini tuleb ebajärjekindlus vokaalharmonia puhul esile Viidana keelejuhtide kõnes, nt (Vi, VS) *a tädä ei ni pidä sanoda* 'aga seda ei pea jutustama', *mina elan* 'mina elan', (Vi, NP) *müö emme nähnnü* 'me ei näinud', *a nügü hi kedä ei ole ni keda* 'aga nüüd ei ole kedagi, kedagi', *tšalna* ~ *tšälna*. Selgub, et sarnane oli olukord ka aastakümneid varem: Turunen (1946: 29–30) märgib, et vähem ulatuslik vokaalharmonia on üks tunnusjooni, mis lähendab Viidana murrakut Nuomoila omale ja sedakaudu põhjalüüdi murdele.

Kahe- ja enamasilbiliste noomenite lõpul on nominatiivis ja konsonanttüveliste sõnade ainsuse partitiivis toimunud **muutus a, ä > e**, seda juhul, kui eelmine silp on pikk (vt ka Turunen 1950: 157–158). Nimetatud noomenite ülejäänud paradigmas *a* säilib. Näiteks (Ka-Li, AM) *aitte* 'ait', vrd *aitan* 'aida'; (Pü, VS, MV) *hukke* 'hunt', *poige* 'poeg'; (Vi, VS) *tädä lohte* 'seda lõhet', *kolmašte* 'kolmandat', *üheksa laste* 'üheksa last'; (Vi, NP) *vahne* 'vana', *hüvä ilme* 'ilus ilm'. Sama muutus on aset leidnud ka hilistes vene laensõnades, nt (Ka-Li, AM) *p'l'etja-nnikke* (< *племянник*)

'vennapoeg', vrd *pl'e-mjannikkad* 'vennapojad'; (Pü, VK; Vi, VS; Vi, NP) *vunukke* (< внук) 'lapselaps', *vunukkad* 'lapselapsed'; (Vi, VS) *rjibakke* (< рыба́к) 'kalamees', *klūbe* (< клуб) 'klubi', *pogoste* (< ноготь) 'kirikuküla'.

Priäzä keelejuhtidel enamasti ning Pühajärve keelejuhtidel mõnevõrra harvem esineb selles positsioonis mõnikord ka Aunuse karjala pärane **a**, **ä** > **u**, **ü** nt (Pü, VK) *aittu* 'ait'; (Pü, IS) *päivu paštou* 'päike paistab'; (Pr, KV) *kolmattu* 'kolmandat'. Kõnealust muutust on Turunen (1946: 37) ja Virtaranta (1972: 21) tähendanud ennekdõike kesklüüdi Soava-Priäzä murrakus, seega on Aunuse mõju tänapäeval laienenud. Üks vorm, mille kaudu muutus **a**, **ä** > **u**, **ü** on levimas kogu kesklüüdi alale, on Aunuse karjala pärane essiiv: (Pü, VS) *bohatannu* 'rikkana'; (Vi, VS) *bugalterannu* 'raamatupidajana'.

Vaadeldava sõnalõpulisel vokaali varieerumist on kesklüüdi alal ohttrasti. Näiteks sõna *vuozu* 'aasta' ainsuse partitiivis on esindatud nii algupärane (Vi) *vuotta*, (Li, Ka, Pü, Vi) *e*-line *vuotte*, Aunuse karjala tüüpi (Pr, KV) *vuottu* ning redutseerunud lõppvokaaliga (Pü, VK) *vuottâ*. Nagu vokaalharmonia peegeldab ka kesklüüdi lõppvokaali varieerumine murde positsiooni Aunuse karjala ja vepsa keele vahel. Aunuse karjala lõppvokaalide *u* ja *ü* tekkimise ühe võimalusena on Itkonen (1971: 172–173) kirjeldanud vepsapäraste redutseerunud lõppvokaalide *-â ja -ə* korvamist täisvokaalidega *u*, *ü*.

Kesklüüdi murdele on omane **lõpukadu** mitmel puhul (vt lisaks Turunen 1950: 155–156; Kettunen 1960: 24). Järgnevalt mõned näited:

1) lõpukadu nii ainsuse kui ka mitmuse **partitiivis**: (Ka-Li, AM) *kaks poigad kolme tüdärd* 'kaks poega, kolm tüdär'; (Li-Pr, IT) *meil oli pereh viš henge* 'meil oli pere – viis inimest'. Viidana informandid kasutavad aga kõrvuti lõpukaoliste partitiivivormidega neid vorme, kus partitiivi lõpp on säilinud: vrd nt (Vi, VS) *aigad* 'aega', *d'oged* 'jõge', aga samas *pütfih kalada* 'püüti kala'.

2) lõpukadu kohakäänetes **inessiivis, elatiivis, adessiivis ja ablatiivis** (Laanest 1975: 103–106; elatiivi ja ablatiivi kohta vt ka osa 2.1.3): (Ka-Li, AM) SgIn *lid'nas* 'linnas'; SgEl *minä itše olen kaškanas* 'mina ise olen Kaškanast', SgAd *ehtal* 'õhtul', PlAd *heboil* 'hobusega', SgAbl *mujalpiäi* 'mujalt'; (Pü, VS) SgAd *rindal* 'vastast'; (Pü, PK) SgEl *evakua-tsias* '(tulime) evakuatsioonist'. Siinkohal eristub meie materjalis teistest taas Viidana murrak, kus lõpukaoliste vormide kõrval tuleb esile

ka lõpukaota vorme (eriti adessiivis) ja redutseerunud vokaaliga lõppe: (Vi, VS) SgIn *kod'is* 'kodus', SgAd *тамала* 'emal', *милла* 'minul', *toižella* 'teisel'.

e on labialiseerunud (kunagise) labiaalkonsonandi ees kindla kõneviisi ja potentsiaali ainsuse 3. isikus nii soome idamurretes, karjala, vepsa kui ka isuri keeles (Laanest 1975: 82), vepsa keeles isikulõpu labiaalkonsonant aga säilib (*-pi > -b). Kogutud keelenäidete hulgas on juhtumeid, kus *e* on labialiseerunud ning esineb lühikese või pika vokaalina, nt (Ka-Li, AM) *tänne dorog lähtö* 'sinna tee läheb'; (Li-Pr, IT) PotSg3 *lähtenõ* 'võib-olla läheb'; (Pr, KV) *kitkö peldoloil* 'rohib põldudel'. Sagedane on Aunuse karjala pärane moodustusviis, kus tüvevokaali *e* asemel esineb ainsuse 3. isiku vormides diftong *ou*, *öü* (vt ka Zaikov 2000: 48–49): (Li-Pr, IT) PotSg3 *lähtenõ* ~ *lähtenou* 'võib-olla läheb'; (Pü, VS) IndPrSg3 *туlou* 'tuleb', *itkou* 'nutab', *ajelou* 'sõidab', *pihal pimenöü* 'õues pimeneb'; (Vi, VS) *mänou* 'läheb', *lienou* 'leeb, on (tulevikus)'.

2.1.3. Tähelepanekuid morfoloogia kohta

Komitatiivi väljendatakse sekundaarse käändega, mis on arenenud genitiivi lõpule -n liitunud postpositsioonist *kera*, nt (Li-Pr, IT) *vo:jenneidenke* 'sõjameestega', *poiganke* 'pojaga'; (Pü, VK) *ei kenenke* 'mitte kellegagi'; (Pr, KV) *jumalanke* 'jumalaga, hüvasti'; (Vi, VS) *küzi puolejke vuotte* 'kuus ja pool aastat'; (Vi, NP) *lehminke* 'lehmadega'. Kõnealune käändelõpp on lähtunud vepsa keelest (vepsa *kerdal* 'kaasas' > *ke*, murdeti leiduvad ka -*kel*, -*ked*, -*ken*) ning levinud peale lüüdi murrete ka Aunuse karjala keeles (Kettunen 1960: 46). Sel teel moodustunud formatiivi on üles tähendatud ka Tveri ja Novgorodi oblasti karjala keele murrakutest. Seal on algkujuna esitatud *keralla* ning -*nke* kõrval täheldatud vorme -*nkela*, -*nelä* (Palmeos 1962: 37; vt ka Laanest 1975: 110). Ka kesklüüdi murdealal võib täheldada varieeruvust. Ennekõike Pühajärve keelejuhtide kõnest on leida postpositsioonilist konstruktsiooni: (Pü, VS) *kartoffen_ker* 'kartulitega'; (Pü, VK) *minä heiden kera ainos karjalaks pagiz'in* 'mina nendega ainult karjala keeles rääkisin'. Teistest piirkondadest märkisime üles *keu*-, *kel*-lõpulist komitatiivi: (Li-Pr, IT) *verkkoloidenkeu* 'võrkudega', *veneheidenkel* 'paatidega', *a kezäl suolatah sovankel* 'suvel (või) soolatakse riietega (riidetükkidega)'; (Ka-Li, AM) *paperjoškankel* 'paberiga'; (Vi, VS) *sinuňkel* 'sinuga', *hänenkel* 'temaga'.

Sarnasusi lüüdi ja vepsa keele vahel on Turunen (1946: 87) täheldanud **elatiivi** kasutuses: tavapärase on lisada sekundaarne käändelõpp, mis on kujunenud suunda märkivast postpositsioonist (vepsa *päi, pã, pai*). Taolist moodustusviisi kohtab vähem Pühajärve ja Soava-Priäžä murdes, rohkem on seda põhjapoolsemates murretes ja Kuujärve murdes, milles on muidu ka kõige enam vepsapärasusi (Turunen 1946: 87). Meie Pühajärve keelejuhtide kõnest jääb silma see, et elatiivi puhul on varieeruvust ka praegu, seda ühe keelejuhi kõneski. Sealjuures on varieeruvust nii käändelõpu valikus kui ka selle foneetilises kujus (sama on täheldanud Turunen 1946: 87; vt ka tekstikatket osast 2.2.3.2): (Li-Pr, IT) *a mama oli palatesd'ärves* .. *se oli meijen güläspiäi viis kilomedrid* 'aga ema oli Palatesjärvest .. see oli meie külast viis kilomeetrit'; (Pü, VK) *püterispiäi* 'Peterburist', *oblastispiä* 'oblastist'; (Pü, VS) *lidnaspiäi / lidnast tai püterist* 'linnast, linnast ehk Peterburist'.

Nagu elatiivist, moodustatakse postpositsiooniline kääne ka ablatiivist, ent selle kohta napib kogutud keelematerjalis näiteid: (Ka-Li, AM) *SgAbl da i mujalpiäi sīd oli rahvas* 'ja ka mujalt siis oli rahvast'.

Muu hulgas oleme üles tähendanud **instruktiivivorme**. Esineb nii *n*-lõpuga kui ka *n*-lõputa instruktiiv. Ka Turunen (1946: 282) toob välja asjaolu, et leidub üksikuid *n*-i kaoga vorme. Instruktiivi mõlemad moodustusviisid on tänapäevalgi lüüdi keelejuhtide kõnes rohkelt kasutusel: (Ka-Li, AM) *haugoin lämmädän* 'halgudega (puudega) kütan'; (Li-Pr, IT) *viidei* 'viiekesi', *seitšemin lapšin oli vīžin lapšin oli* '(kellel) seitse last oli, (kel) viis last oli'; (Pü, VS) *dāže kaksin lehmiñ pid'ettih* 'isegi kahe lehma kaupa peeti'; (Pü, VK) *d'algai astuimme lidnaspiäi* 'jala astusime linnast'.

Omadussõnade keskvõrde tunnuseks on *-mb(i)*. Kogutud keeleandmestiku varal võib öelda, et sõnalõpuline *i* on järjekindlalt kadunud ennekdõike Lidžmi taustaga keelejuhi kõnes, vrd nt (Li-Pr, IT) *külmemb* 'külmem'; (Ka-VV¹³, AR) *nuorembi* 'noorem', (Pü, VS; Pr, KV) *vahnembi* 'vanem', *enāmbi* 'rohkem'. Võrdluskäändena esineb 1) partitiiv, nt (Ka-VV, AR) *kolme vuotte minud nuorembi* 'minust kolm aastat noorem'; (Pü, VK) *üheksad vuotta on hän nuorembi minut* 'ta on minust üheksa aastat noorem'; (Pü, VS) *enambi ka kolmedkümnenkahte oli utšenikad* 'rohkem kui kolmkümmend kaks oli õpilasi'; (Vi, VS) *a toine vahnembi on tädä* 'aga teine on temast vanem'; 2) ablatiiv, nt (Pr, KV) *vahnen*

¹³ VV = Verhnie Važinõ.

minulda 'minust vanem'; 3) elatiiv (koos sekundaarse käändelõpuga), nt (Vi, VS) *hän on siga vahnembi mejjan roduspia* 'ta on seal kõige vanem meie suguvõsast'. Omakeelse võrdlussidesõna *ka* 'kui' kõrval võidakse tarvitada vene toorlaenu *tšem* (< *vn чeм* 'kui'), nt (Pü, VS) *kalat ljubin enämbä tšem lihat* 'kala armastan rohkem kui liha'.

Ülivõrde kohta on näiteid nii analüütilisest kui ka sünteetilisest moodustusest: (Li-Pr, IT) *no kaikie subbimb pereh oli viis hejged* 'kõige väiksem pere oli viis inimest'; (Vi, VS) *mina olen kaikkid vahmen nügü* 'mina olen nüüd kõige vanem'; (Ka-Li, AM) *kaikkis paras* 'kõigist parim'; (Pr, MT) *vahnin iz mužikois* 'meestest vanim'.

Kuigi kesklüüdi murderühma sees näib sageli võimalik vastandus Pühajärvi ja Priäžä vs. Viidan, on võimalik ka Pühajärve murde eristumine teistest. Pühajärve erijooneks on peetud näiteks *i*-lõpulisi **infinitiivivorme**, mis tulevad esile *a*- ja *ä*-tüveliste verbide puhul (Turunen 1946: 119). Turunen märgib, et *i*-lisi infinitiivivorme ei leidu muudes lüüdi murretes ega ka teistes sugulaskeeltes. Seda joont võib pidada kõige püsivamaks ja see eristab Pühajärve murrakut kõige ilmekamalt muudest kesklüüdi murrakutest. Pühajärvest pärit keelejuhtide kõnest registreerisime järgmised näited: (Pü, VK) *eläi* 'elada', *maksai* 'maksta', *vedäi* 'vedada'; (Pü, VS) *oŋgittai* 'õngitseda', *unohtai* 'unustada'. Ülejäänud murdealal on tarvitusel infinitiivivormid lõpuga *-ta*, *-tä*, (*-da*, *-dä*): (Ka-Li, AM) *d'uosta* 'joosta', *mändä* 'minna'; (Vi, VS) *ostada* 'osta', *pidäü heid süöttä da juotta da lüpsädä i sinne ajada* 'tuleb neid sööta ja juota ja lüpsata ja sinna ajada'.

Siirdudes verbi juurde võib täheldada, et kesklüüdi murre erineb vahe- tus naabruses kõneldavast Aunuse karjala keelest **mitmuse 1. ja 2. isiku pöördelõppude** poolest, mis kesklüüdi murdes moodustatakse *-(m)me* ja *-tte* abil: *pagižemme* 'räägime', *keräžimme* 'korjasime', *tahtoizime* 'tahaksime', *ruadoitte* 'töötasite'. Aunuses ning selle mõjul ka Soava-Priäžäs on Turuneni (1950: 161) andmetel kasutusel *-mmo*, *-tto*. Priäžäs sündinud ja kasvanud keelejuhil, kes abiellus Kindahale (Aunuse küla) ja elas seal enne Priäžässe tagasipöördumist 36 aastat, ilmneb Aunuse karjala keele mõju mitmuse 1. isiku pöördelõppude kasutuses: ta tarvitab vaheldumisi vorme *olette* ja *olette*, samas on huvitav, et mitmuse 2. isiku vormid on järjekindlalt lüüdi-pärased: *olette* 'olete', *ruadoitte* 'töötasite', *nägitte* 'näгите'. Mõnevõrra ootamatu oli sama nähtus Pühajärves elava, oma keele eripärast väga teadliku Aunuse karjalase keelepruugis – mitmuse 1. isiku vormides kasutas ta järjekindlalt lõppu *-mmo*, mitmuse 2. isiku vorm aga

esines tal lüüdi pärasena kujul *-tte*, nt *ruavoitte* 'töötasite'. Siiski leidis ka põliste pühajärvelaste kõnes kohati *mno*-lõpulisi vorme, nt (Pü, VS) *stroimmo* ~ *stroimme* 'ehitasime'.

Tingiv kõneviis on tänapäevalgi väga elav. Tuleb esile näiteid nii oleviku- kui ka perfektivormide kohta (sh *nu*-elemendiga moodustatud perfektist), nii sünteetilisest kui ka analüütilisest moodustusest: (Vi, VS) KndPr *sanozin* 'ütlesin'; (Pr, AG) IpsKndPr *stobj händä koirat süödäis* 'et teda koerad sööksid'; (Pü, VS) *eslib hügü oldaiž sukset minä andaižin omal vunukkal* 'kui mul oleksid praegu suusad, ma annaksin need oma lapselapsele', IpsKndPf *oldanuiž* 'olnuks'; (Pü, VK) KndPf *voinuiž ajai* 'võinuks sõita', KndPfNg *müö emme tulnuiž* 'me ei tulnuks'; (Pü, VS) KndPf *oi minut keran olnuiž süönü* 'oi mind oleks ka ära süönud'. *nu*-line konditsionaali perfekt on vepsa, lüüdi ja Aunuse karjala ühisjoon (Kettunen 1960: 21).

Käskiva kõneviisi ainsuse 2. isiku vorm on markeerimata, nt (Pr, KV) *sano* 'ütle', *ištu* 'istu', *katšo* 'vaata'. Mitmuse 2. isiku lõpp on *-gat*, *-gät* (*-kkat*, *-kkät*). See on joon, mis lähendab lüüdi murdeid vepsa keelele (Laanest 1975: 153, 170; Zaikov 2000: 200; Zaiceva 2002: 133–134). Seejuures esitab Pekka Zaikov Pühajärve keelenäidetes mitmuse 2. isiku vormid säilinud lõppvokaaliga, nt *andagatte* 'andke', *kaččogatte tänne* 'vaadake siia' jne (Zaikov 2000: 200). Meil õnnestus registreerida vaid vepsapärase moodustusega vorme, nt (Pü, VK) *sanoťtih što elä-gät te täs* 'õeldi, et elage teie siin'; (Pü, VS) *d'ogat* 'jooge'; (Pr, KV) *mengät* 'minge'; (Vi, VS) *mengät opastukkat edelneh* 'minge õppige edasi'.

Potentsiaal (tunnus *-ne-*) on tegevuse võimalikkust ja tõenäosust väljendav kõneviis, mis osas Karjala murretes on võrdlemisi tavaline, vepsa keeles esineb aga harva (Laanest 1975: 155). Märkisime informantidelt üles mitmeid potentsiaali näiteid, mis tähendab, et selle joone poolest on kesklüüdi murre lähemal karjala keelele kui vepsa keelele. Ka Zaikovi (2000) uurimuses leidub mitmeid potentsiaali näiteid kesklüüdi murdealalt. Kõige sagedamini esineb seda peamiselt tuleviku koopulana käituva *liettä*-verbi osana (Sg3 *lienou*), nt (Vi, VS) *viškümmen küzi vuotte lienou täl vuodel* '56 aastat täitub sel aastal', ent on ka teisi näiteid, nagu (Vi, NP) *i müö bol'se ne lähtenemme* 'ja meie rohkem ei lähe (tõenäoliselt)'. Mitmel korral võis täheldada potentsiaalivormi kasutamist tingimuslauses, nt (Li-Pr, IT) *lähtenõ / no lähtenou ka minä lähten sid hänej ker kahtē*

'kui tema läheb, no läheb, siis mina ka lähen temaga kahekesi'. Taolised potentsiaalivormi sisaldavad tingimuslaused on tavalised ka karjala ning vepsa keeles (Forsberg 2003: 148; Kettunen 1943: 470).

Läänemeresoome keelte silmapaistvamaid iseärasusi on eri muutevormidega **eitusverb** (Laanest 1975: 158), mis enamikus läänemeresoome keeltes paikneb põhiverbi ees. Erandiks on võru ja setu keeleala Kagu-Eestis (vt nt Iva 2007: 102), vepsa keel (Zaiceva 2002: 75), aga ka meie käidud lüüdi ja Aunuse karjala keeleala (vt ka Zaikov 2000: 138–142). Läänemeresoome keeltes suhteliselt harva esinevast tagaeitusest leidub näiteid kõigis kesklüüdi piirkondades ja pea kõikide meie poolt küsitlitud informantide kõnes, nt (Pü, VK) *hän kestäni ei* 'ta ei pidanud vastu'; (Pr, KV) *kat'so älä* 'ära vaata', mis on ühtlasi näide imperatiivi tagaeituse kohta (vt ka osa 2.2.4). Seejuures saab täheldada, et tagaeitust kasutatakse eriti topelehtituse konstruksioonis, mis sisaldab ka vene eituspartiklit (vt *ni* verbi < vn *he* 'ei'): (Vi, VS) *ni midä onnu ei / tulimme kod'it palettih ni mida ole ei* 'midagi ei olnud, tulime, majad põletati maha, midagi ei ole'; ning siis, kui eitusele langeb lausefookus (st eitamist tahetakse eriti rõhutada): (Ka-Li, AM) *a kelle sano uskota ei što karjaraks opastetti* 'aga kellele öelda, need ei usu, et karjala keeles õpetati'.

Kesklüüdi murdes moodustatakse **verbi refleksiivseid vorme** selliselt, et refleksiivne liide lisatakse verbi isikulõpule (*pezemös* 'pesin ennast'), seevastu põhjalüüdi murdes lisatakse refleksiivne liide otse verbitüvele (*pezezen* 'pesen ennast') (Turunen 1946: 28). Meie keelejuhtide kõnes esineb mitmel juhul verb 'sündima' refleksiivsena kujul *rodimuos* ~ *rodimmos* 'sündisin'. Huvitav on see, et kesklüüdi alale jäävas Viidanäs sündinud ja kogu elu seal elanud keelejuhil esineb põhjalüüdi pärane moodustus, nt *rodizuin* 'sündisin'. See võib olla veel üks joon, mis on jäänud Turunenil märkamata ja mille poolest Viidana murrak sarnaneb põhjalüüdi murdega. Kesklüüdi murde sarnast refleksiivsete vormide moodustust on Elena Bogdanova (2003) täheldanud ka Aunuse karjala keeles, mida kinnitab meie registreeritud Aunuse karjala keelejuhi lause *kindahaz rod'immos i Kindahaz kazvoin* 'Kindahas sündisin ja Kindahas kasvasin'.

Vepsa keelega ühine joon on **inchoatiivne (tegevuse algust märkiv) verbisufiks -škanden/-škaden**. Seejuures vormi *-škanden* on peetud oma-seks lõuna- ja kesklüüdi murretele ning vormi *-škaden* põhjalüüdi murretele (Turunen 1946: 236, vt ka Virtaranta 1972: 25). Meie keelejuhtidest kasutas sufiksit (ootuspäraselt *škanden*-kujulisena) vaid üks Pühajärvest

pärit keelejuht ning sedagi vaid lauses *no sanotah što itše vrode palaškanzi / no ambut'i da kaik palaškanzi* 'no öeldakse, et ise hakkas põlema, no tulistati ja kõik hakkas põlema'. Seega ei tule esile ühtegi näidet selle kohta, kus *škanden-/škaden*-sufiks tähistaks tegevuse algust tulevikus, nagu *lugeškanemme* 'hakkame lugema', *ruadaškanden* 'hakkan töötama' (vt Turunen 1946: 25, 236), või saaks koguni tulevikutõlgenduse, nagu vepsa keeles võimalik (vt Kettunen 1960: 24–25). Üks vaadeldava tuletussufiksi harva esinemise põhjuseid võib olla see, et on kaks verbi, mille abil on samuti võimalik algust tähistada: *zavod'ida* ja *rubeta*. Üldiselt tarvitab üks inimene nii üht kui ka teist verbi, nt (Pü, VS) *sorok pjätoil vuodel zavod'in opastuta tehnikumah* '1945. aastal hakkasin õppima tehnikumis'; *kirikko rubetah stroimmah* 'kirikut hakatakse ehitama'. Kas ja kuidas sufiksi *-škanden/-škaden* kasutusala on kokku tõmbunud ning millal tarvitatakse verbe *zavod'ida* ja *rubeta*, vajab siiski edasist uurimist.

Kuigi tulevikulise tegevuse algust väljendavad üldiselt verbid *zavod'ida* ja *rubeta*, osutuvad kõige huvitavamaks **tuleviku väljendamisel** verbid *liettä* ja *rod'ida/rod'izetta*. Esimese neist saab tagasi viia vanale soome-ugri tüvele, mis läänemeresoome algkeeles on ilmselt esinenud kujul **lē-*. Tavaliselt on seda tüve seostatud tulevikuliste ja modaalsete tähendustega (Majtinskaja 1973). Pühajärve keelejuhid kasutasid seda paaril korral, kuid üksnes koos interrogatiivpronoomeniga indefiniitses liitasesõnas: (Pü, VK) *konz lienne¹⁴ ammui se jo oli ülen ammui* 'kunagi ammu see juba oli, väga ammu'; Lid'žmist pärit Priäžä keelejuht tarvitas seda korra kesksõnatarindis, väljendades kahtlust (ta kahtles, mis aastal ta Priäžasse elama tuli): (Li-Pr, IT) *sorok pjätoil vuodel lienon tulnu* '45. aastal vist tulin'. Enim tuleb esile näiteid verbi *liettä* kasutuse kohta Viidana keelejuhtide kõnes, kus sel on muuhulgas täita tuleviku koopula funktsioon, nt (Vi, VS) *seitsemänkümnen kūzi jo lienou* 'saab juba 76'; (Vi, NP) *kons klubnikad liettah varmihet* 'millal maasikad saavad valmis?', *mit'fe ilma huomen lienou* 'missugune ilm homme tuleb?'.¹⁴

Verb *rod'ida/rod'izetta* 'sündima' on aga vene laen (< *родиться* 'sündima'), mis on tuleviku väljendusvahendiks hakanud kujunema ka Aunuse karjala keeles (vt nt Tauli 1966; Metslang 1996). Kesklüüdi murdes leidub seda verbi mitmes funktsioonis: nii oma algses tähenduses, tuleviku koopulana kui ka liitpredikaadi koosseisus (vt alljärgnevaid

¹⁴ Vrd vene *когда-нибудь*.

näitelauseid), üksnes Viidana keelejuhtidelt ei leia näiteid verbi *rod'ida/rod'izetta* esialgsest tähendusest kaugenemise kohta.

'sündima': (Vi, VS) *dā / vīdanan külās rodizuin* 'jaa, Viidana külas sündisin'; (Pü, VK) *muamo oli tās rod'inu* 'ema oli siin sündinud'

tuleviku koopula: (Ka-Li, AM) *huomei minā rodimmos kod'is* 'homme ma olen kodus'; (Pü, VS) *sīh rod'ih kirikkō* 'sinna tuleb kirik'; (Li-Pr, IT) *jäl i void rodih hüvād* 'jälle võid saavad head'

liitpredikaadi osa: (Pü, VS) *rod'i hüvā kons kai rod'i azuttu* 'on hästi, kui kõik on tehtud'

Eeltoodut arvesse võttes võib väita, et Viidana on omane *liettā* ning muudele murrakutele pigem *rod'ida/rod'izetta*. Siinkohal saab Viidana murraku puhul taas tõmmata paralleele põhjalüüdi murretega: ka näiteks Kujolal esineb rohkesti põhjalüüdi *liettā*-vorme (vt LmS 1944), kuid puuduvad vastavad näited Pühajärvest ja Ližmist. Verbi *rod'ida/rod'izetta* kasutamine tuleviku väljendamiseks on aga ühisjoon muude kesklüüdi murrakute (v.a Viidana) ja Aunuse karjala murrakute vahel.

2.1.4. Kontaktkeelte mõju kesklüüdi murdele

Kesklüüdi murde kõnelejad on elanud pikka aega vähemusena venelaste ja Aunuse karjalaste seas. See on jätnud oma jälje ka lüüdi keelde. Järgnevalt toome siiski vaid mõned ilmekamad näited.

Kuna nii naabrite kui ka nooremate sugulastega suheldes kasutatakse igapäevaelus vene keelt, on ennekõike tunda **vene keele mõju**. Kõige silmatorkavam on see sõnavaras. Sageli pruugitakse venekeelsena kümnest suuremaid arvsõnu. Hea näide selle kohta on (Pü, VK) *minul [---] rod'ih vošemsjat' nel' vuottā* 'ma saan 84-aastaseks'. Näites (Pü, VS) *tvatsat vtarovo ijunija voina zavod'i* '22. juunil algas sõda' on aga kogu määrsõnafraas venekeelne.

Kuigi tuleb ette juhtumeid, kus vene toorlaene kasutatakse koos venekeelse muutevormiga, nt (Pü, VK) *tās minut krestil'i* (vrd vn *крестилу* 'ristiti') 'siin mind ristiti', domineerib siiski omakeelne morfoloogia, seda ka toorlaenude puhul, nt (Li-Pr, IT) *rjžikkoi sobirā-itt'i* 'riisikaid korjati', *ut'šī-tel'nītsanke l'ähtime* 'õpetajaga läksime'. Tihti aga rakendatakse omakeelset morfoloogiat vene malli kohaselt, näiteks lauselõigus (Vi, NP) *i russkijat külät i karelskijat* 'nii vene kui ka

karjala külad' kasutatakse omakeelset mitmuse tunnust -t, kuid vene nimisõnafraasi reeglite kohaselt: läänemeresoomede omastavalise täiendi asemel kasutab kõneleja venepärast adjektiivatribuuti, mis ühildub põhisõnaga arvus.

Võib märgata, et sõna rõhk kipub laenude puhul siiski järgima omakeelset mudelit (pearõhk esimesel silbil), selleks võidakse sõna algusest jätta ära rõhuta silp, nt (Li-Pr, IT) *no konz lonsapiäi lähtedä* 'kui Olonetsi poole minnakse' või lihtsalt asetada rõhk esimesele silbile: (Li-Pr, IT) *se-ležnoi do-roga* 'raudtee', *no vo-psē kaksin oli* 'üldse oli kahekaupa'; (Ka-Li, AM) *sid d'erموškin meil oli na-t'šal'nikke mama ro-sspiskan andoi* 'siis Dermoškin oli meil ülemus, ema andis allkirja'.

Eriti tugev on vene mõju suletud sõnaklasside puhul. Näiteks modaalpartiklid on enamasti otse võetud vene keelest, nt *kanešno* (< vn конечно) 'muidugi', *dāže* (< vn даже) 'isegi', *vrōde* (< vn впрочем) 'isegi, nagu', *bud'ta* (< vn будьто) jt. Kõnelejad lähevad sageli üle vene sidesõnasüsteemile, mis hõlmab sõnu, nagu *i* (< vn u), *da* (< vn да), *no* (< vn но), *a* (< vn а), *što* (< vn что), *štob* (< vn чтобы), *jesli* (< vn если), *tšem* (< vn чем).

Vene keele tugev surve annab tunda segavormide esinemises, näiteks asesõnade süsteemis. Idapoolsemates läänemeresoomede keeltes sageli esinevate eitavate umbmääraste asesõnade (nagu nt *ni midä* 'ei midagi') kõrval on meie materjalis sagedased *ken-to*-tüüpi umbmäärased asesõnad (vrd vn *кмо-мо*). Näiteks Viidana keelejuhi kõnest pärineb *hän ištū tāga aina, kak bud'ta kedä-to vuottau* 'ta istub siin, justkui ootaks kedagi'. Sama tüüpi vorm (*ken-to tullou* 'keegi tuleb') esineb ka Kindaha Aunuse karjalasel. Nende pronominaalsete segavormide kõrval, mis moodustavad terveid paradigmasid, leidub ka üksikuid eksootilisemaid moodustisi, nagu (Ka-Li, AM) *libo mittād* 'midagi, mida iganes'.

Teine segavormide liik puudutab järjendeid, milles sama funktsiooniga omakeelne ja võõrkeelne morfeem esinevad koos. Üks näide selle kohta on juba ülal mainitud topelteitus: (Pü, VS) *a nügü nave-rna ni malta en oŋgittai* 'aga nüüd arvatavasti ma ei oska õngitseda'; (Vi, NP) *kutižmat mina ka ni tiennü en* 'Kutižmat mina ka ei teadnud'. Teine tüüpnäide on kaassõnafraasid, milles vene prepositsioon dubleerib lüüdi käänet. Näiteks täheldasime ühe Priäža keelejuhi kõnes topeltselvariiv, mis koosneb vene prepositsioonist ja lüüdi käändelõpust: *vahnin iz mužikois* 'meestest vanim'. Viidanas aga registreerisime lause *siī läh'in opastumma na lehmiŋke ruota* 'siis läksin õppima lehmadega töötamist', kus vene

instrumentaalne prepositsioon *na* dubleerib lüüdi komitatiivi funktsiooni. Kategooria topeltmarkeerimist esineb ka tingiva kõneviisi moodustamises, näiteks tingimuslauses (Pü, VS) *eslib nügü oldaiž* 'kui praegu oleks' esineb nii vene konditsionaali kliitik *-b(ō)* kui ka läänemeresoome sünteetiline konditsionaali tunnus *-iž-*. Taolistes segavormides kombineeritakse sageli kahte morfoloogilist tüüpi – vene analüütilist ning lüüdi sünteetilist morfoloogiat. Ülal nimetatud samade kategooriate topeltmarkeerimine viitab sellele, et algupärase muutemorfoloogia läbipaistvus on kahanemas ning vormi ja funktsiooni vastandamises on ebakindlust. Ühtlasi on see aga vastuolus keelesurma teoreetilises kirjanduses esinenud väitega (Dressler 1981: 8), et hääbuvate keelte viimase põlvkonna kõnelejate grammatikat iseloomustab igasuguse liiasuse (ingl *redundance*) taandumine ja kadu – toodud näited kõnelevad pigem süsteemsest liiasuse kasvust.

Aunuse karjala keele mõju on kõige tugevam Priäža keelejuhtidel. Nagu juba ülal kirjeldatud, võib seal näiteks noomenite sõnalõpulisel muutuse *a > e* asemel kohata Aunuse karjala pärast muutust *a > u*, nt *ilmu* 'ilm', *kagru* 'kaer'. Samuti kasutatakse aunusemõjulist mitmuse 1. isiku pöörde lõppu *-mmo*. Kuigi Pühjärveski leidub näiteid sõnalõpulisel muutuse *a > u* kohta ning *mmo*-lõpuliste 1. isiku vormide kohta, domineerivad seal siiski lüüdi pärane muutus *a > e* ning *mme*-lõpuline mitmuse 1. isiku vorm.

Kesklüüdi murdele on omaseks peetud aunusemõjulist *nnU*-essiivi, Kuujärve ja põhjalüüdi murdest on aga üles kirjutatud ka vepsapärast *n*-lõpulist essiivi (Turunen 1946: 170). Meie keelejuhtide kõnes esineb mõlemat moodustusviisi: (Pü, VK) *zõtechnikannu* 'zootehnikuna', *povarrinnu* 'kokana'; (Pü, VS) *bohatannu* 'rikkana'; (Vi, VS) *bugalterannu* 'raamatupidajana', *prodavtsannu* 'müüjana'; (Pü, VK) *vratšan* 'arstina'; (Vi, VS) *splavšikan* 'palgiparvetajana'. Seega võib täheldada *n*-lõpulisel essiivi ala laienemist.

Interferents on kahtlemata mõlemasuunaline. Kuigi sageli arvatakse, et karjala murded on mõjutanud lüüdi keelt, võib täheldada ka vastupidi, st **lüüdi jooni Aunuse karjala keeles**. Näiteks konsonantühend *dn* on säilinud sõna *linn* lüüdikeelses vastes, nt (Ka-Li, AM) *lidnaz* 'linnas'. Kinnas (sm *Kintahankylä*, vn *Киндасово*) on kesklüüdi aladele lähedal asuv Aunuse karjala küla, mille murrakus esineb lüüdi jooni. Sealne Aunuse karjala keelejuht kasutas *dn*-ilist vormi *lidnas* 'linnas', mida üldiselt peetakse omaseks kesklüüdi murdele ja vepsa keelele. Põhjalüüdi murretes (v.a Nuomoila murdes) esineb sellel kohal järjekindlalt geminaat

-nn (Turunen 1946: 27). Lüüdi mõju ilmnes ka Pühajärves elaval Aunuse karjalasel, kes kasutas mitmuse 2. isiku vorme lüüdi-päraselt *tte*-lõpulisena.

Pühajärves oli meil võimalus elada kaasa oma keele erijoontest väga teadlike sõbrannade vestlusele, kui oma lüüdi sõbrannale tuli külla Aunuse karjalasest sõbranna. Viimane on kogu elu töötanud vene keele õpetajana, nii et huvi keelte vastu on suur. Ehkki aastakümneid sõbrannad ja iga päev tihedalt suhelnud, on mõlemad oma keelepruugi säilitanud.

Tabel 3. Lüüdi ja Aunuse karjala keele võrdlevaid näiteid

Lüüdi keel (Pü, VS)	Aunuse karjala keel (Pü, TH)	Eesti keel
<i>hukke</i>	<i>hukku</i>	hunt
<i>kaheksakümmen vuotta</i>	<i>kaheksäkymmen vuotta</i>	80 aastat
<i>kädet</i>	<i>käed</i>	käed
<i>pitkät d'algad</i>	<i>süred jallad</i>	pikad jalad
<i>ruadoitte</i>	<i>ruavoitte</i>	töötasite
<i>müö ambuimme</i>	<i>müö ammuimmo</i>	me laskisime, tulistasime
<i>rubedan lugemah</i>	<i>rubien lugemuah</i>	hakkan lugema
<i>rod'ie inde</i>	<i>inda tunou</i>	tuleb õhtu
<i>andaižin</i>	<i>andazin</i>	annaksin

2.2. Keelenäited

Asjaolu, et kesklüüdi tekstide väljaandmine on teaduslikult otstarbekas ja ajakohane, kinnitab seni trükis ilmunud kesklüüdi tekstide nimekiri. Artikli alguses mainitud Genetzi uurimus (1872–1873) sisaldab Pühajärve ja Viidana tekste. Mihail Georgijevski (1908) vene-karjala sõnaraamatu lõpus on neli lehekülge dialooge Pühajärve murdes. Heikki Ojansuu, Juho Kujola, Jalo Kalima ja Lauri Kettunen koostatud „Lüüdi keelenäidetes” (LK) on kesklüüdi tekste Pühajärvest ja Priäžäst. Georgi Makarov on avaldanud priäžälase Anna Samsonova korjatud vanasõnu (Makarov 1971). Aleksander Barantsevi (1978) välja antud lüüdi keele näited sisaldavad tekste kesklüüdi Pelduoise külast. Pertti Virtaranta on välja andnud pühajärvelase Anna Vasiljevna Tšesnakova juttude ja itkude kogumiku

(Virtaranta 1994) ning Pertti Virtaranta ja Seppo Suhoneni toimetatud lähisugulaskeelte kogumikus on üks lühike tekst Pühajärvest (LF: 33–37). Kovaleva ja Rodionova värskes sotsiolingvistiklises töös leidub üks Pühajärves lindistatud tekst (Kovaleva, Rodionova 2011: 110–117).

On märkimisväärne, et viimased väljaspool Venemaad avaldatud kesklüüdi tekstid pärinevad 1960. aastatest – nii Virtaranta (1994) kui ka LF-i kesklüüdi tekst on koostatud Pertti Virtaranta 1966. aastal tehtud lindistuste põhjal. Peale selle on enamik tekste pärit kesklüüdi murdeala lõunaosast, Viidanast pärit tekste on vähe. Kuna kesklüüdi murde lõplik hääbumine on pigem aastate kui aastakümnete küsimus, otsustasime avaldada mõne näite ekspeditsioonil kogutud materjalist. Keelenäidete valikus on tekste neljast meie käidud kesklüüdi piirkonnast – Lidžmist, Pühajärvest, Priäžast ja Viidanast – kus lüüdi keelt tänapäeval veel räägitakse. Näidete valikul on oluliseks kriteeriumiks ka lindistuste sisu ja kvaliteet.

2.2.1. Lidžmi keelenäited (Li-Pr, IT)

ES¹⁵: a kui sinä olid laps oligo ližmas äijä rahvast? äijä ristkansu?
'Kui sina laps olid, kas siis oli Ližmas palju rahvast, palju inimesi?'

IT: *ližman* oli äijä rahvaste / neš'es / piäle tritsat'it· domo·v oli // no i kaikie subbimb pereh oli viš hejged / na šid nel'l'ä sigä mužikka kedä lapši üksi / kai oli piäle kümnenen hejgen pereheiz / seitšemin lapšin oli vižin lapšin oli // bo·hatad oldi [---] lapsis //

'Ližmal oli palju rahvast, üle 30 maja oli. No ja kõige väiksem pere oli viis inimest. No siis neli seal mees kellel üks laps. Kõigil oli üle 10 inimese peredes. Seitse last oli, viis last oli. Laste poolest oldi rikkad.'

ES: Ližman järvi – oligo see äijä, suur järvi? 'Ližma järvi – kas see oli suur järvi?'

IT: *ližman* d'ärvi on / *lontsapiäi* ettego käünü? 'Ližma järvi on, Olonetsi pool te pole käinud?'

ES: emme 'Ei.'

IT: *ettego sinnepiäi mäne?* 'Kas te sinnapoolle ei lähe?'

ES: mänemme huomen 'Homme läheme.'

IT: *da?* d'ärvi meil oli viš kilometrit potš'ti / minga pidut // no konz *lontsapiäi* lähdedä sid on *svjät_ozera* külä // sit *svjät_ozera* küläs-

¹⁵ ES = Eva Saar.

piäid edelle sinnä lähtedä sit kag_raz ližmin d'ärvi rodihe zen oigedal kädäl // kak_raz doroge matkada sid d'ärven müöd- rindal // vezi oli ülin_hüvä nügüde sīnd d'ärvespiäi svjät_ozērā pogostā vedettā vette //
 'Jah? Järv oli meil viis kilomeetrit peaaegu pikk. No kui Olonetsi poole minna, siis on Pühajärve küla. Siis Pühajärve külast edasi sinna minna ja just täpselt Ližma järv tuleb paremat kätt. Tee läheb täpselt järve äärest. Vesi oli väga hea, nüüd siit järvest veetakse vett Pühajärve kirikukülla.'

2.2.2. Kaškana-Lidžmi keelenäited (Ka-Li, AM)

PK¹⁶: a sinä kävid koulussa Kaškanas? 'Kas sa käisid koolis Kaškanas?'

AM: *kaškanaz // sigä oli seifšegümen kaksi taroid gül'üz // a šimanistov tänne oli sīn kakškümen kūs kilomedrid // pidi d'uosta // mäged mäged / endähäine sta-rino heboil a, elti da regel / no vot // ei olnu maššin_do-rogoi / ne bollu sigäl // vot muga elef'ti rahvaz //*
 'Kaškanas. Seal oli seitsekümmend kaks maja külas. Aga Šimaništost oli siia kakskümmend kuus kilomeetrit. Tuli joosta. Mäed, mäed, enne vanasti sõideti hobusega ja reega. No vot. Ei olnud autoteid ei olnud seal. Vot kuidas elas rahvas.'

PK: a koulu oli Šimanistos? 'Aga kool oli Šimaništos?'

AM: *ei-ei // ei koulu kaškanaz oli nel'jä klassa suatteh oli // minä opastuin kaks pervoin da ftoroi-n karjaraaks // a kelle sano uskota ei što karjaraaks opastefti a opastefti karjaraaks // sid t'retjem klassa minä opastuin vehe, aks // d'üri kai vehe oli // se oli itše vuodel / pa dritsať [---] no ka voinad vaste // sid evakuā-tsijaz olimme // kīrovskoiz oblast'iz / neťše olimme kolme vuotte //*
 'Ei-ei. Kooli oli Kaškanas neljanda klassini. Mina õppisin kaks, esimeses ja teises (klassis) karjala keeles. Kellele öelda – need ei usu, et karjala keeles õpetati, aga õpetati karjala keeles. Siis kolmandas klassis ma õppisin vene keeles. Just kõik vene (keeles) oli. See oli ise aastal [---] no enne sõda. Siis olime evakuatsioonis. Kirovi oblastis olime kolm aastat.'

a müö kod'ih tänne gu evakuī-roit'i ja tulimme kod'ih tulimme ka midäbi ni midä ni kuz // a kaškanas pid'i tōže dvesti gram andoi / d'auho no andef'ti leibäd ne oln ei / nātšit kūs_sada grammad d'auhod kilo leibäd pidi azuma vot sīden // dvesti gram andef'ti ka sīt t'sotad d'alg päiväks

¹⁶ PK = Petar Kehayov.

pidi tuoda // sīd midä pūttū süöimme //

’Kui evakueeriti ja me tulime koju, ei (olnud) mitte midagi mitte kuskil. Kaškanas pidi samuti, kakssada grammi andis, no jahu anti, leiba ei olnud. Tähendab, kuussada grammi jahu (anti), kilo leiba pidi tegema vot siis. Kakssada grammi anti, siis jagu (norm, ports) järgmiseks päevaks [leiba] tuli tuua. Siis sõime, mis juhtus.’

kazvettā ned sigāl pist’ikād nazivā-li // moižed nēt sit kerādämme kerādämme kevadel ka oľdu nītul kaššo butked / kuivad butked / nīt kerādämme sīden survomme / petkerel hamborei / sīden azutam tahtaste / mama azū da sīd neņgosto paštetā / sin da hüvād d’auhot panda vähäiņe sinne i vot nīn elimme muga // sīden meššāz / ken / mama meššāz ruaduoi hälle vošsemso-t gram jezli norma oli azunu ni ližättā sīhe stō gram libo mittād // miulle kūštošt vuotta jo rodiheza / a meššāh ei odettu //

’Kasvavad need seal, pistikād nimetati. Sellised need siis korjame, korjame, kevadel kui olid niidul putked, kuivad putked. Need korjame, siis jahvatame, nuiaga, uhmriga, siis teeme taignast, ema teeb sellisest küpsetatakse. Head jahu pannakse sinna vähe ja vot nii elasimegi. Siis kes metsas, ema töötas metsas, temale kaheksasada grammi (anti), kui normi oli töötanud, lisatakse sinna sada grammi või midagi. Mina saan juba kuueteistaastaseks, aga metsa ei võetud.’

2.2.3. Pühajärve keelenäited

2.2.3.1. (Pü, VS)

PK: A kirkko on tās lähellä? ’Aga kirik oli siin lähedal?’

VS: no meil on prihod // kirikko rubetah stroimmah / enda vot tās rindal oli meil kirikko / vot on kirikkö / sīh on riste pandu / poklonnīi krest veñakse sanotah a / no müö l’ūdiks sanomme riste / vot / i sīd on hügü jo fundamentte zaleittu / splošnoi fundament / sīh rod’ih kirikkö / ka vot d’engad da ei pokā oľedag / no kirjutet’ih gazettah ka t’üöf’täha rahvas / t’üötäü / avutetah / štob stroida / da i müö kerāžimme d’engad //

’No meil on kogudus. Kirikut hakatakse ehitama. Enne vot siin vastas oli meil kirik, vot on kirik. Sinna on rist pandud. „Poklonnõi krest” nagu vene keeles öeldakse, aga meie lüüdi keeles ütleme „rist”. Vot, ja sinna on nüüd juba vundament valatud, kõva vundament. Sinna tuleb kirik. Aga vot raha ei ole praegu. No kirjutati lehte, et aidake. Rahvas saadab, aitavad, et ehitada. Ja me kogusime raha.’

PK: A oli vanha kirikkö? ’Oli vana kirik?’

VS: *dā / oli / dāže kaks oli / kakse // endä oli üks tägäl / kuś_on pet'jan kod'i / da_sit [---] sīd_oli / a nügü sigäl d'_ammui ej_ole / d'älges voინad se rasrūžit'ī / no kai hān_d'o d'älges oli skluadunnu / a tās voინan aiga paloi kirik' / vot tāmä ūl'it'še on nügü d'älges voინad kai stroittu / tās ej_olnu ni ūhtä kod'id / kai paloi / voინan_aiga /müö stroimmo d'o_d'älges voინad //*

'Jaa, oli. Isegi kaks oli, kaks. Enne oli üks siin, kus on Petja kodu ja siis [---] seal oli. Aga nüüd seal ammu ei ole. Pärast sõda hävitati ära. No juba pärast oli laohoone. Aga siin sõja ajal põles kirik. Vot see tänav on nüüd pärast sõda kõik ehitatud. Siin ei olnud ühtegi maja, kõik põles sõja ajal. Me ehitasime juba pärast sõda.'

2.2.3.2. (Pü, VK)

PK: A küla oli tühjä? 'Kas küla oli tühi?'

VK: *tās elet'ih / pīterispie ol'd'ih / pīteriskois / oblastispiä täss ol'd'ih eläjäd / hüö voინan_aiga he täss finskoid ne_ne voiskat tabat'ih da sīh d'ätet'ī / sanot'ī_što elägät te tās / kod'it ondah svobodnoet / no äi meil poltet'ih / keski kai poltet'ih kod'id / no sanotah_što itše vrōde palaškanzi / no ambut'ī da kaik palaškanzi vot kirikkō paloi / kai ne_ne kohdat palett'ih sūrembat kod'id // no tulimme meidān bābuškan kod'i heņgis oli dā_i meidān oli tōš / vot sit kod'ih omah tulimme //*

'Siin elati. Peterburist olid, Peterburi oblastist olid siin elanikud. Nad sõja ajal siin need soome väed tabasid ja jäeti siia. Ütlesid, et elage te siin, kodud on vabad. No palju meil põletati. Keskel kõik kodud põletati. Öeldakse, et ise arvatavasti läksid põlema. No tulistati ja kõik läks põlema. Vot kirik põles. Kõik need kohad põlesid, suuremad kodud. No tulime, vanaema kodu oli alles ja meie oma oli ka. Vot siis oma koju tulime.'

PK: A kus se vahna pertti oli? 'Aga kus see vana maja oli?'

VK: *vahna pert'ī meill_oli sūrd'ās / sūrd'ās oli baban pert'ī / poikki järves //*

'Vana maja oli meil Sürjäs. Sürjäs oli vanaema maja, üle järve.'

PK: Sürjäs? 'Sürjäs?'

VK: *Sürjäs / sīd on meil külä ei sūri poikki järves / Sürjäs oli külä sigä / koi sigäl / no se kod'i d'älges ülen oli_d'o vahne / rītšit'ī / sit hüö tās ostet'ih toine // a meil mama / hān miehele māni / sīd oli täl ūlitšal kuś_škola on / täl ūlitšal / škol'noil oli tōže / kod'i / no puoli kod'id*

meil_oli / puoli kod'id ühte oli vel'l'el / puoli kod'id meil_oli // no vot / ka müö sigäl elimme / vot / meid kaks tüttärtä jo mama oli sīd / ajoimme lidna elämän //

’Sürjäs. Seal on meil küla, mitte suur, üle järve. Sürjäs oli küla seal, maja seal. No see maja pärast oli väga vana. Lammutati. Siis nad ostsid siin teise, aga meil emal, ta läks mehele, siin oli sel tänaval, kus on kool. Sel tänaval, kooli tänaval, oli ka maja. No pool maja meil oli, pool ühel vennal oli, pool meil oli. No vot. Meie seal elasime. Vot. Meid kaks tütart juba emal oli seal. Läksime linna elama.’

2.2.4. Priäžä keelenäited (Pr, KV)

ES: kuin sinä sanod, oled sinä lüüdikkoi vai karjalain? ’Kuidas sa ütled, oled sa lüüd või karjalane?’

KV: minä olen l'ūd'ikkaiṇ / l'ūd'ikkö / pühärves tōže l'ūd'ikköd // v svjāt_ōzera // müö olemme karjalaized i vsjō // opššie takō-je karjalaized / a sīt katšo l'ūdikköid oḽdā livvikkoid oḽdā vepsad oḽdā / pomō-rj / vie kedä sid / heid on äijü meidä // suomalaizet tuož meil oḽdā [---] puole priäžässä / matrossassä olemme l'üvvikkod / vieljärvel l'üvvikod / no vo-pšē blīze ēta l'ūd'ikköd // ühtemoižed oḽdā hüö / tās müö olemmo // a se nešše pohjoizes pomō-rj nazjvā-jetsa //

’Mina olen lüüd, lüüd. Pühajärves on samuti lüüdid. Svjatozeras. Me oleme karjalased ja kõik. Üldine selline – karjalased. Aga siis, vaata, lüüdid on, livvikod on, vepsad on, pomoorid, veel kes siis, neid on palju, meid. Soomlased on meil ka. [---] Poole Priäžäni, Matrosõni oleme livvikod, Vieljärvel livvikod, sellele väga lähedased on lüüdid. Nad on ühesugused, siin me oleme. Aga seal põhjas nimetatakse – pomoorid.’

a vielärvez oli tietoiṇikad / iz nāšo õpja // minun mama ülin äijä hampahat pakoteffī // a sīt sē hänen / muamo sanoī tietoiṇikaḽ / meni tietoiṇikauo / ēta takā-ja istō-rija prāvil'naja // mama minun mama meni / tüttöin vieri / ei äijü mama / meni tietoiṇikaḽ // tietoiṇiko opī oli tietoiṇikko äijü tietī // sanoī lähtet kodī / sinul sua taga rubie tuhiemā i äijä rubieš / neššeda / šum kak pa_kare-l'skī [---] ilma paha rodiei vot jemū- skāž- / ilmu ilmu // se sanoī katšo älä d'algei // ei katšonu astui kod'ih ei katšonu // d'algeh sidä hampahat häne_ei pakotettu // i se se tietoiṇek sanoī sinu ei pakottā sinu lapsoil i sinu vunukkoil ei pakoteta / do sih por ne znajem / ei müö tiedä hampahan pakkoi / vot tak //

’Aga Vieljärves olid teadjad, meie oma kogemusest (jutustan). Minu emal väga palju hambad valutasi. Aga siis tema, ema ütles teadjale, läks teadja juurde, see on selline tõestisündinud lugu. Minu ema läks

tüdrukuna veel, ei olnud suur, läks teadja juurde. Teadja uuris, teadis palju. Ütles: „Lähed koju, sinul hakkab taga järvel tuhisema ja väga hakkas ...” no „šum” kuidas on karjala keeles [---] „paha ilm tuleb”, vot temale ütleb. Ilm, ilm. See ütles: „Ära vaata tagasi!” Ei vaadanud, astus koju, et vaadanud. Peale seda tal hambad ei valutanud. Ja see teadja ütles: „Sinul ei valuta, sinu lastel ja lastelastel ei valuta.” Selle ajani meie ei tea, me ei tea hambavalu. Vot nii.’

2.2.5. Viidana keelenäited

2.2.5.1. (Vi, VS)

PK: A sinun muamo ja tuatto on Viidanas? ‘Aga sinu ema ja isa on Viidanast?’

VS: *vīdanan / vīdanan rahvas / i muam i tuatta / muamo eli sel bokan d’oged / a iža el’i siga ülāvīdas //*

‘Viidana, Viidana rahvas. Nii ema kui isa. Ema elas sealpool jõge, aga isa seal Ülā-Viidanas.’

PK: Ülāviidanas? ‘Ülā-Viidanas?’

VS: *dā da / i vot naitfih / i toinen tošta tōže löütfih i vot eletfih / nu_vot / i meil ižal da emäl meid on / oli vīzi hejged / vot / ei_jole vai hejgis poigad / tādä / vel’ed minun kuoli [---] a sizarəksət oľdah hejgis / a_mina olen kaikkid vahnen / da_naverno mina olen nüigü i karjalaižis täss / vähä on karjalašte rahvaste nügü / vot ei_jole dāže mida neittsukoile sanoin / jo otutšilaš pagišta što ei_jole keneņke pagišta / ei_jole / tässä mīlłai rindal eläü ristikanzu karjalaine no hān on tōže l’ūd’i- / ei tämä / līvīk //*

‘Jaa-jaa. Ja vot abiellusid, teineteist leidsid ja vot elasid. No vot. Ja meil isal ja emal meid on- oli viis hingelist. Vot ei ole ainult poisid elus. Seda, vennad mul surid. [---] Aga õekesed on elus. Aga mina olen kõige vanem. Ja ilmselt mina olen nüüd ka karjalastest siin [kõige vanem]. Vähe on karjalasi nüüd. Vot ei ole isegi, mida tüdrukutele ütlesin, juba olen võõrdunud [karjala keeles] rääkimisest, sest ei ole, kellega rääkida. Ei ole. Siin mul vastas elab inimene, karjalane, aga ta on ka lüüdi-, ei tema on livvik.’

2.2.5.2. (Vi, NP)

PK: Kui äiju klassua sinä kävit? 'Kui mitu klassi sa käisid?'

NP: *mina käviin kūzi klassat kaikked / i ruodoh meid otrāvili / müö kaikkii olimme jo pererjoski / kümme vuotta läht'imme pervijeh klassag // paha paha meid'än oli aigol / detstvo miul kai othali / nälgäd näpišimme //*

'Mina käisin kuus klassi ainult ja meid saadeti tööle. Me olime kõigile juba ristiks kaelas. Kümneaastaselt läksime esimesse klassi. Paha-paha oli meil siis. Lapsepõlv võeti mult kõik ära. Nälg näpistas.'

PK: A sit ruozit? 'Aga siis töötasid?'

NP: *a sit ruozimmā* 'Aga siis töötasime.'

PK: A kossa sinä ruozit? Kolhozassa vai? 'Aga kus sa töötasid? Kolhoosis või?'

NP: *i kolhozas pid'i ruota / meit po_komsamol'skim pu'ovkam tūōt'ih kolhozah / mina ruozin ferma / sit läht'in opastumma na lehminjke ruota / obšem kui polozôtehnike mina ol'in //*

'Ka kolhoosis pidi töötama. Meid komsomoli kaudu suunati kolhoosi. Mina töötasin farmis. Siis läksin õppima lehmadega töötama, põhimõtteliselt ma olin nagu pool-loomatehnik.'

Kokkuvõte

Kesklüüdi murre on vanema põlvkonna murre: kõige nooremad head kõnelejad on sündinud 1930. aastatel. Olgugi et Loode-Venemaa linnades ning Soomes elavate kesklüüdi murde kõnelejate arv on meile teadmata, võime ekspeditsioonil kogutud andmete põhjal väita, et 2012. aasta seisuga ei ületa ajaloolisel kesklüüdi alal elavate kesklüüdi murde kõnelejate arv suure tõenäosusega sadat inimest. Seega tuleb nentida, et see läänemeresoome murre on suremisstaadiumis. Kesklüüdi murre hääbub geograafiliste, majanduslike, demograafiliste ja ajalooliste tegurite koostmõjul, millest kaalukamad on ehk Petroskoi linna lähedus, piirkonna suur industrialiseeritus ja sellega kaasnenud suur sisseränne.

Kesklüüdi murre on nii fonoloogiliste kui ka morfoloogiliste tunnuste ning naabermurretest lähtuva mõju poolest üsna heterogeenne. Esitatud andmete põhjal on võimalik järeldada, et kõige rohkem isoglosse jookseb kesklüüdi põhjapoolseima murraku – Viidana murraku

ja ülejäänud kesklüüdi murdeala vahel. Viidana murrak jagab mitmeid ühisjooni põhjalüüdi murrakutega, eriti Nuomoila murrakuga. Artiklis leiavad esmakajastust järgmised Viidana murraku ühisjooned põhjalüüdi murdega, mis ühtlasi eristavad seda murrakut ülejäänud kesklüüdi alast: **ti > si* muutus minevikuvormides, nõrgaastmelised isikuliste asesõnade mitmuse vormid, refleksiivse liite paigutamine enne isikulõppu ning verbi *liettä* kasutamine tuleviku väljendamiseks (ülejäänud murrakutes esineb vastavas funktsioonis *rod'ida/rod'izetta*-verb).

Kesklüüdi murrakute vaheliste piiride nihkumist on ühelt poolt võimendanud vene asustuse vahelekiilumisest tingitud saarestumine, teisalt aga ka üha sügavamale lüüdi alale tungiv Aunuse karjala keele mõju. Selle protsessi tänapäevased ilmingud on Aunuse karjala pärase *mmo*-lõpulise mitmuse esimese isiku kasutamine Priäžäs ja kohati Pühajärveski ning muutus *a > u* nominatiivis ja partitiivis teatud tingimustel, mida samuti kohtab peale Priäžä mõnevõrra Pühajärveski (lüüdi pärase *a > e* asemel). Seega Pühajärve piirkonna murrak on nivelleerumas Priäžä suunas, säilitades siiski oma kõige erandlikuma joone – *i*-lõpulised infinitiivid.

Surevaid keeli iseloomustab analoogiaseaduse suurenenud roll morfofonoloogias ja morfosüntaksis. Näiteks kesklüüdi ootamatu *j > d'* asendus *l*-i järel (ootuspärane oleks *lj > l'l'*) on seletatav *rj > rd'* asenduse analoogiaga, mis on omakorda seostatav sõnaalgulise *j > d'* asendusega. Teine kesklüüdi taandumise märke on samade kategooriate topeltmarkeerimine (näiteks topeltkonditsionaal, topeltinstrumentaal-komitatiiv või kohatähenduste topeltmarkeerimine), mis viitab sellele, et algupärase muutemorfoloogia läbipaistvus on kahanemas ning vormi ja funktsiooni vastandamises esineb ebakindlust. Tulemuseks on lüüdi-vene segakeel, milles vene analüütiline ja lüüdi sünteetiline morfoloogia esinevad sageli kõrvuti. Selliselt pakub kesklüüdi murde tänapäev väärtuslikku materjali keelesurma uurijatele, kuid ühtlasi kiirustab tagant keelt talletama, seni kuni veel leidub soravaid kõnelejaid.

Lühendid

IndPrSg3 – indikatiivi preesensi singulari 3. pööre; IpsKndPr – impersonaali konditsionaali preesens; IpsKndPf – impersonaali konditsionaali perfekt; KndPf – konditsionaali perfekt; KndPfNg – konditsionaali perfekti negatiiv; KndPr – konditsionaali preesens; PlAd – pluurali adessiiv; PotSg3 – potentsiaali singulari 3. pööre; SgAbl – singulari ablatiiv; SgAd – singulari adessiiv; SgEl – singulari elatiiv; SgIn – singulari inessiiv; SgP – singulari partitiiv

Kirjandus

- Barantsev 1978** = Александр П. Баранцев. Образцы людиковской речи (образцы корпуса людиковского диалекта). 1, Деревня Пелдожа и её окрестности. Петрозаводск: Карелия.
- Bogdanova 2003** = Елена В. Богданова. Возвратное спряжение в диалектах карельского языка. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Петрозаводск.
- Campbell, Lyle, Martha C. Muntzel 1989.** The structural consequences of language death. – Investigating Obsolescence. Studies in language contraction and death. Ed. by Nancy Dorian. (= Studies in the Social and Cultural Foundations of Language 7.) Cambridge, 181–196. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511620997.016>.
- Dorian, Nancy 1977.** The problem of the semi-speaker in language death. – Language Death. Ed. by Wolfgang Dressler, Ruth Wodak-Leodolter. (= International Journal of the Sociology of Language 12.) Hague, 23–32. <http://dx.doi.org/10.1515/ijsl.1977.12.23>.
- Dressler, Wolfgang U. 1981.** Language shift and language death – a protean challenge for the linguist. – Folia Linguistica 15 (1–2), 5–28. <http://dx.doi.org/10.1515/flin.1981.15.1-2.5>.
- Forsberg, Hannele 2003.** Paths of development for modal meanings: Evidence from the Finnic potential mood. – Historical linguistics 2001. Selected papers from the 15th International Conference of Historical Linguistics, Melbourne, 13–17 August. Ed. by Barry J. Blake, Kate Burridge. Amsterdam: John Benjamins, 143–161.
- Genetz, Arvid 1872–1873.** Wepsän pohjoiset etujoukot. – Kieletär 1872: 4, 3–32; 1873: 5, 3–26.
- Georgijevski 1908** = Михаил Д. Георгиевски. Русско-корельский словарь. Санкт-Петербург: Типография В. Д. Смирнова.
- Itkonen, Terho 1971.** Aunuksen äänneopin erikoispiirteet ja aunukselaismurteiden synty. – Virittäjä 2, 153–185.
- Iva, Sulev 2007.** Võru kirjakeele sõnamuutmissüsteem. (= Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 20.) Tartu.

- Kettunen, Lauri 1943.** Vepsän murteiden lauseopillinen tutkimus. – SUST 86. Helsinki.
- Kettunen, Lauri 1960.** Suomen lähisukukielten luonteenomaiset piirteet. – SUST 119. Helsinki.
- Kovaleva, Rodionova 2011** = Светлана В. Ковалева, Александра П. Родионова. Традиционное и новое в лексике и грамматике карельского языка (по данным социолингвистического исследования). Петрозаводск: Карельский научный центр.
- Kujola, Juho 1932.** Lyydiläiset. – Karjalan kirja. Toim. Iivo Härkonen. Porvoo–Helsinki, 518–530.
- Laanest, Arvo 1975.** Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.
- LF** = Lähisukukielet. Finnic languages: Karelian, Ludic, Vepsian, Ingrian, Votic, Livonian. 1983. Toimittaneet Pertti Virtaranta ja Seppo Suhonen. – Näytteitä uralilaisista kielistä III / The Uralic Languages. Examples of Contemporary Usage. Suomi 119: 3. Helsinki.
- LK** = Lyydiläisiä kielennäytteitä. Koonneet Heikki Ojansuu, Juho Kujola, Jalo Kalima ja Lauri Kettunen.(= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 69.) Helsinki 1934.
- LmS** = Lyydiläismurteiden sanakirja. 1944. Toimittanut ja julkaissut Juho Kujola. (= SUS, Lexica Societatis Fenno-Ugricae IX.) Helsinki.
- Majtinskaja 1973** = Клара Е. Майтинская. Будущее время в финно-угорских языках. – СФУ IX, 81–90.
- Makarov, Grigori N. 1971.** Sananlaskuja Aunuksen Prääsästä, kerännyt Anna T. Samsonova, julkaissut ja selityksin varustanut G. N. Makarov. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 71.) Helsinki.
- Mamontova, Nina 2002.** Vanhan kylän uusi perinne. – Carelia 6, 30–31.
- Metslang, Helle 1996.** The Development of the Futures in the Finno-Ugric Languages. – Estonian: Typological Studies I. Ed. by Mati Ereht. (= Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu 4.) Tartu, 123–144.
- Mullonen 2008** = Ирма И. Муллонен. Топонимия Заонежья: Словарь с историко-культурными комментариями. Российская Академия наук. Карельский научный центр. Петрозаводск.
- Pahomov, Miikul 1992.** Lyydiläiskysymys. – Kieliposti 3, 9–12.
- Pahomov, Miikul 1995.** Lyydiläiskysymys, kieli ja historiaa. – Itämerensuomalaisten kansojen historiasta. – Karjalan Heimo 7/8, 109–110.
- Pahomov, Miikul 2003.** Salaperäisten lyydiläisten heimo. – Alkukoti. (= Helsingin yliopiston ylioppilaskunnan sukukansavaliokunnan lehti 5.) Helsinki: Helsingin Yliopisto, 31–35.
- Pahomov, Miikul 2011.** Kuujärven lyydiläistekstejä. – SUST 263. Helsinki.

- Palmeos, Paula 1962.** Karjala valdai murrak. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.
- Sasse, Hans-Jürgen 1992.** Language decay and contact-induced change: Similarities and differences. – *Language Death. Factual and Theoretical Explorations with special reference to East Africa*. Ed. by Matthias Brenzinger. Berlin: Mouton de Gruyter, 59–80. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110870602.59>.
- SNMKA** = Список населенных мест Карельской АССР (по материалам переписи 1926 года) / Karjalan A.S.N.T:n asuttujen paikkojen luettelo (Vuoden 1926 väestönlaskun ainehaston mukaan). Karjalan A.S.N.T.: Tilastohallinnon laatima; <http://www.genealogia.fi/hakem/asnt1926.pdf>.
- Zaiceva 2002** = Нина Г. Зайцева. Вепсский глагол. Российская Академия наук. Карельский научный центр. Петрозаводск.
- Zaikov 2000** = Пекка М. Зайков. Глагол в карельском языке. Российская Академия наук. Карельский научный центр. Петрозаводск.
- Zaikov, Pekka 2012.** Karjala keel. (Loengud Tartu Ülikoolis oktoobris 2012.)
- Tauli, Valter 1966.** Structural tendencies in Uralic languages. The Hague: Mouton.
- Tunkelo, Eemil A. 1946.** Vepsän kielen äännehistoria. (= Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 228.) Helsinki.
- Turunen, Aimo 1946.** Lyydiläismurteiden äännehistoria I. Konsonantit. – SUST 89. Helsinki.
- Turunen, Aimo 1947.** Lyydin asema vepsän ja karjala-aunuksen välimurteis-tona. – *Virittäjä* 1, 1–12.
- Turunen, Aimo 1950.** Lyydiläismurteiden äännehistoria II. Vokaalit. – SUST 99. Helsinki.
- Virtaranta, Pertti 1972.** Die Dialekte des Karelischen. – SFU 1, 7–27.
- Virtaranta, Pertti 1994.** Lyydiläisiä tekstejä VI: Anna Vasiljevna Tšesnakovan kerrontaa ja itkuvirsiä. – SUST 218, Helsinki.

Lisa 1. Fotod

Lidžmi keelejuht oma põllul

Pühajärve keelejuhid

Priäža keelejuht oma koduõues

Viidana keelejuht oma kodus

In the footsteps of vanishing Central Lude in summer 2012

Petar Kehayov, Eva Saar,
Miina Norvik, Andres Karjus

Lude (or Ludic) is one of the most endangered and least documented Finnic languages. The article presents the results of a research expedition to the Central Lude area, carried out in June 2012 by a group of linguists from the University of Tartu. Although the discussion is intended chiefly for a linguistic audience, our search for causes of the rapid decline of Central Lude addresses a number of issues relevant to neighbouring fields, such as history, ethnology, and the sociology of language.

The extinction of Central Lude is a process closely related to Soviet and post-Soviet realities. Its structural dimensions can at least partly be construed as an outcome of a set of extra-linguistic (geographical, economic, demographic, and historical) factors.

The article provides an overview of the contemporary structure of Central Lude. Considering evidence from all subdialects – Viidan, Priäžä, Pühajärvi, Lidžmi, and Kaškan – we arrive at the conclusion that the Central Lude dialect area is highly heterogeneous. This is due to the close connections between the Viidan subdialect and the North Lude dialects, especially with the subdialect of Nuomoila, and extensive dialect levelling between the Priäžä subdialect and the neighbouring Olonets dialects.

Special attention is paid to the contacts of the Central Lude dialect with the dominant languages of the area. Apart from the enormous structural impact of Russian, contemporary Central Lude exhibits characteristics typical of language decay, such as an increase in analogical generalization and a co-occurrence of synthetic and analytic structures used in the expression of the same meaning. The paper also presents a collection of transcribed texts from the major Central Lude subdialects.

Keywords: descriptive linguistics, endangered languages, language contact, language documentation, Lude, phonology, morphology

Petar Kehayov
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
petar.kehayov@ut.ee

Eva Saar
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
eva.saar@ut.ee

Miina Norvik
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
miina.norvik@ut.ee

Andres Karjus
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
andres.karjus@ut.ee

ADJEKTIIVIDE MÕJUTUSFUNKTSIOONID REKLAAMIKEELES

LAIVI LAANEMETS

Annotatsioon. Artikkel keskendub reklaamile kui ühele veenva kommunikatsiooni vormile. Vaadeldakse mõjutusvõtteid, mida eesti trükireklaamides kasutatakse. Täpsemalt keskendutakse reklaamide kesksle mõjutusfunktsiooniga sõnaliigile, adjektiivile. Materjali analüüsi põhjal selgitatakse põhilisemaid adjektiividega väljendatavaid mõjutusvõtteid ning vaadeldakse, missuguseid adjektiive sel eesmärgil reklaamides kasutatakse. Adjektiivide analüüsil on lähtutud kolmest aspektist. Esiteks võrreldakse informatiivset ja emotsionaalset adjektiividega mõjutamist. Teiseks on vaatluse all eri väärtused ja teemavaldkonnad, millega püütakse reklaamitava adjektiivide abil seostada ning ühtlasi tekitada tarbijates positiivseid emotsioone. Kolmandaks vaadeldakse mõjutamist reklaamija autoriteetsuse kaudu.

Võtmesõnad: veenev kommunikatsioon, reklaam, keeleline mõjutamine, adjektiivid

1. Sissejuhatus

Artikkel põhineb 2012. aastal Tartu Ülikoolis kaitsitud magistritööl „Adjektiivide mõjutamisfunktsioonid reklaamikeeles” (Laanemets 2012). Nagu magistritöö, on ka artikkel jaotatud sissejuhatavaks teooriaosaks ning analüüsiosaks.

Kirjutise eesmärk on kirjeldada eri allikatele ja autoritele tuginedes mitmesuguseid mõjutusvõtteid, mida veenvas kommunikatsioonis, sh ka reklaamides, kasutatakse, ning analüüsida sellest aspektist eesti reklaamide adjektiive. Eesti reklaamides esinevad adjektiivid on liigitatud teoreetilistele allikatele ja materjali analüüsile toetudes teemarühmadesse. Kuna adjektiivide tähendus ei ole alati ühemõtteline ega selgepiiriline ning konkreetne tähendus selgub sageli kontekstist, siis on adjektiivide liigitamisel peale konteksti mõneti kaasa aidanud ka autori intuitsioon.

Kuna reklaam on tänapäeval üks olulisi veenva kommunikatsiooni vorme, siis antakse ülevaade veenvast kommunikatsioonist kui suhtlustüübi teoriast. Eeskätt on juttu reklaamist kui veenvast kommunikatsioonivormist: reklaamijad püüavad inimesi eri viisil mõjutada, et reklaamitavat toodet või teenust müüa. Teooriaosas antakse ülevaade ka reklaamidele omasest keelelisest mõjutamisest. Kuna analüüsis käsitletakse ühe mõjutusvõtte ka fakti- ja tundedõhiseid adjektiive, siis vaadeldakse üldisemalt ka ratsionaalse ja emotsionaalse keele eripära ning eesmärgi. Edasi tuleb konkreetsemalt juttu adjektiividest reklaamides: eri autorite käsitluste põhjal nimetatakse adjektiivide peamised ülesanded reklaamides ning reklaamidele omased põhilised adjektiivigrupid.

Analüüsiosas esitatakse kogutud materjali põhjal eesti reklaamides kasutatavad objektiivsed faktiadjektiivid ja subjektiivsed tundeadjektiivid. Teise aspektina analüüsitakse erinevaid väärtusi ja teemavaldkondi, millega püütakse reklaamitavat mõjutamise eesmärgil adjektiivide kaudu siduda. Kogutud materjalist saadud adjektiivid on grupeeritud neisse teemavaldkondadesse. Viimaks vaadeldakse, missuguseid adjektiive kasutatakse reklaamitavale autoriteetsuse ja usalduse lisamise eesmärgil.

Uurimuse aluseks on kvalitatiivse analüüsi meetod. Kuna reklaamides põimuvad sageli mitmed eesmärgid, väärtused ja mõjutusvõtted, osutus võimatuks materjali niiviisi liigitada, et saada tulemuseks usaldusväärseid kvantitatiivseid andmeid. Küll tuuakse aga üldisemalt välja, kas mõnda mõjutusvõtet kasutatakse eesti reklaamides rohkem või vähem, ning püütakse selgitada, miks see just nii on.

2. Reklaam veenva kommunikatsioonitüübina

Kirjutise teoreetiliseks raamistikuks on veenva kommunikatsiooni kui suhtlustüübi teooria. Veenmine on inimestevahelise suhtlemise üks vorme. Veenmise puhul ootab üks inimene teiselt kindlat tüüpi reageeringut, püüdes seda kommunikatsiooni teel teadlikult saavutada. (Bettinghaus 1973: 27) Reklaamijad loodavad, et reklaam avaldaks inimestele mõju, mis omakorda viiks reklaamitava toote ostmisele.

Reklaam on üks veenva kommunikatsiooni vorme, mis püüab inimesi mõjutada nii, et nad käituksid soovitud viisil, s.t lõppeesmärgina ostaksid reklaamitavat toodet või teenust. Reklaami eesmärk ei ole alati panna tarbijat kohe ostma, vaid see võib mõjutada ka hoiakuid. Aina rohkem

ongi reklaamide kõige otsesemaks eesmärgiks saanud pakutava hea maine kujundamine, mitte niivõrd otsene müümine. (Harris 2004: 94) James B. Stiff ja Paul A. Mongeau (2003: 78) ütlevad, et reklaamijaid on juba pikalt tunnustatud hoiakute kujundamise ja tugevdamise eest. Reklaamijad manipuleerivad inimestega, segades reaalsuse ja fantaasia, mistõttu on sageli raske öelda, mis on kellegi tõelised vajadused või kuhu tõmmata piir mõistliku käitumise ning ületarbimise vahel. (Jhally jt 1997: 32)

Kõik reklaamitüübid püüavad mõjutada tarbijate tajutavat reaalsust. Näiteks loovad reklaamijad sageli toodetest uusi kuvandeid või panevad inimesi ihaldama tooteid, mida nad enne ei vajanud. Selliste tegevuste abil püüavad reklaamijad muuta inimeste hoiakuid. Uurijad on eristanud hoiakute kolm komponenti. Hoiakute kognitiivne (veendumuslik või tunnetuslik) aspekt on seotud hoiakute informatsioonilise sisuga. Selle abil valivad tarbijad mingi toote selle iseloomulike omaduste pärast, mille kohta nad said informatsiooni reklaamist. Afektiivne ehk emotsionaalne aspekt tähendab toote meeldimist. Käitumuslik aspekt on hoiaku ülekandumine käitumiseks. Viimane aspekt on reklaamijate jaoks kõige olulisem lõppeesmärk: nad loodavad, et tarbija hakkaks sõnumi mõju tagajärjel soovitult käituma. (Harris 2004: 95)

Reklaamid kasutavad mitmesuguseid psühholoogilisi võtteid, et jõuda tarbijateni. Toode või teenus püütakse ühel või teisel moel siduda tarbijate sügavaimate ning peamiste psühholoogiliste vajadustega. Kaudselt öeldakse, et mingi toode pole mitte lihtsalt vajalik või meeldiv, vaid et see annab ka selle ostjale lisaväärtust. (Harris 2004: 95–96) Lisaks on reklaamidele omane toodete seostamine mingi ihaldusväärse omaduse, efekti või inimesega. Sel moel antakse iseloomutule ja tavalisele tootele ihaldusväärsed omadused. Sellise seose tekitamine toote ja positiivse omaduse (imagod, ideed, tunded) vahel on nüüdisaegse reklaami peamine eesmärk. (Williamson 2000: 30; Cook 2001: 108).

Reklaamid rõhuvad väga sageli hoiakute emotsionaalsele poolele. Emotsioonide mõjutamine on sageli efektiivseim viis, kuidas mõjutada inimeste uskumusi ja käitumist. Seetõttu rõhuvad paljud reklaamid inimeste tunnete kallite inimeste vastu ning positiivsele emotsioonile, mis sellega kaasneb. Tooted on muutunud inimeste jaoks nende lähedastele oma hoolivuse ja armastuse näitamise lahutamatuks osaks. Mida tugevamalt suudab reklaamija oma toote siduda selliste positiivsete emotsioonidega, seda efektiivsem on reklaam. Väga efektiivne reklaamivõte on

rõhutada individuaalsele psühholoogilisele heaolule ja personaalsetele vajadustele. Peale selle, et kiidetakse reklaamitava toote häid omadusi (sageli ülivõrdes), lubatakse tarbijale ka, et see toode teeb temast parema inimese. (Harris 2004: 96–97)

3. Keeleline mõjutamine reklaamis

Keel on reklaami väga oluline komponent, mistõttu pööravad reklaamijad sellele väga suurt tähelepanu. Reklaami keeleline sõnum püütakse teha isiklikumaks ja vahetumaks, emotsionaalsemaks ning raskemini piiritletavaks (Cook 2001: 101). Reklaamides eelistatakse tähenduse ähmasust ja ebamäärasust täpsuse asemel, konnotatiivset tähendust eelistatakse denotatiivsele, metafoorilist tähendust sõnasõnalisele ning emotsionaalset esitust faktilisele esitusele (The Language 2008: 7).

Denotatiivse tähenduse puhul on sõna ehk tähistaja ning tähistatava vahel otsene ja püsiv suhe (MacRury 2009: 199). Denotatiivset tähendust on sageli nimetatud sõnaraamatu tähenduseks, sest see tähistab referenti, mille jaoks keeleühiskonnal on kindel sõna (Bettinghaus 1973: 125). Sõnavaliku mõjutusfunktsioon põhineb sõnade konnotatiivsetel ehk lisatähendustel. Konnotatsioonid on oma olemuselt sageli emotsionaalsed ning nendega püütakse seega mõjutada inimeste emotsionaalseid reaktsioone. Mõistatus, miks inimesed ostavad ühtesid asju ning mitte teisi, on osaliselt aga seletatav toote müümisel kasutatavate konnotatsioonidega. Mingi sõna positiivseid aspekte kasutatakse müügiedu parandamiseks. Reklaamid püüavad tarbijate tähelepanu positiivsete emotsionaalsete assotsiatsioonide abil, seostades sageli toote tarbijate positiivsete kogemustega (Bettinghaus 1973: 125; Harris 2004: 123; Kasik 2007: 95; Vintean 2010: 370–372).

Konnotatiivsed tähendused on olulised veenmise puhul, kuna sellised tähendused muutuvad rohkem kui denotatiivsed. Konnotatiivsed tähendused erinevad isikuti, sest konnotatsioonilise tähenduse seovad keeletarvitajad sõnaga oma kogemuste alusel. Veenvad kommunikaatorid, sh reklaamijad, peaksid seega valima termini, millel oleks sarnased denotatiivsed referendid, aga mis ei too esile negatiivseid konnotatiivseid reaktsioone. Seepärast kasutatakse reklaamides ka vaid üliposiitivseid sõnu ning viidatakse üksnes toredatele kogemustele. Välditakse negatiivse konnotatsiooniga sõnu ning laused on enamasti jaatavas kõneliigis.

Ka Guy Cook (2001: 105) ütleb, et konnotatsioonid on muutuvad ja ebatäpsed. Reklaamides kasutatakse palju konnotatsioone. Näiteks sõna *mees* kõrvaltähendused võivad sisaldada sellised omadusi nagu *julge*, *tugev*, *vaba* ning samuti seostatakse meest rahateenija rolliga. Mehi kujutatakse reklaamides sageli mitmes rollis: abikaasa, isa, tehnikaekspert, ärimees jne. Naised on tihtipeale üksnes mehe partneri rollis. Reklaam ning selles kasutatavad elemendid erinevad olenevalt sellest, kas reklaami sihtgrupp on naised või mehed. Eesti reklaamide mees- ja naissihtgrupile mõeldud reklaamides esitatud mehe- ja naisekuvandi erinevust on oma artiklites analüüsinud Ene Vadi (2002).

3.1. Ratsionaalse ja emotsionaalse keele kasutamine

Sõnumid, mis sisaldavad ratsionaalseid argumente, on üles ehitatud eeldusel, et inimestel on implitsiitne arusaamine loogika reeglitest ja et nad neid reegleid kasutavad, kui nad teevad otsuseid mingi sõnumi ja selles sisalduva(te) soovitus(t)e kohta. Ratsionaalsed sõnumid sisaldavad sageli väidet, andmeid ja tõestust. (Stiff, Mongeau 2003: 128–129) Informatsiooni pakkumine pole reklaamides kõige peamiseks, kuid siiski püüavad paljud reklaamid just sellega tarbijate hoiakuid mõjutada. Sellised reklaamid ütlevad tavaliselt objektiivselt, mida mingi toode teeb või millised selle omadused on. Ratsionaalsetes ehk faktipõhistes reklaamides püütakse edastada nii palju informatsiooni kui võimalik. (Harris 2004: 96)

Urijad on välja selgitanud, et emotsionaalsed sõnumid on ratsionaalsetest efektiivsemad. Intensiivseks ja mõjuvaks peetakse metafoore, tugevat ja elavat keelt ning emotsionaalse laenguga sõnu. Emotsionaalne keel tõmbab sõnumile rohkem tähelepanu ning seeläbi aitab saavutada mõjutaja eesmäärke. Intensiivsel keelel võib olla eriti tugev mõju siis, kui inimesed ei ole mingi teema suhtes veel hoiakut võtnud või kui nad on kõnealuse teemaga nõrgalt seotud. (Perloff 2003: 202–203) Seetõttu on veenva kommunikatsiooni praktikud juba pikka aega soovitanud veenmise puhul kasutada emotsionaalset keelt. Põhjenduseks tuuakse asjaolu, et kui emotsioonid on esile kutsutud, siis võib see muutusi tekitada juhul, kui kommunikaator suudab siduda oma ideed, teemad, seisukohad ning soovitusd vastuvõtja soovide ja ihadega. (Bettinghaus 1973: 160) Siiski on vähesed sõnumid puhtalt ratsionaalsed või emotsionaalsed. Enamikus

sõnumites on koos nii ratsionaalsed kui ka emotsionaalsed protsessid. (Stiff, Mongeau 2003: 128)

Suurema osa reklaamikeelest võib koondada laima nimetuse *laetud keel* (ingl *loaded language*) alla (Leech 1966: 25). Reklaam kasutab üha pehmemaid sõnumeid, mis mängivad emotsioonidega ning rõhuvad tarbijate suuremale tundlikkusele (Perloff 2003: 6). Emotsionaalselt laetud sõnad on samuti intensiivse keele osa. Sellised sõnad on inglise reklaamides näiteks *freedom* 'vabadus', *beauty* 'ilu', *suffering* 'kannatamine' ning *death* 'surm'. (Perloff 2003: 203) Eesti reklaamiuurijad on esile tõstnud ka emotsioone tekitavaid adjektiive, nt *uus*, *hea*, *soodne* (Laanemets 2010: 17; Põhjala 2010: 206).

3.2. Adjektiivid reklaamides

Nagu kirjakeele allkeelte, nii ka reklaamtekstide kirjeldamisel kasutatakse sageli kvantitatiivset analüüsi. Sellega selgitatakse välja keelevahendid, mida ühes või teises tekstiliigis rohkem kasutatakse. Kõige enam on uuritud sõnaliikide esinemust eri tekstiliikides. Analüüside käigus on jõutud järeldusele, et reklaamtekstides on teistest tekstiliikidest rohkem substantiive ja adjektiive. (Kasik 2000: 115) Geoffrey N. Leech (1966: 151) ütleb, et reklaamikeelt iseloomustab adjektiivide rohkus ning verbide vähesus.

Adjektiive kasutatakse reklaamides peamiselt selleks, et kirjeldada reklaamitavat või anda sellele hinnang. Seda saab teha, kui rõhutada, milline mingi toode on või milline ta pole. Kui lisada toote kirjeldusse mõni kiitev adjektiiv, saab edasi anda positiivset emotsiooni. (Leech 1966: 2–3).

Adjektiivide seas leidub palju varjatud erapoolikust. Suurem osa adjektiive on kaotanud oma neutraalsuse ning kutsub tavaliselt esile ka mingi teise, kallutatud tähenduse, nt *vana*, seega *kulunud*; *tavaline*, seega *maitsetu*; *armas*, seega *kena* jne. Nimisõnad eraldi klassina on oluliselt vähem kallutatud – ideaalis nimetavad nad reaalsust ning nad peaksid esitama üksusi rohkem või vähem puhtal kujul. (Bolinger 1980: 75–77)

Adjektiivide ülesanne reklaamis on anda toote kohta informatsiooni ja ühtlasi toodet ahvatlevalt kirjeldada. Mõned atributiivsed adjektiivid nagu *hea*, *armas* ja *suurepärane* on oma tähenduselt puhtalt hinnangulised. Sellised adjektiivid on kumulatiivsed ning kutsuvad esile emotsioone. Sageli ei looda ahvatlevat muljet pelgalt vaid selliste adjektiivide kuhjamisega,

vaid ka väljendusrikaste adverbide (*lärmakalt, isuäratavalt*) lisamisega. (Leech 1966: 129)

Hinnanguadjektiivide sage kasutamine on reklaamikeelele omane ajatu mõjutusvõte ning seda peetakse mõjusaks retooriliseks strateegiaks. Hinnanguadjektiivid mängivad olulist rolli argumenteerimisel ning neil on tugev interpersonaalne mõõde. Nad väljendavad suures osas rääkija või kirjutaja hoiakuid ning selliseid adjektiive kasutatakse laialdaselt veenmises. (Leech 1966: 168; Tutin 2010: 1) Subjektiivsed adjektiivid esitavad kõneleja või kirjutaja hinnanguid ja arvamusi ning erinevad sellistest adjektiividest, mis esitavad faktiinformatsiooni (Wiebe 2000: 1; Adjectives 2010: 278). Ka Leech (1966: 160) ütleb, et hindava tähendusega adjektiivid, nagu *hea, imeline, maitsev*, on ähmased, sest nende väärtus põhineb subjektiivsel arvamusel.

Reklaamikeele uurijad (vt nt Myers 1994; Põhjala 2010: 204) on esile tõstnud just reklaamileksikale omast spetsiifiliste sõnade gruppi. Nendeks on erisuguste toodete-teenuste reklaamides kõige sagedamini kasutatavad sõnad. Reklaamiuurijad nimetavad selliseid reklaamidest reklaamidesse korduvaid ning reklaamileksikale iseloomulikuks kujunenud sõnu reklaamide *võtmesõnadeks* või *võlusõnadeks* (vt Dyer 1982: 149; Põhjala 2010: 204) Nendeks on sageli adjektiivid, eriti superlatiivsed adjektiivid, mis väljendavad eeskätt positiivset omadust. Sellised adjektiivid tekitavad kadedust, unistusi ning ihasid, moonutades toote tegelikke omadusi. Nende sisu on tavaliselt ähmane, nt *elegantne, suurepärane, ehe*. Selliste omaduste paikapidavust konkreetse toote suhtes ei saa kergesti järele kontrollida ning need kuuluvad pigem hinnangute kui tegelike omaduste hulka. (Dyer 1982: 149)

Priit Põhjala (2010: 206–208) on võtmesõnadena esile tõstnud adjektiive *uus, hea, suur, kerge, mugav, soodne* jne. Need kuuluvad ka reklaamides sagedamini kasutatavate adjektiivide hulka, milleks 2009. aasta trükireklaamides olid 1) *hea*, 2) *uus*, 3) *soodne*, 4) *suur*, 5) *erinev*, 6) *kvaliteetne*, 7) *lihtne*, 8) *sobiv*, 9) *looduslik*, 10) *piiratud* ja *soe*. (Laanemets 2010) Võrdlus 20 aasta taguste eesti reklaamidega ning 50 aasta taguste inglise reklaamidega näitab, et sagedasemad adjektiivid reklaamides on suures osas muutumatud. (Laanemets 2010: 17)

4. Analüüsi materjal

Artikli aluseks oleva magistritöö jaoks kogutud materjalikorpuse sisaldab umbes 500 alla 50-sõnalist trükireklaami Eesti ajalehtedest ja ajakirjadest ajavahemikul 2009. aasta septembrist kuni detsembrini. Kõik reklaamid on erinevad. Reklaamide allikana on kasutatud järgmisi ajalehti: Postimees, Õhtuleht, (Tartu) Linnaleht, Tartu Ekspress, Äripäev, Eesti Päevaleht. Lisaks koguti reklaaminäiteid ka ajakirjadest Anne & Stiil, Tervis, Kodu & Aed, Kodukiri, Looduse Sõber, Aed (Kodukirja väljaanne), Naised, Naisteleht ning Hooaeg (Kaubamaja väljaanne). Adjektiive oli kokku umbes 1800. Kuna töös keskendutakse eeskätt adjektiivide funktsioonile, siis on materjali hulka kaasatud ka adjektiividena talitlevad partitsiibid.

Kuna adjektiivide tähendus ei ole alati ühemõtteline ega selgepiiriline, siis sai adjektiivide liigitamisel määravaks kontekst. Eri kontekstides võib adjektiiv anda isesugust tähendust. Töös vaadeldakse, missuguse substantiiviga mingi adjektiiv seostub ning selle põhjal määratakse ka konkreetse adjektiivi tähendus selles kasutuskontekstis.

Adjektiive analüüsitakse kolmest aspektist. Kõigepealt (ptk 5) jagatakse reklaamides esinenud adjektiivid fakti- ja tundepõhisteks kui kaheks eraldiseisvaks mõjutusvõtteks. Esmalt antakse lühike ülevaade üldisest argumentatsiooni teooriast, kus eristatakse fakti- ja tundepõhist mõjutamist. Sellest lähtudes esitatakse kogutud materjalikorpusest reklaaminäiteid, kus esinevad fakti- ja tundepõhised adjektiivid. Reklaamide fakti- ja tundeadjektiive käsitletakse kahes allosas (5.1 ja 5.2). Edasi (ptk 6) liigitatakse adjektiivid teemavaldkondade ning väärtuste järgi, millega need adjektiivid assotsieeruvad. Eri väärtusi ja teemavaldkondi käsitletakse kui erinevaid mõjutusvõtteid ning adjektiive analüüsitakse nendest konkreetsematest eesmärkidest lähtudes. Peatükk 7 käsitleb autoriteetsusvõtteid, mille abil püütakse tarbijat ostma meelitada. Ka selles osas esitatakse reklaamide näiteid, kus esineb autoriteetsusele viitavaid adjektiive.

5. Fakti- ja tundepõhine mõjutamine

Diskursuseuuri ja Teun A. van Dijk on osutanud (2005: 132–135), et sotsiaalsed uskumused võivad olla kas faktilised või hinnangulised. Selle alusel eristatakse keelekasutuses kaht põhilist mõjutustüüpi: faktipõhine ja tundepõhine argumentatsioon, mida on nimetatud ka loogilisteks ja

aloogilisteks väideteks. Ka reklaamides esitatavaid sõnumeid võib jagada loogilisteks ning aloogilisteks ehk emotsionaalseteks sõnumiteks.

Faktipõhiste argumentidega esitatakse lugejale või kuulajale teavet, mida saab tõestada ning mille kohta ei teki eriarvamusi. Tõestamine on üks mõjutusvõtteid. Tõestused koosnevad tavaliselt faktilistest väidetest, kvantitatiivsest informatsioonist (nt statistika), jutustavatest raportitest ning tõenditest või teiste arvamustest. (Perloff 2003: 180) Peale hoiakute mõjutamise ning uskumuste muutmise suurendab tõestuste esitamine allika usaldusväärsust. (Stiff, Mongeau 2003: 130) Faktipõhises reklaamis esitatakse tavaliselt selge ja ühetähenduslik peapõhjus, miks reklaamitavat toodet osta (Simpson 2001: 594).

Emotsionaalsete sõnumite puhul kasutatakse sellist keelt või selliseid väiteid, mis mängivad vastuvõtjate emotsioonidega. Sellised väited võivad sisaldada tootemargi nime kordamist, tunnete rõhumist, laialt levinud üldistusi ning teisi vahendeid, mille eesmärk on mõjuda emotsionaalselt. (Bettinghaus 1973: 160) Emotsionaalsed sõnumid väljendavad kirjutaja või rääkija hoiakuid, arvamusi, soove ning need ei ole ei tõesed ega väärad (Kasik 2007: 94).

Järgneva analüüsiosa adjektiivide liigitus põhineb sellel, kas nad on tunde- või faktipõhised ehk subjektiivsed või objektiivsed. Materjali-korpuses esinenud adjektiivid jagati selle alusel, kas nad on konkreetsed ja pakuvad informatsiooni või väljendavad reklaamija subjektiivseid hinnanguid ja on puhtemotsionaalsed. Mõlema rühma adjektiividel on mõjutusfunktsioon. Informatiivsed adjektiivid kirjeldavad reklaamitavat selle iseloomulike omaduste kaudu. Nende adjektiivide eesmärk on mõjutada kognitiivselt, tõestamise kaudu. Puhtemotsionaalsete adjektiividega antakse reklaamitavale ahvatlev kirjeldus, mille ülesanne on tarbijaid ostma meelitada. Sellised adjektiivid on subjektiivsed ning nende tegelik sisu ei pruugi olla tõele vastav ega kontrollitav. Neid kasutatakse sageli vaid positiivsete emotsioonide tekitamiseks.

5.1. Faktipõhised adjektiivid

Faktipõhistena vaadeldakse selliseid adjektiive, mis kirjeldavad reklaamitavat toodet või teenust neutraalselt, objektiivsete füüsiliste omaduste kaudu. Selleks informatsiooniks võib olla kas objekti värvus, suurus, vanus, kuju jms omadused, mida on võimalik kontrollida.

Toote värvust kirjeldavad adjektiivid näiteks järgmistes reklaamides.

3 **valge** valguse režiimi. 2 **punase** valguse režiimi

Valge mattlakk

Hõbetatud, kullatud ja värvilised traadid

Laud, **pruun** ja **hall**

Pakkumine **valgele** pvc-aknale

Ka materjali kirjeldavad adjektiivid võib liigitada faktiadjektiivideks. Siin on ka selliseid adjektiive, mille tähendus oleneb kontekstist. Nt adjektiivid *pehme* ja *soe* on tihti hinnangulised (*pehme nahk, soojad ilmad*), kuid teatud substantiivifraasides on neil konkreetne materjalitähendus (*pehme mööbel, soe pesu*).

Müügil laias valikus **puuvillaseid** ja **linaseid** kangaid

Saabuvate jõulude kingiidee: soojad ja ilusad **angooravillased** ning **villased** ETNO sokid ja soe pesu

Keraamilised plaadid

Suur valik diiselmootorite toitesüsteemi osasid kohapeal. **Täissünteesiline**

Pehme mööbel

Toote kohta annavad faktilist infot ka adjektiivid, mis kirjeldavad suurust, kaju või mahtu, seostudes sageli arvuliste andmetega.

Terav või **lai** valgusvihk

Laia liistuga jalatsid

Tamme **2-lipiline** naturaalkparkett

Kaasaegse tehnikaga **30-kohaline** konveretsisaal

Tööjalanõud, **poolkõrge**

1,5-liitrilises plastpudelis

3-toalised ridaelamuboksid

Kogutud materjalis esineb ka selliseid adjektiividenä talitlevaid partitsiipe, mis kirjeldavad reklaamitavat selle füüsilise omaduse või seisundi kaudu.

Aroomis on münti ja **üleküpsenud** marju. Maitse on keskmise täidlusega ja kompleksne, mis teeb temast suurepärase kaaslaste **praetud** ja **grillitud** punaste liharoogade ning kergete juustude juurde

Isetumenev keevitusmask 1190.-

Painduvad suitsutorud

Saabunud suur kogus soodsaid **kasutatud** rehve
Külmutatud raguu Valla
Roogitud lõhe, **jahutatud**. Nõo **suitsutatud** Doktorivorst

Ka aega märkivad adjektiivid on objektiivsed ning on seotud kas reklaami ilmumise ajaga või kirjeldavad reklaamitava kasutamise aega.

Jõulueelsed üllatused

Ennetähtaegne tagastamine trahvivaba

Bigbank – parim pank **tähtajalisele** hoiusele. **1-aastase** hoiuse intress

Talub suurepäraselt **sügisese** vihmaseid ja mõnekraadiseid öökülmi

Päevane pakett. **Õhtune** pakett

1-kuused kontaktläätsed. **1-päevased** kontaktläätsed

Kehtib **18-kuulise** äripaketi lepinguga liitumisel

Lisaks esineb materjalis veel oskuskeelde kuuluvaid adjektiive, mis iseloomustavad toodet mingi faktilise omaduse kaudu. Nende adjektiivide hulgas on selliseid, mida võib faktiliseks pidada konkreetsetes kontekstis, oma põhisõnast lähtudes, nt *keskmine (röst)*, *kuiv (vein)*.

Elektriline purustaja

Tegemist on **keskmise** täidlusega **kuiva** ning väga aromaatses Tšiili punaveiniga

Kohv, **keskmise** röst

Salongi **keemiline** puhastamine

Tööstuslikud liimid ja liimiseadmed

Ohtlikud veosed

Kuivad küttepuud ja kasepinnud

Pegeldumisvastase kattega laiekraan

Ka reklaamitava maitset ja lõhna kirjeldavad adjektiivid võivad olla objektiivsed ning sellised, mille sisu saab reaalselt järele kontrollida.

Brontex'i siirup on **vaarikamaitseline** ja meeldib ka sinu lastele

Uus **vanilliini-apelsini** maitsearoom

Lõhnavaba ja kliiniliselt testitud – ei tekita allergilisi reaktsioone

Praktiliselt **lõhnatu**

Kõik nimetatud adjektiivid erinevad näiteks sellistest hinnanguadjektiividest nagu *kvaliteetne*, *hea*, *kirglik* ning ei kanna oma tähenduses reklaamija subjektiivseid hinnanguid. Selliseid adjektiive esineb kogutud materjalis küll vähem, kuid siiski kasutatakse neid reklaamides ühe mõjutusvõtena. Selliste adjektiivide ülesanne on mõjutada tarbijaid täpse informatsiooni

kaudu ning luua reklaamija suhtes usaldusväärsus. Neutraalsete ning objektiivsete adjektiivide kasutamise põhjus võib olla ka see, et tarbijad on väsinud ülikiitvatest reklaamidest ega usu neid enam. Reklaamides esitatud sõnumit võetakse liialduse ja valena. Seetõttu kasutavad reklaamijad faktipõhiseid rahulikke ja tagasihoidlikke adjektiive, mis ei liialdaks ning mis oma tähenduselt oleksid ka tegelikkuses paikapidavad.

5.2. Tundepõhised adjektiivid

Siia on liigitatud hinnangu adjektiivid, mis annavad tootele või teenusele reklaamijapoolse ahvatleva kirjelduse, kuid mis otseselt ei ütle reklaamitava kohta midagi. Nende adjektiivide põhieesmärk on emotsioone tekitada ja seeläbi ostma ahvatleda.

Kogutud materjali hulgas eristuvad reklaamtekstide sagedasimad adjektiivid *hea* ja *uus*. Need võivad kirjeldada reklaamitavat toodet, selle omadusi, pakkumisi, tarbimist jm ning nende põhieesmärk on tähelepanu püüda ja tarbijat positiivselt mõjutada.

Head pakkumised kuni -60%

Head hinnad iga päev

Hea uudis!

Ole aegsalt kohal, sest **head** kaupa kauaks ei jätku

Töökindlad ja eriti **hea** kasuteguriga

Hea kvaliteedi ja hinna suhe

Ebamaiselt **hea** - Piritä ürdiliköör

Uus Nivea Volume spreid

Uus vanilliini-apelsini maitsearoom

Avatud **uus** spordi- ja vaba aja riide kauplus

Iga nädal **uus** kaup

Täiesti **uus** Subaru Legacy

Uus mööbel

Nüüd **uues** pakendis

Lisaks esineb reklaamides veel palju teisi puhthinnangulisi adjektiive, mille sisu on ähmane ja tegelikult mittemidagiütlev, kuna nad väljendavad reklaamija isiklikku hinnangut ning neid on kasutatud vaid tarbija tähelepanu köitmiseks. Sellised adjektiivid on näiteks *seninägematu*, *efektne*, *seksikas*, *särav*, *kaunis*, *hubane*, *nauditav*, *meeldejääv*, *lahe*,

vahva, uskumatu, kvaliteetne, soodne, unustamatu, tõhus, ihaldusväärne, rikkalik, põnev, hinnaline, tõeline.

Tunneta, kuidas ripsmed saavad **seninägematu** kuju

Efektne ripsmekaar iga tõmbega

Sundimatult **seksikad** juuksed

Enneolematult **säravad** ja **kaunid** juuksed tänu vahemerelistele taimeekstraktidele ja kõrgtehnoloogilistele aktiivainetele

Hubane kodusisustus Kodusalongist

Ärikohtumised **nauditavaks**, firmapeod **meeldejäävaks**

Kingi **lahedat** lugemist

Vahva jõulukungitus nii väiksele kui ka suurele tüdrukule

Äriklassi kvaliteet **uskumatu** hinnaga

Reklaamikeelele on omane ka sisult superlatiivsete adjektiivide ning superlatiivse täiendosaga liitsõnade ja -fraaside kasutamine (Kasik 2000: 118). Materjalis esinevad näiteks adjektiivid *täiuslik, suurepärane, fantastiline, imeline, eriline, luksuslik, ideaalne, glamuurne, täielik*. Ka selliseid adjektiive kasutatakse eesti reklaamides väga sageli.

Täiuslik volüüm sinu ripsmetele

Suurepärane päevaspaa ja vaba aja veetmise koht

Topeltvolüüm ja **fantastiline** enesetunne

Restoran-lounge Pärl pakub nii hõrgutavat a la carte'i menüüd kui ka lõunapakkumisi **imelise** merevaate kaldal

Lisaks **imelised** hinnad

Tunneta vibratsiooni **erilist** jõudu oma ripsmetel

Ülisärav **luksuslik** kreem-geel highlighter roosa ja hõbedase säraga

Värska Light on meeldiva maheda maitsega ning vähem karboniseeritud kui Originaal, mis teeb temast **ideaalse** janukustutaja

Modellil on kasutatud „Bronze” Bijoux **glamuurset** sära andvat bronzing geeli

Kumer, laieneva kujuga hari tagab ripsmetele **täieliku** ligipääsu

Materjalis leidub ka superlatiivseid täiendosi *üli-, super-, ultra-, tipp-*. Nendega püütakse põhisõnaks olevale adjektiivile veelgi suuremat emotsionaalsust ja positiivsemat mõju anda.

Paljudel kaupadel **ülisoodsad** hinnad

Uus: **ülipeente** värvipigmentidega

Ülivõimas 2303MB ATI Radeon graafika

Ülikohev ripsmehari

Sügiskollektsioon nüüd **super**heade hindadega
Kampaania täis **supers**oodsaid reisipakkumisi
Ultra hele päeval&ööl
Ultraõhuke
Tippkvaliteetne aia- ja metsatehnika Jaapanist

Superlatiivsust ja intensiivsust väljendavate täiendite rühma võib liigitada ka sellised reklaamides kasutatavad substantiivsed täiendosad nagu *õhk*-, *kristall*-, *elu*-. Niisuguse esikomponendiga adjektiivid kuuluvad EKG (1995: 558–559) järgi sellisesse substantiivse täiendosaga liitadjektiivide rühma, kus täiendosa osutab põhisõnaga märgitud omaduse määra. Sellised adjektiivid toonitavad enamasti omaduse suurt määra võrdluse põhimõttel. Kui aga võrdlus on kaudne või varjatud nagu järgmiste näidete puhul, siis annab täiendsona põhisõnale intensiivistava lisavarjundi. Täiendosa ei esine enam oma tavalises tähenduses ning seetõttu sarnaneb see oma funktsioonilt intensiivistava prefiksiga.

Painduv rullik-aplikaatoriga ja naha struktuuri järgiv koostis kindlustavad loomuliku ning **õhk**õrna tulemuse
Uus lülitusviis. **Kristall**selge. Ultraõhuke
Taasaktiveerib rakkude **elut**ähtsad funktsioonid

Vormiliselt püütakse tarbijaid mõjutada hinnanguadjektiivide komparatiivi- ja superlatiivivormidega, mis on reklaamikeele puhul üks tavalisi võtteid. Sel viisil püüavad reklaamijad rõhutada reklaamitava toote näilist unikaalsust. Komparatiivsete ja superlatiivsete adjektiivide ülesanne on äratada nii tarbijate tähelepanu kui ka veenda, et reklaamitav toode on parem kui teised. (Leech 1966: 133)

Palju kaupa veel **parema** hinnaga
Oktoobris Apothea apteekides 40% **soodsam**
Suurem šokiambitsioon
Lopsakamad huuled, **valg**emad hambad
Sinu **kaunima** naeratuse nimel
Nahk on **pehmem**, **elastsem** ja **säravam** kui kunagi varem!
Parim hotellivalik Egiptuses ja Tenerifel
Bigbank – **parim** pank tähtajalisele hoiusele
Nüüd on Nivea **kõige populaarsem**
Uue põlvkonna **kõige vaiksem** õhksoojuspump
Äärmiselt „intelligentne” retseptuur ja **kaasaegsem** Šveitsi tehnoloogia

6. Väärtustele viitavad adjektiivid

Järgnevalt analüüsitakse adjektiive temaatiliselt: vaatluse all on erinevad positiivsena tajutavad teemavaldkonnad ja väärtused, millega reklaamitavat toodet adjektiivide kaudu seostatakse. Selliste adjektiivide eesmärk on nagu puhtemotsionaalsete adjektiivide puhul tekitada tarbijais positiivseid emotsioone, mille abil reklaamitavat toodet või teenust müüa. Materjali analüüsi tulemusel selgus, et olulisemad väärtused, millega müüdavaid tooteid adjektiivide abil püütakse seostada, on järgmised: toote positiivsed füüsilised omadused, loodus ja keskkond, positiivsed isikuomadused, traditsioonid, nüüdisaegsus, turva- ja kindlustunne, elevus ja huvi, ainulaadsus, patriotism.

Toote füüsiliste omaduste kirjeldamisel kasutatakse peale faktiadjektiivide sageli ka hinnanguadjektiive. Selliste adjektiividega kirjeldatakse toote positiivseid omadusi, mis eeldatavasti tarbijale meeldivad. Need on omadused, mida saab kontrollida või hinnata alles tagantjärele ning nende suhtes võivad reklaamijal ja tarbijal olla väga erinevad arusaamad. Siia rühma võib liigitada näiteks adjektiivid *kiire*, *kerge*, *(üli)võimas*, *maitsev*, *vastupidav*, *kiiretoimeline*, *energiasäästlik*, *kortsudevastane*, *täpne*, *pikaajaline*.

Parimad lahendused – **kiire** transport Lääne- ja Ida-Virumaalt

Kerge. Paindlik. Suurem šokiambitsioon

Erakordselt **kerge** ja ülikiirelt kuivav koostis

Võimsa graafika ja digitiüneriga sülearvuti. **Ülivõimas** 2303MB ATI

Radeon graafika

Maitvad kommid uues – teie ettevõtte kuues

Vastupidav aku

Kiiretoimeline kastmisväetis annab okaspuudele ja mitmeaastastele taimedele parema talvekindluse ja hea ettevalmistuse kevadiseks ärkamiseks

Energiasäästlik protsessor

Kortsudevastane päevakreem veelgi efektiivsem

Kuna nüüdisajal on väga oluline rõhutada looduslikkust ning keskkonda säästvat tegevust, siis kasutatakse reklaamides adjektiive, mis seostuvad looduslikkusega ning selle kaudu ka tervislikkusega. Silvia Kübar (2006: 3) ütleb, et erinevaid tootemarke seostatakse sageli loodusega, sest kiire elutempo tõttu ei ole inimestel enam võimalik loodusega otseselt kontakti luua, mistõttu otsitakse muid võimalusi looduse hüvede nauti-

miseks. Tarbijad justkui usuksid, et looduslikud komponendid annavad tootele lisaväärtust.

Kogutud materjalis esinevad sellised adjektiivid nagu *looduslik*, *naturaalne*, *taimne*, *looduskeskne*, *tervislik*, *ökonoomne*, *ökoloogiline*, *puhas* ning eesliide *bio*-.

Astelpaju – sinu **looduslik** vitamiin
Hoolitse oma tervise eest **looduslikul** viisil
Meie **kõige naturaalsem** juuksevärv
Taimne ravim menstruatsioonieelsete vaevuste ja häirete korral
Tõenäoliselt **kõige looduskeskem** aiand Eestis
Tervislik kink jõulukotti
160 tundi **ökonoomsel** töörežiimil
Kvaliteetne vineer ja kase täispuit **ökoloogilisest** puhtast Lõuna-Eesti metsast
Ökoloogilised seebid
Šveitsi ökoloogiliselt puhtad **bioaktiivsed** loodustooted

Reklaamides kasutatakse tarbijate lõbustamise ja toote müümise eesmärgil ka isikustavaid adjektiive. Reklaamijad kasutavad metafoore, et mõjutada inimeste hoiakuid. Uuringud on näidanud, et sõnumid, mis sisaldavad metafoore, põhjustavad suurema hoiakumuutuse kui ilma metafoorideta sõnumid. Väidetakse, et metafoorid tekitavad huvi ning lisaks aitavad ka struktureerida ja organiseerida sõnumis sisalduvaid argumente. (Perloff 2003: 202–203) Reklaamitava iseloomustamisel on kasutatud näiteks selliseid positiivseid isikuomadusi nagu *kirglik*, *lõbus*, *rõõmus*, *kohanemisvõimeline*, *intelligentne*, *mõistlik*, *nutikas*, *soliidne*, *elegantne*, *volüümikas*, *paindlik*, *väärikas*, *stiilne*.

12 eksklusiivset tooni – kuus briljantpunast ja kuus **kirglikku** tumedat&neutraalset
Igast teisest kaamerast topelt **lõbusam**
Meilt leiate **rõõmsates** värvitoonides erineva töötlusega küünlaid koju, pidulike ürituste korraldamiseks
Kohanemisvõimelised prillid
Volvo **intelligentse** Geartronic automaatkäigukastiga saad ise käike vahetada
Mõistliku hinnaga hooldus&varuosad Ameerika tootjate autodele
Samsungi **nutikad** kaamerad
Soliidsed ja korrektsed, erinevates hinnaklassides pakendid

Tänu **elegantsele** välimusele ja vähelele mürale saab paigaldada sinna, kus vaja on

Volüümikad stiilnipid www.nivea.ee

Traditsioonidele viitavate adjektiivide eesmärk reklaamides on pakkuda tarbijatele turvatunnet, et kõik harjumuspärane on järele proovitud ning seega võib toote kvaliteedis kindel olla. Lisaks luuakse selliste adjektiividega mulje reklaamitava toote pikaajalisusest ja vastupidavusest. Traditsioonidele ja sellest tulenevale asjatundlikkusele viitavad adjektiivid *traditsiooniline, tuttav, klassikaline, ajatu, iidne, aegumatu*.

Tulised Mehhiko road ja **traditsiooniline** tex-mex

Tuttavad maitseid. Nüüd uues pakendis

Klassikaline mööbel – interjöörü koorekiht

Ajatu kasutuskunstiga

Iidne kunst (karate trenn)

Aegumatud kingid (Mati kullaäri)

Vastupidist väärtust esindavad aga adjektiivid, mis osutavad nüüdisaegsusele ning sellele omasele (kõrg)tehnoloogilisusele. Sellised on näiteks *kaasaegne, tänapäevane, innovaatiline, innovatiivne, mobiilne, kõrgetasemeline, teaduslik*.

Kaasaegsete kattematerjalide kasutamine

Luutiheduse tasuline mõõtmine **tänapäevase** DXA-aparaadiga

Uus ja **innovaatiline** huulepalsam Blistexilt!

Teised **mobiilsed** lahendused

Cutrini **kõrgetasemeline** tootearendus ja juuste põhjalik tundmine ja juuksetüüpi kosutav ainete segu

Taibula arendavad ja **teaduslikud** mänguasjad nüüd ka Tartus

Tarbijaid loodetakse emotsionaalselt mõjutada ka selliste adjektiivide kasutamisega, mis viitavad turvatundele ja kasutajasõbralikkusele. Turva- ja kindlustunne on tarbijate jaoks väga oluline. Tarbijaid püütakse uskuma panna, et nad on kaitstud ja kindlustatud, kui nad ostavad ja kasutavad reklaamivat toodet (M. Trehan, R. Trehan 2010: 93). Sel eesmärgil kasutatud adjektiivid on kogutud materjalis näiteks *lihtne, mugav, usaldusväärne, (töö)kindel, professionaalne, turvaline, sõbralik ja ohutu*.

Traadita juhtpuldilt on juhtimine **lihtne** ja mugav

Valige võlgadeta **usaldusväärne** firma Arutech

Kindel kaitse rooste vastu

Turvaline, kompaktne ja **töökindel**
Professionaalne kodune juuksehooldus
Nüüdsest veelgi soodsam, **mugavam** ja lihtsam
Turvaline, kompaktne ja töökindel
Sõbralik personal
Ohutud silmaoperatsioonid parimal tasemel

Tarbijates elevuse ja huvi tekitamine on mõjutusviis, mida reklaamides sageli kasutatakse. Seda laadi adjektiivid on näiteks *põnev, huvitav, unustamatu, uskumatu, salapärane, ahvatlev, üllatav*.

Meilt leiab mugava tugitooli disainigurmaan ja laias valikus **põnevaid** aksessuaare igaüks
Ajakirjast Pere ja Kodu leiad **huvitavat** ja asjalikku infot
Unustamatu suusapuhkus Austrias
Äriklassi kvaliteet **uskumatu** hinnaga
Lüksuslikult sisustatud numbritubade ja hubase lounge'iga butiikhotellis ootavad sind juba kaminas praksumad puud ning raamatukogust õhtub armastatud kirjanike **salapärast** vaimsust
Ahvatlevad pakkumised
Üllatavad kampaaniahinnad

Üldise individualismi trendi süvenemise tõttu kasutatakse reklaamides sageli ka selliseid adjektiive, mis ütlevad, et toode on ainulaadne ja haruldane. Siia rühma kuuluvad järgmised materjalis esinenud adjektiivid: *eksklusiivne, unikaalne, ainus, ainulaadne, haruldane, harukordne, isikupärane, omalaadne, omanäoline, erakordne, enneolematu, revolutsiooniline*.

Eksklusiivse mootoriga harjake vibreerib 100 korda sekundis
Unikaalne sulanduv ja täiuslikult kattev tekstuur
Ainus sertifitseeritud tuletõkevaht Eestis
Ainulaadsed villast tooted
Haruldane valge tee
Harukordne võimalus soetada kvaliteetseid bambustapeete ja elektrilisi tööriistu
Meilt leiad **isikupärased** jõulukingid oma lähedastele
Ajakiri AED – ainus **omalaadne** Eestis
Omanäolised kingid kodustele

Ühe mõjutusvõttena kasutatakse patriotismile osutamist, sh rakendades erisuguseid adjektiive, nagu *rahvuslik, kodumaine, eestimaine*.

Rahvuslikud kingid Lipuvabrikust
Kõige tähtsam – puhas **kodumaine** kraam
Ehedalt **eestimaine** naisteajakiri

7. Autoriteetsusvõtete kasutamine

Tarbijat püütakse mõjutada ka reklaamija autoriteetsuse kaudu. Reklaamija usaldusväärsuse ja asjatundlikkuse tagamiseks kasutatud adjektiivid on näiteks *juhtiv*, *ametlik*, *asjatundlik*. Usaldusväärsust tekitavad ka reklaamija kogemustele viitavad adjektiivid: *pikaajaline* (*kogemus*), *lihvitud* (*kogemus*), *10-aastane* (*kogemus*), *metsandusalane* (*kogemus*).

Euroopa **juhtiv** erialane jalatsiajakiri Schuhkurier valis 2009. a parimaks jalatsitootjaks Tamarise
Haideai al aedade kujundamisel **pikaajalised** ja **lihvitud** kogemused
12 aastat **metsandusalast** kogemust
Dilar kasvahoone on Volja **ametlik** esindaja
Asjatundlik hooldus sinu juustele
Kvaliteetne paigaldus ja **kümneaastane** kogemus
Arutech parimad aknad – see on **10-aastane** töökogemus Eesti turul

Autoriteetsusvõttena võib tõlgendada ka oskuskeelde kuuluvate võõradjektiivide kasutamist. Reklaamides kasutatakse väga palju teaduskeelde kuuluvaid adjektiive ning ka lihtsalt võõrsõnu omasõnade asemel. Need võivad olla suhteliselt ebamäärase tähendusega või ka konkreetsed faktiadjektiivid, aga spetsiifiliste teadusterminitena ei kasutata neid üksnes toote neutraalseks kirjeldamiseks, vaid eesmärk on kaasata tarbijat mõjutama ka teaduse autoriteet. Võõrsõnade rohkus võib tuleneda ka reklaamide tõlkimisest ühest keelest teise: puhtalt mugavusest või teadmatusest jäetakse sageli algne võõrsõna reklaami alles. Tarbijad ei pruugi selliste adjektiivide täpset tähendust teadagi, kuid siiski võivad need lisada reklaamitavale usalduslikkust. Sellised adjektiivid on näiteks *dermatoloogiline*, *esteetiline*, *bioaktiivne*, *reumaatiline*, *hüpertooniline*, *ergonoomiline*, *progressiivne*, *ratsionaalne*.

Uus **dermatoloogiline** hooldussüsteem formule ghfx. Avasta end oma uues nahas
Häbitult **hüpnootiseeriv**
Enneolematult säravad ja kaunid juuksed tänu vahemerelistele taimeekstraktidele ja **kõrgtehnoloogilistele** aktiivainetele

Kompleksne tugevdamise meetod
Tooted on põletikuvastase ja **antibakteriaalse** toimega
Hüpertooniline ookeanivett sisaldav ninasprei
Ergonoomiline disain
Taktikalise Laskmise keskus
Optimaalselt **projekteeritud** konstruktsioonid
Kattematerjali **ratsionaalne** kasutamine

Autoriteetsusvõttena võib tõlgendada ka viiteid reklaamitava toote või teenuse levikule, mis on üks reklaamija usaldusväärsuse tagamise strateegiaid. Toote laialdasele levikule apelleerides loodavad reklaamijad tekitada tarbijates nõudlust reklaamitava toote järele. Levikule viitavad kogutud materjalise adjektiivid *populaarne, loetavaim, hästivarustatud*. Lisaks on adjektiive, mis osutavad suurele valikuvõimalusele: *rohke, lai, suur, rikkalik (valik)*.

Nüüd on Nivea **kõige populaarsem**
Postimees – **loetavaim**. Kuue enim loetud tasulise väljaande lugejaskond Tallinna ja Harjumaal tuhandetes
Müügil **hästivarustatud** apteekides
Rohke valik soodsaid rehve
Müügil **laias** valikus puuvillaseid ja linaseid kangaid
Suurim valik eestimaist täispuitmööblit

8. Kokkuvõte

Artiklis selgitati veenva kommunikatsiooni mõjutusvõtteid ning neil eesmärkidel rakendatavaid keelevahendeid, analüüsides eesti trükireklaamides kasutatavaid adjektiive. Ainestikku analüüsiti kolmest aspektist. Esmalt vaadeldi informatiivse (faktipõhise) ja emotsionaalse (väärtuspõhise) mõjutamise vahekorda reklaamides, teiseks selgitati kesksemaid väärtusi ja teemavaldkondi, millega reklaamitavaid tooteid adjektiivide abil seostatakse, ning kolmandaks analüüsiti reklaamija autoriteedile viitavaid mõjutusvõtteid.

Ilmnes, et emotsionaalseid hinnanguadjektiive kasutatakse reklaamides tunduvalt rohkem kui faktiadjektiive. See on ootuspärane, kuna emotsionaalsel keelekasutusel on tugev mõju ning see aitab mõjutajal ühtlasi oma eesmarke saavutada. Lisaks äratavad sellised adjektiivid rohkem tähelepanu kui neutraalsed kirjeldavad adjektiivid.

Materjali analüüsi tulemusel selgus, et olulisemad väärtused, millega müüdavaid tooteid adjektiivide abil püütakse seostada, on järgmised: toote positiivsed füüsilised omadused, loodus ja keskkond, positiivsed isikuomadused, traditsioonid, nüüdisaegsus, turva- ja kindlustunne, elevus ja huvi, ainulaadsus, patriotism.

Lisaks analüüsiti mõjutamist reklaamija autoriteetsuse kaudu. Analüüsitud adjektiivid viitavad reklaamija usaldusväärsusele ja asjatundlikkusele. Autoriteetsusvõttena kasutati sageli võõradjektiive (sh oskuskeelde kuuluvaid), samuti adjektiive, mis viitavad reklaamitava toote või teenuse levikule. Materjali analüüs osutab, et adjektiivide kasutamine reklaamides on otseselt suunatud tarbija mõjutamisele ja on üks veenva kommunikatsiooni keskmiseid võtteid.

Kirjandus

- Adjectives 2010** = Adjectives: Formal Analyses in Syntax and Semantics. Ed. Patricia Cabredo Hoffherr, Ora Matushansky. John Benjamins Publishing Company; <http://books.google.ee/books?id=D-axflzPvZcC&printsec=frontcover&dq=Adjectives:+formal+analyses+in+syntax+and+semantics&hl=et&sa=X&ei=dXmzT6miD9SL4gS5lcS-CQ&ved=0CDIQ6AEwAA#v=onepage&q=Adjectives%3A%20formal%20analyses%20in%20syntax%20and%20semantics&f=false> (13.04.2012).
- Bettinghaus, Erwin P. 1973.** Persuasive Communication. Second edition. United States of America: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Bolinger, Dwight 1980.** Language – the Loaded Weapon. The Use and Abuse of Language Today. London and New York: Longman.
- Cook, Guy 2001.** The Discourse of Advertising. Second edition. London: Routledge.
- Dijk, Teun A. van 2005.** Ideoloogia: multidistsiplinaarne käsitlus. Culture 2000. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Dyer, Gillian 1982.** Advertising as Communication. London and New York: Routledge. <http://books.google.ee/books?id=rrLHqaaD3TQC&printsec=frontcover&dq=Dyer,+Gillian+1982.+Advertising+as+communication&hl=et&sa=X&ei=n3azT8bzM8fk4QSOju3ZAg&ved=0CDIQ6AEwAA#v=onepage&q=Dyer%2C%20Gillian%201982.%20Advertising%20as%20communication&f=false> (09.04.2012). <http://dx.doi.org/10.4324/9780203328132>.
- EKG** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika I. Mor-

- foloogia. Sõnamoodustus. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- Harris, Richard Jackson 2004.** *A Cognitive Psychology of Mass Communication*. Fourth edition. London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Jhally jt 1997** = Sut Jhally, Stephen Kline, William Leiss. *Social Communication in Advertising*. Second edition, revised and enlarged. London and New York: Routledge.
- Kasik, Reet 2000.** Reklaamikeel tekstiliigina. – Eesti keele allkeeled. 9.–10.12.1999 Tartu Ülikoolis toimunud seminari kogumik. Toim. Tiit Hennoste. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 16.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 111–127.
- Kasik, Reet 2007.** *Sissejuhatus tekstiõpetusse*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kübar, Silvia 2006.** Looduslikkusele ja keskkonnale apelleerimine reklaamides. Bakalaureusetöö. Käsikiri Tartu Ülikooli ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakonnas.
- Laanemets, Laivi 2010.** Adjektiivid reklaamikeeles. Bakalaureusetöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele osakonnas.
- Laanemets, Laivi 2012.** Adjektiivide mõjutamisfunktsioonid reklaamikeeles. Magistritöö. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti keele osakonnas.
- Leech, Geoffrey N. 1966.** *English in Advertising. A Linguistic Study of Advertising in Great Britain*. London: Longmans.
- MacRury, Iain 2009.** *Advertising*. London and New York: Routledge.
- Myers, Greg 1994.** *Words in Ads*. London: Arnold.
- Perloff, Richard M. 2003.** *The Dynamics of Persuasion. Communication and Attitudes in the 21th Century*. London: Lawrence Erlbaum Associates.
- Põhjala, Priit 2010.** Kahest vastandlikust sõnade grupist reklaamileksikas (eesti reklaamide näitel). – *Acta Semiotica Estica* VII, 204–220.
- Simpson, Paul 2001.** 'Reason' and 'tickle' as pragmatic constructs in the discourse of advertising.. – *Journal of Pragmatics*. Vol. 33. Amsterdam: Elsevier, 589–607; <http://ehis.ebscohost.com.ezproxy.utlib.ee/eds/detail?sid=86004a6d-9929-478d-a192-2313919cd7b2%40sessionmgr12&vid=5&hid=23> (09.04.2012). [http://dx.doi.org/10.1016/S0378-2166\(00\)00004-7](http://dx.doi.org/10.1016/S0378-2166(00)00004-7).
- Stiff, James B., Paul A. Mongeau 2003.** *Persuasive Communication*. Second edition. London and New York: The Guilford Press.
- The Language 2008** = *The Language of Advertising. Major Themes in English Studies*. Volume I. Ed. Guy Cook. London and New York: Routledge.
- Trehan, Mukesh, Ranju Trehan 2010.** *Advertising and Sales Management (for BBA - 1)*. India: V.K. Enterprises; [http://books.google.ee/books?id=kPbT6sE8MbsC&printsec=frontcover&dq=Advertising+and+sales+management+\(for+BBA+-+1\)&hl=et&sa=X&ei=PLWzT5aeIoXP4Q](http://books.google.ee/books?id=kPbT6sE8MbsC&printsec=frontcover&dq=Advertising+and+sales+management+(for+BBA+-+1)&hl=et&sa=X&ei=PLWzT5aeIoXP4Q)

Tmium-CQ&ved=0CDsQ6AEwAA#v=onepage&q=Advertising%20and%20sales%20management%20(for%20BBA%20-%201)&f=false (15.04.2012).

- Tutin, Agnès 2010.** Evaluative adjectives in academic writing in the humanities and social sciences. – Constructing Interpersonality: Multiple Perspectives on Written Academic Genres. Ed. Rosa Lores-Sanz, Pilar Mur-Duenas Enrique Lafuente-Millan. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing; <http://w3.u-grenoble3.fr/lidilem/labo/file/ChapterEleven.pdf> (26.03.2012).
- Vadi, Ene 2002.** Reklaamide väärtusdiskursused. – Tekstid ja taustad. Artikleid tekstianalüüsist. Toim. Reet Kasik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppekooli toimetised 23.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 157–172.
- Vintean, Adriana 2010.** Aspects of language and meaning as used in advertising. – Revista Academiei Forțelor Terestre. Vol. 15. Romania: „Nicolae Bălcescu” Land Forces Academy, 370–375; <http://ehis.ebscohost.com.ezproxy.utlib.ee/eds/detail?vid=3&hid=23&sid=87130ad5-5d89-4b99-a4f8-72260b9184df%40sessionmgr14&bdata=JnNpdGU9ZWRzLWxpdmU%3d#db=a9h&AN=54312765> (12.02.2012).
- Wiebe, Janyce M. 2000.** Learning Subjective Adjectives from Corpora. Department of Computer Science. Las Cruces: New Mexico State University; <http://www.cs.columbia.edu/~vh/courses/LexicalSemantics/Orientation/wiebe-aaai2000.pdf> (26.03.2012).
- Williamson, Judith 2000.** Decoding Advertisements: Ideology and Meaning in Advertising. London; New York: Boyars.

Persuasive techniques of using adjectives in advertising language

Laivi Laanemets

The purpose of this article is to study methods of influencing in persuasive communication. The article focuses mainly on advertisements that are clearly designed to persuade their recipient. The study identifies the ways of persuasion that are used in Estonian advertisements. Linguistically, the main focus is on adjectives as they play an important role in advertisements. Their function is to give an advertised product or service an attractive description.

Some advertisements primarily provide information in an attempt to influence people's attitudes towards an advertised product or service. These advertisements explain what the product does and describe its features. They can describe, for instance, its colour, size, material, shape, etc. These features describe the product as it is and do not add subjective evaluation.

Nevertheless, advertisements often appeal to the affective or emotional component of people's attitudes. Appealing to emotions is often the best way to influence beliefs and behaviour. Many advertisements appeal to positive values and attach them to the product. Such values may be, for instance, positive physical features of the product, nature and environment, positive features of humans, traditions, modernity, sense of security and confidence, patriotism, uniqueness, etc.

The study also showed that in advertisements it is quite common to influence consumers by appealing to the authority of the advertiser, and, therefore, its experience and professionalism are often mentioned. Moreover, in order to enhance authority in advertisements, one can use terminological adjectives and adjectives referring to widespread use of the advertised product.

Advertisers wish to sell their product or service by using both informative and emotional adjectives that influence consumers.

Keywords: persuasive communication, advertising, linguistic influence, adjectives

Laivi Laanemets
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2
51014 Tartu
laivi.laanemets@mail.ee

LOODUSTEADUSTE ÕPIKUTE KEELEST

KERSTI LEPAJÕE,
KÄRT TALSI, LIISA TEPP

Annotatsioon. 2011. aastal tellis Haridus- ja Teadusministeerium Tartu Ülikoolilt loodusainete õpikute keelekasutuse hindamise. Töö eesmärk oli selgitada, kuidas mõjutab õpiku keelekasutus teksti loetavust ja arusaadavust. Artiklis lähtutakse Michael A. K. Halliday teksti metafunktsioonide määratlusest. Õpikutekstide kvalitatiivse analüüsi tulemusena võib tõdeda, et õpikutekstid on staatilised, inimtegelased on neist taandatud, teksti osalisteks on ained või abstraktsed mõisted. Väljenduslaadilt on õpikutekst neutraalne, kuid koormatud suure hulga terminitega. Interpersonaalsuse analüüs näitab, et õpiku autor kirjutab teadja positsioonilt, lugejale on jäetud passiivse vastuvõtja roll. Tekstisidususvahendeid on enamasti eesmärgipäraselt kasutatud, üksikuid kõrvalekaldeid esineb uue ja vana info esitamises. Kvantitatiivse analüüsiga selgitatakse, et uute terminite hulk on õpikutekstis suur, pealegi ei esitata termineid piisava sagedusega, et need kinnistuksid. Lause pikkuse ja pikkade sõnade osakaalu põhjal saab järeldada, et loodusteaduste õpikute keel on keeruline, selle põhjuseks on erialaspetsiifiliste terminite suur osakaal tekstis ja nende vähenenud korduvus. Kohati ei soosi arusaadavust vildakad viitesuhted ning vana ja uue info esitamise loogika eiramine. **Võtmesõnad:** õpikuteksti loetavus, teksti tähistusfunktsioon, interpersonaalsus, tekstuaalne funktsioon, terminid, pikad sõnad, lause pikkus, teksti keerukus, eesti keel

2011. aastal tellis Haridus- ja Teadusministeerium Tartu Ülikoolilt loodusainete õpikute keelekasutuse hindamise. Õpikukeele uurimine on vastavuses „Eesti keele arengukava 2011–2017” (EKAK) tegevustega, kus keelearendustööle üldhariduskoolis pööratakse suurt tähelepanu. Emakeele Selts vahendas uurimisülesannet ning see jaotus Tartu Ülikooli ja Tallinna Ülikooli vahel. Tartu Ülikooli vastutusvaldkonnaks oli Koolibri kirjastuse loodusteaduste õpikute keelekasutuse hindamine. Uurimisülesande raames valmis 2012. aasta kevadel kaks magistritööd: Kärt Talsi „Keemia-õpiku loetavuse analüüs” ja Liisa Tepi „Erinevate hindamismeetodite

rakendamine õpiku analüüsis”. Magistritööde põhitähelepanu keskendus loodusteaduste õpikute keelekasutusele, teksti loetavusele ja keerukusele. Põhiline uurimisküsimus oli, kas õpikutes kasutatav keel on piisavalt eakohane ja sobiva keerukusastmega edastamaks aine sisu või raskendab keerukas keelekasutus, sh terminikasutus, õpikutekstist arusaamist.

1. Õpik õppevarana ja õpikute uurimine

Traditsiooniliselt on mõistatud õpikut kui vahendit, mille abil üks või teine aine omandatakse kas õpetaja toel või iseseisvalt õppides. Viimast arvestades on oluline, et õpik oleks kirjutatud õpilasele arusaadavalt. Õpik peab toetuma käibivale õppekavale ja peale sisu andma edasi ka õppekavas kehtestatud pädevusi. Teisalt on õpik alati tekst, st õpik on kirjutatud keel, millel on lineaarne edenemine ja sõltumatus ajast või ruumist. Kui ka õpik tehnoloogiliste vahendite arenedes oma vormi muudab, jääb see siiski tekstiks. On ilmne, et tekstide najal omandatakse keel kogu selle keerukuses ja funktsioonide paljususes. Ka õpikutekstil on oluline tähendus keeleoskuse kujunemisel: erialasõnavara ja teadusliku keelekasutusega tutvuvad õpilased eelkõige õpikutekstide kaudu. Just teaduslikku keelekasutust on põhjust rõhutada, sest teaduse aluseid ja intellektuaalsfääri tekstidest arusaamist pole võimalik omandada asjakohast keelekasutust tundmata.

Õpiku-uuringutega on põhjalikult tegelnud Tartu Ülikooli professor Jaan Mikk, kelle järgi peaks õpik täitma järgmisi ülesandeid: innustama õppima, andma teavet, süstematiseerima teadmisi, suunama ja juhendama, õpetama õppimisstrateegiaid, võimaldama enesehindamist, võimaldama diferentseeritud õpet ja kujundama väärtushinnanguid. Õpiku kvaliteedi hindamiseks on J. Mikk soovitanud analüüsida õpiku sisu, loetavust, ülesehitust, ülesandeid, illustratsioone, enesehindamiseks mõeldud küsimusi, probleeme ja kontrollülesandeid. (Mikk 2000: 20–22)

Siinse artikli huvikeskmeks on õpikuteksti loetavus. Eeldatavasti peaks õpikuteksti olema kerge lugeda, see peaks olema eakohane ja arusaadav. Liiga keerukas tekst võib tekitada võõrandumist ja huvi vähenemist õppeaine vastu. Michael A. K. Halliday leiab, et võõrandumises pole süüdi mitte kitsalt õpikute keelekasutus, vaid laiemalt kogu teaduse keel, mis on inimestest kaugenenud ja võõraks muutunud. Koolis kasutatakse palju õpilasepäraseks kohandatud teaduskeelt (Halliday 2007 (1993): 199–200). Kuigi õpikutekstid on teadustekstidega võrreldes lihtsustatud, võib

loodusteaduste õpikutes siiski sageli kohata liiga keerulisi tekste. Sellisest tekstist on raske kätte saada teavet, see omakorda pärsib aga õpiedukust. Ka viimastel aastatel ilmnenud vähenenud huvi loodusteaduste õppimise vastu (Holbrook, Rannikmäe 2007: 1348) võib olla seotud õpikute liiga keerulise keelekasutusega.

Krista Kerge on juhtinud tähelepanu sellele, et gümnaasiumiastmes tuleks tegelda muude tekstide kõrval ka keerukate teadustekstidega, et valmistada õpilasi ette eluks ja kokkupuuteks eri raskusastme tekstidega (Kerge 2003: 42). See väide peegeldab viimastel aastatel järjest enam levima hakanud arusaama, et eesti keelt ei õpita ainult eesti keele tundides, vaid seda tehakse ka teiste ainete tundides. Üks võimalus õpetada õpilasi paremini teadustekstidega toime tulema oleks see, kui õppetöös rohkem kasutataks kohandatud teadustekste (ingl *adopted primary literature* ehk APL). Võrreldes teadusartiklitega on selliste tekstide sõnastust lihtsustatud, ometi järgivad kohandatud tekstid teadusartikli ülesehitust. Õpikutekstidega võrreldes on sellistel tekstidel see eelis, et erinevalt õpikust, kus materjal esitatakse lihtsalt faktidena, võimaldavad kohandatud tekstid jälgida arutluskäiku, poolt- ja vastuargumente jms. Iisraeli autorid Ayelet Baram-Tsabari ja Anat Yarden (2005) on näidanud, et kohandatud teadustekstid aitavad õpilastes juurutada teaduslikku mõtteviisi. Õpikutekstid kujundavad Ayelet Baram-Tsabari ja Anat Yardeni väitel harjumust pinnapealselt lugeda.

Riiklikus õppekavas on suurt tähelepanu pööratud loodusteaduste ja tehnoloogilise kirjaoskuse kujundamisele, kuid see tähendab kirjaoskust ülekantud, mitte lingvistilises tähenduses. Tekstidega tegelemisele viitab õppekavas olev nõue suunata õpilasi kasutama mitmesuguseid teabeallikaid, sealhulgas interneti, ja õpetada teabeallikate usaldusväärsust kriitiliselt hindama. Eeldatakse ka loodusteaduste keele korrektse kasutamise arendamist (Õppekava 2011: 25). Ainekavad on üsna üldsõnalised ja neist pole võimalik välja lugeda, kui põhjalikult üht või teist valdkonda peaks käsitlema. Õpilane peaks omandama süsteemse ülevaate loodusteaduste põhimõistetest (samas: 25), ent millistest ja kui paljudest, seda ei täpsustata. See omakorda tingib olukorra, kus õpikute autoritel on üsna vaba voli valida, kui palju ja milliseid mõisteid õpikutes esitada ja millist terminoloogiat selleks kasutada.

Arusaamad õpikukeelest ja nende muutumine on seotud asjakohase valdkonna uuringutega. Eesti on selles mõttes üsna heas seisus, sest vii-

mastel aastakümnetel on seesuguse temaatikaga süsteemselt tegeldud. Üks teenekamaid õpiku-uurijaid-teoreetikuid on professor Jaan Mikk, kelle „Teksti mõistmine” (1980) ja „Didaktika küsimusi: loengukonspekt üliõpilastele” (1991) on teed rajava tähtsusega. Peale selle on J. Mikk avaldanud hulganisti artikleid (nt Mikk 1995, 2003), kutsudes neis üles autoreid kirjutama loetavamaid ja õpilastele arusaadavamaid elulähedasi õpikuid. J. Mikk on aidanud välja töötada ka eestikeelsete õpikute keerukuse analüüsi programmi (Asser jt 2004). Selle programmiga uuriti põhikooli eesti keele kui võõrkeele õpikuid. Õpikukeele poolelt jäävad J. Miku töödest kõlama järgmised soovitusel: õpiku laused olgu lühikesed, abstraktseid ja tundmatuid sõnu kasutatagu võimalikult vähe, omandamiseks mõeldud sõnu ja termineid korratagu piisavalt sageli. J. Mikk nendib ise, et Eestis on aja jooksul jõutud nii kaugele, et õpikulaused on enamasti piisavalt lühikesed, vahel liigagi. Seevastu õpikute elulähedasemaks muutmine, nende abstraktsuse vähendamine pole õnnestunud. (Mikk 2003)

Põhjalikult on õpiaja sõltuvust matemaatika, füüsika ja astronoomia õppeteksti omadustest uurinud Hasso Kukemelk. Teksti iseloomustavate tunnustena on ta vaadelnud selle huvitavust, erialaste mõistete ja terminite hulka ning nende vaheliste seoste arvu, nimisõnade protsenti, kirjavahe-märkide arvu, valemite arvu, keskmist sõnapikkust, pikkade nimisõnade osatähtsust ja tekstis esinevate nimisõnade abstraktsust (Kukemelk 1990a, 1990b). Selle alusel töötas ta välja valemi, millega saab mõõta õpiaja sõltuvust teksti raskusastmest. Kukemelgi valemi rakendamise teeb keerukaks suur töömaht, keeruliste mõistegraafide ja punktjoonskeemide koostamine.

Tervikõpikute keele uurimisel on edukalt kasutatud veidi lihtsamaid võtteid, mis pole nii töömahukad. Helin Puksand (2004, 2005) on vaadelnud näiteks terminite korduvust õpikus ja kasutanud Rootsist pärit loetavusindeksit LIX, mis kombineerib pikkade sõnade esinemissagedust ja lausete pikkust. Sel viisil uuris ta 11 põhikooliõpikut. Kokkuvõtva ülevaateartikli õpikute keele uurimisest Tallinna Ülikoolis on kirjutanud Helin Puksand ja Krista Kerge (2011). Tallinna Ülikoolis tehtud uuringutes on mõõdetud tekstide raskusastet loetavusindeksiga LIX, formaalsuse astet, nominaalsust, terminikasutust, leksikaalset tihedust ning analüüsitud õpilaste sõnavara rikkust. Autorid näitavad, et õpiteksti raskus on kõigi nende parameetritega seotud, kuid on seejuures suhteliselt sõltumatu ja seotud lugemistehnikaga. Nominaalsus ja leksikaalne tihedus moodustavad selguse ja arusaadavuse faktori, millega seostub väljendustäpsust näitav

formaalsus. Autorid nimetavad, et kohati on uuritud õpikutekstid keerukamad täiskasvanutekstidest. Teksti raskusfaktorite mõju aitab kahandada aja- ja eakohane õpikute kujundus. (Puksand, Kerge 2011)

2. Uurimismeetod ja -materjal

Siinse artikli uurimismeetodiks on lingvistiline tekstianalüüs. Töös lähtutakse M. A. K. Halliday (2004: 29–31) süsteemfunktsionaalse grammatika metafunktsioonide esitusest. Halliday nimetab metafunktsioonidena tähistusfunktsiooni, interpersonaalset ehk suhtlusfunktsiooni ja tekstuaalset funktsiooni. Tähistusfunktsioon loob pildi maailmast ja kogemustest, interpersonaalne funktsioon kujundab ja säilitab sotsiaalseid suhteid. Lingvistilises tekstianalüüsis pööratakse tähelepanu aga tekstuaalsele funktsioonile, mis konstrueerib teksti mõttekaks tervikuks. Täpsemalt uuritakse selle juures järgmisi nähtusi: teksti liiki ja registrit kujundavaid keelevahendeid, infostruktuuri, tekstisidusust ehk kohesiooni ja teksti intertekstuaalsust.

Siinses artiklis analüüsitav materjal pärineb Mati Karelsoni ja Aarne Tõldsepa õpikust „Keemia. Üldine ja anorgaaniline keemia gümnaasiumile” (2011) ja Liisa-Kai Pihlaku ja Andres Tõnissoni õpikust „Geograafia põhikoolile: Eesti ja Euroopa” (2005).

Keemiaõpik jaguneb viieks suuremaks teemaplokiks: 1) sissejuhatust üldisesse ja anorgaanilisse keemiasse; 2) aine ehitus; 3) keemilised reaktsioonid; 4) metallide keemia; 5) mittemetallide keemia. Teemaplokid jaotuvad omakorda peatükkideks, mõni peatükk ka alapeatükkideks. Peatükid ja alapeatükid koosnevad suurelt jaolt kohustuslikust tekstist, mille kõrval on ka mittekohustuslikku teksti lisalugemiseks. Kuna peatükid on väga erineva pikkusega (1–7 lk), siis võib arvata, et nende koostamisel on lähtunud pigem õppeaine struktuurist, mitte aga õppetunniks sobivast ainemahust. Tekstis leidub esiletõstetud osi: *Mis sa arvad?*, *Ära unusta!*, *Mõtle, otsusta, lahenda!*. Ülesanded asuvad suuremate plokkidena osade lõpus. Põhimaterjalile lisandub 12 lehekülge mõistete selgitusi, aine-register, nimeregister ja keemiatabelid. Kokku on õpikus 265 lehekülge.

Geograafiaõpik koosneb neljast teemaplokkist: 1) Eesti loodusgeograafia; 2) Eesti rahvastikugeograafia; 3) Eesti majandusgeograafia; 4) Euroopa geograafia. Iga teemaplokk koosneb peatükkidest ja alapeatükkidest ning iga peatüki lõpus on kokkuvõte. Erandiks on vaid 1. peatükk „Eesti loodus-

geograafia”, kus peatüki mahukuse tõttu on kaks kokkuvõtet. Kokkuvõtte hõlmab tähtsamaid fakte (*Kordamine*), enesekontrolliharjutusi (*Kontrolli ennast, kas sa tead!*), kaardi kasutamise harjutamist (*Näita kaardil!*) ja sõnavaraharjutusi (*Tuleta meelde oskussõnade tähendusi!*). Peatükkides esitatud tekstide juurde kuuluvad ka lisalugemine, illustreeriv materjal, ülesanded, eraldi on märgitud tähtsamad terminid. Õpiku juurde kuulub oskussõnastik ja ülevaatlilik tabel geoloogilise ajaarvamise kohta. Kokku on õpikus 199 lehekülge.

3. Tähistusfunktsioon

Tähistusfunktsiooni vaadeldakse põhiliselt Karelsoni ja Tõldsepa keemiaõpiku najal. Kõrvutavaid näiteid tuuakse Pihlaku ja Tõnissoni geograafiaõpikust. Analüüsitavad keemiaõpiku peatükid on „Metallilised elemendid keemiliste elementide perioodilisustabelis” (Karelson, Tõldsepp 2011: 126–128), „Metallid looduses” (samas: 128–131) ja „Metallide tootmine” (samas: 131–136). Nendes peatükkides esineb palju ainesõnu. Teksti osalistena kerkivad esile keemilised elemendid ja nende rühmad ning abstraktsed mõisted: *metallilised elemendid, B-rühmade elemendid, lihtained, 5f-elemendid, raud, koobalt, mineraalid, protsessid, redutseerimine, materjal*. Võimalikud inimosalisused on tekstist taandatud. Enamasti on see saavutatud nii, et lause grammatiliseks aluseks on tehtud ainesõna või abstraktne mõiste: *siirde- ehk üleminekumetallid moodustavad omamoodi sujuva ja aeglase ülemineku perioodilisustabelis aktiivsetelt metallidelt mittemetallidele*. Teise võimalusena on kasutatud umbisikulist tegumoodi ja üldisikut, kusjuures selliste lausete hulgas tõuseb esile kaks rühma, mida iseloomustavad

- 1) nimetamine: *kõiki I A-rühma metalle nimetatakse leelismetallideks; aluspõhi on pinnakatte alla mattunud (vahel ka maapinnal avanenud) kivimid;*
- 2) aktiivsed protsessid, mis on võimalikud ainult inimese osalusel, kuid inimosalust ei näidata: *vajaliku temperatuuri saavutamiseks pumbatakse kõrgahju alt veel ka eelsoojendatud õhku; täna hinnatakse Eesti pärandkoosluse pindalaks 75 000 ha, mis on umbes 20 korda vähem kui sajand tagasi.*

Niiviisi on saavutatud tekst, milles lugeja tähelepanu keskendub eelkõige nähtustele ja asjadele kui millelegi staatilisele ja igikestvale. Staatilisuse

taotlus on tavaline ka teadustekstide puhul ja üks võimalus seda saavutada on muuta pöördeline tegusõnavorm käändeliseks. Sel viisil saadud nominalisatsioone leidub ka analüüsitavates tekstides küllaga: *maakide ettevalmistamine metallide redutseerimiseks; raua redutseerumine toimub kõrgahjus; soo arenemine algab madalsooga*. Teine võimalus staatilisust rõhutada on see, kui ajavormidest kasutatakse ainult kindla kõneviisi olevikku. Nii näiteks on keemiaõpiku peatüki „Metallide tootmine” alguses (Karelson, Töldsepp 2011: 131–135) kasutatud järjekindlalt oleviku ajavorme (nii isikulises kui ka umbisikulises tegumoes, kuid alati kindlas kõneviisis). Nende ajavormide abil on kirjeldatud metallurgilisi protsesse, üksikjuhul kõrgahju tööd, kui midagi üldkehtivat. Kõrgahju esitatakse selles tekstis kui nähtust, mis on alati olemas olnud, ei kao kunagi ja töötab igas olukorras ühtemoodi.

Tähenduste loomine ülalkirjeldatud moel on suhtlusfunktsiooni ja žanritavade teenistuses. Kui asjade ja nähtuste esiplaanile seadmine lähendab õpikut teadustekstile, siis oleviku ajavormide abil kõigutamatute tõdede esitamist on Anat Yarden pidanud just õpikule iseloomulikuks. Yarden (2009: 308) näitab, et õpikut kui ekspositoorset ehk eritlevat teksti iseloomustab see, et väiteid esitatakse kindlate tõdedena ja pakutavaid tõdesid ei toetata tõenditega. Seevastu pigem argumenteerivasse tekstitüüpi kuuluvates teadusartiklites esitatakse väiteid ebakindlana ja toetatakse tõendusmaterjaliga. Niisiis võib tüüpilise teadusartikli ja õpiku erinevuse sõnastada nii, et esimeses peetakse vaidlust teaduse loomulikuks osaks ja lugejalt eeldatakse kahtlemist, teises aga konstrueeritakse lugeja roll nii, et ta oleks lihtsalt vastuvõtja, kes ei sea esitatavaid väiteid kahtluse alla. Siinses artiklis analüüsitava materjali põhjal on teksti ajavormide ja kõneviisi valik valdavalt just viimati mainitud lugejarolli teenistuses.

Enamasti on analüüsitavate õpikute tekstis püütud väljenduda neutraalselt, mis on iseloomulik teadustekstile. Omadussõnu on vähe ning enamasti on need objektiivsed ja tehnilised: *söövitav toime, leeliselised omadused, happelised huumusained, lahustuvad ühendid*. Aeg-ajalt on tekstis siiski ka hinnangulisi väljendeid: *metallide tootmise keskseimaks protsessiks on kahtlemata metalli redutseerimine lihtaineks rikastatud ja ettevalmistatud ühendist; Eesti kõige viljakamad – leostunud ja leetjad mullad – on levinud Pandivere kõrgustikul*. Selles võib näha katset õpiku muidu neutraalset stiili veidi elavdada ja emotsionaalsemaks muuta, et

lugeja tähelepanu enam kõita. Kokkuvõttes on modaalsust aga nii vähe, et see võib mõjuda ka kõrvalekaldena teksti üldisest stiilist.

Protsessid, mida analüüsitavas tekstis kirjeldatakse, on suures osas eksistentsiaalsed (*esineb, see kujutab endast, jäädes tekkinud malmi koostisse, leidub*), palju kasutatakse *olema*-tegusõna. Rohkesti esineb ka mõistetevahelisi suhteid märkivaid verbe (*koosneb, kuulub, moodustavad*). Suur osa kujutatavatest protsessidest on seega passiivsed ja staatilised, mis on iseloomulik kirjeldavale ja eritlevale tekstitüübile. Eelkõige on verbide valik tingitud tavast ja teemast. Kuna teemaks on elutud objektid ja abstraktsed nähtused, mida tarbetekstides on seni olnud tavaks kujutada passiivses rollis, siis on sellise valiku teinud ka õpikute autorid.

Mentaalsetest protsessidest on ülekaalus nimetamine (*nimetatakse*), veidi esineb ka klassifitseerimisele viitavaid verbe (*on võetud aluseks, käsitletakse, loetakse*). Nimetamist ei esine peatükkides ühtlaselt. Sagedasem on nimetamine seal, kus tutvustatakse valdkonna terminoloogiat. Näiteks keemiaõpiku peatüki „Metallilised elemendid keemiliste elementide perioodilisustabelis” põhitekstis esineb nimetamist 17 korda (grammatilisi lauseid on selles tekstilõigus 41). Niisiis on selle peatüki keskne eesmärk terminisüsteemi esitamine, et viia õpilane kurssi teadusala oskusekelega. Sellise teksti struktuur on küllaltki lihtne, ent katkendlik. Tekib hulk kahe- ja kolmeliikmelisi mõisteahelaid: 1) nähtust A nimetatakse terminiga B või 2) nähtust A nimetatakse terminiga B, kusjuures nimetuse alus on C. Sellist ahelat on üksikuna küllaltki lihtne mõista, ent kuhjades teevad need teksti üksluiseks ja koormavad seda oskussõnadega, mille tagajärjel halveneb loetavus.

4. Interpersonaalne funktsioon

Õpikute analüüsi alusel võib tõdeda, et lugejale on konstrueeritud sellise vastuvõtja roll, kes ei esita küsimusi. See kehtib õpikute põhiteksti kohta. Kui aga vaadelda teksti osi eraldi, siis määrab interpersonaalsed suhted tekstilõigu tüüp. Keemiaõpikus kasutatakse ainsuse teises pöördes küsimust peatüki alguses (*Mis sa arvad?*), geograafiaõpikus peatüki lõpus (*Kontrolli ennast, kas sa tead!, Näita kaardil!, Tuleta meelde oskussõnade tähendusi!, Jäta meelde!*). Peatükkide sisu on kas ainsuse kolmandas pöördes või umbisikuline, mõnes üksikus kohas on kasutatud ka mitmuse esimest pööret, aga pea alati on põhitekst kindlas kõneviisis. Modaalsust

esineb vähe ja see on pigem juhuslik kui järjekindel. Kirjutaja on kujundanud endale seega teadja rolli, kuid püüab tekstis endale mitte viidata, jääda neutraalseks, mitte asuda õpetama või veenma. Hinnangutest on autorid enamasti hoidunud ja peitväiteid pole kasutanud. Sel viisil esitatud infole oleks põhimõtteliselt küll võimalik vastu vaielda, ent neutraalne ja umbisikuline esitus ei ajenda lugejat seda tegema. Niisugustest valikutest peegeldub kõige enam soov näidata käsitletavat materjali üldkehtiva tõena, mida pole vastavas teadusharus kombeks kahtluse alla seada ja mille lugeja peaks pikemalt arutlemata teadmiseks võtma. Endale teadja rolli võttes teevad autorid lugejast passiivse osalise, peatüki alguse sissejuhatavate küsimustega püütakse seda suhet siiski pisut leevendada. Selline võte, kus autor kui teadja positsioonil olev kirjutaja jätab lugeja passiivsesse rolli, on omane õpikule kui tekstiliigile üldisemalt, seega ei ole Karelsoni, Tõldsepa keemia- ega ka Pihlaku ja Tõnissoni geograafiaõpik ses mõttes mingi erand.

5. Tekstuaalne funktsioon

5.1. Infostruktuur

Lause info- ehk teatestruktuur väljendub selles, kuidas on esitatud lugejale uut ja vana infot ning kuidas on olulist infot rõhutatud. Infostruktuuri kirjeldamiseks kasutatakse siinses artiklis termineid *teema* ja *reema*. Teema on see osa lausest, mille kohta midagi öeldakse, reema aga ülejäänud lauseosa ehk see, mida öeldakse (EKG 1993: 192–193). Kuna kirjalikes tekstides on enamasti teema lauses esimesel kohal ja reema viimasel, siis on ka õpikutekstis mõistlik sellisest teema-reema paigutusest kinni pidada. Muidu võib lugeja lauset valesti tõlgendada ja pidada oluliseks lauseosa, mida kirjutaja tegelikult rõhutada ei tahtnud.

Teksti loetavuse seisukohalt on lause teatestruktuur väga oluline. Näiteks kui kahe lause lõppu on paigutatud üks ja sama reema, siis peab lugeja hakkama lauseid üle lugema, et neid uuesti tõlgendada ja leida üles tegelik uus info.

- (1) Sõltuvalt aatomi ehitusest ning sellest tulenevatest liht- ja liitainete omadustest kasutatakse erinevate metallide rühmade puhul veel ka erinevaid üldnimetusi:
 - kõiki I A-rühma metalle nimetatakse **leelismetallideks**,

- II A-rühma metalle alates kaltsiumist nimetatakse **leelismuldmetallideks**,
 - kõiki B-rühmade metalle nimetatakse **siirde- ehk üleminekumetallideks**,
 - 6. perioodi III B-rühma metalle (58–71), millele vastab nende aatomites 4f-orbitaalide täitumine elektronidega, nimetatakse **lantanoidideks**,
 - 7. perioodi III B-rühma metalle (90–103), millele vastab nende aatomites 5f-orbitaalide täitumine elektronidega, nimetatakse **aktinoidideks**.
- (2) I A-rühma metalle nimetatakse leelismetallideks, sest kõik nende hüdroksiidid (LiOH, NaOH jt) on tugevad leelised: nad lahustuvad hästi vees ja on söövitava toimega.
 - (3) Leelised tekivad juba nende metallide reageerimisel veega.
 - (4) II A-rühma kaltsiumi-alarühma metallide üldnimetus leelismuldmetallid viitab samuti nende hüdroksiidide leeliselistele omadustele.
 - (5) Siin aga on silmas peetud nende oksiidide omadust moodustada veega leeliseid.

(kõik näited Karelson, Töldsepp 2011: 127)

Esialgu on infostruktuur põhjendatud. Esimeses lauses on rõhk sõnal *üldnimetusi*, mida järgnevas täpploetus hakataksegi eritlema. Loetelupunktide sees omakorda on rõhk uutel terminitel, mis on esile tõstetud nii lause teatestruktuuri kui ka poolpaksu kirjaga. Esimene ebakõla tekib aga kõrvallausetes *millele vastab nende aatomites 4f-orbitaalide täitumine elektronidega* ja *millele vastab nende aatomites 5f-orbitaalide täitumine elektronidega*. Kuna ainus erinevus on siin *4f-orbitaalide* ja *5f-orbitaalide* vahel, siis peaksid just need sõnad kui eristavad elemendid olema kõrvallauses tähtsaimal kohal, st viimased. Analüüsitava näites on nad eespool. Järgmiseks hakatakse loetelu punkte lahti kirjutama. Teise lause teema on *A-rühma metalle* ja reema *tugevad leelised*, seejärel eelnend väidet põhjendatakse. Kolmanda lause teemaks on võetud eelmise lause reema (*leelised*), mis on väga levinud võte ja teemaarenduse seisukohalt igati loogiline. Kolmanda lause sees kinnitavad sõnad *nende metallide* veel kord sidet eelmise lausega, viidates teise lause sõnale *leelismetallid* ja olles seega samuti vana info. Piir kolmanda lause teema ja reema vahel läheb seega vahetult enne sõna *veega*, mis asub rõhulisel kohal. Neljas lause jutustab ümber teise loetelupunkti, ka siin on teema-reema järgnevusega kõik korras. Viendas lauses tekib aga segadus. Nimelt on siin viimasel

kohal sõna *leeliseid*, mis tõlgendatakse esialgu reemaks. Kuna tegu on eritleva tekstiga, siis saab lugeja aru, et viimase sõnaga peabki olema edasi antud eristav tunnus. Et vaadata, mis oli eelmise kirjeldatud rühma (leelismetallide) eristav tunnus, pöördub lugeja tagasi lõigu algusesse ja leiab teisest lausest, et seal on reema positsioonis samuti *leelised*. Erinevus peab olema seega kuskil mujal. Kui lugeja veel ei loobu, siis ta pöördub ehk tagasi viienda lause juurde ja leiab eelviimaselt positsioonilt sõna *veega*. Eelnenud lauseid uuesti üle lugedes märkab ta, et ka vesi ei saa olla eristav tunnus, sest veega reageerimisest on räägitud ka kaheksandas lauses. Kui seegi tunnus on välistatud, siis leiab lugeja pika otsimise peale, et rühmi saab eristada selle põhjal, kas veega reageerivad puhtad metallid või hoopis metallioksiidid. See kirjeldus võib olla ainus tee, kuidas tekstilõigust õige mõte üles leida. Tõenäoliselt kaob problemaatilise viienda lause juures lugejal aga mõttekäik käest.

Teksti autoril on selliseid teema-reema vastuolusid raske märgata, sest tema jaoks on kogu materjal väga põhjalikult tuttav ja seega ühtviisi vana info. Õpilane loeb aga teksti esimest korda ja käsitletav aines on tema jaoks võõras. Tarbeteksti puhul pole mingit põhjust eeldada, et oluline info võiks olla esitatud ootamatus kohas, niisiis võib tavapärasest teema-reema struktuurist hälbimine teksti mõistetavust väga tugevalt häirida.

Sellise lause infostruktuuri saab üsna lihtsate vahenditega parandada. Üks võimalus on tõsta rõhutatav fraas (*metallide oksiidid*) reema positsiooni.

Siin on aga silmas peetud nende oksiidide omadust moodustada veega leeliseid.

→ Siin on aga silmas peetud asjaolu, et leelised moodustuvad siis, kui veega reageerivad nende metallide oksiidid.

Enamasti ei tekita infostruktuuri vastuolud nii suurt segadust, kuid pidurdavad siiski lugemist. Näiteks järgmise tekstikatke teemaarendus oleks märksa sujuvam, kui tekstist jätta välja teine lause.

- (6) Maakide ettevalmistamise hulka kuuluvad sellised protsessid nagu maagi peenestamine ja kuivatamine ning lisandite eemaldamine. Metallimaakides olevaid lisandeid nimetatakse **aheraineks**. Kõik need protsessid üheskoos kannavad üldnimetust – maakide rikastamine. (Karelson, Töldsepp 2011: 132)

Tekstikatkes on küll teemaarendus esimeselt lauselt teisele loogiline, ent teise ja kolmanda lause vahel tekib mõtteauk, sest kolmanda lause teema *kõik need protsessid* algab kokkuvõtva sõnaga, mis oleks loogiline seostada vahetult eelneva lausega, ent mis sisult viitab hoopis üle-eelmisele lausele.

Eelneva põhjal võib tõdeda, et infostruktuuri korrastamine õpiku tekstides parandaks loetavust ja aitaks õpilastel õppeainest väiksema vaevaga aru saada.

5.2. Teksti sidusus ehk kohesioon

Sidusus ehk kohesioon on teksti leksikaal-grammatiliste seoste võrgustik, mis on keeleliselt vormistatud ehk sõnaliselt eksplitseeritud. Kohesioon esineb kõikjal, kus teksti ühe elemendi tõlgendamine sõltub sama teksti teise elemendi tõlgendamisest. Olulisemad kohesioonivahendid on kordus, asendus (pronoomenid, sünonüümid) ja ellips, aga ka sõnade semantilistel suhetel ja ühisesse tähendusvälja kuulumisel põhinevad seostamisviisid (antonüümia, hüponüümia, osa ja terviku suhted jms). Ühise tähendusvälja äratundmine ja piiritlemine põhineb suuresti teksti kirjutaja ja lugeja ühisel pragmaatilistel teadmistel (Halliday, Hasan 1976: 285–287, 298–300, 324–327).

Põhiline vahend viitesuhete loomiseks õpikutekstis on asendussõnad. Neid kasutatakse mõõdukalt ja enamasti on selge, millele viidatakse.

- (7) Looduses leidub metalle nii lihtainetena kui ka väga erinevate liitainete koostises. Kõiki neid käsitletakse üldjuhul mineraalidena. (Karelson, Tõldsepp 2011: 128)
- (8) Germaaniumi leidub looduses küll suhteliselt palju – rohkem kui kõiki väärismetalle kokku –, ent temagi esineb looduses väga hajutatult. See on ka üks peamisi põhjusi, miks germaanium avastati väärismetallidega võrreldes suhteliselt hilja, aastal 1886. (Karelson, Tõldsepp 2011: 129)

Teisalt võib leida ka näiteid selle kohta, kuidas viitesuhted ei aita teksti tervikuks siduda. Metallide tootmist käsitlevas peatükis alustatakse tootmisprotsesside kirjeldust kolmeliikmelise loeteluga. Seejärel näidatakse sõnaga *esimest*, et loetelu kavatsetakse edaspidi süsteemselt käsitlema hakata.

- (9) Metallid redutseeritakse peamiselt kolmel meetodil: pürometallurgiliselt, elektrometallurgiliselt ja hüdrometallurgiliselt. Esimest meetodit

kasutatakse valdavalt oksiidsete maakide puhul, kus redutseerijatena kasutatakse sütt (õigemini koksi) süsinikoksiidi, vesinikku, alumiiniumi ja teisi metalle. (Karelson, Tõldsepp 2011: 132)

Järgneb esimese meetodi põhjalik kirjeldus, mis võtab enda alla ligi kaks lehekülge. Seejärel hakatakse käsitlema elektrometallurgiat, kuid see pole tekstis varasema loeteluga eksplitsiitselt seotud.

- (10) Kõik elektrometallurgilised metallide tootmisviisid põhinevad kas sulatatud soolade või nende vesilahuste elektrolüüsil. (Karelson, Tõldsepp 2011: 135)

Kolmandat meetodit ehk hüdrometallurgiat aga mainitaksegi vaid üks kord. Sel viisil rippuma jäänud viide loob lugejale teksti struktuurist vale kujutluse. Lugejale oleks enam abiks see, kui viidetega markeeritakse kogu käsitletav üksus.

Tekstisidususvahendid on ka sidendid ja muud seosesõnad, mille kasutamise võimalustest on hea ülevaate andnud Reet Kasik (2007: 30–31). Tendentsina ilmneb, et õpiku peatükkide alguses on rohkem lisavaid seosesõnu (*samuti, peale selle, veel ka, nii .. kui ka, või ka*), hiljem lisanduvad neile vastandavad ja möönvad (*aga, mitte niivõrd .. kui, seevastu, mitte aga, küll .. ent*), seletavad (*et, sest, sellest et, samadel asjaoludel, mis tähendab, kuivõrd, sel põhjusel*), täpsustavad (*seejuures, näiteks, nagu, nii nagu, nimelt, kusjuures*), järjestavad (*kõigepealt, teiseks, esialgu, samas, järk-järgult, kuni, järgmine*) ja rõhutavad (*muidugi, jällegi, kahtlemata*) seosesõnad. Tingimusi esitavaid ja kokkuvõtvaid seosesõnu esineb vähe. Seega liigub peatükisise tekstistrateegia faktide lisamiselt nende täiendamisele, seletamisele ja vastandamisele.

Kõikide kohesioonivahendite järjekindel kasutamine ja õigete viitesuhete olemasolu parandab teksti arusaadavust. Kuigi analüüsi alusel võib väita, et enamik õpikuteksti on sidus, leidub siiski ka väärseoseid ja ebajärjekindlust.

6. Õpikuteksti statistilisi omadusi

6.1. Terminid

Üks teksti mõistetavust vähendav tegur on tundmatud sõnad, mille hulka kuuluvad terminid, võõrsõnad ja vähe kasutatavad sõnad. Nii keemia- kui ka geograafiaõpiku puhul annavad tooni terminid, seejuures on paljud

neist ühtlasi võõrsõnad ja/või vähe kasutatavad sõnad. Peale võõrterminite esineb mõningal määral ka muid võõrsõnu (*juveliir, atraktiivne, terminine, grandioosne*), mille tähendust pole õpikutes otseselt selgitatud. Võõrsõnu on õpikutekstis vähe, põhiosa moodustavad terminid. Terminite kasutamise puhul on olulised järgmised aspektid: terminite seletamine, eristatavus, piisavalt sage esinemos. Samuti võiksid õpikutes olla sõnastikud, kuhu oleks koondatud omandatav terminoloogia (Puksand 2005). Mõlemas analüüsitud õpikus on sõnastik või aineregister olemas, see aga ei tähenda, et kõigile tekstis esinevatele terminitele oleks sealt võimalik seletust leida.

Geograafiaõpiku (Pihlak, Tõnisson 2005) esimese peatüki lõpuks peab õpilane tundma 30 termini tähendust. Omandatavad terminid on märgitud poolpaksu kirjaga ja eraldi esitatud iga peatüki kokkuvõttes. Liisa Tepp analüüsis oma magistriritöös geograafiaõpikus antud omandamiseks mõeldud terminite esinemissagedust ja vaatles seda, kuidas termineid on seletatud õpiku sõnastikus ja peatükkides. Järgnevalt olgu esitatud mõned tüüpilised näited.

- (11) *Platvormi* ehituses eristatakse kahte erinevat kihti: alus- ja pealiskorda. Aluskord lasub sügavamal ja koosneb kurrutatud moonde- ja tardkivimitest. Pealiskord lasub aluskorra peal ning koosneb settektivimitest. Aluskorda ja pealiskorda koos kutsutakse ka aluspõhjaks. (Pihlak, Tõnisson 2005: 10)

Selline seletus eeldab, et õpilane teab, mida tähendavad *aluskord* ja *pealiskord*, mis on *kurrutatud moondekivimid*, *tardkivimid* ja *settektivimid*. Niisiis, et mõista terminit *aluspõhi*, mille omandamist õpilaselt eeldatakse, peab õpilane tundma paljude teiste terminite tähendust. Kui tähendust ei teata, jääb termini *platvorm* meeldejätmise vaid mälule toetuvaks. Tähenduse seletuses kasutatud terminite järelevaatamiseks ja tähenduste kontrollimiseks pole õpiku sõnastikust abi, sest nende terminite tähendust seal pole.

- (12) *Moreenküngas* – valdavalt moreense koostisega küngas, mis on tekkinud mandrijää tegevuse tagajärjel. (Pihlak, Tõnisson 2005: 194)

Definitsioon eeldab, et õpilane teab, mis on *moreen* ja *mandrijää*. Tundmatut seletatakse tundmatu kaudu: *moreenküngas on moreense koostisega*. Pealegi esineb termin *moreenküngas* õpikutekstis vaid kaks korda. Seda on liiga vähe, et termin kasutamisel kinnistuks.

Seevastu esineb termineid, mida on hästi seletatud ja mis esinevad õpikutekstis piisavalt sageli selleks, et need õpilasele meelde jääksid. Näiteks on selline termin *pinnakate*.

- (13) *Pinnakate* – Kvaternaari ajastu setete üldnimetus. Pinnakatte moodustavad mandrijäätumise käigus ja hiljem kujunenud setted (*moreen, liiv, kruus, turvas jne*). (Pihlak, Tõnisson 2005: 195)

Definitsioonis on selgitatud, millest pinnakate koosneb ning mis ajastust see pärineb. Seega eeldatakse, et õpilasele on geoloogilised ajastud tuttavad. Muidu on säärase asjaolu mainimine ülearune ning otseselt termini mõistmisele kaasa ei aita. Termin *pinnakate* esineb õpiku esimeses peatükis seitse korda. See tähendab, et ühe peatüki piires tegeletakse mõistega tihedalt ning see on eelduseks, et termin omandatakse.

Geograafiaõpiku terminikasutuse kohta võib öelda, et kohati esineb liiga keerulist defineerimist. Sageli sisaldab definitsioon mitmeid teisi termineid, mis teeb definitsiooni raskesti mõistetavaks. Omandamiseks mõeldud terminid ei kordu kuigi sageli ja seetõttu on neid raske meelde jätta. Üks kord esineb 10% termineist, kaks korda 36,7%, seega esineb üks või kaks korda 46,7% termineist. See tähendab, et ligi pooled terminid esinevad õpikutekstis sedavõrd harva, et vaevalt need õppijale meelde jäävad. Lisaks jaotuvad terminid peatükkide vahel ebaühtlaselt. Õpikus on peatükke, kus ei tule omandada ühtki uut terminit, aga on ka neid, kus on vaja selgeks saada kuni seitse uut oskussõna. Osa oskussõnu puudub õpiku lõpus olevast sõnastikust ja selle asjaolu tõttu tuleb terminite tähendust ilmselt otsida teistest allikatest.

Keemiaõpik (Karelsen, Tõldsepp 2011) on gümnaasiumiõpik ja tõenäoliselt eeldatakse, et suurem osa keemiterminitest on põhikoolis juba omandatud. Analüüsis on loetud õppijale tunduks näiteks järgmised oskussõnad (need ei esine õpiku aineregistris ega seletatud mõistete loendis): *sünteesima, keemiline element, metalliline element, mittemetalliline element, perioodilisustabel, A-rühm, B-rühm, aatom, lihtaine, (metallide) aktiivsus*, lisaks ka kõik keemiliste elementide ja ühendite nimetused (*hüdroksiidid, oksiidid, sulfiidid, süsinikdioksiid, ränidioksiid jne*). Kui neid termineid ei peeta vajalikuks enam seletada, oleks siiski otstarbekas, et nende seletused oleksid õpiku lõpus mõistete loendis. Kui arvestusest välja jätta terminid, mis peaksid õpilasele varasemast tuntud olema, siis kolme analüüsitud peatüki uute terminite arv on 36. See teeb üle kümne

uue termini peatüki kohta. Igal õpiku leheküljel on keskmiselt 3,5 uut terminit, mis omandada tuleks. Seejuures on üle poole neist sellised, mis esinevad vaid üks-kaks korda (*kerged metallid, aheraine, räbu, aluminotermia, boksiit, särdamine*). J. Mikk (1991, 1995) on soovitanud korraldada õppetöö nii, et ühes tunnis poleks vaja aktiivselt omandada enam kui üks uus mõiste. Analüüsitava teksti maht aga eeldab, et tunni jooksul omandataks üheksa-kümme mõistet. Kui lisada, et 51,3% terminitest esineb vaid üks-kaks korda, siis on üsna mõistetav, miks keemia õppimine on õpilastele raske.

Analüüsitud geograafia- ja keemiaõpiku terminikasutusest ilmneb, et termineid on liiga palju, osa terminite esinemissagedus on sedavõrd harv, et vaevalt on neid võimalik omandada. Õpikute aineregistris ja terminisõnastikus esineb ebajärjekindlust – kõiki õpikutes kasutatud termineid sealt ei leia.

6.2. Lause pikkus ja pikkade sõnade osakaal

Loetavusindeks LIX on välja töötatud Rootsis ja seda on kasutatud teksti keerukuse hindamiseks. Statistiline meetod võtab arvesse lausete pikkust ja pikkade sõnade (7 ja rohkem tähte) esinemissagedust. Kuigi meetod on töötatud välja rootsi keele jaoks, on seda õnnestunult eesti keelele kohandanud Helin Puksand (2004). H. Puksand on võrrelnud LIXiga saadud tulemuste valiidsust õpetajate hinnangutega õpikutekstide kohta. Võrdlus näitas, et kõrge LIXi indeksiga õpikuid hindavad ka õpetajad keerulisemaks.

Keemiaõpiku loetavuse uuringus analüüsiti tekstikatket, mis sisaldas 1544 sõnet, tähe- ja numbrimärke oli 11 637. Sellise arvutuse tulemusena sai keskmiseks sõnepikkuseks 7,54 märki. Seitsme- ja enamatahelisti sõnesid oli 889 ehk 57,58%. Analüüsis on lauseteks peetud ortograafilisi lauseid, st osalauseid ei peeta eraldi lauseteks. Lause pikkuse arvutamiseks analüüsiti 123 lauset ja selle alusel saadi lause keskmiseks sõnade arvuks 12,55. Seega ei saa väita, et laused oleksid liiga pikad. Pigem jäävad need lühemaks kui J. Miku soovitatud 15 sõnest koosnevad laused (Mikk 1991), mis on jõukohased 10. klassi õpilastele.

LIXi arvutamiseks liidetakse keskmine lausepikkus ja pikkade sõnade osakaal. Keemiaõpiku LIX on 70,13. Keskmise raskusastmega teksti LIX peaks jääma vahemikku 40–50. Raskeks tekstiks peetakse teksti

LIXiga 50–60. Seega võib keemiaõpiku teksti pidada väga raskete kilda kuuluvaks.

Geograafiaõpikust uuriti 7508 sõnega tekstikatket. 613 lause analüüsi tulemusena on õpiku keskmine lausepikkus 12,25 sõnet. Pikkade sõnede (7 tähte ja enam) protsent oli 50,70. See tähendab, et hoolimata sellest, kui pikad on laused, on keskmiselt pooled sõned pikemad kui seitse tähte. Geograafiaõpiku LIX on 62,95. Seega võib pidada õpikuteksti taas väga raskeks.

Statistiliste näitajate alusel on mõlema õpiku lausepikkus ligilähedane: 12,55 ja 12,25. Lausepikkuse poolest jäävad õpikutekstitid soovitatava piiresse (Mikk 1991), küll aga on suur pikkade sõnede osakaal, mis teeb teksti keerukaks ja raskesti mõistetavaks.

K. Kerge on uurinud lause pikkust erinevates keelevaldkondades. Tulemused olid järgmised: igapäevasuhtluses esines 9,15 sõna lauses; ilukirjanduses 10,01; ajakirjanduses 13,79; teaduses 12,61; õiguses 24,79. Kui jätta kõrvale õiguskeel, siis on keskmine lausepikkus 11,39 sõna. (Kerge 2002: 42) Võttes arvesse seda, et tekstid, millega õpilane koolis kokku puutub, peavad õpilast ette valmistama tekstideks väljaspool kooli, siis on 12-sõnaline keskmine lausepikkus üsnagi optimaalne.

7. Kokkuvõte ja järeldused

Õpikute keelekasutuse keerukus on seotud mitme parameetriga. Kõigepealt sellega, kuidas ainevaldkonna infot esitatakse, milline pilt ainek keelevalikute tulemusena luuakse. Tähistusfunktsiooni analüüs näitas, et inimegelsed on õpikutekstist taandatud, teksti keskseteks osalisteks on ained ja abstraktsed mõisted. Tekstis kujutatavad protsessid on enamasti eksistentsiaalsed, passiivsed ja staatilised, mis on iseloomulik eritlevale tekstitüübile ja lähendab õpikuteksti teadustekstile. Teadustekstist eristab õpikut aga väidete esitamine kindlate tõdedena, mille paikapidavuses pole põhjust kahelda. Väljenduslaad on neutraalne, omadussõnad on enamasti objektiivsed, hinnangusõnu on väga vähe. Analüüsitud materjal on silmatorkavalt suur osa nimetamisega seotud väljenditel, mis teevad teksti kohati ühetooniliseks. Nimetamine on omakorda seotud oskussõnade suure sagedusega. Terminid esinevad õpikutekstis ebahütlaselt, on tekstiosi, kus terminite hulk on väga suur, samas võib mõni tekstiosa piirduda vaid mõne üksiku termini esitamisega.

Interpersonaalse funktsiooni analüüs näitas, et lugejale on peatükide sissejuhatavas osas kujundatud aktiivse uurija roll, põhitekstis aga passiivse vastuvõtja roll. Selline vastuvõtja ei kahtle ega esita küsimusi. Autorid kirjutavad teadja positsioonilt, arutelust on hoidutud.

Tekstuaalse funktsiooni analüüsi puhul vaadeldi lähemalt infostruktuuri ja sidususvahendeid. Analüüsist võib järeldada, et enamasti on õpikutekst sidus, vaid üksikutel juhtudel oleksid vajalikud täpsemad viitesuhted. Infostruktuuri analüüs näitas, et vana ja uue info esitamises esines kõrvalekaldeid. Infoedastuse korrastamine aitaks kindlasti õpikuteksti loetavust parandada.

Kvantitatiivse tekstianalüüsi meetodit kasutades selgus, et uute mõistete hulk õpikutekstides on soovitatust märgatavalt suurem. Ka ei esine uued mõisted sedavõrd sagedasti, et neid oleks võimalik omandada. Üks või kaks korda esinevad mõisted ei moodusta ülejäänud õppetükiga piisavalt tihedat seosevõrku ja õpilane ei pruugi nende tähendust mõista. Kui valida õppetükki uusi mõisteid vähem, siis saaks neid põhjalikumalt selgitada ja samas väheneks selliste harva esinevate terminite hulk, mis pidurdavad lugemist ja mille meeldejätmine on raske.

Keskmise lausepikkuse ja pikkade sõnade osakaalu mõõtmine LIXi indeksiga näitas, et loodusteaduste õpikute laused on optimaalse pikkusega. Pikkade sõnade osakaal on aga liiga suur. Vaadeldud õpikute LIXi indeks on 70 või läheneb sellele, mis tähendab, et vaadeldud õpikuid võib keele keerukuse poolest lugeda väga raskeks.

Eelnevast analüüsist võib järeldada, et loodusteaduste õpikute keel on pigem keeruline kui lihtne. Seda põhjustavad eelkõige terminite rohkus, nende vähene korduvus ning erialase sõnavara kasutamise suur osakaal. Vildakad viitesuhted ja segane infostruktuur ei soosi teksti lugejasõbralikkust. Üks võimalus, kuidas õpikuteksti lugejale vastuvõetavamaks muuta, on autorite harimine teksti keerukusparameetrite vallas. Samuti aitaks kindlasti asjalik toimetajatöö, mis heade keelekasutustavade kõrval hindaks õigesti teksti vastuvõtja ealistest iseärasustest tulenevat vastuvõtuvõimet.

Materjali allikad

- Karelson, Mati, Aarne Tõldsepp 2011.** Keemia. Üldine ja anorgaaniline keemia gümnaasiumile. Tallinn: Koolibri.
- Pihlak, Liisa-Kai, Andres Tõnisson 2005.** Geograafia põhikoolile: Eesti ja Euroopa. Tallinn: Koolibri.

Kirjandus

- Asser jt 2004** = Hiie Asser, Heiki-Jaan Kaalep, Siret Linnas, Jaan Mikk, Muischnek, Merje Songe, Heli Uibo. Õpikute keerukuse analüüs arvutitel. – Toimiv keel II: töid rakenduslingvistika alalt. Koost. Helle Metslang. Toim. Maria-Maren Sepper, Jane Lepasaar. (= Tallinna Pedagoogika-ülikooli eesti filoloogia osakonna toimetised 3.) Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus, 72–84.
- Baram-Tsabari, Ayelet, Anat Yarden 2005.** Text genre as a factor in the formation of scientific literacy. – *Journal of Research in Science Teaching* 42 (4), 403–428. <http://dx.doi.org/10.1002/tea.20063>.
- EKAK** = Eesti keele arengukava 2011–2017; <http://www.hm.ee/index.php?03238> (03.12.12).
- EKG 1993** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- Halliday, Michael Alexander Kirkwood 2007 (1993).** Writing science: literacy and discursive power. – *The Language of Science*. Ed. Jonathan J. Webster. (= *Collected Works of M. A. Halliday. Volume 5.*) London, New York: Continuum, 199–225.
- Halliday, Michael Alexander Kirkwood 2004.** An Introduction to Functional Grammar. Third edition. Revised by Christian M. I. M. Matthiessen. London: Hodder Arnold.
- Halliday, Michael Alexander Kirkwood, Ruqaiya Hasan 1976.** Cohesion in English. London: Longman.
- Holbrook, Jack, Miia Rannikmäe 2007.** Nature of science education for enhancing scientific literacy. – *International Journal of Science Education* 29 (11), 1347–1362. <http://dx.doi.org/10.1080/09500690601007549>.
- Kasik, Reet 2007.** Sissejuhatus tekstiõpetusse. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Kerge, Krista 2002.** Varieties of language and mother tongue teaching orientation. – *Learning and educational media*. Ed. Jaan Mikk, Veijo Meisalo, Hasso Kukemelk, Mike Horsley. [= *The third IARTEM volume.*] Tartu: The International Association for Research on Textbooks and Educational Media, University of Tartu, 230–236.

- Kerge, Krista 2003.** Keele variatiivsus ja *mine*-tuletus allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina. (= Tallinna Pedagoogikaülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 10.) Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus.
- Kukemelk, Hasso 1990a.** Reaalainete õppeteksti omandamisaja sõltuvus tema karakteristikutest. Doktoriväitekiri. Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.
- Kukemelk, Hasso 1990b.** Õpiaja sõltuvus õppetekstist. – Haridus 5, 8–11.
- Mikk, Jaan 1980.** Teksti mõistmine. Tallinn: Valgus.
- Mikk, Jaan 1991.** Didaktika küsimusi: loengukonspekt üliõpilastele. Tartu: Tartu Ülikool.
- Mikk, Jaan 1995.** Mida hinnata õppekirjanduses. – Haridus 2, 27–32.
- Mikk, Jaan 2000.** Textbook: Research and Writing. Frankfurt am Main: Lang.
- Mikk, Jaan 2003.** Kuidas hinnata õppeteksti keerukust? – Õpetajate Leht 01.08, 6–7.
- Puksand, Helin 2004.** Loetavusindeksi LIX sobivusest eestikeelsele tekstile. – Tekstid ja taustad III. Lingvistiline tekstianalüüs. Toim. Reet Kasik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 28.) Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 108–119.
- Puksand, Helin 2005.** Terminoloogia õpikutes. – Tekstid ja taustad IV. Teksti liigivaatlusi. Toim. Reet Kasik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 29.) Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 68–81.
- Puksand, Helin, Krista Kerge 2011.** Õpitemsti analüüs kirjaoskuse omandamise kontekstis. – Emakeele Seltsi aastaraamat 57 (2011). Peatoim. Mati Ereht. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 167–217.
- Õppekava 2011** = Vabariigi Valitsuse 06.01.2011. a määruse nr 2 „Gümnaasiumi riikliku õppekava” lisa 4 p 1 „Ainevaldkond „Loodusained””; https://www.riigiteataja.ee/akti/isa/1140/1201/1002/VV2_lisa4.pdf (2.10.2012).
- Yarden, Anat 2009.** Reading scientific texts: adapting primary literature for promoting scientific literacy. – Research in Science Education 39, 307–311. <http://dx.doi.org/10.1007/s11165-009-9124-2>.

About the language of natural science textbooks

Kersti Lepajõe, Kärt Talsi,
Liisa Tepp

The paper provides an analysis of the language of natural science textbooks based on the chemistry textbook by M. Karelson and A. Tõldsepp and the geography textbook by L.-K. Pihlak and A. Tõnisson. The texts were analysed by methods of text linguistics. The analysis shows that the main actors in the text are substances and abstract concepts. Humans and their activities have a minimal role in the text. The processes described in the textbook are mostly existential, passive, and static, which can be explained by the specific qualities of school texts as a genre. The activity level of the reader is low, except for the introductions and exercises. In the main narrative component, the reader performs the role of a passive recipient who has no doubts, does not ask any questions, or argue with the text. The writing in the textbooks is mostly cohesive; there are a few cases where the information is not presented in the logical order. Although sentences in the textbooks are of average length, they reveal a high rate of long words and difficult terms. In natural science textbooks, the prevalence of terms is so high that it interferes with readability. In addition, almost half of the terms are used only once or twice, which makes it more difficult to acquire the meaning of the terms. The language of natural science textbooks is complex. Such language use does not promote mastering the subject.

Keywords: textbook readability, ideational function, interpersonal function, textual function, terms, long words, sentence length, difficulty of text, Estonian language

Kersti Lepajõe
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2–429
51014 Tartu
Kersti.Lepajoe@ut.ee

Kärt Talsi
Kirjastus Avita
Vallikraavi 7/9
51003 Tartu
karttalsi@gmail.com

Liisa Tepp
Hugo Treffneri gümnaasium
Munga 12
51007 Tartu
liisa.tepp@htg.tartu.ee

EESTI *PÕRGU*¹

VILJA OJA,
SVEN-ERIK SOOSAAR

Annotatsioon. Artiklis analüüsitakse noomeni *põrgu* kasutust vanas ja tänapäeva kirjakeeles, murretes ning kohanimes. Erilise tähelepanu all on sõna tähenduslik külg vaimulikes tekstides. Ajalooline keeleaines ei kinnita seisukohta, et *põrgu* on eesti keeles väga vana või läänemeresoome-mordva ühisaega kuulunud sõna. See on eesti keeles levinud kristliku terminina vaimulike tekstide kaudu. Tõenäoliselt on *põrgu* laensõna, nagu ka selle vasted teistes läänemeresoome keeltes. Oletatavaid laenuallikaid on mitu, kuid üldaktsepteeritavat lahendust seni ei ole. Käesoleva analüüsi tulemusel jõutakse järeldusele, et *põrgu* võiks pärineda ladina tüvest.

Võtmesõnad: etimoloogia, läänemeresoome 'põrgu', puhastustuli, kohanimed, eesti keel

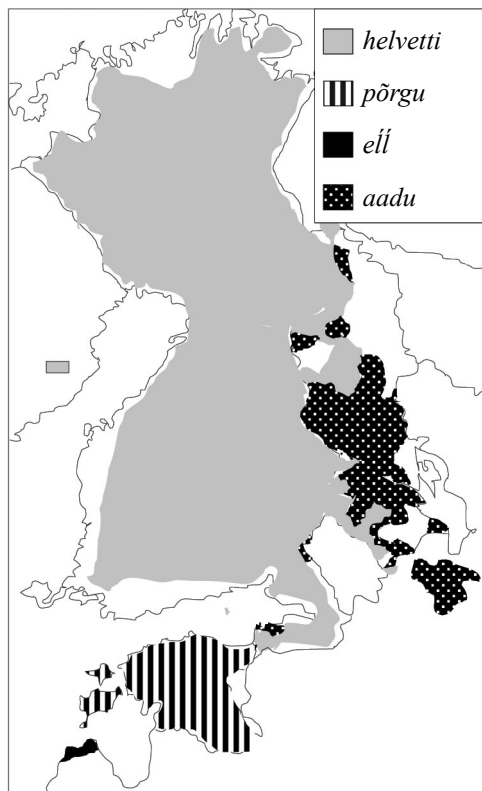
1. Mõiste 'põrgu' läänemeresoome keeltes

Kreeka mütoloogia kohaselt asub sügaval maa all surnuteriigi *Hadese* põhjas raudmüüridega ümbritsetud sünges kuristik *Tartaros*, kuhu vangistati titaanid ja kus patused hinged pärast surma karistust kannavad. Uues testamendis märgib deemonite asukohta ja patuste inimeste surmajärgset karistuspaika heebrea algupäraga *Gehenna*. Eesti keeles öeldakse selle kohta *põrgu*. Lähisugukeeltes leiame eesti sõna häälikulise ja tähendusliku vaste üksnes vadja Jõgõperä murdest kujul *põrku* tähenduse seletusega „põrgel; õud; maanala” ning Kukkuzi murdest kujul *perku* 'põrgu' (ja *perko* 'kurat') (Tsvetkov 1995: 227; VKS: 209, 372). Mõlemad on tõenäoliselt eesti laenuid.

Teistes läänemeresoome keeltes tähistavad mõistet 'põrgu' suhteliselt hilised laensõnad indoeuroopa keeltest (vt kaart 1, täpsemalt ALFE: 193–195). Soome keeles on üldlevinud rootsi laen *helvetti* < rts *helvete*,

¹ Uurimistööd on rahastanud SF0050037s10 ja ETF9367.

vananorra *helviti* 'põrgu, manala' < vanasaksi *helliwīti* algselt 'põrgu karistus', vrd vanarootsi *hæl* islandi *hel* 'surnuteriik e surmavald' (SKES: 68; SSA 1: 155). Vepsa keeles kasutatakse vene laenu *ad* (g *adun*) < vene *að*, vanavene ja slaavi *aðъ* < kreeka *ᾍδης* 'Hades, surnuteriik, allilm' (Vasmer 1: 61). Karjala, isuri ja vadja murretes esineb mõlemaid, nii *helvetti* kui ka *aadu* variante ning viimane on levinud ka mõnesse soome murdesse Karjala maakitsusel. Põrgu liivikeelne nimetus *elī* on tõenäoliselt germaani laen, vrd vananorra, islandi *hel* 'surnuteriik', gooti *halja*, vanafriisi *helle* < germ **haljō*, või laenatud läti keele kaudu < läti *elle* (< keskhollandi või kask *helle*) (Karulis 1992: 264; Köbler 2003: 172; ME 1: 568; Suhonen 1973: 107; Viitso 2006: 899). Liivi ja soome sõnad lähtuvad seega samast allikast.

Kaart 1. 'Põrgu' läänemeresoome keeltes

Mõlemad laenuallikad, nii germaani *hel* kui ka kreeka *ᾍδης* (*Hades*) on märkinud surnuteriiki, mitte patuste karistamise kohta. Ses suhtes eesti *põrgu* erineb teistest.

2. Sõna *põrgu* kasutus eesti keeles

Sõna *põrgu* arvatakse olevat õige vana, pärit ajast, mil dualistlik maailmavaade oli veel võõras (EE: 1207). Tänapäeva eesti kirjakeeles on sõna põhitähendus 'surnute ja pahade vaimude asupaik, allmaailm; ristiusus ja judaismis patuste surmajärgne karistuspaik' (EKSS 4: 568). Sellest lähtuvad sekundaarsed, enamasti piltlikud tähendused: ebameeldivad või pahelised kohad, nähtused, situatsioonid, omadused jne, nt *mängupõrgu* 'kasiino', *teeb elu põrguks* 'rikub rahulikku elu', *pärapõrgu* 'kauge, raskesti ligipääsetav koht'. Rahvasuus on hakatud *põrguks* nimetama ka koopaid ja sügavaid nõgusid. Eesti murretes on sõna *põrgu* üldlevinud (VMS: 278). Foneetilised variandid *põrgo*, *põrgu*, *pergu*, *porgu* kajastavad tavapärast vokaalide varieerumist murdeti. Sõna kasutus murdekeeles viitab selgelt piibli mõjule. Näitelaused räägivad mingist kaugest tundmatust kohast, kus pahu ja patuseid inimesi pärast surma vaevatakse. Üks tuntumaid versioone on selline: halbu inimesi keedetakse suures põrgukatlas ning kurat hoiab tuld katla all ja segab mõlaga katlas keevaid kehasid. Võrdlusest hirmsa karistuspaigaga tuleneb sõna kasutus adjektiivses tähenduses 'halb; vaevarikas', nagu Pöide murrakus *põrgu ilm*, Viljandi murrakus *põrgu amet* jt. Eesti murdesõnavara kogu andmetel ei ole *põrgu* koobast ega auku märkiva noomeni sünonüüm.

Liitsõna täiendosana intensiivistab *põrgu* nii murde- kui ka kirjakeeles tavaliselt negatiivseid ilminguid, nt substantiivid *põrgukuumus*, *põrguvalu* ja *põrgulärm* väga suure palavuse, valu ja lärmi kohta, *põrgulake* 'viin' (vt ka EKSS 4: 569–571) ning adjektiivid *põrguigav*, *põrgukülm*. Mõnikord asendab see intensiivistavat sõna ka positiivseis hinnanguis, nt Pöide murrakus *põrgu tore jahu* 'väga ilus jahu'; Kanepi murrakus *värs-kide haino seen om põrguhää maada* 'värskes heinas on ülihea magada'. Sarnase tüvega sõnu, millest noomen *põrgu* võiks lähtuda, eesti keeles ei leidu. Noomenist *põrgu* tulenevad põrguasukat märkiv *põrguline* (murretes ka *põrgoline*, *porguline*, IisR *perguline*, *põrgulan*, *põrglaine*, *põrglanõ*, Lei *põrgulõ*) ning uuem adjektiiv *põrgulik*, millest omakorda on moodustatud intensiivistav adverb *põrgulikult* 'väga, liialt' (VMS:

193, 278). Nii alussõna kui ka tuletisi on kasutatud sõimu- ja kirumis-sõnana.

XIX sajandi eesti keelt kajastavas Ferdinand Johann Wiedemanni sõnaraamatus (1973: 867, esmatrükk 1869) leiduvad peale tüvisõna *line-/lane*-tuletised *põrglane*, *põrgulane*, *põrguline* 'adj põrgulik, põrgu-; subst põrgu elanik, kurat; põrguroog (*Höllenbraten*); jälestusväärne inimene' ning liitsõnad *põrguhaud* 'väga sügav auk või kuristik' ja *põrgukivi* 'hõbenitraat' (ilmselt tõlkelaen, vrd sks *Höllenstein*).

3. Põrgu vanas kirjakeeles ja vaimulikes tekstides

Vanimad kirjalikud mälestusmärgid eesti *põrgu* kohta pärinevad XVI sajandist. Esmateade leidub nn Kullamaa käsikirjas: *surrenut ninck maddanut on porkest asus thayuan rikkus remu Istup prramal ketel* ['sur-nud ning matnud on, põrgust asus taevariiki(?), rõõmus(?) istub paremal käel'] (Ehasalu jt 1997: 60). Wanradt-Koelli katekismuse (1535) säilinud osades esineb *põrgu* üksnes liitsõnas *põrguhaud*, kokku 4 korda kujul *porkwhawd*, *põrgwhawd*, *pörkwhawda*, *pörkwhawdan* (Ehasalu jt 1997: 65–68). Korra esineb sõna Johannes Ambrosius Völckeri 1585. aastast pärit tekstis: *mattetut maha minnut porguhauda* (Ehasalu jt 1997: 81). Tallinna Pühavaimu kiriku abipastor Georg Müller on aastail 1600–1606 koostatud jutluste tekstides sõna *põrguhaud* kasutanud 51 korda ning sõnu *põrgutuli* 13, *põrguvärv* 7, *põrgunuhtlus* 6 ja *põrgukoer* 4 korda. Üks või kaks korda esinevad liitsõnad *põrguhäda*, *põrgukaru*, *põrgukull*, *põrgukurat*, *põrgulõõsk*, *põrgumadu*, *põrgumörder*, *põrgupigi*, *põrgu-tungal*, *põrguvald*, *põrguvalu*, *põrguveli*, *põrguõppija*. Enamasti on sõna kirjutatud kujul *põrgku*, üksikutel juhtudel *pörcku*, *Pörku* või *Pörkult*. Neid liitsõnu on sageli loetletud koos sõnadega *surm*, *patt*, *kurat* (Habicht jt 2000: 279–280).

Esimestes tartumurdelistes vaimulikes tekstides Joachim Rossihniuse tõlkes on samuti sõnakuju *pörcko*, nt *Ninck kui temma nüd se pörcko ninck waiwa sissen olli ..* (Kingisepp jt 2002: 294). Peale selle esineb 13 korda liitsõna *pörckohawd* (Kingisepp jt 2002: 80), nt *Risti pähle pohtut, errakohlnut, ninck maha mattetut, alla astnut Pörckohawalle, kolmandel peiwal üllestousnut Surmast*. Heinrich Stahli eesti keele õpi-kus (1637: 70) on saksa *helle* vasteteks *põrgkus* / *põrgkust*, *põrgkohaud* / *põrgkohaudast*, *põrgkoauck* / *põrgko-auckust*. Esmapilgul tundub,

et Stahl on ekslikult või tahtlikult esitanud inessiivivormi nominatiivi asemel. Kümme aastat hiljem, 1648 ilmunud Johannes Gutsclaffi raamatus „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam” on saksa *Helle* tõlkeks märgitud „Pörckus/o item Pörckohawd/a” (Gutsclaff 1998: 218). Seega on ka Gutsclaffi järgi sõna nominatiiv *põrgus*. Võimalik, et siin avaldub XVII sajandil alguse saanud tendents tõlkida saksakeelseid abstraktnoomeneid eesti keelde *us*-liitelisena (Habicht 1995). Sel juhul ei tähistaks *pörckus* konkreetset kohta, vaid midagi abstraktset, näiteks seisundit või situatsiooni, nagu 'puhastus', 'karistus' vms. XVIII sajandi algupoolsest pärinevas Salomo Heinrich Vestringi käsikirjalises eesti-saksa sõnaraamatus on *Pörg G go*, *Pörgo haud*, 'die Hölle' ja *Pörgolinne G se*, 'höllisch' (Vestring 2000).

Pühapäeviti loetakse Eesti luteri kirikutes tavaliselt apostlikku usutunnistust. Selles on kirjas: „Meie usume Jeesusesse Kristusesse, .. kes on .. surnud ja maha maetud ja alla läinud põrguhauda.” Küsitavusi on tekitanud sisuline paradoks, mis seisneb sõnade *põrgu* ja *põrguhaud* kasutamises Kristuse surmajärgse olukorra kirjelduses (vt ka nt Viitso 2006: 898–899). Jumalateenistusel on sõna *põrguhaud* sageli asendatud sõnaga *surmavald*: „Meie usume Jeesusesse Kristusesse, .. kes on .. alla läinud surmavalda” (Laats 2000: 46). Ladinakeelsetes tekstides võib kohata kahesugust sõnastust. Martin Lutheri „Suures katekismuses” (BSLK 631: 4) esineb katoliiklaste *ad inferos*, kuid Konkordiavormelis on selle asemel *ad inferna* (Paul 2001: 43–44). Sõna *inferi* tähendab surmavalla elanikke, siit elust lahkunuid, *inferna* märgib aga põrgut, hukkamõistetute ja deemonite asupaika (Laats 2000: 46). Martin Lutheri 500. sünniaastapäevaks trükitud eestikeelses „Väikeses katekismuses” (Luther 1983: 18) on teiste keeleliste muudatuste hulgas ka selles kohas „põrgu” asemel „surmavald”, samuti hilisemates trükkides.

Eestikeelsetes piiblitõlgetes on sõnu *põrgu* või *põrguhaud* kasutatud nii kreeka sõnade *hades* ja *gehenna* kui ka heebrea sõna *sheol* vastena. Alles XX sajandil on *põrgu* osaliselt asendatud sõnaga *surmavald*. Rohkem tõlkenäiteid vt artikli listast.

4. Arutlusi põrgu päritolu ümber

Eesti sõna *põrgu* on traditsiooniliselt peetud hüpohoristiliseks tuletiseks nimisõnast *pergel* ~ *põrgel* 'kurat', kusjuures *u*-sufiksi tähendus jääb lahtiseks (EEW: 2289–2290; Mägiste 1927: 67–68; Thomsen 1931: 358). Noomen *pergel* ~ *pärgel* kuulub kokku soomekeelse kuradinimetusega *perkele* (Raun 2000: 135). Soome *perkele* ning ühes sellega eesti *põrgu* on tunnistatud balti laenuks, vrd leedu piksejumal *perkūnas*, läti *pērkons* 'pikne', vanapreisi *percunis* id. (Kalima 1936: 147; Raun 2000: 134; SSA 2: 340; Vaba 2011: 756). Wiedemanni sõnaraamatus (1973: 679, 801) esitatakse sünonüümidenä liitsõnad *perkun-nool*, *perkuni-nool*, *pitkse-nool*. Soome keelest omakorda arvatakse olevat laenatud põhjasaami kirumisõna *bærgâlåk*, rootsi *pärkel* ja vanataani *perkild* id. (Hellquist 1939: 804). Torsten Evert Karsten pidas neid sõnu nii läänemeresoome kui ka balti keeltes alg- või eelgermaani laenudeks (1915: 23–24). Germaani algupära (< **ferχuniz-*, **firgunia* vms, millest tulenes vananorra jumalanimi *Fjorgynn*) peetakse siiski ebatõenäoliseks (LÄGLOS: 52; SKES: 524).

Eesti murretes on *pergel* kuradinimetusena või kirumissõnana levinud põhjarannikul (Vaivaras *pergeli*, *pergele*), kogu Virumaal ja osaliselt Järvamaal, üksikuid vanemaid teateid on ka mujalt (Khk KJn Trv Vön Kam Lut); Hargla murrakust pärineb *pirgõl*, kuid häälikuvarianti *põrgel* pole registreeritud (EMSUKA). Samas tähenduses on saarte ja läänemurdest ning kohati keskmurde alalt kirja pandud sõna *pärgel* (VMS: 285). F. J. Wiedemanni sõnaraamat esitab sõnakujud *pergel* (1973: 801), *põrgel* (1973: 867) ja *pärgal* (1973: 787) 'Teufel'. Vandesõnana on Setus kasutatud tuletist *perkläne* ~ *perkläne* 'kurat' ja kirderannikumurdest on üks uuem teade kirumissõna *pergeline* 'põrguline' kohta.

Oskar Loorits on *põrgu* päritolu seostanud tulega, võrreldes seda Wiedemanni sõnaraamatus leiduva tegusõnaga *põrgama* g *põrata* 'pühkima, puhtaks pühkima („auskehren, ausfegen“)' ning järeldades, et viimane võiks tähendada ka 'pühkima, tuld kohendama, sööti tulega puhastama („fegen, schüren, Brachland mit Feuer reinigen“)' (Loorits 2005: 222). Eesti murdesõnavara kogus tegusõna *põrgama* kohta teated puuduvad. Mulgi murdes esineb küll verb *põrendeme* või *põrrendeme* 'suure leegiga põlema' ning sõõrutuld on seal nimetatud *põre|nd*, *-nd* (g *-ndi*), *-nt*, *-nt* (g *-nti*) (EMSUKA). Wiedemanni sõnaraamat ei anna verbi *põrgama* levikut, ent sisu ja vormi poolest võiks see olla soome laen.

Soome keeles väljendavad verbid *perkata* (savo murded, Kesk- ja Põhja-Pohjanmaa, Peräpohjala) ja *perata* (Edela-Soome, Häme, Lõuna-Pohjanmaa, Kymenlaakso, Länsipohja ja kagumurded) mõisteid 'puhastada', 'harida', 'rohida' jms (nt kalu, aedvilja, seeni, linu, maad ja metsa puhastada, uudismaad teha) (SMSA). Selle karjalakeelseid vasteid *perkoa*, *pergada* jt kohtab nii päriskarjala, Aunuse kui ka lüüdi murdes enamasti tähenduses 'jäädmaad üles harida, metsast või soost viljelusmaad teha' (KKS 4: 208; Kujola 1944: 306; Makarov 1990: 261). Isuri keeles märgib verb *perada(g)*, *miä perkaan* mõisteid 'marju või kalu puhastada' ning 'marju varuks korjata' (Laanest 1997: 144; Nirvi 1971: 397). Noomenituletised – soome *perkaus*, *perkeet*, *perk(k)iö*, *perkkio*, *perko* jt ning karjala Aunuse murde *pergo*, *pergavo*, *perrotes* – märgivad metsast puhastatud heina- või põllumaad.

Soome vanas kirjakeeles on verbi *perata* ~ *perkata* esimest korda kasutanud Mikael Agricola palveraamatus „Rucouskirja” (lk 408; Agricola 1987: 125): *sine Pyhe Hengi percat caiki ilkiemmet synnyt, perca mös sine ..* (Jussila 1998: 191–192, 319). Esimeses soomekeelses piiblis (Biblia 1642), mis on tõlgitud heebrea- ja kreekakeelsetest originaalidest, esineb samast tüvest tuletatud tegijanimi² (Jussila 1998: 192, 342). XVIII sajandi keelt kajastav Christfrid Gananderi sõnaraamat annab kõnealuse tüvega soomekeelse verbi *perkaan*, inf *perata*, *perkata*, tähenduseks 'puhastada; välja juurida, maad parandada jms'³ ning ladina vasted *purgo*, *exstirpo*. Peale selle verbi on samas tuletised sm *perkaaja* 'puhastaja' = lad *purgans* 'puhastav', sm *perkaaminen* = lad *purgatio* 'puhastamine; usuline puhastumine', sm *perkaus* = lad *excrementum* 'puhastuse jäätmed, väljaheide', sm *perko*, *perkiö* 'puhastamine, puhastus; metsast puhastatud maa' = lad *sinus prati in silvam excurrens*, sm *perkautan*, inf *perkauttaa* = lad *purgari facio* 'puhastust teostama' (Ganander 1997: 691).

Oletatud on sõna skandinaavia päritolu < germ **bergō*- või **berga*-, vrd vananorra *bjarga*, vanarootsi *bærgha*, rootsi *bärğa* 'säilitamiseks

² Js 58:12-374b: *Ja sinä pitä cudzuttaman lahon tukiaxi / ja teiden percajaxi / että sijnä saadaisin asua* (http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/teksti/biblia/vt4_prof.xml); eesti keeles: sind nimetatakse murtud müüride parandajaks, teeradade käidavaks tegijaks! (<http://piibel.net/>).

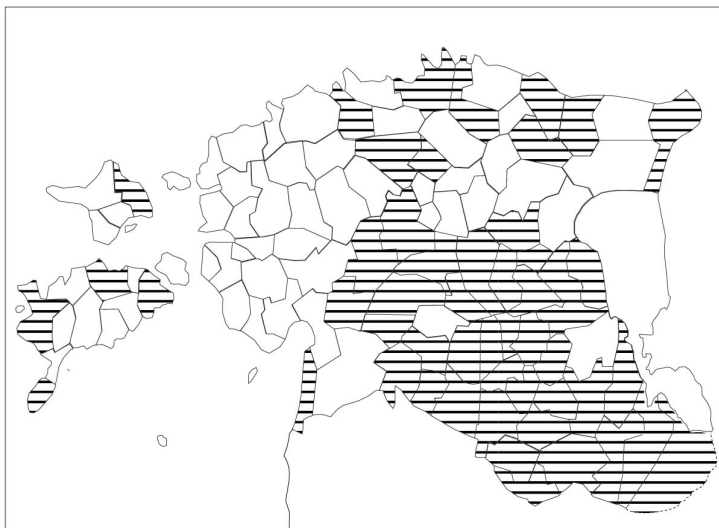
³ Nt 2Kn 23:24 (Biblia 1642): *percais caicki noidat / merckein cadzozat / cuwat ja epäjumalat / ja caicki cauhistuxet ..* (http://kaino.kotus.fi/korpus/vks/teksti/biblia/vt2_joos.xml); eesti keeles: Ja Joosija pühkis ära ka vaimudemanajad ja ennustajad, teeravid ja ebajumalad ja kõik jäledused .. (<http://piibel.net/>).

varjule panna, päästa jms', kuid seda ei peeta eriti usutavaks (Hofstra 1985: 235; LÄGLOS: 50; SKES: 522; SSA 2: 338;). Sellesama germaani verbiga *bjarga* 'päästa, varjule viia' < algpõhja **bergan* ning vanaislandi *bjarg/berg* 'mägi, kalju' on eesti sõna *põrgu* püüdnud ühendada Tiit-Rein Viitso (2006: 899–901). Ta toob välja huvitavad seosed selletüveliste sõnade semantikas ning juhib tähelepanu germaani keelte tegusõna sugulusele slaavi keeltes hoolitsemist ja kaitsmist väljendavate verbidega, aga ka kuhja- ning koopanimetustega. Viimastega sarnase eesti vastena mainib T-R. Viitso Pärnumaal paiknevat Tori Põrgu nimelist koobast, sellepärast on asjakohane käsitleda lühidalt sõna *põrgu* esinemust Eesti kohanimesedes.

5. Põrgu-kohanimed

EMSUKA kohanimetuskogus on üle poolesaja nime, milles esineb sõna *Põrgu* (vt kaart 2). Osa nimesid kordub eri paigus. Voolava vee poolt liivakivisse uuristatud koopaid, mis sageli paiknevad järskude jõeorgude kaldas, on inimesed muiste pidanud vanapaganate (kuradite) eluasemeks ning hakanud kutsuma *Põrguks*, nagu *Tori Põrgu* Toris Pärnu jõe kaldaveerus, *Lopa Põrgu* Lopa orus Mulgimaal jm (Heinsalu 1987; Heinsalu, Kurik 1967). Enamasti moodustab *Põrgu* koos apellatiivist põhisõnaga liitnime. Koopaid nimetatakse sageli ka *Põrguhauaks*, nt *Karksi põrguhaud* ja *Mäkiste põrguhaud* Halliste jõeoru kaldas (Heinsalu 1987: 94–95). Liitsõna teine osis *haud* tähistab eesti kirjakeeles 1) matmiskohta ja 2) sügavat kohta veekogus, ent Tartu ja Võru murdes ning lähisugukeeltes on sellel üldisem tähendus 'auk, koobas, süvend maapinnas, lohk, nõgu' (EKSS 1: 455–456; EMS: 495–496; SKES: 63). Päritolult on *haud* germaani laen läänemeresoome algkeelde, allikaks alggermaani **saupaz* (vasted asks *sōt* 'allikas, kaev', vanainglise *sēap* 'auk; kaev; lomp', gotlandi *saupr* 'kaev' (EES: 71).

Koobast on *Põrguhauaks* nimetatud ka seal, kus noomen *haud* augu või koopa nimetusena pole murdeomane, nagu Karksi ja Helme *Põrguhaud* Mulgi murde alal, *Põrguhaua mägi* Vaivaras jt. See viitab sõna *põrguhaud* tuntusele mujalt, ilmselt piiblist ja rahvajuttudest. Peale *Põrguhaua* märgivad otseselt maapinna süvendit kohanimed *Põrguauk* ja *Põrguorg*. Veega täidetud lohkuudele osutavad kohanimed *Põrgujärv*, *Põrgu allik*, *Põrgu loik*, *Põrgu lomp* ja *Põrgu kraav*. Vesised kohad on ka Kuusalu kihelkonna *Põrgu madal* (meres) ning peamiselt Tartu ja Võru murde alal esinev *Põrgu soo* või *Põrgu raba*.

Kaart 2. *Põrgu* Eesti kohanimes

Mitmes kohas on olemas *Põrgu mägi*, paaris kohas kannab *Põrgu* nime mets või lagendik. Neile lisaks on EMSUKAs registreeritud veel kümme-kond *Põrgu*-kohanime, mis enamasti tähistavad samuti loodusobjekte. Vanades asulanimes *Põrgu* puudub ja vähesed teadaolevad talunimed võivad omakorda lähtuda loodusnimedest.

Niisiis on need kohanimed suhteliselt hilised ja põhinevad tõenäoliselt rahvajuttudest tuntud mütoloogilisel põrgu mõistel (Pall 1977: 152–153). Mõned nimed reedavad otsest sidet müütidega, nagu nt Tarvastu *Põrgu värav*, Äksi *Põrgu väravad* ja *Põrgu väravavaht*, Sangaste *Põrguvärati raba*, Otepää *Põrguvürst*. *Põrgu*-kohanimede mütoloogilist päritolu kinnitab sisuline sarnasus nende kohtade paralleelnimedega (nt Koorküla *Põrguhaud* ehk *Tondikoobas*; Karksi *Põrguhaua* laiem osa on *Vanakurja vats*). Kagu-Eestis Põlvamaal asub lähestikku viis kuue–seitsme tuhande aasta vanust auku (vähemalt kolm neist on meteoriidikraatrid), millele on pandud sama tüüpi nimed: *Põrguhaud*, *Tondihaud*, *Kuradihaud*, *Inglihaud* ja *Sügavhaud*. Kohanimede analüüs näitab, et sõna *põrgu* ei ole tekkinud apellatiivide põhjal ja et suhteliselt hilised kohanimed lähtuvad mõiste 'põrgu' tõlgendusest.

6. Järeldused

Ajalooline keeleaines – murded, kohanimed ja varased kirjalikud tekstid – ei kinnita seisukohta, et *põrgu* on eesti keeles väga vana või isegi läänemeresoome-mordva ühisaega kuulunud sõna. Vastupidi, see näikse olevat esmalt levinud ristiusu kaudu, vaimuliku teksti vahendusel, ning hiljem hakanud rahvakeeles tähistama mütolooigilist allmaailma mõistet. Sõna *põrgu* on niisiis kristlik termin, millega tõlgitakse vanas testamendis heebrea sõna *sheol* ning uues testamendis kreeka sõnu *hades* ja *gehenna*. Eestikeelses vanas testamendis tähistab *põrgu* nii surmavalda kui ka allmaailma, kristliku maailmavaate järgi kohti, kuhu kurjategijad ja väärusulised pärast surma satuvad ning kus pärast viimsepäevakohut karistust kantakse (Rienecker, Maier 2011: 515). *Põrgu* pidi erinema sellest allilmast, mida eestlaste muistse usundi järgi peeti surnute hingede asupaigaks. Oskar Looritsa väitel ei olnud eestlastel enne ristiusustamist ettekujutust põrgust, vaid hauatagune elu jätkus „täitsa samasugusena maisele” (Loorits 1990 (1948): 67, 71).

Seega on *põrgu* tõenäoliselt laenatud, nagu ka selle vasted teistes läänemeresoome keeltes. Eesti sõna laenuallikaid on otsitud mitmest indoeuroopa keelest (nt Loorits 2005; Mägiste 1927; Thomsen 1931; Vaba 2011; Viitso 2006), kuid üldiselt tunnustatud lahendust ei ole leitud. Laenuallika tuvastamist komplitseerib ebaselgus sõna tähenduses. Vaimulike tekstide tõlgetes surmavalda ja patuste hingede karistamise kohta märkiv *põrgu* ei sobi häälikuliselt ladina- ega saksakeelsete vastetega. Seos soome kuradiniimetuse ja balti piksejumalaga näib sisu poolest põhjendamatu. O. Looritsa ja T-R. Viitso pakutud etümoloogiad sobiksid nii sisu kui ka häälikulise külje poolest, ent need pole üldist tunnustust pälvinud. Põhjuseks võib olla oletatavate lähtesõnade vähene kandepind eesti keeles.

Eesti vaimulik keel on olnud suuresti mõjutatud roomakatoliku kirikus käibel olnud ladina keelest, mis tulenes ladinakeelsetest jumalateenistustest ning ristiusu arusaamade tõlgendajate ja propageerijate alamsaksa või muu võõrkeele vahendusel saadud teabest, mis tugines samuti ladina tekstidele (Ross, Soosaar 2007: 770 jj). Seetõttu võiks *põrgu* algupära seostada ladina keelega. Häälikuliselt ei sobi laenuandjaks kumbki ladina termin, ei *inferi* 'surmavalla elanikud' ega *inferna* 'deemonite ja patuste hingede karistamise koht', mille tõlkevastena *põrgu* on esinenud. Eestlastele võõra usu võõrkeelse tutvustuse tulemusena ei pruugi laen olla sõnasõnaline

vaste ega täpne tähendusvaste. Ehk tuleneb *põrgu* ladinakeelsest hingede puhastust propageerivast jutust, vrd ladina *pūrgō*, varasem *pūrigō* (*pūrus* 'puhas' + *ago* 'ajan jms'), -*āre* 'puhastama' < **peu*- (Pokorny 1959: 827; Walde-P 2: 13). Sel juhul näib *põrgu* kuuluvat ühte sõnaperre Wiedemanni sõnaraamatus esineva verbiga *pōrgama* g *pōrata* 'pühkima, puhtaks pühkima' ning puhastust jms väljendavate soome-karjala *perk-/perg*-tüveliste sõnadega (vt ptk 4), mille päritolu on seni olnud samuti ebaselge.

Samast ladina tüvest on moodustatud mitu rahvusvaheliselt käibel olevat terminit (nt lahtistit märkivad *purgeen* ja *purgatiiv* < lad *purgativus* 'puhastav'), nende hulgas ka kiriklikku mõistet tähistav *purgatorium* (< kesklad *purgatorium* < lad *purgo*). See on roomakatoliku õpetuse järgi paik, kus kergemate andestamata või lunastamata jäänud pattudega surnud usklite hinged, kes ei vääri taevast ega põrgut, kannavad ajutist karistust, et sel viisil puhastatuna taevasse pääseda. Nende karistusaega lühendatakse hingepalvete, almuste ja patukustutuse abil (EE: 1071). Ladina nimisõna *purgatorium* võeti kasutusele alles XII sajandi lõpus. Kuni XIII sajandi alguseni kasutati seda kõrvuti ja sünonüümselt sõnauhendiga *ignis purgatorius* (Le Goff 1990: 364–366). XIII sajandi alguses mainib paavst Innocentius III (1198–1216) ühes oma jutluses puhastustuld korduvalt (Le Goff 1990: 174–175). Puhastustuli institueeriti 1274. aastal Lyoni kirikukogul (Le Goff 1990: 84, 284–286). Puhastusseisundist, milles surnud viibivad enne taevasse pääsemist, on juttu juba IX sajandil tehtud katoliku kirikukogude otsustes (NCE 11: 825). Idakirikud nõustuvad selle seisundi olemasoluga, kuid eitavad seost tulega.

Luterlus niisugust pattude andeksandmist ei tunnista. Piiblis seda ei mainita ja Lutheri sõnade järgi ei saa puhastustule olemasolu kohta midagi öelda. Ainuke passus vanas testamendis, mida puhastustule toetuseks tsiteeritakse, on apokrüüfikus Teises Makabite raamatus 12:39–45, kus Juudas korraldas lepitusohvri surnute eest, et nad patust vabaneksid. Uues testamendis on kaudne vihje puhastustulele, kus on öeldud, et see, kes räägib Inimese Poja vastu, sellele antakse andeks, aga kes räägib Püha Vaimu vastu, sellele ei anta andeks ei praegu ega tulevasel ajal (Mt 12:32).

Me ei saa teada, millal ja mis rahvusest misjonärid eestlastele surmajärgsest puhastusest rääkisid ja mil moel seda maarahvale tõlgiti. Kui seda kuuldi ladina keeli ja osaliselt või moonutatult tõlgituna, ei saa välistada, et just sealt pärineb meie *põrgu* – mingi arusaamatu surmajärgne kannatuste koht. Häälikuliselt on 1. silbi *u* asemel eesti keeles *õ* võimalik, eriti

kui ladina sõna vahendatakse alamsaksa keele baasil (vrd nt ee *kõrvits* < asks *körwitz*, *korvits* jt < lad *curbita*). Hiljem kohanes sõna demonite elukoha ja patuste nuhtlemise paiga nimetusena. Et Tartaros ja Gehenna asusid sügaval augus või väljapääsmatus orus, tehti kirikukeeles eesti *põrgu*-sõnast selgem vaste *põrgu**haud* 'põrguauk e põrgu sügavaim osa'. XX sajandil asendas liitsõna taas *põrgu*. Nagu mütoloogilistel rahvuskangelastel kombeks, võitlesid ka eesti vägilased demonitega ja ründasid neid isegi põrgus. Sellest sündisid rahvajutud, legendid, muistendid ja kohanimed. Eesti rahvauskumuste kohaselt lähevad siitilmast lahkunud surnuteriiki, mitte põrgusse.

Lühendid

Js – Jesaja raamat; 2Kn – Teine Kuningate raamat; Mt – Matteuse evangeelium

Kirjandus

Agricola 1987 = Mikael Agricolan teokset. Porvoo – Helsinki – Juva: Werner Söderström Osakeyhtiö.

ALFE = Atlas Linguarum Fennicarum. ALFE 1. 2004. Itämerensuomalainen kielikartasto. Läänemeresoome keeleatlas. Ostseefinnischer Sprachatlas. Лингвистический атлас прибалтийско-финских языков. Päätoim. Tuomo Tuomi. 1. osan vastaava toimitaja Seppo Suhonen. Kartat: Anneli Hänninen; saksankielinen käännös: Klaas Ph. Ruppel, venäjänkielinen käännös: Vladimir Rjagojev, Nina Zaitseva, vironkielinen käännös: Helmi Neetar. Toimitus: Anneli Hänninen, Raimo Jussila, Lilja Kirppu, Arvo Laanest, Heikki Leskinen, Helmi Neetar, Vilja Oja, Vladimir Rjagojev, Ulla Vanhatalo, Tiit-Rein Viitso, Nina Zaitseva. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 800, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 118.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

Biblia 1642 = Se on: Coco Pyhä Ramattu, Suomexi: Pääramattu, hebrean ja grecan jälkeen: Esipuhuttu, marginaliain, concordantiain, selitösten ja registreerein cansa. Jakob Mores, der Ältere; Aeschillus Peträus. Stockholm: Keisarilda.

BSLK = Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. 1963. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

EE = Eesti entsüklopeedia. VI, 1936. Tartu: Loodus.

EES = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etümoloogia-sõnaraamat. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- EEW** = Julius Mägiste 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- Ehasalu jt 1997** = Epp Ehasalu, Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo. Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- EKSS** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat. I (A–J), 1994–1997. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Must, Mart Mäger, Helmi Neetar, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aili Univere, Helmi Viires. Käsikirja ühtlustanud ja täiendanud Mari Must. Trükki toimetanud Helmi Neetar, Ellen Niit, Eevi Ross. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Ganander, Christfrid 1997**. Nytt finskt Lexicon. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 676, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 95.) Helsinki Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Gutslaff, Johannes 1998 (1648)**. Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlk. ja koost. Marju Lepajõe. Toim. Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Habicht, Külli 1995**. *us*-liitelised abstraktsed nimisõnad eesti vanimais sõnaraamatuis. – Läänemere rahvaste kirjakeelte ajaloost. Toim. Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 1.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 15–26.
- Habicht jt 2000** = Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop. Georg Mülleri jutluste sõnastik. Toim. Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Heinsalu, Ülo 1987**. Eesti NSV koopad. Tallinn: Valgus.
- Heinsalu, Ülo, Elga Kurik 1967**. Põrguhauad ja põrguauaugud. – Eesti Loodus 18 (4), 211–217.
- Hellquist, Elof 1922**. Svensk etymologisk ordbok. Lund: Gleerups.
- Hofstra, Tette 1985**. Ostseefinnisch und Germanisch. Groningen: Van Denderen.
- Jussila, Raimo 1998**. Vanhat sanat. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 696, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 101.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Kalima, Jalo 1936**. Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 202.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Karsten, Torsten Evert 1915.** Germanisch-finnische Lehnwortstudien, ein Beitrag zu der ältesten Sprach- und Kulturgeschichte der Germanen. (= Acta Societatis Scientiarum Fennicae 45: 2.) Helsingfors: Der finnischen Literaturgesellschaft.
- Karulis, Konstantīns 1992.** Latviešu etimoloģijas vārdnīca. II (P–Ž). Rīga: Avots.
- Kingisepp jt 2002** = Valve-Liivi Kingisepp, Külli Habicht, Külli Prillop. Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika. Toim. Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22.) Tartu: Tartu Ülikool.
- KKS** = Karjalan kielen sanakirja. 4, 1993. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 25.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kujola, Juho 1944.** Lyydiläismurteiden sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae IX.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Köbler, Gerhard 2003.** Altnordisches Wörterbuch. 2. Auflage; <http://www.koeblergerhard.de/anwbhinw.html>.
- Laanest, Arvo 1997.** Isuri keele Hevaha murde sõnastik. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Laats, Alar 2000.** Descendit ad inferna. – Usuteaduslik Ajakiri 1, 46–65.
- Le Goff, Jacques 1990.** The Birth of Purgatory. Cambridge: Scolar Press.
- Loorits, Oskar 1990 (1948).** Eesti rahvausundi maailmavaade. Tallinn: Perioodika.
- Loorits, Oskar 2005.** Zur christlichen Terminologie bei den Esten, Liven und Letten. – Trames. Journal of the Humanities and Social Sciences 9 (3).
- Luther, Martin 1983.** Väike katekismus. Tallinn: Eesti Evangeelse Luterliku Kiriku Konsistoorium.
- LÄGLOS** = Lexikon der älteren Germanischen Lehnwörter in den Ostseefinnischen Sprachen. III (P–Ä), 2012. Begründet von A. D. Kylstra. Amsterdam, New York: Rodopi.
- Makarov 1990** = Г. Н. Макаров. Словарь карельского языка (Ливвиковский диалект). Карельский научный центр Академии наук СССР. Институт языка, литературы и истории. Петрозаводск: Карелия.
- ME** = K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca. K. Mühlenbachs Lettisch-deutsches Wörterbuch. I–IV, 1923–1932. Redigējis, papildinājis, turpinājis Jānis Endzelīns. Rīgā: Izdevusi Izglītības ministrija.
- Mägiste, Julius 1927.** Lmsm. keelte kuradinimestikust. – Eesti Keel 4, 66–84.
- Müller, Georg 2008.** Jutuluseraamat. Koost. Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Jaak Peebo, Külli Prillop. Tartu: Ilmamaa.
- NCE** = New Catholic Encyclopedia. 2003. 2nd ed. Washington: Thomson/Gale, Catholic University of America.
- Nirvi, R[uben] E[rik] (toim.) 1971.** Inkeröismurteiden sanakirja. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

- Pall, Valdek 1977.** Põhja-Tartumaa kohanimed 2. Toim. Madis Norvik. Eesti NSV teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Paul, Toomas 2001.** Sanctorem communionem. – Usuteaduslik Ajakiri 1, 39–59.
- Pokorny, Julius 1959.** Indogermanisches Etymologisches Woerterbuch. Bern: Francke.
- Raun, Alo 2000.** Eesti keele etümoloogiline teatmik. (= Maarjamaa taskuraamat 19.) Brampton – Tartu: Maarjamaa.
- Rienecker, Fritz, Gerhard Maier 2011.** Suur piiblileksikon. 6000 märksõna. Tõlk. Eduard Aasamäe, Jana Lahe, Mati Lilleväli, Liina Luecke, Elmi-Johanna Pata, Tiia Teesaar. Peatoim. Ingmar Kurg. Tallinn: Logos.
- Ross, Kristiina, Sven-Erik Soosaar 2007.** Eesti vaimuliku kultuuri sõnavara kujunemisest: veel kord ristimisest. – Keel ja Kirjandus 10, 769–782.
- SKES** = Erkki Itkonen, Yrjö H. Toivonen, Aulis J. Joki 1955–1981. Suomen kielen etymologinen sanakirja. I–VII. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- SSA** = Suomen sanojen alkuperä: Etymologinen sanakirja. 1–3, 1992–2000. Päätoim. Erkki Itkonen, Ulla-Maija Kulonen. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Stahl, Heinrich 1637 (1974, 2000).** Anführung zu der Estnischen Sprach auff wolgemeinten Rath und bittliches Ersuchen. Revall. Brampton – Tartu.
- Suhonen, Seppo 1973.** Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen. (= Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia 154.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Thomsen, Vilhelm 1931.** Berührungen zwischen den finnischen und den baltischen (litauisch-lettischen) Sprachen. Eine sprachgeschichtliche Untersuchung. Samlede Afhandlinger IV. København: Nordisk Forlag.
- Tsvetkov, Dmitri 1995.** Vatjan kielen Joenperän murteen sanasto. Toim. Johanna Laakso. (= Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXV, Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 79.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Vaba, Lembit 2011.** Balti laenude uurimine avab meie kauget minevikku – Keel ja Kirjandus 10, 734–763.
- Vasmer** = Макс Фасмер 1986–1987. Этимологический словарь русского языка: в четырех томах. Изд. 2-е, стереотипное. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева. Под редакцией и с предисловием проф. Б. А. Ларина. Москва: Прогресс.
- Vestring, Salomo Heinrich 2000.** Eesti-saksa sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum; <http://www.folklore.ee/~kriku/VESTRING/>.
- Viitso, Tiit-Rein 2006.** *Pagan, põrgu ja papp*: kolm kristlikku terminit. – Keel ja Kirjandus 11, 894–902.

- VKS** = Vadja keele sõnaraamat. 4, 2000. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus.
- VMS** = Väike murdesõnastik. II (M–Ü), 1989. Toim. Valdek Pall. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam, Marja Kallasmaa, Ann Kask, Ellen Niit, Piret Norvik, Vilja Oja, Aldi Sepp, Jaak Simm, Jüri Viikberg. Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Walde, Alois 1910.** Lateinisches etymologisches Wörterbuch. Zweite umgearbeitete Auflage. Heidelberg: Carl Winter.
- Walde-P** = Alois Walde 1927–1932. Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. Herausgegeben und bearbeitet von Julius Pokorny. Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter & Co.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973 (1893).** Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- WK** = Helmuth Weiss, Paul Johansen 1935. 400-aastane eesti raamat. Wanradt-Koell'i katekismus 1535. aastast. Tallinn: Polügraaf.

Sõnavara- ja tekstikogud

- EMSUKA = Eesti murrete ja sugulaskeelte arhiiv Tallinnas Eesti Keele Instituudis
- SMSA = Soome murrete sõnaarhiiv Helsingis Kodumaa keelte keskuses; <http://kaino.kotus.fi/>

Lisa

Alljärgnevalt esitatakse mõned näited selle kohta, milliseid vanakreeka, ladina ja saksa keele sõnu on eesti keeles ajaloo jooksul tõlgitud sõnaga *põrgu* ning milliseid sünonüüme on selle asemel eesti keeles kasutatud. *Põrgu* ja selle vasted on poolpaksus kirjas.

Uus testament

Matteuse evangeelium 5:22

Algtekst: ὃς δ' ἂν εἴπῃ, Μωρέ, ἔνοχος ἔσται εἰς τὴν **γέενναν** τοῦ πυρός.

Vulgata: qui autem dixerit fatue reus erit **gehennae** ignis

Biblia Germanica 1454 (lk CCXLVIII): Wer aber sagt / du Narr / der ist des **hellischen** Fewrs schuldig.

Rossihnius 1632: Ken enge ütleb, sinna jeck Ächk nahr, se om selle **pörkotullele** wölgo.

Stahl 1638: Ke agkas ütlep sinna Geck / se on se **pörgkotulle** wölhk.

Piibel 1739: agga kes ial ütleb: Sa jölle, se on **pörgo** tulle wäärt.

UT 1989 (lk 51): kes aga ütleb: „Lollakas!”, peab minema tule**pörgusse**.

Luuka evangeelium 10:15

Algtekst: καὶ σύ, Καφαρναούμ, μὴ ἕως οὐρανοῦ ὑψωθῇσῃ; ἕως τοῦ **ᾧδου** καταβῇσῃ.

Vulgata: et tu Capharnaum usque in caelum exaltata usque ad **infernum** demergeri

WT 1686: Nink sinna Kapernaum / kä ammak Taiwatte ollet üllendātu / sinna saht sahma ammak **Pörgutte** maha taugatus.

Piibel 1739: Ja sinna Kapernaum, kes sa taewast sadik olled üllendatud, sind peab **pörgoni** mahhalükkatama.

UT 1989 (lk 210): Ja sina, Kapernaum, kas sa arvad, et sind ülendatakse taevani? Ei, sind tõugatakse alla **pörgusse**.

Luuka evangeelium 16:23

Algtekst: καὶ ἐν τῷ **ᾧδῳ** ἐπάρας τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ, ὑπάρχων ἐν βασάνοις, ὁρᾷ Ἀβραὰμ ἀπὸ μακρόθεν

Vulgata: mortuus est autem et dives et sepultus est in **inferno**/ elevans oculos suos cum esset in tormentis videbat Abraham a longe

Rossihnius 1632: Ninck kui temma nüd se **pörcko** ninck waiwa sissen olli, tõstis temma omma silmat ülles, ninck neggi Abrahammi kauwelt

Piibel 1739: Ja, kui ta **pörgus** sures wallus olli, ja ommad silmad ülestõstis, siis näggi ta Abraami kaugelt

UT 1989 (lk 230): Ja **põrgus** piineldes tõstis ta oma silmad üles ja näeb Aabrahami kaugelt ...

Johannese ilmutusraamat 20:13

Algtekst: καὶ ἔδωκεν ἡ θάλασσα τοὺς νεκροὺς τοὺς ἐν αὐτῇ καὶ ὁ θάνατος καὶ ὁ ᾗδης ἔδωκαν τοὺς νεκροὺς τοὺς ἐν αὐτοῖς,

Vulgata: et dedit mare mortuos qui in eo erant et mors et **inferus** dederunt mortuos qui in ipsis erant et iudicatum est de singulis secundum opera ipsorum
Biblia Germanica 1454 (lk CCCCX): Und das Meer gab die Todten die darinnen waren / und der Tod und die **Helle** gaben die Todten die darinnen waren / und sie wurden gerichtet / ein jglicher nach seinen wercken.

WT 1686: Nink Merri and neid Kohljid wäljä / kumma temmä sissen olliwa / nink Surm nink **Põrgo Haud** anniwa neid Kohljid wäljä / kumma neide sissen olliwa: Nink eggäütz sunniti omma Tõh perrä.

Piibel 1739: Ja merri andis need surnud, kes temma sees ollid, ja surm ja **põrgo-haud** andsid need surnud, kes nende sees ollid, ja iggäühhe peäle moisteti kohhut nende teggude järrele.

UT 1989 (lk 652): Ja meri andis tagasi need surnud, kes olid temas, ning surm ja **surmavald** andsid tagasi need surnud, kes olid neis, ning igäuhe üle mõisteti kohut tema tegude järgi.

Vana testament

Neljas Moosese raamat 16:33

וַיֵּרְדּוּ הֵם וְכָל-אֲשֶׁר לָהֶם חַיִּים שָׁאֵלָה וַתִּכַּס עֲלֵיהֶם הָאֲרֶץ וַיִּאָּבְדוּ מִתּוֹךְ הַקְּהָל׃

Vulgata: descenderuntque vivi in **infernum** operti humo et perierunt de medio multitudinis

Biblia Germanica 1454 (LXXXV): und fuhren hinunter lebendig in die Helle / mit allem das sie hatten / und die Erde decket sie zu / und kamen vmb aus der Gemeine.

Gutslaff 1648–1656: Sihs letzit nemmat, ninck keick mea neihl olli, ellawat **põrckulle**, ninck se mah kattis nemmat pählit kindi. Ninda saihit nemmat errakaotuts se kogkodusse seast.

Piibel 1739: Nenda läksid nemmad ja keik mis nende pärralt, ellawalt senna **hauda**, ja Ma kattis neid peält kinni, ja nemmad kaddusid koggodusse seest ärra.

Eesti Piibliselts 2005: Nõnda läksid nemad ja kõik, mis neil oli, elusalt **hauda** ja maa kattis nad ning nad hävitati koguduse hulgast.

Allikad

Algtekst (kreekakeelne uus testament): <http://www.greekbible.com/>.

Biblia Germanica 1454. Die Bibel in der deutschen Übersetzung Martin Luthers
Ausgabe letzter Hand. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.

Eesti Piibliselts 2005: <http://piibel.net/>.

Eesti vanemad piiblitõlked (Gutslaff 1648–1656, piibel 1739, Rossihnius 1632,
Stahl 1638, WT 1686): <http://www.eki.ee/piibel/>; [http://www.murre.
ut.ee/vakkur/Korpused/](http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/).

Heebreakeelne vana testament: <http://www.academic-bible.com/>.

UT 1989 = Uus Testament ja psalmid ehk Vana Testamendi laulud. Tõlk. Toomas
Paul, Uku Masing. Tallinn: EELK Konsistoorium.

Vulgata: <http://www.latinvulgate.com>.

Estonian *põrgu*

Vilja Oja, Sven-Erik Soosaar

The use of the word *põrgu* 'hell' in old and modern literary Estonian, as well as in dialects and place names, suggests that the word could have first entered the language as a Christian term. It is obviously a loanword and yet without a generally agreed etymology. In old religious texts, *põrgu* occurs as the translation equivalent of 'Hades' and 'hell'. In vernacular use, *põrgu* is applied to a mythological underworld, which has inspired numerous folk tales and place names. Religious Estonian has been strongly influenced by the Latin used in the Roman Catholic Church. It is true that the Latin terms *infernī* 'inhabitants of Hades' and *inferna* 'place of punishment for demons and sinners' souls' are phonetically unlikely sources for *põrgu*. One cannot exclude, however, the possibility that *põrgu* may have originated from the Latin stem *pūrgō*, earlier *pūrigō*, *-āre* 'to clean'. Also, the Finnish and Karelian *perk-/perg-*stem words, which are associated with cleaning, might have originated from the same root.

Keywords: etymology, Finnic 'hell', purgatory, place names, Estonian

Vilja Oja
keeleajaloo ja -teaduse osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
Vilja.Oja@eki.ee

Sven-Erik Soosaar
soome-ugri keelte ja murrete osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
Sven.Soosaar@eki.ee

EESTI KEELEUUENDUS JA MURDED¹

KARL PAJUSALU

Annotatsioon. Artikkel käsitleb XX sajandi alguskümnenditel eesti keeleuenduse käigus esitatud seisukohti eesti murrete kohta, keeleuendajate poolt eesti kirjakeelde toodud murdekeelendeid ja keeleuenduse mõjul toimunud muutusi eesti kirjakeele ja murrete vahekorras. Vaatluse alla võetakse keeleuendajate suhtumine rahvakeelde ja murretesse ning tegevus murdesõnade ja -vormide propageerimisel. Käsitletakse ka Oskar Looritsa rolli Mulgi murde taustaga keelendite toomisel eesti kirjakeelde. Tõdetakse, et keeleuenduse mõju eesti kirjakeele ja murrete suhte muutmisele on olnud mitmetine. Ehkki keeleuendus mõneti kaugendas eesti kirjakeelt selle rahvakeelsest alusest, tõi see kirjakeelde uusi vorme ja sõnu murretest ning mitmekesisistas sel viisil eesti kirjakeele murdepõhja. **Võtmesõnad:** kirjakeele korraldus, keeleuendus, rahvakeel, eesti mured, saarte murre, Mulgi murre, sünteetiline konditsionaal, sünteetiline kvotatiiv, ekstsessiiv

1. Sissejuhatus

Eesti rahvuslik ärkamine XIX sajandi keskel andis hoo ühtse rahvusliku kirjakeele loomisele. Siiski XX sajandi alguseni jäi eesti kirjakeel suhteliselt nõrgalt normeeritud keeleks, kus kirjutaja päritolu paistis tavaliselt välja tema keelekasutuse piirkondlikest erijoontest ehk murdepärasustest. XX sajandi alguskümnendite radikaalse keeleuenduse teadlikuks eesmärgiks sai talupoegliku, Põhja-Eesti keskosa rahvakeelest välja kasvanud eesti kirjakeele muutmine moodsaks rahvuskeeleks, mida kasutatakse ühtviisi kõigis Eesti linnades ja maanurkades.

Eesti keeleuendus, niivõrd kui ta lõi uusi, üldiseks kasutamiseks mõeldud norme, oli suunatud keele ajaloolise mitmekesisuse kitsendamisele. Ka konkreetselt esitasid keeleuendajad sageli uusi keelendeid, eriti

¹ Artikkel põhineb ettekandel, mille pidasin Huno Rätsepa 85. sünnipäevale pühendatud konverentsil „Keeleuenduse aastasada” 28. detsembril 2012 Tartu Ülikoolis, ja valmis Eesti Teadusagentuuri projekti IUT2-37 raames. Täna Vilja Oja abi eest murdevormide levikukaartide tegemisel.

grammatilisi vorme, vanade asemele, mitte kõrvale. Euroopalik kirjakeel tähendas nende jaoks stiililiselt paindlikku, kuid ikkagi ühtset, terviklikku standardkeelt (Aavik 1974: 5–7). Ometi töid keeleuendajate taotlused kaasa ka eesti keele laienemise, mitmekesisustumise, ning seda kahes mõttes. Esiteks iseseisvus kirjakeel murdeülse ühiskeelena, argikeeleks jäid ikkagi piirkondlikud keelevariandid; teiseks muutus kirjakeel ise mitmekesisemaks, rohkem eri allkeeli käsitavaks kultuurkeeleks. See protsess sai tugeva kiirenduse Eesti iseseisvumisega 1919. aastal ja iseseisva Eesti riigi ülesehitamisega. Nii oli üks keeleuenduse tulemeid – hoolimata keeleuendajate kitsamatest eesmärkidest – hoopis keeleavardus, erinevate funktsionaalstiilide sünd, traditsiooniliste keeleregistrite kõrvale mitmete uut tüüpi keelekujude lisandumine. Seni kirjakeele arendamise seisukohast perifeersed murded said üheks allikaks isegi eri teadusalade ja tegevusvaldkondade oskuskeele arendamisel, kõnelemata aja- ja ilukirjanduse keelest.

Kui XVIII ja XIX sajandi eesti kirjakeele murdetausta puhul saab jälgida kindlate põhjaeesti keelendite kasutuselevõttu ning üha tugevnevat põhjaeesti keskmurde mõju (Kask 1962, 1984: 113–131), siis keeleuenduse puhul ei ole enam nii lihtne kindlaks määrata üht kindlat lähteala. Vastamist vajavaks küsimuseks jääb, kas keeleuendus on soosinud kindlaid eesti murdeid, ja kui on, siis miks. Arnold Kask on keeleuendusliikumise ettepanekute murdetausta jälgides osutanud nende kardinaalsele erinevusele varasemast: „Kui senine kirjakeel oli toetunud põhiliselt keskmurdele ja kirjakeele grammatilise struktuuri aluseks olid keskmurde jooned, siis nüüd tehti katset eesti kirjakeelde tuua äärealade, eriti aga küllalt kaugete lõunaeesti murrete erijooni” (Kask 1984: 186). Peale lõunaeesti murdejoonte toob Kask samas esile saarte murdejoonte tähelepanuväärse koha keeleuendajate ettepanekutes.

Järgnevalt püüan vaadelda keeleuenduse vahetõrke murretega laiemalt, selgitades ka tehtud ettepanekute motiive. Iseloomustan kõigepealt Johannes Aaviku ja Villem Grünthal-Ridala seisukohti kirjakeele ja murrete vahekorra kohta ning pärast seda nende tegevust murreliste keelendite juurutamisel eesti kirjakeelde, sh oma sünnikoha Saaremaa murdevormide ja -sõnade propageerimisel. Edasi vaatlen Oskar Looritsa tegevust uute grammatiliste vormide toomisega kirjakeelde, eriti seda, kuidas Loorits esitas enda suguvõsa keelele, st Mulgi murdele omaseid vorme. Nende hulgas käsitlen ka sünteetilise konditsionaali ja kvotatiivi ning ekstsessiivi vorme.

2. Keeleuuendajad eesti rahvakeelest ja murretest

Eesti keeleuuendajatest oli enamik pärit eesti keeleala äärtelt (Kask 1984: 180). Johannes Aavik, Villem Grünthal-Ridala ja Jaan Oks olid saarlased, Friedebert Tuglas, Gustav Suits jt lõunaestlased. Kõigi nende lapsepõlvkodu murdekeel erines tunduvalt tollasest keskmurdelisest põhjaeesti ühiskeelest. Nende jaoks tähendas eesti kirjakeele õppimine paratamatult selle teadlikku omandamist ning võrdluses kodukoha ja teiste keeltega ka selle puuduste märkamist. Sellepärast on ootuspärane ja loomulik, et keeleuuendajad pöörasid tähelepanu murrete ja kirjakeele vahekorrale, tuues esile endile tuttavate murrete tugevusi võrreldes XX sajandi alguse eesti kirjakeelega. Keeleuuendajatest said ka eesti murdesõnavara kogumise ja murrete uurimise korraldajad, olgu selle sissejuhatavaks näiteks kasvõi saja aasta eest Johannes Aaviku koostatud üleskutse ja juhend eesti murdesõnade korjamiseks, mis ilmus ajakirjas Eesti Kirjandus (Aavik 1913).

Helgi Vihma on toonud esile, et peale Jakob Hurta ja Ferdinand Johann Wiedemanni, kes esitasid 1870. aastatel üleskutseid eesti kirjakeele rikastamiseks murdesõnade ja -keelenditega, olid järgmisena noored keeleuuendajad need, kes uue sajandi tulles rõhutasid taas lõunaeesti ja üldisemalt eri eesti murrete tähtsust kirjakeele arendustöös (Vihma 1986). Johannes Aavik kinnitas juba oma Noor-Eesti I albumis ilmunud programmilises artiklis „Eesti kirjakeele täiendamise abinõudest” (1905), et eesti murretes on palju sellist sõnavara, mis annaks kirjakeelele „värskust ja elujõudu”, ühtlasi mainides, et ligi pool Wiedemanni sõnaraamatus esitatud sõnadest ei ole kirjakeeles tarvitusel (Aavik 1905: 120–121). Järgmisel, 1906. aastal esitas Jaan Tammemägi artiklis „Murdesõnad kirjakeelde” ligi sada lõunaeesti sõna, nagu *ennist, hahetama, hahk, kume, kumu, lebama, leebus, naima, naitma, pädima, pälvima, sülem, taru, taid, taidma, taidleja, taidlema, toona, tuna, ülenema*, tuues ka nende sõnade vasteid soome keelest ja teistest soome-ugri keeltest. Autor märgib, et on vaja „tõisi Eesti keele murrakuid, pääle Kesk-Tallinna oma, tähele panna, iseäranis aga rohkesõnawaralist Tartu-Wõru murrakut” (Tammemägi 1906: 273), osutades murretesse unustatud sõnade suurt ajaloolist vanust ja väärtust.

Murdesõnavara kogumine ja murdesõnade kirjakeelde toomine on õigupoolest üks väheseid tegevussuundi, milles on radikaalsed keeleuuendajad ja alalhoidlikumad keelekorraldajad olnud ühel nõul. Kui 1907. aastal asutatakse Eesti Kirjanduse Selts, võtab see kohe oma töökavva

ühe keskse ülesandena „külamurrakute kogumise ja läbisõelumise” (Palm 1932: 57). 1908. aastal esines seltsis Soome professor Heikki Ojansuu kõnega murrete uurimise tähtsusest, 1909. aastal ilmus Jaan Jõgeverilt „Üleskutse Eesti keele üleskirjutamisele!”, temast sai ka EKSi murdekogumistöö juht. Üks esimesi Eesti Kirjanduse Seltsi murdestipendiaate oli Villem Grünthal-Ridala, kes 1909. aastal kogus kolm kuud murret mitmel pool Saaremaal ja jätkas kogumistööd veel järgmiselgi aastal. Oma välitöö kogemustest ja tähelepanekutest kirjutas ta põhjaliku ülevaate (Grünthal 1910), kus tõstatas ka põhimõttelisemaid murrete eripära ja selle talletamisega seotud küsimusi.

Villem Grünthal-Ridala arvates ei olnud kõigi murrete asend kirjakeele suhtes samaväärne. Nagu Aavik ja teisedki keeleuundajad pidas ta oluliseks keelekorralduse printsiibiks keele omapäraga arvestamist ja selle esiletoomist (Pilvre 1988: 717 jj). Keele omapära, mis väljendab rahva vaimsust, oli Grünthal-Ridala jaoks seotud ideaalina nähtud ajaloolise puhtuse, algupärasusega. Sellepärast pidas ta eriasendis olevaks Virumaa ja Võru murdekeelt kui kõige arhailisemaid. Grünthal-Ridala väitis, et „Kirjakeel ei pea esteetilisest ja muist samaväärilistest kriteeriumitest loobuma, ähvardusel alla langeda ja vulgääriks murrakuks muutuda, nagu seda meil mitmele korrale rahvakeele nimel on juhtunud. Isegi kõik murded ei ole ses asjas samaväärilised. Kaunist, algupärast, genuiinist rahvakeelt leidub Viru murretes, nagu seda selle maakonna rahvalauludegi kõrge kunstiline väärtus avaldab, samuti ka mõnes muus algupärasena püsinud murdes, vähem lõuna pool, Tartu- ja Viljandimaal, väljavõtena jällegi võrupoolne, kus rahvakeel oma algupärasest laadis heliseb” (Ridala 1915: 406). Nii seob Grünthal-Ridala erinevad keeleuunduse põhiprintsiibid, nagu otstarbekohasuse, ilu ja omapärasuse üheks tervikuks, mille poole püüeldes tuleb suhtuda murretesse tähelepanelikult, aga keeleainest kriitiliselt kirjakeelde valides. Ise on Grünthal-Ridala hakanud kirjakeeles kasutama paljusid saarte ja läänemurde sõnu, nt *ulgumeri*, *saalima*, *sööstma*, *vakatama*, *hõrk*, *võhuma*, ning samuti mitmeid lõunaeesti päritoluga sõnu, nagu *halama*, *pälvima*, *säsi*, *taanduma*, *üsk* (Aavik 1935).

Eesti Kirjanduse Seltsis sai üheks murrete kogumise eestvedajaks ka Johannes Aavik. Just tema võttis enda kanda põhjaliku murdekogumistühendi koostamise ning avaldas selle 1913. aastal nii Eesti Kirjanduses (Aavik 1913) kui ka eraldi äratrükina „Üleskutse ja juhatus Eesti rahvakeele sõnade korjamiseks”. Aavik rõhutab, et „ülemaaline sõnade korja-

mine” on kiire ülesanne, kuna vanem rahvakeel on kadumas (*ibid.*: 169). Murdesõnade kogumise sihiks oli koostada rahvakeele sõnaraamat, mille peale teadusliku väärtuse oleks ka suur praktiline tähtsus kirjakeele arendamise jaoks (*ibid.*: 170). Põhjalikus juhendis esitas Aavik üksikasjalikke meetodilisi nõuandeid keelekogumispiirkondade (kihelkonnad) valimise, vormistiku ja näitelausete esituse ning sõnasedelite vormistamise kohta koos asjakohaste näidetega.

Rahvakeele ja kirjakeele vahekorra juurde pöördub Johannes Aavik järgnevatel aastatel veel mitmel korral. 1920. aastal avaldab ta eraldi trükisena pikema kirjutise „Rahvamurded ja kirjakeel: Õigekeelsuse kysimus rahvamurdes ja kirjakeeles”. Seal väidab ta, et „Rahvakeelt ei ole [---] õigupoolest olemas, on ainult üksikud rahvamurded. Seepärast mõjub sageli naiivsusena, kui keegi mingi vormi või sõna õige-olemise või soovitetavuse tõenduseks suure aplombiga väidab, et „rahvas nii kõneleb” või et „rahvakeeles on nii”, kuna asjaomane sõna või vorm esineb ainult tõendajalle tuttavas kodumurdes. Niisugusel korral oleks õige ainult ytelda, et „sää! ja sää! kõneleb rahvas nii” või „selles murdes on niisugune vorm või sõna olemas”” (Aavik 1920: 12). Aavik rõhutab jällegi murrete täpsema uurimise ja murdekeelendite valikulise kirjakeelde kohandamise tähtsust.

Selles raamatus esitab Aavik samuti eesti murrete üldise jaotuse ning iseloomustab seejuures murrete olemustki. Ta osutab, et murded „mui-dugi mitte nii teravajooneliselt ei ole piiratud, et kuski üks järsku lõpeb ja teine algab, vaid nende vahel on ülemineku- ja segimurdeid, mis oma mõlemapooliste naabermurrete jooni pakuvad. Nii ei lõpe ka lõuna-eesti murded järsku ega alga kohe põhja-eesti murded puhtal kujul, vaid põhja-Viljandimaa ja põhja-Tartumaa murded, olles küll ise oluliselt põhja-eesti keelt, moodustavad nende vahel mingisuguse vaherajooni” (*ibid.*: 11–12). Eesti rahvakeele jaotab Aavik kõigepealt põhjaeesti ja lõunaeesti murreteks ning seejärel põhjaeesti murded viieks: 1) läänemurre (Saaremaa, Hiiumaa, Läänemaa, Pärnumaa), 2) kesk-Tallinnamaa murre, 3) ida-Virumaa murre, 4) põhjaida rannamurre ja siirdealana 5) põhja-Viljandi, põhja-Tartu ja Kodavere murre. Lõunaeesti murdeala jagab Aavik neljaks: 1) lõuna-Viljandi, 2) lõuna-Tartu, 3) Võru ja 4) Setu murre. (*ibid.*: 12) Nõnda vastab Aaviku lõunaeesti murdejaotus põhijoontes hilisematele, põhjaeesti puhul on aga suuremaid erinevusi. Ühelt poolt eristab ta kirderanniku murderühma kaks põhimurret, kuid samas jätab saarte murde eraldamata läänemurdest ja idamurde teistest Põhja-Tartumaa murra-

kutest. Seda on oluline aga silmas pidada – Aavik ei pea kodust saarte murret eraldiseisvaks, vaid käsitleb osana suuremast lääne-eestilisest keeletavast.

Johannes Aavik kinnitab iga murde omapära ja õigsust eraldi võetuna ning isegi iga murde potentsiaali saada kirjakeeleks: „iga kylamurre võiks iseseisvaks kirjakeeleks areneda, kui selleks aga tarvilised välised olud ja tingimused oleksid” (*ibid.*: 15). Samas ta tõdeb, et „kirjakeel on leksi-kaalselt võrratumalt rikkam ja syntaktiliselt keerulisem kui rahvamurre” (*ibid.*). Eesti kirjakeele murdetausta kohta nendib Aavik, et see põhineb „kesk-Tallinnamaa keelele”, kuid hiljem on sinna lisandunud ka mõned Virumaa ja „Liivimaa murrete” iseärasused. Aaviku hinnangul on „kirjakeele lõunaeeestistamist kestnud viimase ajani. Veel kaugemalle tahab ses suhtes minna keeleuunduslik keel, mis näit. põhjaeestiliste *poissa, pyssa, konta* asemel tarvitab lõunaeeestilisi *poisse, pysse, konte*” (*ibid.*: 20–21) Aaviku arvates kirjakeel „endas mitme murde häid omadusi ja rikkusi võib sisaldada” (*ibid.*: 15). Siiski ei pea Aavik kõike „Liivimaa eestlaste” keelepruugis heaks, ta nahutab neid selliste vormide pärast nagu *peses, pesege, peseda, pandis, pandke* ja kinnitab, et kirjakeelde kuuluvad vormid *pesi, peske, pesta, pani ja pange* (*ibid.*: 31). Halbade lõunaeeestipärasustena esitab Aavik veel ka vorme *pääsenud, pääsema* (pro *pääsnud, pääsma*) ja *ma tuleks* (pro *ma tuleksin*; *ibid.*: 32). Aavik hoiatab tekkiva kohaliku murde ja kirjakeele segu eest, mida ta nimetab alevikeeleks: „maa, kyla on hävinemas, alev on igal pool kujunemas; rahvakeel on kadumas, alevikeel asemelle astumas” (*ibid.*: 28). Tema ideaaliks jääb ikkagi hästi oma ülesandeid täitev kirjakeel, mis võib võtta keelendeid murretest, aga ei tohi seguneda nendega. Kui ka Aavik räägib omapärasusest kui keeleuunduse olulisest põhimõttest (Aavik 1924: 46–47), peab ta selle all silmas häälikuseaduslike vormide kasutamist ning tarbetustest võõrapärasustest hoidumist (Erelt 2002: 86).

1923. aastal avaldas Johannes Aavik raamatu „Saaremaa keel ja kirjakeel: Käsiraamat kirjakeele omandamiseks saarlastele”. Selles keskendub ta Saaremaa murdekeele ja keeleuundusliku kirjakeele erinevuste esiletoomisele, teiselt poolt siiski ka sarnasusi mainides. Aaviku keeleuunduslike ettepanekute suhet tema kodukoha Põide kihelkonna Randvere küla murdega on süstemaatiliselt vaadelnud Enn Koit (1939). Koit leiab ühisjooni kõigilt tasandelt; tema hinnangul on Aavik lähtunud oma kodumurdest 9 fonoloogilise, 15 morfoloogilise ning ka mõne süntaktilise ja

sõnade tähendusi puudutava ettepaneku tegemisel; lisaks on Aavik toonud eesti kirjakeelde mitukümmend saarte murde sõna, nt *imal*, *pigem*, *rehala*, *tarima*, *üll*, *ülle*, *ült* (Koit 1939: 57). Arnold Kask on tabavalt osutanud, et Aavik toetus uuenduste tegemisel eriti neile murdejoontele, mis olid saarte murdes ja lõunaeeesti murretes ühised, nagu *tet*-partitsiip: *tapet*, *ostet*, *kirjutet*, *tarvitet* (Kask 1984: 185).

1924. aastal ilmunud Johannes Aaviku raamatut „Keeleuuenduse äärmised võimalused” (2. trükk 1974) on peetud radikaalse keeleuuenduse põhimõtete kõige terviklikumaks kokkuvõtteks. Ka selles teoses esitab Aavik murdeid ühe keeleuuenduse allikana: „Uusi moodustusi võib saada (kuna vastavad juursõnad juba kirjakeeles olemas): Rahvamurdeist: *kuuletama* (etteheitvalt meeletuletama), *nuttur* (sõnast ’nutma’) jne” (Aavik 1974: 15). Aavik mainib murdeid samuti uute juursõnade saamise esimese võimalusena: „Uusi juursõnu võib saada: 1. Rahvamurdeist. Säält ongi keeleuuenduslikku kirjakeelde saadud hulk uusi juursõnu. Paremad ja tähtsamad neist on: a) abajas, agu [ao], ask [asa], hatt [-u], haul [-u] ..” (*ibid.*: 16). Nende „paremate ja tähtsamatena” esitatud 84 murdesõna tegelikku murdelevikut „Väikese murdesõnastiku” (1982–1989) elektroonilise andmebaasi abil jälgides selgub, et enim on nende hulgas lõunaeeestilise levikuga sõnu: *agu*, *hõng*, *mälv*, *perv*, *sõtse*, *vagel*, *vääs*, *üisk*, *hahk*, *lätma*, *nakkama*, *ent*, *man*. Kui sõnade levikut vaadata murdeti, siis on neist sõnadest kõige rohkem – 45 – tuntud Mulgi murdes, eripärasematest olgu nimetatud nt *järe*, *mõrk*, *toibe*, *pees*, *lunima*. Sellist Mulgi murdetava esiletulekut põhjustab arvatavasti asjaolu, et seal on tuntud nii lõunaeeestiline sõnavara kui ka paljud läänelise levikuga sõnad, mille areaal ulatub Saaremaast Mulgimaani. Mulgi järel ongi arvukamad ühelt poolt lääne- (38 sõna) ja saarte (36) murdes tuntud sõnad, teiselt poolt Võru (39) ja Tartu (33) murdesõnad. Tähelepanuväärselt palju on Aaviku esitatud sõnade hulgas ka kirderanniku murrete sõnu (31), nt *hiiv*, *nääding*, *ebel*, *turd*, *sämpsama*, vähem ida- (27) ja keskmurdes (22) tuntud sõnu. Mall Kõpp on Aaviku „Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastiku” (1921) sõnavara analüüsides leidnud, et neist ligi pool (2013 sõna 4511-st) on murdesõnad, millest 845 on tuntud ka saarte murdes ning väga arvukalt on samuti lõunaeeesti murdesõnu, siiski on sõnu kõigilt eesti murdealadelt (Kõpp 1983: 19–20). Kokkuvõttelikult võib seega sedastada, et keeleuuendajate poolt kirjakeele jaoks välja pakutud sõnade hulgas on küll teatav kallutatus lääne- ja lõunaeeesti murrete poole, kuid arvestataval

määral on pakutud teistegi murrete, isegi kirde-eesti sõnu. Kirderannikumurde sõnade ja keelendite tulekut on küllap soosinud ka soome keele lähedus.

Peale sõnavara on Aavik mõnelgi juhul pööranud tähelepanu lõuna-eesti murrete vormistikule. Eespool on juba toodud näiteid *e*-lõpuliste mitmuse osastava ja *tet*-lõpuliste umbisikulise tegumoe mineviku kesk sõna vormide kohta, siia saab veel lisada *i*-mitmuse ja muid lühivorme, mida keeleuuendajad eelistasid ilmselt ökonoomsuse ja parema kõlavuse tõttu. Lõunaeeetiliste analoogiavormide suhtes oldi aga enamasti kriitilised. Omapärase seisukoha esitas Aavik *n*-lõpulise seesütleva käände vormi kohta, mis tuntud Mulgi ja Tartu murdest. Selle üle arutleb Aavik pikemalt: „Yks õige mõnus uus kaasuselõpp on kyll kergesti saada, sest et see meie rahvamurdeis juba olemas, olgugi teises tähenduses ja teise funktsiooni jaoks. See on **-n**, tuntud lõuna-eesti inessiivi **-n** (mõtsan, meren, otsan = kirjakeeles 'metsas, meres, otsas'). [---] See lõpp **-n** võiks väga hästi emma-kumma, kas genetivus qualitat'is'e või nomen agentis'e funktsioone täitma hakata, või mõlemaid yhtlasi [---] Kuid kas ei saaks niihästi *s*-e kui *n*-e sõbrule yhtlasi vastu tulla sellega, et inessiivi **-s** jääks ('suures metsas'), **-n** aga kasutetaks eri funktsiooni väljendamiseks täitsa uue käände loomiseks, nimelt just genetivus qualitat'is'e ja nomen agentis'e tähenduses?" (Aavik 1974: 122–123). Kuigi *n*-seesütlev hakkas mõnevõrra levima ilukirjanduskeeles, ei saanud Aavik seda pooldada, kuna oli käändelõpule leidnud uue funktsiooni, tema soovitatud vormid ei tulnud küll keelevõõruse tõttu kasutusele.

Mõnevõrra teistsugustelt lähtekohtadelt kaalub *n*-seesütleva häid ja halvemaid külgi Oskar Loorits oma keeleuuenduslikus grammatikas (1923). Looritsale oleks võinud *n*-lõpuline seesütlev olla tema Mulgi juurte tõttu loomulik. Siiski jääb temagi selle kirjakeelde toomise suhtes kriitilisele seisukohale: „Keeleajalooline arenemine on toond seesytleva lõpuks põhjamurdeis **-s** ja lõnamurdeis **-n** (~ **-h** ~ **-hn**), – see inessiivi **-n** tungibki moodsasse kirjandusse, eriti luulesse poolehoidu ja tarvitamist võitma; luule-keelele annabki ta salgamata sulavuse ja meeldiva pehmuse, lisaks veel murdelise õrnuse varjundi. Ometi ei tohi olla nägemata ka **-n** inessiivi varjukylgi, mis õieti on väga suured. – Juba foneetiliselt on **n** yle pää üks nõrgimini kuuldavaist häälikuist, mis ikka kaldub kaduma sõna lõpul, nagu osutavad seda meie ja paljud teisedki keeled kyllalt selgelt [---] **-n** inessiivi yldtarvitusele pääsemises on põhjust, objektiivne

vaatleja olles, tõsiselt kahelda” (Loorits 1923: 46). Loorits on järelikut *n*-seesütleva suhtes skeptiline hoopis teistel põhjustel kui Aavik, pigem lähtudes eesti keele loomuoastest suundumustest.

Oma keeleuuendusliku programmi kokkuvõttena Johannes Aavik tõdeb, et „Jah, kunstlik keeleparandamine ja täiendamine on meie ainus pääsetee – selle tõe tahaksin tuliste tähtedega meie inimeste ajudesse kõrvetada. Meile ei jää muud üle. Alles siis saame KEELE! Rahvamurdeist ei saa kõike, ka soome keelest ei saa kõike. Oleme seda allpool tõendand kyllalt konkreetsete näidetega” (Aavik 1974: 122). Murded on hinnalised, seda just oma ajaloolises ehtsuses, neis on palju väärtuslikku ka kirjakeele arendamiseks, kuid neist ei saa kõike – selline vaade sobib üldistama keeleuuendajate arusaamist murretest.

3. Oskar Looritsa keeleuuenduslik grammatika ja Mulgi murre

Mulgi murde grammatiliste joonte ja ka sõnavara koht eesti keeleuenduses on seni pälvinud napilt tähelepanu. Eespool tuli Mulgi ehk Lõuna-Viljandimaa murre esile nähtuna keeleuuendajate poolt pigem väheväärtusliku segamurdena. Mulgi murret ei saa tõesti pidada keeleuuendajate poolt hinnatud puhta, arhailise murde näiteks; see on üsnagi innovatiivne nii oma häälduse kui ka grammatika poolest (Pajusalu 1999). Aaviku esitatud tähtsamatest murdesõnadest, mis keeleuenduse käigus kirjakeelde pakutud, pärineb kõige suurem hulk aga just Mulgi murdealalt. Ka Arnold Kase tähelepanek, et keeleuuendajad soosisid eriti neid murdevorme, mis olid levinud nii Saaremaal kui ka Lõuna-Eestis, tõstab esile tegelikult just Mulgi murde, sest sellised keelendid on eriti iseloomulikud Mulgimaa murdekeelele. Mulgi murde koht keeleuenduses ning see, milline on olnud mulkide enda roll mulgilike keelejoonte toomisel kirjakeelde, vajab kindlasti lähemat uurimist. Järgnevalt käsitletakse sellest vaatenurgast Oskar Looritsa ettepanekuid, mis ta esitas oma keeleuenduslikus grammatikas 1923. aastal.

Oskar Loorits sündis Kõpus, kuhu tema vanemad olid aga asunud Mulgimaalt; nii ema kui ka isa poolt oli Loorits mulk (Loorits 2000: 38–39). Loorits spetsialiseerus rahvaluulele, kuid üliõpilasena oli ta innustunud ka keeleküsimustest. Tema 1923. aastal ilmunud „Eesti keele grammatikat” on peetud keeleuenduslike seisukohtade üheks põhjalikumaks ja süsteemsemaks esituseks (Värk 1993: 119–120). Selles on antud

terviklik ülevaade eesti keele grammatilisest vormistikust, esitatud on mitmeid vorme, mis olid varasemates grammatikates tundmatud. Looritsa esitatud keelenditest saab Mulgi murdele iseloomulikuks pidada näiteks järgmisi: 1) noomeni *e*-mitmus jm mitmusetüvede moodustus (nt *jalgel, silmel; jalule, lehmil, selile*); 2) *de*-illatiiv konsonanttüve korral (*laande*); 3) nõrgaastmeline olev kääne (vrd Mulgi *nooren* 'noorena', *poisin* 'poisina'); 4) viisiütleva vormid (*keeli, käsi, silmi, sõnu*); 5) *e*-vokaalne keskvõrde tüve moodustus (*parem, pahem, paksem, rutem*); 6) mulgilikud asesõnavormid (*teda ~ tend ~ tat*); 7) sünteetiline tingiv kõneviis (*olnuks* jm); 8) *vat*-tunnusega kaudne kõneviis (*olevat*); 9) sünteetiline kaudse kõneviisi minevik (*olnuvat*); 10) *d*-, *t*- ja *tet*-tunnuselised umbisikulise kõneviisi mineviku kesksõnad (*tood* 'toodud', *otsit, kirjutet*); 11) *e* kahe *t* vahel *a* asemel umbisikulise tegumoe vormides (*parandeti*); 12) substantiivne deklioneeriv *-nu* (*surnu* : *-nut* : *-nute* : *-nuid*).

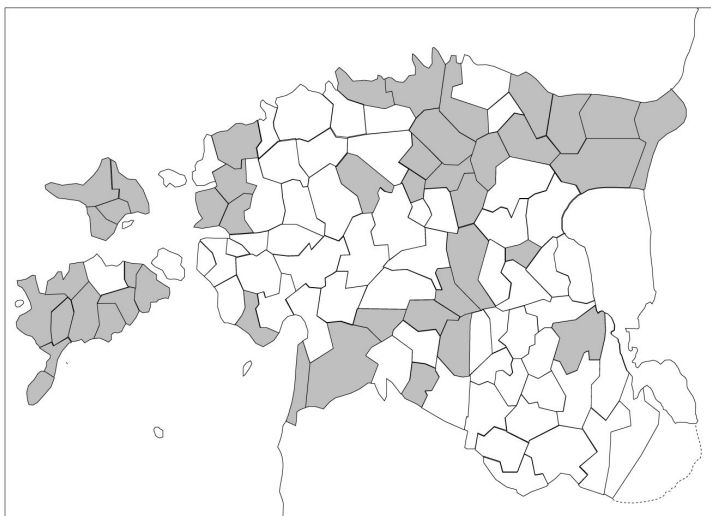
Mõni nendest vormidest, nagu sünteetilised tingiva ja kaudse kõneviisi oleviku vormid, olid eesti keele grammatika jaoks vägagi uuenduslikud. Tingiva ja kaudse kõneviisi minevikust kirjutas Oskar Loorits eraldi juba 1922. aastal ajakirjas Eesti Keel. Loorits teeb ettepaneku võtta need vormid kirjakeelde nii isikulises kui ka umbisikulises tegumoes: *olnuksin, olduks, olnuvat, olduvat* (Loorits 1922: 171). Loorits esitab need vormid keeleuuenduslikena, kuid toob samas näiteid sarnaste tingiva kõneviisi vormide kohta vepsa keelest ja teistest idapoolsetest läänemeresoome keeltest, kaudse kõneviisi vastavate vormide puhul mainib ta tartumurdelisi mitmuslikke vorme, nagu *olnuvad* (*ibid.*: 172). Üldistusena ta väidab, et „ebateadlik, instinktiivne tarve „olnuksin” konstruktsiooni järele on olnud nii tugev ja elujõulik, et see konstruktsioon ongi juba iseendast moodustund erikohtades meie keelealal – täiesti omaette, lihtsalt loomuliku keelearenemise produktina” (*ibid.*). Väga tõenäoline on, et Loorits siiski tundis selliseid vorme oma kodukandi murdekeelest; *nuks*-vormidele vastavad (*n*)*us*-vormid, nagu *ollus*, esinevad juba arhailistes Mulgi rahvalauludes, küll ilma pöördelõppudeta (Pajusalu 1996: 163). Läänepoolsetele lõuna-eesti murretele on laiemaltki omased grammatilised uutmoodustised, nagu ka Mulgi *olden* (*ollu*) 'oleks pidanud olema', *ärden* *ollu* 'ei oleks pidanud olema', *tulekest* 'palun tule' jms (Pajusalu 1989, 1999). Seda arvestades jäi Loorits poolele teele, kodumurdele tuginedes oleks ta võinud soovitada keeleuuenduslikku eesti kirjakeelde näiteks ka mulgilikke soovkõne ehk optatiivi vorme.

Tähelepanuväärne on samuti see, kuidas Loorits käsitleb oma grammatikas ekstsessiivi vorme. Ta ei esita küll vorme, nagu *tagant*, *kodunt*, käändevormidena, vaid adverbidena (Loorits 1923: 47), kuid eelistab neid vanemas kirjakeeles levinud separatiivi vormidele, nt *takka* 'tagant', *kottu* 'kodunt'. Ka ekstsessiivi vormid on Mulgi murdes olnud levinud. Paul Alvre, käsitledes vastavaid vorme eesti keeles, toob esile mulgipärase vormi *kavent* 'kaugelt', millel vaste on liivi keeles *kougõnd* (Alvre 1989: 202). Mõnel muul juhul toob Loorits ka ise oma grammatikas kõrvutusainest liivi keelest, mida ta valdas, paistes ka sellega välja teiste radikaalsete keeleuuendajate hulgast.

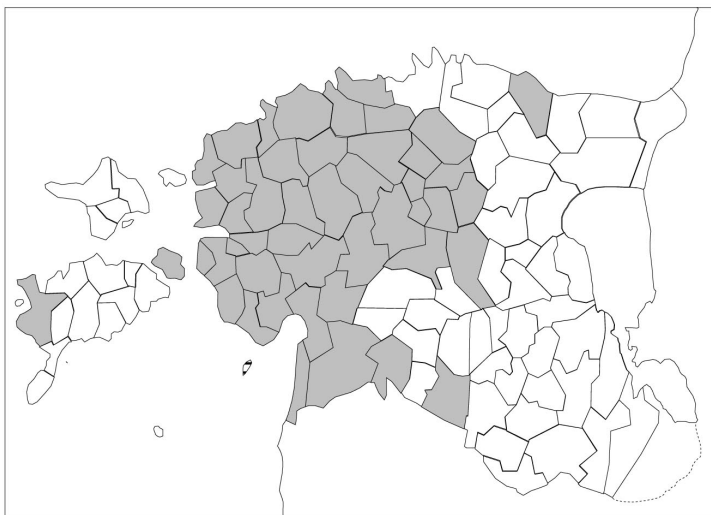
Johannes Aavik soovitas raamatus „Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika” (1936) samuti ekstsessiivi vorme eesti kirjakeelde. Aavik osutas: „Viga : tagast, tagalt; .. tuli *kodust*. Õige : tagant; .. tuli **kodunt**. Küll aga on õige 'tuli oma uuest kodust', sest siin on „kodust” nimisõna; adverb aga on „kodunt” [---] Märkus: sõna „kodunt” paralleelvorm on „kottu”” (Aavik 1936: 1). Vanas kirjakeeles tavalist *takka*-vormi Aavik enam ei maini.

Ekstsessiivse *tagant*-vormi valitsevaks muutumisel eesti kirjakeeles võib olla kaks põhjust: 1) vormil *tagant* on laiem murdetaukt kui vormil *takka*, vrd joonised 1 ja 2; 2) vorm *takka*, mis ajalooliselt on separatiiv (vrd soome *takaa*), on hakanud liialt meenutama lühikese illatiivi vorme, nagu *tuppa*, ja nii on tähendus ähmastunud. Tänapäeva eesti keeles on *takka* püsinud vaid mõnes ühendverbis, nagu *takka üles lööma*. Seda, miks vormi *tagant* ei ole hakanud kõrvale tõrjuma regulaarsema moodustusega elatiivne *tagast*, millele vastavad vormid on levinud peale lõunaeeesti murrete veel idamurde alal jm, saab vist seletada *tagant*-vormi suure sagedusega kirjakeeles.

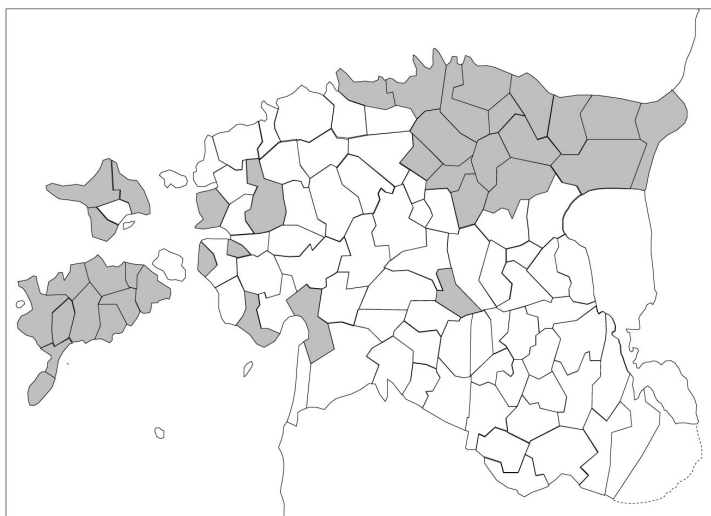
Vormi *kodunt* sagedasemaks muutumist eesti kirjakeeles on võinud soosida nii vormi propageerimine keeleuuendajate poolt, laiem murdelevik (vrd jooniseid 3 ja 4) kui ka suurem ikoonilisus võrreldes vormiga *kottu*. Separatiivne vorm *kottu* (vrd soome *kotoa* 'kodunt') on taandunud kirjakeelest tõenäoliselt samadel põhjustel kui *takka*. Ka seda vormi on kerge segi ajada geminaadiliste sisseütleva käände vormidega, nagu *lattu* või *pittu*. Vormi *kodunt* kõrval vormi *kodust* kasutussageduse suurenemist ja üldiseks muutumist saab põhjendada Aaviku mainitud tähenduserinevusega. Enamikus kasutuskontekstides seostub sõna *kodu* konkreetse substantiivse sisuga; see on soosinud selle sõna nagu teiste sama tüüpi

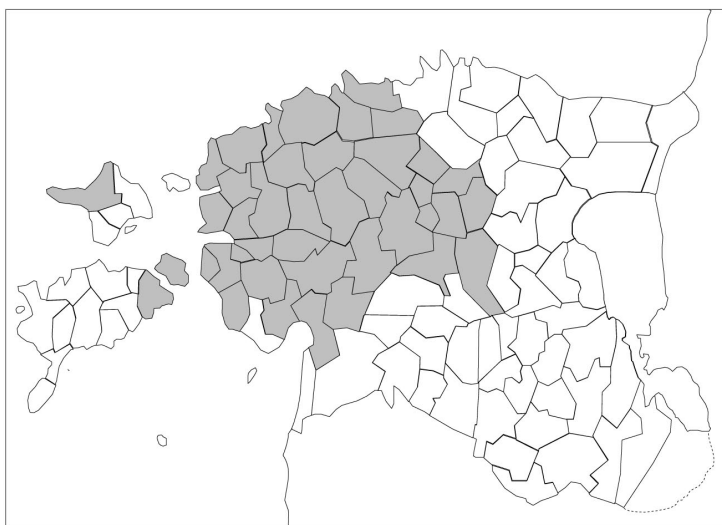
Joonis 1. Vormi *tagant* levik eesti murretes
„Väikese murdesõnastiku” andmeil

Joonis 2. Vormi *takka* levik eesti murretes
„Väikese murdesõnastiku” andmeil

Joonis 3. Vormi *kodunt* levik eesti murretes
„Väikese murdesõnastiku” andmeil

Joonis 4. Vormi *kottu* levik eesti murretes
„Väikese murdesõnastiku” andmeil

nimisõnade regulaarset käänamist. Keeleuuenduse teeneks võib siiski pidada, et ka vorm *kodunt* on säilitanud oma koha eesti kirjakeeles, kuigi teatava kasutust kitsendava stiilivärvinguga.

4. Eesti keeleuuendus ja murded: järelusi

XX sajandi alguse keeleuuendajate vaadete ning eesti kirjakeelde soovitatud murdesõnade ja keelendite ülevaade näitas, et paika ei pea päriselt arvamus, mille järgi keeleuuendus kaugendas kirjakeelt eesti rahvakeelest. Kuigi keeleuuenduse tulemusel muutus eesti kirjakeel erinevamaks Põhja-Eesti keskala murdepruugist, tõid keeleuuendajad kirjakeelde mitme perifeerse murde sõnu ja grammatilisi vorme. Tänu keeleuuendajate tegevusele mitmekesisus kirjakeele murdepõhi, kirjakeelde võeti ka varem kirjakeele suhtes perifeersete murrete keelendid.

Märgatav on saarte, lääne-eesti, kirderanniku ja lõunaeesti murretele omaste sõnade ja vormide tulek kirjakeelde. Kinnitust leidis Arnold Kase juba varem esitatud tähelepanek, et eriti sellised vormid, mis olid levinud nii Saaremaal kui ka Lõuna-Eesti murdealal, said keeleuuendajate toe ja kinnistusidki kirjakeeles paremini. Erilisele kohale tõuseb siin Mulgi murre, mis ühendab juba olemuslikult lõuna- ja lääne-eesti murdejooni ning samas on olnud grammatiliselt uuenduslik. Mitmetel Oskar Loo-ritsa poolt tema keeleuuenduslikus grammatikas esitatud innovatiivsetel vormidel on Mulgi muredetaust.

Keeleuuendust eristab varasematest eesti kirjakeele arenguetaappidest siiski see, et murretest on valitud sõnu ja vorme teadlikumalt, ühendades keele uuendamisel omapärasuse taotluse otstarbekuse ja ilu põhimõtetega.

Kirjandus

- Aavik, Johannes 1905.** Eesti kirjakeele täiendamise abinõudest. – Noor-Eesti I, 114–131.
- Aavik, Johannes 1913.** Üleskutse ja juhatus Eesti murdesõnade korjamiseks. – Eesti Kirjandus 4-5, 168–184.
- Aavik, Johannes 1920.** Rahvamurded ja kirjakeel. Õigekeelsuse kysimus rahvamurdes ja kirjakeeles. Tartu: Istandik.
- Aavik, Johannes 1921.** Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastik. Tallinn: A. Keisermann.
- Aavik, Johannes 1923.** Saaremaa keel ja kirjakeel. Käsiraamat kirjakeele omandamiseks saaremaalastele. Kuressaare: Kultuurkapital.
- Aavik, Johannes 1924.** Õigekeelsuse ja keeleuuenduse põhimõtted. Tartu: Istandik.
- Aavik, Johannes 1935.** Villem Grünthal-Ridala 50-aastaseks saamise puhul. – Eesti Keel 2-3, 41–45.
- Aavik, Johannes 1936.** Eesti õigekeelsuse õpik ja grammatika. Tartu: Noor-Eesti Kirjastus.
- Aavik, Johannes 1974.** Keeleuuenduse äärmised võimalused. Teine, muutmata trükk. (= Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi toimetised 15.) Stockholm.
- Alvre, Paul 1989.** Eesti kirja- ja murdekeele morfoloogiat. Tallinn: Valgus.
- Erelt, Tiiu 2002.** Eesti keelekorraldus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Grünthal, Villem 1910.** Aruanne murde uurimiste üle Saaremaal. – Eesti Kirjandus 1, 27–31; 7, 277–288; 10, 418–424.
- Kask, Arnold 1962.** Eesti kirjakeele murdelise tausta kujunemisest. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool.
- Kask, Arnold 1984.** Eesti kirjakeel ja murded. Tallinn: Valgus.
- Koit, Enn 1939.** Saaremaa murde sugemeid Joh. Aaviku keelearendustegevuses. – Eesti Keel 3-4, 49–59.
- Köpp, Mall 1983.** J. Aaviku „Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastiku” allikad. – Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt 6. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 14–32.
- Loorits, Aleks 2000.** Oskar Looritsa noorusmailt. Viljandi: Mulgi Kultuuri Instituut.
- Loorits, Oskar 1922.** Tingiva ja kaudse kõneviisi minevik. – Eesti Keel 5-6, 170–173.
- Loorits, Oskar 1923.** Eesti keele grammatika. Tartu: Odamees.
- Pajusalu, Karl 1989.** Suhtlustaotlused inimkeelt muutmas. Tähelepanekuid eesti murrete verbimorfoloogiast. – Keel ja Kirjandus 3, 142–149.
- Pajusalu, Karl 1996.** Multiple Linguistic Contacts in South Estonian: Variation of Verb Inflection in Karksi. (= Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 54.) Turku: Turun yliopisto.

- Pajusalu, Karl 1999.** Lõunaeesti murdekeskused ja -perifeeriad. – Õdagumeresoomõ veeremaaq. Läänemeresoomõ perifeeriad. (= Võro Instituudi Toimõtiseq 6.) Võro: Võro Instituut, 65–79.
- Palm, August 1932.** Eesti Kirjanduse Selts 1907-1932. Äratrükk Eesti Kirjandusest. Tartu.
- Pilvre, Barbi 1988.** Villem Grünthal-Ridala keelelisi vaateid. – Keel ja Kirjandus 12, 716–724.
- Ridala, Villem 1915.** Põld, H. Eesti keeleõpetus; 1: Hääle- ning sõnaõpetus. – Eesti Kirjandus 12, 405–423.
- Tammemägi, Jaan 1906.** Murdesõnad kirjakeelde. – Eesti Kirjandus 10, 273–282; 11-12, 301–319.
- Vihma, Helgi 1986.** Johannes Aaviku üleskutse ja juhend eesti murdesõnade kogumiseks. – Kodumurre 18, 34–49.
- Värk, Urve 1993.** Oskar Looritsa „Eesti keele grammatika” oma aja keeleteadusliku kirjanduse taustal. Tartu. Käsikirjaline diplomitöö TÜ eesti keele osakonnas.

Estonian language renewal movement and dialects

Karl Pajusalu

At the beginning of the 20th century standard Estonian was still rather weakly standardized. Usually, the author's background was still identifiable by dialect features in language use. The purpose of the language renewal movement was to turn Standard Estonian, which had emerged from the vernacular of the central part of northern Estonia, into a modern national language that would be used uniformly in all Estonian towns and rural areas. However, the language reformers of the first decades of the 20th century represented multiple attitudes with regard to the dialects. The language reformers thought that a European-style standard language should be a complete well-functioning standard language without any redundant variation. On the other hand, the aspirations of the language reformers resulted in a higher degree of diversity. As a result of language renewal, standard Estonian diverged from the dialect usage of the central part of northern Estonia; however, at the same time the language reformers introduced words and grammatical forms from several peripheral dialects to the standard language. Thanks to the efforts of the language reformers, the dialect basis of the standard language became more diverse.

The efforts of the language reformers are evident in the introduction of words and forms to the standard language that come from the insular, western, north-eastern, and southern dialects, which were spoken in the periphery of the Estonian language area. One can explain it partly by the background of the language reformers, the wish to promote one's native variety. However, what is more important is the wish to enrich standard Estonian with speech forms that would be in accordance with the other principles of language renewal. Differently from earlier times, dialect words and forms were selected consciously by combining the aspiration for originality with the principles of expedience and beauty.

The southern dialects were often well suited for the language reformers because of brevity and sonority. A contributing factor was better familiarity with such forms. For this reason, those forms that were known in the insular, western, and southern dialects had a better chance to be established in the standard language. The western dialect of southern Estonia or the Mulgi dialect occupied a special place because its structure combines dialect features of southern and western Estonia while its grammar reveals innovation. A number of innovative forms in the language-renewal grammar by Oskar Loorits, which was published in 1923, had a Mulgi dialect background. The adoption of forms from the dialects

of the northern coast of Estonia and the north-eastern dialects was apparently facilitated by proximity to Finnish, which was a favoured source of borrowing for the language reformers.

Despite the specific goals that the language reformers had in mind, Estonian language renewal resulted in language expansion, addition of new types of language variants to the traditional registers, and enlargement of the dialect basis of the standard language.

Keywords: language planning of standard language, vernacular, Estonian dialects, insular dialect, Mulgi dialect, synthetic conditional, synthetic quotative, excessive

Karl Pajusalu
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2–425
51014 Tartu
karl.pajusalu@ut.ee

EESTI VANEMA KIRJAKEELE VA(T)-KONSTRUKTSIOONID¹

PILLE PENJAM

Annotatsioon. Tänapäeva eesti keeles õeldisverbi laiendaval *vat*-vormil on nii infinitiivile kui ka partitsiibile omaseid jooni ning vormi tüpoloogiline kuuluvus ei ole üheselt selge. Artikkel analüüsib *vat*-infinitiivi kujunemisloo mõningaid aspekte XVII–XIX sajandi kirjakeeles. Uurimiseks valitud tekstid peegeldavad nii *vat*-vormi süntaktilise kasutamise võimaluste muutumist aja jooksul kui ka selle häälikulise kujunemise lugu: lõunaeesti tekstides on vorm algusest peale esinenud *vat*-tunnuselisena, ent põhjaeesti tekstides on eri aegadel domineerinud *va*- ja *vad*-tunnusega vorm.

Võtmesõnad: morfosüntaks, kirjakeele ajalugu, infinitiivid, partitsiibid, eesti keel

1. Sissejuhatus

Viimastel aastakümnetel on eesti keele infinitiivivorme puudutavates uurimustes täiendatud traditsioonilist eesti infinitiivide loendit sageli *vat*-infinitiiviga – vormiga, mida varasem grammatikakirjeldus oli tõlgendanud valdavalt kui *v*-partitsiibi osastava käände vormi (milleks seda vähemalt ajaloolisest perspektiivist kahtlemata pidada tulebki). Uuenduse lähtekohaks on olnud Mati Erelti eesti keele sekundaartarindite käsitus (Erelt 1987: 30–33), mille seisukohad on hiljem üle võetud eesti keele teaduslikku grammatikasse (EKG I: 64–65; EKG II: 248–250).

vat-infinitiivil on neli aja-tegumoe vormi: personaali olevikuvorm (nt *lugema* : *lugevat*), impersonaali olevikuvorm (*loetavat*), personaali minevikuvorm liit- ja lihtvormina (*olevat lugenud* / *lugenuvat*) ning impersonaali minevikuvorm (*olevat loetud*) (EKG I: 64–65). *vat*-infinitiiv esineb eeskätt taju, mõtlemist või uskumist väljendavaid transitiivverbe

¹ Artikli valmimist on toetanud ETFi grant 8595 „Komplekslause eesti keeles”. Tänan emeriitprofessor Mati Erelti toetuse ning sisukate kommentaaride eest artikli valmimisel.

laiendava infinitiivitarindi koosseisus, nt *Nägin teda tulevat, Ta leidis uue mõtte teravmeelse olevat*, samuti ahelverbi koosseisus koos intransitiivverbidega *näima, tunduma* ja *paistma* ning vormidega *näikse, kuulukse*, nt *See asi ei tundu õige olevat, Isa näikse peagi koju jõudvat*. Seejuures on *vat*-infinitiivi tarind analoogne *et*-objektlausel (vrd *Nägin teda tulevat; Nägin, et ta tuleb*), kusjuures *vat*-tarindi mõisteline subjekt vormistatakse põhilauses objektina² ning *vat*-tarind ise saab sõltuvusmääruse või sihitise tõlgenduse. Ka *vat*-ahelverbiga lauseid on võimalik käsitada põimlausest lähtuvana (vrd *Ta paistis rõõmus olevat; Paistis, et ta on rõõmus*), ent lähtekõrvallause subjekt ei võta siin *vat*-infinitiiviga lauses mitte objekti rolli, vaid esineb ka põhilauses grammatilise subjektina. (EKG II: 19, 248–250)

Nagu öeldud, erineb *vat*-konstruktsioonide niisugune tõlgendus varasematest käsitlustest. Päris esimestes, XVII sajandist pärinevates eesti keele grammatikates on küll mainitud *v(a)*-tunnuselist aktiivi preesensi partitsiipi, ent selle kasutuse kohta pole näiteid toodud (Stahl 2000 (1637): 14, 18, 22; Gutsclaff 1998 (1648): 168). Heinrich Gösekeni grammatika vormimoodustuse osast näikse *v(a)*-vorm üldse välja jäänud olevat, ent süntaksipeatükis on ilma lähemate selgitusteta toodud mõned näited *va(d)*-vormi kasutuse kohta komplemendina (Göseken 2010 (1660): 237). Seesuguste konstruktsioonide näiteid on toonud ka Johann Hornung (1977 (1693): 72–73), märkides, et *va(d)*-vorm laiendab taju-, tunde-, kõnelemis- ja osutamisverbe (ld *verba significandi*), kusjuures olevikuvormide (*ollewa, ollewad*) näited asuvad Hornungil partitsiipide jaotises, ent minevikuvormi (*ollewa olnud*) näited on ta paigutanud infinitiivi perfekti ja pluskvamperfekti juurde. Ka kõik järgmised vanema põlve grammatikud on pidanud vajalikuks öeldist laiendava *va(d)*-vormi kohta näiteid tuua ning vastavaid konstruktsioone lühemalt või pikemalt käsitleda. Vormi on järjekindlalt interpreteeritud partitsiibina (Helle 2006 (1732): B73a; Hupel 1818: 96; Ahrens 2003 (1853): 411–415; Wiedemann 2011 (1875): 502–503), ehkki mainitud on ka selle paralleelsust infinitiividega (Hupel 1818: 96; Ahrens 2003 (1853): 411; Wiedemann 2011 (1875): 503).

Ometi ei ole käsitlus, mille järgi *vat*-vormi tõlgendatakse iseseisva infinitiivivormina, sündinud tühjale kohale: viiteid sellele, et *vat*-vormi on soovitud *v*-partitsiibi paradigmat selgemalt eristada, võib leida mitmest

² Objektikäände valik on *vat*-tarindiga lausetes pisut teistsugune kui muudel juhtudel (Erelt 1984: 271; Uuspõld 1985: 151–158; EKG II: 249).

XX sajandi teise poole süntaksikirjeldusest. Nii on Huno Rätsep *vat*-vormi juba 1970. aastal infinitiiviks pidanud (Rätsep 1970: 129), ehkki hiljem on ta nii radikaalsest käsitlusest loobunud (Rätsep 1978: 42). Samuti on ulatuslikemas EKG-eelses deskriptiivses süntaksiülevaates mitmel pool (Mihkla jt 1974: 438, 451) käsitletud *v*-partitsiibist eraldi *vat*-vormi, seejuures ei ole tekstist selgesti aru saada, kas autorid on seda vormi pidanud tegevusnimede või kesksõnade hulka kuuluvaks.

Siiski ei ole küsimus lõplikult lahendatud ning *vat*-vormi on hiljemgi enesestmõistetavalt partitsiibina käsitletud, muu hulgas on seda teinud ka infinitiivitõlgenduse autor Mati Erelt ise (Erelt 2003: 118–120; Ross 2010). Partitsiipset tõlgendust toetab *vat*-vormi ajalugu ning seesuguse interpretatsiooni pikaajaline traditsioon läänemeresoome keeli käsitlevas rahvusvahelises ja kohaliku levikuga lingvistikakirjanduses. Ometi on ka soome grammatikakäsitlustes, sealhulgas uues soome keele teaduslikus grammatikas, peetud otstarbekaks eristada analoogset komplemendina toimivat partitsiibilähtest *vAn*- (ning *neen*- ja *tUn*-) vormi muudest partitsiipidest ning nimetatud seda referatiivivormiks ja kogu konstruktsiooni referatiivkonstruktsiooniks (ISK: 531–534).³ Siiski on sünkroonsest vaatepunktist lähtudes võimalik näha ka eesti *vat*-vormi infinitiivina tõlgendamise eeliseid.

Siinse artikli eesmärk on täpsustada öeldisverbi laiendava *va*-, *vad*- ja *vat*-konstruktsiooni vormilist ja sisulist arengut XVII–XIX sajandi kirjakeeles, ühtlasi tuleb arutusele ka *vat*-vormi infinitiivina tõlgendamise võimalikkus ning vajalikkus eesti keele eri arengujärgkude grammatika käsitlemisel.

Kuna ajalooliselt on artiklis käsitlusele tulevate konstruktsioonidega seotud eesti keele kaudse kõneviisi kujunemine, oli uurimuse planeerimisel esialgu üks eesmärk ka kvotatiivi arenguloo täpsustamine, ent mõnevõrra üllatuslikult osutus, et vanema kirjakeele allikatest puuduvad

³ Soome ja eesti konstruktsioonide ühesugust tõlgendamist ei saa siiski pidada enesestmõistetavaks, kuna komplementset *v*-partitsiibi-lähtest vormi sisaldavad tarindid ei ole neis keeltes päris analoogsed: erinevalt eesti konstruktsioonist on partitsiip soome konstruktsioonides genitiivis, sellele võib lisanduda possessiivsufiks; infiniittarindi mõisteline subjekt ei käitu põhilauses grammatilise objektina nagu eesti keeles, vaid vormistatakse genitiivis; samuti on niisugustes konstruktsioonides esinevate partitsiibivormide hulk soome keeles tunduvalt suurem kui eesti keeles, hõlmates muu hulgas ka mineviku partitsiipe (vt nt Hakulinen, Leino 1987).

kaudse kõneviisi näited peaaegu täiesti ning vähemasti praeguseks Tartu Ülikooli eesti vana kirjakeele korpusesse sisestatud materjali põhjal pole niisugune analüüs võimalik.

2. Infinitiivi mõistest ja tänapäeva eesti keele *vat*-vormist selle taustal

Finiitsuse ja infiniitsuse eristus keeleteaduses pärineb klassikalise kreeka ja ladina keele verbimorfoloogia kirjeldamise traditsioonist. Selle traditsiooni järgi jaotuvad verbivormid finiiitseteks ja infiniitseteks: finiiitset verbivormid on piiratud (ingl *limited*), näiteks isiku, arvu ja ajaga; infiniitsetel vormidel, nagu infinitiividel ja partitsiipidel, niisuguseid piiravaid tunnusoone ei ole (Bisang 2001: 1400).

Infinitiivide analüüs üldkeeleteaduslikus kirjanduses on olnud mõnevõrra põgusam paljude teiste grammatiliste kategooriate käsitlesest, mida näitab seegi, et iseseisva märksõna staatuse on termin *infinitiiv* saanud vaid üksikutes lingvistikaentsüklopeedias ja -leksikonides. Vähestes teatmeteostes toodud definitsioonid sedastavad, et tegemist on infiniitse verbivormiga, iseloomulike tunnustena mainitakse infinitiivivormi alustumist teisele verbile (Matthews 2007: 193) ja selle tüüpilist esinemist morfoloogiliselt markeerimata kujul (Crystal 1997: 195). Näited tuuakse inglise keele kohta, vastandades tühja ehk nullinfinitiivi (*he saw her go, I made him do it*) ja *to*-infinitiivi (*he wants to go, I forced him to do it*) (Matthews 2007: 193; Crystal 1997: 195). Pikemad käsitlused on enamasti praktilis-metoodilise suunitlusega (vt nt Buscha, Zoch 1988).

Uuemates tüpoloogilistes käsitlustes on infinitiive põgusalt vaadeldud näiteks juhul, kui on olnud vajadus defineerida konverbe ja eristada neid teistest infiniitvormidest. Konverbi määratletakse lingvistilises tüpoloogias üldjuhul kui infiniitset verbivormi, mis toimib lauses adverbiaalina (Haspelmath 1999: 110; Tikkanen 2001: 1112; V. Nedyalkov, I. Nedyalkov 1987: 75). Eri keelte kirjeldamisel on selle mõiste väljendamiseks kasutatud mitmesuguseid termineid: konverbe on nimetatud adverbiaalpartitsiipideks, gerundideks või gerundiivideks, samuti konjunktiiipartitsiipideks või absoluutiivideks. Termin *konverb* on keeletüpoloogias kasutusel alates 1990. aastatest, olles üle võetud Altai keelte kirjeldusest (Haspelmath 1999: 111). Eesti keele käsitlustes on prototüüpset konverbi harilikult nimetatud gerundiiviks või lihtsalt *des*-vormiks (nt *lamades lugemine*

on silmadele kahjulik (EKG I: 69)). Konverbide kirjeldamisel vastandatakse neid sageli teistele infiniitsetele verbivormidele: partitsiipidele, verbaalnoomenitele ja infiniitvidele, ning täpsustatakse ühtlasi viimaste definitsioone. Infinitiive iseloomustatakse sellistes käsitlustes enamasti kui verbi infiniitvorme, mis toimivad lauses tüüpiliselt komplemendi või otstarbemääрусena (Haspelmath 1999: 111).

Komplementatsiooni aspektist on infiniitvitarindeid teiste komplementide hulgas käsitlenud Michael Noonan (2007), kes defineerib infiniitiivi verbilaadse üksusena, millel puudub tema mõistelise subjektiga süntaktiline seos, st mõisteline subjekt ei saa infiniitiivi ühildada nagu grammatiline subjekt finitiiverbi korral ega olla ka tema genitiivseks täiendiks nagu nominalisatsiooni mõisteline subjekt. Mõisteline subjekt allub harilikult samasuskustutusele, on tõstetud põhilause argumendiks või integreeritud kaassõnaühendisse (Noonan 2007: 67). Erinevalt infiniitvõrgetest komplementidest on Noonani järgi partitsiipkomplementid (mida ta sõnaselgelt ei defineeri, kuid liigitab adjektiiv- ja adverbiaalpartitsiipkomplementideks) tüpoloogiliselt haruldased, esinedes üksnes vahetut taju väljendavate verbide argumendina, harvadel erandjuhtudel ka refereeringu- või modaalpredikaadi argumendina. Seejuures peab adjektiivpartitsiipkomplement Noonani järgi põhilause grammatiliseks objektiks tõstetud mõistelise subjektiga ühilduma, analoogse muutumatu komplemendi klassifitseerib Noonan adverbiaalpartitsiipkomplementina (Noonan 2007: 72–74).

Ehkki infiniitiivil puuduvad tihti modaalsus-, aja-, aspekti-, isiku-, arvu- ja klassivastandused (Herlin jt 2005: 28), leidub paljudes keeltes ka infiniitiive, millel mõni neist eksisteerib, näiteks aja-aspekti- või tegumoevastandus. Seejuures on infiniitiivi grammatilised kategooriad järjestatud hierarhiliselt: kui eksisteerib oleviku ja mineviku vastandus, on infiniitiivil üldjuhul olemas ka aspektivastandus, aspektivastanduse olemasolu korral aga tegumoe-, transitiivsus- ja kausatiivsusmarkerite jm vastandused eeldusel, et vastavad kategooriad on kõnealuse keele finitiisel öeldisverbil morfoloogiliselt markeeritud (Noonan 2007: 67–68). Mõistagi ei saa infiniitiiv ühilduda subjektiga, samuti pole infiniitvidele omane kõneviisvastanduse olemasolu (Horie 2001: 980; Noonan 2007: 67).

Infinitiive ja nende grammatiseerumist keeletüpoloogilisel taustal on põhjalikumalt analüüsinud Martin Haspelmath, kes on näidanud, et väide infiniitvõrmete morfoloogilise markeerimatuse kohta on ekslik ning

ajalooliselt on infinitiivivormid eri keeltes kujunenud enamasti otstarbe-määrustest (Haspelmath 1989). Infinitiivide grammatiseerumine toimub Haspelmathi järgi (1989: 298) järgmise skeemi kohaselt.

benefaktiiv allatiiv kausaalsus	>	otstarve	>	irreaalne direk- tiivsus	>	irreaalne potent- siaal	>	reaalne mitte- faktiiv	>	reaalne faktiiv
---------------------------------------	---	----------	---	--------------------------------	---	-------------------------------	---	------------------------------	---	--------------------

Semantilise üldistumise käigus areneb vormi esialgselt konkreetsest tähendusest (allatiiv, benefaktiiv või kausaalsus) otstarbetähendus ning sealt edasi muud komplementidele omased tähendused. Irreaalseks-direktiivseks peab Haspelmath infinitiivseid komplemente mõjutamisverbide ('käskima', 'paluma', 'põhjustama') ja soovimisverbide ('soovima', 'tahtma', 'eelistama') juures, irreaalseks-potentsiaalseks modaalpredikaatide ('võimalik olema', 'võimeline olema', 'vajalik olema', 'tarvis olema') komplemente, reaalseks-mittefaktiivseks mõtlemis- ja kõnelemisverbide ('mõtleva', 'uskuma', 'näima', 'ütleva', 'väitma') komplemente ning reaalseks-faktiivseks tunnetusverbide ('teadma', 'leidma', 'avastama') ja hinnangupredikaatide komplemente. (Haspelmath 1989: 297–298)

Haspelmathi käsitlust on hiljem kommenteerinud ja täpsustanud Jussi Ylikoski, kes toetub muu hulgas soome-ugri keelte andmetele. Ylikoski täpsustab infinitiivide tüpoloogilist definitsiooni järgmiselt: infinitiivid on infiniitsed verbivormid, mida kasutatakse erisugustes argumentfunktsioonides, sh seotud adverbiaalina (Ylikoski 2003: 197). Niisiis on infinitiivi määratlus Ylikoskil mõnevõrra laiem kui näiteks Haspelmathil (1999: 111) ning lubab infinitiiviks pidada mitmesuguseid infiniitseid verbivorme, millele esitatav ainus lisatingimus on nendega seotud tarindite obligatoorsus lauses.

Konverbidest eristab infinitiive Ylikoski käsitluses see, et konverbid esinevad lauses vaba adverbiaalse laiendina. Mõistagi on süntaktiline vabadus suhteline mõiste, mistõttu piir infinitiivide ja konverbide vahel võib olla hajus (Ylikoski 2003: 206).

Ylikoski (2003: 207) osutab, et maailma keeltes kasutatakse infinitiive primaarselt mõjutamis-, soovimis- ja modaalverbide komplemendina ning infinitiivide mittedireksionaalsed otstarbetähendused, mida on esile tõstnud Haspelmath (1989: 298; 1999: 111), on võrdlemisi marginaalsed. Lisaks rõhutab Ylikoski, et modaaltähenduse, kui see olemas on, annab

infiniitkonstruktsioonile finiidne põhiverb. See seletab asjaolu, et paljudes keeltes eksisteerib vaid üks infinitiivivorm ning isegi mitme infinitiivi-vormi olemasolu korral vahelduvad need omavahel sageli vabalt, ilma tähenduseristusega (Ylikoski 2003: 210–212).

Eelneva valguses võib öelda, et sünkroonses plaanis vastab tänapäeva eesti keele *vat*-vorm suhteliselt hästi infinitiivi määratlemiseks esitatud süntaktilis-tüpoloogilistele definitsioonidele. Tegu on verbi infiniit-vormiga, millega seotud tarind esineb põhilause suhtes komplemendi funktsioonis. *vat*-vormi mõisteline subjekt ei ole vormiga süntaktilises seoses, vaid tõstetakse transitiivse öeldisega põhilause objektiks, intransitiivset modaalverbi laiendades allub ta aga samasuskustutusele. Samuti on *vat*-vorm lauses ilmsesti seotud, mitte vaba laiend. Niisiis ei ole üheski eespool kirjeldatud definitsioonis midagi seesugust, mis satuks *vat*-vormi infinitiivina määratlemisega vastuollu. Infinitiivitõlgendusega sobib ka vormi muutumine tegumoes ja ajas.

Teisalt on ilmne, et hoolimata kooskõlast definitsioonidega, ei saa *vat*-infinitiivi isegi puhtsünkroonses plaanis pidada prototüüpseks infiniitiiviks – vormi ebatüüpiline ajalugu on jätnud oma jälje selle semantikale ja kasutuskontekstidele ning *vat*-vorm ei esine tavalise infinitiivi kombel mõjutamis- ega soovimisverbide komplemendina ja ka modaalverbid *näima*, *paistma*, *tunduma*, mida *vat*-vorm laiendada võib, ei ole õigupoolest modaalverbina kuigi prototüüpsed. Muidugi ei paigutu *vat*-vorm tavapärasel moel Haspelmathi infinitiivide grammatiseerumise skaalale, kuna ahela algusse kuuluvaid funktsioone sellel vormil pole ega ole kunagi olnud; *vat*-vormi abil moodustatavad infinitiivitarindid võivad olla üksnes reaalsed-mittefaktiivsed (mõtlemis- ja kõnelemisverbe laiendavad) või reaalsed-faktiivsed (tunnetusverbe ja hinnangupredikaate laiendavad) komplemendid.

Prototüüpne partitsiip on adjektiivilaadse morfosüntaksiga verbivorm, millel on eeskätt atributiivne funktsioon (Matthews 2007: 282; Ylikoski 2003: 228–229). Ka *vat*-tarindite tõlgendamine partitsiipkomplementidena poleks probleemivaba, sest *vat*-tarind ei toimi atribuudina, vaid on verbilaiend ning kasutusel märksa ulatuslikumalt kui erandlikult verbi laiendavad partitsiipkomplemendid harilikult, esinedes peale vahetut taju väljendavate verbide veel koos mitmesuguste mõtlemis-, uskumis-, avastamis- jm predikaatidega. *vat*-tarindid ei ühildu oma mõistelise subjektiga – sellest kriteeriumist lähtudes võiks kaaluda *vat*-tarindite

analüüsimist hoopis konverbkomplementidena, ent niisuguse tõlgenduse vastu räägib asjaolu, et prototüüpne konverbikonstruktsioon peaks lauses käituma pigem vaba adverbiaalina kui predikaadi seotud laiendina.

Kokkuvõttes on põhjust nõustuda, et sünkroonses plaanis on tänapäeva eesti kirjakeele *vat*-vormi võimalik süntaktilis-tüpoloogiliselt veenvaimal moel määratleda infinitiivina. Siiski tuleb arvestada, et tüüpilise infinitiivi-vormiga võrreldes on sellel hulk erijooni.

3. *va(t)*-konstruktsioonid eesti vanemas kirjakeeles

3.1. Analüüsimaterjal

Järgneva käsitluse aluseks on Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi vana kirjakeele korpuses⁴ leiduvad tekstid, millele on materjali hõlmavuse huvides lisatud lõunaeestikeelne „Wastne Testament” 1686. aastast. Kõigist tekstidest on otsitud välja *v*-tunnusega infinitiivi või sellelaadse partitsiibi (edaspidi: *vat*-vormi) kasutused.

Vana kirjakeele korpuse märgendatud osast (XVI sajandi tekstid, Georg Mülleri, Joachim Rossihniuse ja osalt Heinrich Stahli trükised ning Turu käsikiri) on võimalike märgenduslahknevuste tõttu otsitud kõigi asjakohaste vormide leidmiseks järgmisi vorme: *vat*-infinitiiv, *v*-partitsiip, partitsiip ainsuse omastavas ja osastavas käändes, *v*-lõpulise lemmaga adjektiivid. Ülejäänud tekstidest, mida oli analüüsitavas materjalis suurem osa, on *vat*-vormi otsitud sõne lõpu järgi ning saadud otsitulemuste hulgast on tegelikud *vat*-vormid leitud käsitsi. Otsitavate lõppudena tulid arvesse nii peamised lõpuvariandid *-wa*, *-wad*, *-wat* kui ka lõunaeestiline vokaalharmoniat arvestav *-wät* (nii lõppevaid vorme ei ole edasises analüüsis *wat*-kujulistest vormidest eristatud). Eksimuste vältimiseks on otsitud ka vorme, mis lõppesid muude teoreetiliselt võimalike tähekombinatsioonidega, nagu *-wä*, *-wäd*, *-w*, *-wadt*, *-wath*, *-we*, *-wet*, ent niisuguste lõppudega *vat*-vormi tegelikult tekstides ei esinenud.

Oluline on märkida, et vanemas kirjakeeles esineb sageli tänapäevase *vat*-vormi funktsioonis hoopis *ma*-, harvem *da*-infinitiiv (vt ka Penjam 2008: 277–278; Ross 2010: 284–285).

⁴ Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi vana kirjakeele korpus; <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/>.

- (1) <<1606-Myller31_6.54>>⁵ nÿ sagkedasti kuÿ .. se Peiwlicko na=eme maha **menema**/ ninck **ette tullewa**/
- (2) <<1649-Stahl_LLII_c_601.49>> Ke nÿhdt ninda Kirckul keip/ .. ussup tössi **olla**/ mea Jummal Sanna tem~a ette kandtaxe

Rahvakeeles on *ma*-infinitiivi tarvitused sealjuures domineerinud Põhja-Eesti idapoolsetel aladel, *vat*-vormi kasutus aga Lõuna- ja Lääne-Eestis (Ross 2010: 276–279). Niisugused *vat*-vormiga sisuliselt paralleelsed *ma*-infinitiivi tarvitused on siinses artiklis siiski vaatluse alt välja jäänud.

Järgnevas analüüsiosas on materjal ülevaatlíkuma käsitlese mõttes jaotatud tinglikult nelja ajaperioodi vahel: I periood jääb ajavahemikku 1600⁶–1680, II periood 1681–1730, III periood 1731–1800 ning IV periood 1801–1865. Perioodide piirid on püütud määrata kümnendi täpsusega, nii et sarnase ajaloo- ja keeletaustaga tekstid kuuluksid võimalust mööda omavahel kokku: sisuliselt hõlmab I periood XVII sajandi esimest poolt toonaste korrapäratus kirjaviisis ja ülimalt saksamõjuliste tekstidega, II periood kirikukeele reformimise aega „Wastest Testamendist” „Uue Testamendini” ning III periood XVIII sajandi piiblikeele domineerimise aega. Vahest kõige vähem selge on see, kuhu peaks tõmbama III ja IV perioodi vahelise piiri, ehkki vajadus selle üle sajandipikkuse ajajärgu keelekasutuse adekvaatseks iseloomustamiseks vähemalt kaht eri perioodi eristada on ilmne – seetõttu on III ja IV perioodi vaheline piir tinglikult paigutatud XVIII ja XIX sajandi vahetusele. Mõistagi on kõigil perioodidel eraldi vaadeldud ka põhja- ja lõunaestis tekstes.

3.2. Vana kirjakeele *vat*-vormide struktuur

Uuritavas materjalis esines *vat*-vorm kokku 1497 korral, kusjuures vormil on (lõunaestilist vokaalharmooniat arvestamata) vanades tekstides kolm võimalikku tunnust: *-wa*, *-wad* ning *-wat*. Info *vat*-vormi eri kujude esinemuse kohta korpusetextides on esitatud tabelis 1.

⁵ Siin ja edaspidi eelneb näitelausetele korpuseviide, mis sisaldab ühtlasi osutust näite autori isikule ning allika ilmunis- (käsikirja puhul koostamis-) aastale. „Wastse Testamendi” näidetele osutamiseks on kasutatud lühendit *WT 1686*, millele järgneb lause asukohale viitav leheküljenumber.

⁶ XVI sajandi tekstides *vat*-vorme ei leidunud.

Tabel 1. *vat*-vormid vana kirjakeele tekstides⁷

Tekst/autor	Aasta	Murde- ala	<i>wa</i>	<i>wad</i>	<i>wat</i>	Kokku	Näidete osakaal
Müller	1600–1606	eP	12			12	8287
Rosshinius	1632	eL			34	34	1518
Stahl	1632–1648	eP	25		7	32	10203
Wastne Testament	1686	eL			415	415	553
Uus Testament	1715	eP	216	3		219	541
Helle	1732	eP		5		5	2362
Piibel	1739	eP	1	57		58	2746
„Viis head juttu”	1740	eP		6		6	2338
Frölich	1764	eL			16	16	1375
Hupel	1766, 1771	eP		25		25	2384
Quandt	1776	eL			19	19	1144
Lithander	1781	eP		67	1	68	2391
Willmann	1782	eP		56		56	688
Arwelius	1782	eP		11		11	2178
Hagemeister	1790	eP		6		6	335
Raudiall	1792	eL			2	2	3924
Lenz	1796	eL		1		1	12878
Luce	1807, 1812	eP	2	81		83	977
Masing, OW	1816–1820	eP		155		155	255
Holtz	1817	eP	17	37		54	717
Knüpffer	1837	eP		17		17	851
Manteuffel	1838	eP		2		2	7660
Masing, CJ	1839	eP		8		8	744
Jordan	1840	eP		4		4	8912

⁷ Lahtris „Näidete osakaal” toodud arv näitab, kui mitme eestikeelse tekstisõna kohta leidis igal autoril üks *vat*-vorm (saksakeelse paralleeltekstiga märgendamata materjali puhul on tekstisõnade üldarv jagatud kahega), ning iseloomustab seega *vat*-konstruktsioonide tarvitamise sagedust autoriti. Kui mõnelt autorilt on korpuses mitu teksti, on need tabelis koondatud ühte kirjesse, v.a Johann Schwelle puhul, kelle üks trükkis on põhja- ja teine lõunaeeestikeelne.

Tekst/autor	Aasta	Murde- ala	<i>wa</i>	<i>wad</i>	<i>wat</i>	Kokku	Näidete osakaal
Kreutzwald	1840–1861	eP		22		22	5112
Suve Jaan	1841	eP		36		36	1278
Schüdlöffel	1843–1844	eP		34	11	45	734
Schwelle	1844	eP		2	1	3	3685
Kersten	1847	eP		31		31	1156
Schwelle	1847	eL			12	12	930
Freundlich	1849	eP		17		17	1323
„Mai Roos”	1865	eP		23		23	479
Kokku/ keskmiselt			273	706	518	1497	2833

Tabelis ei ole toodud tekste, milles *vat*-vormi üldse ei esinenud: nii puuduvad siit XVI sajandi tekstid, XVII sajandist „Agenda Parva”, Turu käsikiri ning kõik Christoph Blume trükised. Peale nende ei leidunud *vat*-vormi veel XIX sajandi autoril Aleksander Umblial, aga arvestades, et temalt on korpuses kokku vaid 6530 sõnet ning vormi keskmine esinemissagedus on vaid üks näide 2833 sõne kohta, võib selle puudumine tekstist olla pelk juhus. Veel lühemad on muidugi „Agenda Parva” ning Turu käsikiri (vastavalt 3349 ja 483 tekstisõna), ent Blume on vana kirjakeele korpuses esindatud üle 70 000 sõnega ning see, et *vat*-vormi tema tekstides üldse ei leidu, väärrib seega tähelepanu.

Vormi üldist esinemissagedust jälgides ilmneb, et erinevused kasutuses on küll autoriti väga suured, ent ilmset ühemõttelist vahet eri perioodide või lõuna- ja põhjaeesti tekstide *vat*-vormi tarvitussageduses ei ole, samuti pole võimalik välja tuua tendentsi, et vormi kasutus oleks aja jooksul selgelt suurenenud või vähenenud. Vahest võib oletada *vat*-vormi suhteliselt harvemat kasutust I perioodi põhjaeesti tekstides, aga et seda ajavahemikku esindab vaid kaks autorit ning tekste, kus vormi leidub väga vähe, on pärit ka hilisematest perioodidest, pole seda vaieldamatu kindlusega siiski võimalik väita. *vat*-konstruktsiooni ilmutumist juba XVII sajandi algusest pärinevatesse kirjakeelsetesse tekstidesse võib olla muu hulgas toetanud sarnaste konstruktsioonide olemasolu ladina ja kreeka keeles (Ross 2010).

Nagu tabelist ilmneb, leidub *vat*-vormi suhteliselt kõige vähem Lenzi, Stahli, Jordani, Mülleri, Manteuffeli ja Kreutzwaldi tekstides, kõige enam on seda tarvitanud aga Masing ja Hagemeister. Vormi tekstisagedus on

suur ka 1865. aastal ilmunud raamatus „Mai Roos” ning XVII–XVIII sajandi kirjakeelereformi ajal trükist ilmunud uue testamendi lõuna- ja põhjaeesti versioonis.

vat-vormi häälikuliste variantide jaotumisest parema ülevaate saamiseks on nende esinemus tabelis 2 esitatud murdepiirkondade ja aja-perioodide kaupa.

Tabel 2. *vat*-vormi häälikulised variandid põhja- ja lõunaeesti tekstides eri perioodidel

Murre	Periood	<i>wa</i>	<i>wad</i>	<i>wat</i>	Kokku
eP	I (1600–1680)	37		7	44
	II (1681–1730)	216	3		219
	III (1731–1800)	1	233	1	235
	IV (1801–1865)	19	469	12	500
eL	I (1600–1680)			34	34
	II (1681–1730)			415	415
	III (1731–1800)		1	37	38
	IV (1801–1865)			12	12

Siit nähtub selgelt, et põhja- ja lõunaeesti vormi jaotus on kirjakeeles olnud algusest peale võrdlemisi selge ning eriti ühtsed on siin lõunaeesti tekstid, kus *wat*-vorm on kõigil perioodidel olnud sisuliselt ainukasutatav. Üksikuks erandiks on siin Lenzi „Aija-Kalendris” esinev *wad*-tunnuseline vorm (3), mis on sellel autoril üldse ainuke *vat*-vormi tarvitus ning seega tema idiolektis igas mõttes erandlik.

- (3) <<1796-Lenz_37.309>> Panne neid norid Talwe-Lewkoijid, mes wüllitu näütwa **ollewad**, Pottide sisse

Põhjaeesti tekstides on XVII sajandil olnud tarvitusel eeskätt omastavakujuline *wa*-vorm – ehkki Stahlil on seitse näidet ka *wat*-lõpulise vormi kohta, ilmneb lähemal vaatlusel, et *-t* markeerib tal vaid tarindi mõistelise subjekti mitmust (sama on varem täheldanud ka Habicht 2001: 188; Ross 2010: 284–285), ühildades vormi seega arvus ning suunates selle tõlgendust Stahli tekstides pidama pigem partitsiipsele järeltäiendile kui infinitiivile sobivaks.

- (4) <<1641-Stahl_LLI_b_59.238>> teije sahte löidma se lapse .. öhe söime siddes **lessiwa**

- (5) <<1638-Stahl_HHIII_e_215.105>> Ninck temma tulli omma Jüngride jure/ ninck löidis **nemmat magkawat**

Ka siin on võimalik kreeka ja ladina keele eeskuju mõju, kuna neis keeltes ühildub partitsiip analoogsetes konstruktsioonides oma mõistelise subjektiga käändes, arvus ja soos (Ross 2010: 280).

Samal ajaperioodil tegutsenud Mülleril ja Rossihniusel niisugust eristust ei ole, vaid nad kasutavad järjekindlalt vastavalt *wa-* ja *wat-*vormi olenemata põhisõna arvust.

- (6) <<1606-Myller31_6.54>>.. nŷ sagkedasti kuŷ sina nedt Tæhet sen Taiwa all, kuŷ kz se Peiwliko ninck Kuwallo næd **paistwa**
- (7) <<1632-Rossihnius2a_73.26>> Ninck sihs sawat nemmat neggema se inimesse Poja tullewat neine pilwede sissen

Alates 1715. aasta „Uuest Testamendist” on aga *wa-*vorm põhjaeesti tekstides üsna järjekindlalt asendatud *wad-*vormiga ning see tava on ilmselt piiblikeele mõjul jäänud valdavana püsima XIX sajandini, ehkki viimasel perioodil suurendavad varieeruvust mõnevõrra taas Holtz, kes kasutab *wad-*kujulisele vormile lisaks *wa-*vormi (8), ning Schüdlöffel, kellel vormi *wad-*tunnus vaheldub *wat-*tunnusega (9).

- (8) <<1817-Holtz_21>> ka naerab ikka südda mo sees, kui neid nään **tan-siwa**, kes minnust õppetati
- (9) <<1843-Schüdlöffel_33>> Teed käies näggi ta selge taewa lautusses tähte tähhe kõrwas **sirrawat**

va-, *vad-* ja *vat-*vormi tarvituse varieeruvust ja muutumist ilmestavad ka omaaegsetes keelekäsiraamatutes toodud näited, arutelud ning seisukohad. Kui Stahl (2000 (1637): 14, 18, 21) ja Gutsclaff (1998 (1648): 168–171) on oma grammatikates esitanud üksnes isoleeritud *wa-*tunnuselise oleviku aktiivi partitsiibi vorme, leidub *vat-*vormi komplemendina tarvitamise kohta näiteid juba nii Gösekenil kui ka Hornungil. Esimene neist kasutab *wa-*tunnusega vormi (*luhlsin Sind kurja teenut ollewa*, Göseken 2010 (1660): 237), teine esitab aga mõnel pool juba paralleelvariantidena nii *wa-* kui ka *wad-*vormi (*Meil rägiti/ meie Perremees (perremeest) teil ollewa/ & ollewad*, Hornung 1977 (1893): 73). Helle mainib, et *w-lõpuliste* partitsiipide akusatiiv lõpeb *d*-ga (Helle 2006 (1732): B9a), ning väidab, et tundeliigutust, hinnangut, arvamust ja teadet väljendatavate verbidega

kasutatavat esimest partitsiipi akusatiivis, kui eelnev noomen on akusatiivis, ning see võib olla ka genitiivis, kui ka eelnev noomen on genitiivis, nt *ta mõtles ennast näo nüggewad. Ma nään inimesse poia Jumala parremal polel seiswa & seiswad* (Helle 2006 (1732): 73, B73a). Hupel on näiteid toonud nii *wa-* kui ka *wat-*tunnusega vormide kohta, viitamata seejuures piirkondlikele erinevustele, nt *sinna näet innimessi ärrakoolwat, ma kuulsin tedda mahhakulutawa* (Hupel 1818: 96).

Esimesena on vormivaliku küsimust pikemalt selgitada võtnud Ahrens, kes ütleb, et tundmusi või nende väljendust kirjeldavate verbide järel peab oleviku aktiivi preesens olema genitiivis⁸ (*ma arvasin wee tullise ollewa*). Ta lisab, et kuigi kirikukeeles kasutatakse *wad-*vormi (Ahrens põhjendab seda suurema objektilaadsusega), olevat õige vorm ometi *wa-*tunnuseline, kuna sellist vormi tarvitavat juba Hornung ning genitiivi kasutatakse ka soome keeles, samuti olevat *wa-*vorm tarvitusel rahvakeeles, ehkki seal on see tihti asendunud hoopis *ma-*tunnuselise vormiga (Ahrens 2003 (1853): 411). Wiedemann on aga eri vormide murdetausta täpsemalt selgitanud: tema grammatika põhjal kasutatakse põhja ja kirde pool genitiivi, mujal partitiivi⁹; kirjakeeles tarvitataw ja Lääne-Eestis ka hääldatav *wad-*vorm ei saavat tema täpsustuse järgi olla mitmuse nominatiiv, vaid ikkagi ainsuse partitiiv (Wiedemann 2011 (1875): 502). Lisaks toob Wiedemann näiteid *w-*tunnuselise nimetavakujulise vormi kasutuse kohta analoogselt konstruktsioonis ja kvotatiivi funktsioonis, nt *ütlevad ta olew haige; mõni ütleb, rahwas olew rikkaks läinud; wend olew temale kirja saatnud; tema näütap üts tõe-meeleline inemine olew* (Wiedemann 2011 (1875): 503).

Peale *wad-/wat-/wa-*vahelduse võib vana kirjakeele *vat-*vormi puhul täheldada ka selle muutumist tegumoes: kõigist analüüsitud näidetest 18 (1,2%) olid impersonaali olevikuvormis, seejuures leidub impersonaali näiteid kõigil neljal vaadeldud ajaperioodil ning mõlema murdeala tekstides.

(10) <<1603-Myller12_3.24>> Eßimelt A. R. Nüith eb olle se mitte küll, eth meÿe v^oxpeines neist Laulust kuleme iütteldawa, ninck needsamat oppeme

(11) <<1776-Quandt_b_83.59>> Kui ma poimo ajal näije seddä nisso agganist ärrälahhutetawat

⁸ Ahrens ise kasutab genitiivi kohta terminit *relatiiv*.

⁹ Wiedemann nimetab partitiivi *infinitiiviks*.

Ligikaudu samasuguse sagedusega (19 näidet, s.o 1,3% kõigist *vat*-vormidest) ning ajalise ja geograafilise jaotusega esines aga vorme, kus sama grammatilist funktsiooni andis edasi oleviku personaalivorm.

- (12) <<1776-Quandt_b_82.58>> Kui ma näije maad **arriwat**, nink semend temmä päle **külwäwät**, sis olli mul tutta, kui näes ma omma õnnisteggijat

Materjalist ei puudu ka *vat*-vormi liitsed minevikuvormid: isikulise tegumoe minevikus oli 33 ja umbisikulise tegumoe minevikus 55 *vat*-vormi (vastavalt 2,2% ja 3,7% kõigist *vat*-vormiga lausetest).

- (13) <<1782-Arwelius_b_62.92>> Magnus arwas tedda peast **nõddraks mennud ollewat**

- (14) <<WT 1686: 222>> Ent eesmäztel Näddäle Pühal/ tulli Maria Maddalena warra hommogult .. Hawwa mannu/ n. näggi Kiwwe Hawwa pähl **erratöstetu ollewat**

Erinevalt umbisikulise tegumoe olevikuvormidest ilmuvad nii isikulise kui ka umbisikulise tegumoe minevikuvormid mõlema murdeala tekstidesse aga alles II vaadeldaval ajaperioodil, s.o koos kummagi murdeala uue testamendi tõlkega.

3.3. *vat*-tarindit sisaldavad konstruktsioonid

Tabelis 3 on esitatud verbid, mida *vat*-tarind on vana kirjakeele tekstides eri perioodidel sagedamini laiendanud. (Kuna I perioodil on laiendatavate verbide loend lühike, on selle ajajärgu puhul toodud ära kõik materjalis esinenud põhiverbid, teiste perioodide näidetest on esitatud vaid kõige sagedasemad.)

Michael Noonan (2007: 120–144) on komplemente võtvad predikaadid jaotanud tüpoloogiliselt 14 liiki: kõneaktipredikaadid (ingl *say, tell*), propositsioonilise suhtumise predikaadid (*believe, think*), teeskluspredikaadid (ingl *pretence predicates*, nt *imagine, make believe*), kommenteerivad (*regret, be odd*), teadmist või teadmise omandamist (*know, discover*) ning kartust väljendavad predikaadid (*fear, be anxious*), soovimispredikaadid (*want, hope*), manipulatsioonipredikaadid (*force, make*), modaalpredikaadid (*be able, ought*), saavutuspredikaadid (*manage, change, try*), faasipredikaadid (*begin, finish*), vahetu taju predikaadid (*see, hear, feel*), eituspredikaadid ning konjunktiivsed predikaadid.

Tabel 3. Sagedasemad *vat*-tarindit laiendina alistavad verbid¹⁰

Murdeala, periood	Sagedasemad verbid
eP, I	<i>nägema</i> (20), <i>leidma</i> (13), <i>kuulma</i> (11)
eP, II	<i>nägema</i> (84), <i>ütleva</i> (32), <i>kuulma</i> (24), <i>arvama</i> (19), <i>leidma</i> (17)
eP, III	<i>arvama</i> (107), <i>nägema</i> (36), <i>ütleva</i> (19)
eP, IV	<i>nägema</i> (127), <i>arvama</i> (85), <i>ütleva</i> (61), <i>leidma</i> (39), <i>kuulma</i> (29)
eL, I	<i>nägema</i> (23), <i>kuulma</i> (5), <i>leidma</i> (5), <i>kaema</i> (1)
eL, II	<i>nägema</i> (157), <i>kuulma</i> (64), <i>leidma</i> (51), <i>ütleva</i> (37), <i>mõtleva</i> (36)
eL, III	<i>nägema</i> (11), <i>mõtleva</i> (8), <i>tundma</i> (5)
eL, IV	<i>arvama</i> (3), <i>kuulma</i> (2), <i>nägema</i> (2)
Kokku	<i>nägema</i> (461), <i>arvama</i> (229), <i>ütleva</i> (150), <i>kuulma</i> (139), <i>leidma</i> (129)

Eesti vana kirjakeele *vat*-vorm (tegelikult muidugi ka nüüdiskeele *vat*-infinitiiv) laiendab neist rühmadest komplemendina eeskätt kõneaktipredikaate (*ütleva*; näide 15), propositsioonilise suhtumise (*arvama*, *leidma*, *mõtleva*; 16), teadmise (*leidma*; 17) ning vahetu taju predikaate (*nägema*, *kuulma*, *kaema*; 18).

- (15) <<1739-Piibel_1Jh_267.13>> Kui meie ei ütleva ennast patto teinud **ollewad**, siis teme meie tedda wallelikkuks, ja temma sanna ei olle mitte meie sees
- (16) <<1782-Arwelius_a_44.558>> Nüüd arwas Pertel ennesal suurt õigust **ollewad**
- (17) <<1632-Rossihnius2d_187.2144>> Ninck temma tulli omma Iüngride mannu ninck loidis nemmat **maggawat**, ninck laus Petro wasto: Simon maggat sinna?
- (18) <<1632-Rossihnius2c_163.1775>> nemmat is olle mitte uscknut neid, kumbat tedda ollit nennut üllestoußwat

Peale nende kõige prototüüpsemate *vat*-infinitiiviga koos esinevate predikaatide on tänapäeva eesti keeles mõningaid teisigi samasuguses grammatilises kontekstis tarvitatavoid öeldisverbe (*lootma*, *kartma*) ning

¹⁰ Sulgudes olev arv verbi taga näitab verbi absoluutset esinemissagedust kõnealuse perioodi ja murdeala materjalis.

ka XVIII ja XIX sajandi kirjakeeles võib muuhulgas leida *vat*-tarindit seoses muudesse rühmadesse kuuluvate predikaatidega. Näiteks laiendab *vat*-verb komplemendina mõningaid kommenteerivaid (näide 19), kartust (20) ja soovi (21) väljendavaid predikaate.

- (19) <<1817-Holtz_135>> Sest ta loi warsti kartma, et nende läbbi keik piddi üllestousma, ja nüüd ta mittokord nuttes kahhsetses, sedda tiggedat pussi mehhele **ollewa teinud**
- (20) <<1782-Willmann_c_142.352>> Ei sööb temma nüüd ennam omma kõhto täis, sest temma kartis omma rahha **otsa saawad**
- (21) <<1715-UT_He_L114a.311>> Piddage Palwet meie eest: Sest meie lodame ennesel hädä Süddametunnistust **ollewa/** ja tahhame keigide säas kauniste käia

Mõnel juhul on *vat*-vormi kasutatud ka niisuguste põhiverbide juures, millega koos see tundub nüüdiskeeles võimatu olevat.

- (22) <<1837-Knüpffer_26>> Sest juhtub kül monnikord puddeneminne ränk **ollewad**, sadik neile, mis essimest korda kannawad, ommetige lojus, kui muido rammus on, ilma abbita poegeb
- (23) <<1740-jutud_45.351>> Ep olle ka mitte: otsekui need Jsraeli-rahwas ei olnud õiged tössised Jummalä rahwas et nemmad kül kiitlesid ennast Jummalä rahwa **ollewad**, sest nemmad ei wotnud Jummalä sanna õiete kuulda
- (24) <<1782-Willmann_c_139.313>> Sai temma linnase tulnud, siis keik temma wannad söbbrad tedda römoga wasto wotsid, ja keik tootasid temma söbbrad **ollewad**

Ühel juhul esines *vat*-vorm ühenduses *leema*-verbiga.

- (25) <<1715-UT_Lk_P4a.160>> Agga kui keik Rahwas arwas/ ja mõtlis ommas Süddames Johannesest/ ehk temma leneb **ollewa** Kristus?

Peale öeldisverbi komplemendina esinemise leidub *vat*-vorm vana kirja-keele tekstides ka ahelverbi koosseisus koos intransitiivsete modaalverbide ja -sõnadega: alates XVII sajandi lõpust on seda kasutatud koos verbidega *näima* (26) ja *näitama* 'näima' (27), XVIII sajandi alguses lisanduvad *näikse* (28) ja *kuulukse* (29) ning sajandi lõpul *tunnukse* (30). *Paistma*- ja *tunduma*-verb siiski XIX sajandi keskpaigani tekstidesse ei ilmu.

- (26) <<WT 1686: 389>> Taake kik/ mes näüs kurri **ollewat**

- (27) <<1715-UT_Lk_Y2b.1177>> Ja nemmad said se Allewe liggi/ kuhho nemmad läksid/ ja temma näitis otsego emale **minnewa**
- (28) <<1715-UT_Ga_Zz3b.100>> Neid näikse teid wägga **armastawa**/ agga mitte öiete/ waid nemmad tahtwad meid ärralahhutada/ et teie neid peate wägga armastama
- (29) <<1739-Piibel_1Ko_200.105>> Ülleültsa kulukse horust teie seas **ollewad**
- (30) <<1781-Lithander_b_148.1054>> Ommeti tunnukse keigeselgeminne neid **läbbi solatud ollewad**, kui se nahk lööb nago kirjoks

Peale ootuspäraste ahelverbikonstruktsioonide esines *olema*-verbi *vat*-vorm veel 21 juhul (neist 19 näite puhul Willmanni raamatus) omapärase konstruktsiooni koosseisus, laiendades tingivas kõneviisis öeldist, andmata sellele õigupoolest mingit semantilist ega grammatilist lisatähendust.

- (31) <<1715-UT_He_Lll3b.296>> Mõtlege nende päle/ ke ommad köidetud/ otsego teie issi ka nendega **olleksite köidetud ollewa**
- (32) <<1782-Willmann_c_144.375>> Olleksid sa omma noore ia sees midda-gid kokkopannud, siis **olleks** sul wanna ia sees **mitte pudo ollewad**
- (33) <<1849-Freundlich_1008>> Sest rummalussest **olleks** siin kül **paljo räkimist ollewad**; agga minna ei olle sedda ramatud mitte neile kirjutand

Kui vanas kirjakeeles ilmneb eesti nüüdiskeelele võõraid konstruktsioone, mille päritolu on uurijale teadmata, on tihti mõttekas otsida tarindile põhjendust toonaste tõlketekstide lähtekeelest, enamasti saksa keelest. Näib siiski, et KONDITSIONAAL + *olevat* -konstruktsiooni kujunemise ja kadumise loo selgitamisel ei anna see lähenemine tulemust – esiteks võinuks uute puhtakujuliste saksa tõlkelaenude ilmumist eesti kirjakeelde oodata pigem XVII, mitte XVIII sajandil ning peale selle ei ole vähemalt esmapilgul saksa keelest leida ka sobivat eeskujukonstruktsiooni.¹¹ Selget viidet konstruktsiooni päritolu kohta ei ole artikli autorile andnud ka otsing Tartu Ülikooli murdekorpusest ega vestlused eesti murdeid uurivate kolleegidega. Seega jääb selle omapärase, ent siinse artikli seisukohast marginaalse konstruktsiooni olemuse ja päritolu selgitamine mõne tulevase uurimistöö teemaks.

¹¹ Tänan Axel Jagaud saksa keelt puudutavate nõuannete eest.

4. Kokkuvõte

Traditsioonilistes käsitlustes *v*-partitsiibi partitiivivormina ning eesti keele viimase teadusliku grammatika järgi *vat*-infinitiivina tõlgendatava vormi olemuslik tüpoloogiline kuuluvus ei ole siiani kaugeltki mitte selge. *vat*-vormil on tänapäeva keeles jooni, mis on tüüpilised infinitiividele (*vat*-tarind on lauses seotud laiend, mis käitub põhilause suhtes komplemendina ning mille mõisteline subjekt ei ole vormiga süntaktilises seoses), partitsiipidele (*vat*-tarind laiendab kõige tüüpilisemalt vahetut taju väljendavaid verbe ning on ka ajalooliselt partitsiibilähtene) ja isegi konverbidele (*vat*-tarind esineb adverbiaalina, mis ei ühildu oma mõistelise subjektiga). Kõige lähedasemaks võiks tänapäeva *vat*-vormi verbi infinitiivvormide tüpoloogias pidada siiski infinitiividele, ent selle ajalooline kujunemine erineb oluliselt tüüpilise infinitiivivormi arengust ning see peegeldub ka sünkroonselt märkimisväärselte iseärasustena *vat*-infinitiivi semantikas ja kasutuskontekstides.

Käesolev artikkel analüüsis mõningaid aspekte tänapäeva kirjakeele *vat*-infinitiivi kujunemisloost. Uurimiseks valitud kirjakeele tekstid peegeldavad nii vormi häälikulise kujunemise lugu kuni XIX sajandini kui ka selle süntaktilise kasutamise võimaluste muutumist. Artiklis on osutatud, et *vat*-vormi tänapäevane kuju on algusest peale selgelt lõunaeeesti taustaga ning põhjaeeesti kirjakeeles on veel XIX sajandi keskpaikugi domineerinud *vad*-vorm, mis omakorda oli XVIII sajandi alguses asendanud põhjaeeesti kirjakeele senise *va*-vormi. Kindlasti vääriks edasist uurimist, kuidas jätkus *vat*-infinitiivi häälikuline areng XIX sajandi lõpus ja XX sajandil ning millal ja kuidas üldistus lõplikult selle nüüdiskeelne *vat*-kuju. Väärib märkimist, et XVII sajandi algupoole põhjaeeesti trükitekstides võib näha *v*-tunnusega vormi arvuühildumist, mis osutab, et vähemasti tolle ajajärgu kirjakeelt käsitledes pole veel võimalik *vat*-vormi tüpoloogiliselt põhjendatult infinitiivivormiks pidada ning arengut partitsiibile omaste joonte juurest suurema infinitiivilaadsuseni on osalt ka kirjakeeles näha. Ka verbid, mida *vat*-tarind on XVII sajandi I poole tekstides laiendanud, kuuluvad tüüpilisemate partitsiipkomplemendi alistajate hulka kui hilisemates tekstides koos *vat*-tarindiga esinevad mitmesuguse tähendusega öeldesverbid.

Üks jooni, mis eristab ka tänapäeval *vat*-vormi prototüüpselt infinitiivist, on sellega laiendatavate verbide semantika: tüüpiliselt on *vat*-infinitiiv

taju- ja kõneaktipredikaatide ning propositsioonilist suhtumist ja teadmist väljendavate predikaatide laiendiks. Ligikaudu samasuguseid predikaate on *vat*-vorm laiendanud ka eesti kirjakeele ajaloo varasemate sajandite jooksul, ehkki XVII sajandil piirdus laiendatavate predikaatide hulk vaid tajuverbidega ja teadmise omandamist väljendava verbiga *leidma*. Alates XVIII sajandist on laiendatavate predikaatide hulk aga jõudsalt kasvanud, muu hulgas laiendab *vat*-tarind ajuti ka niisuguseid verbe, mille puhul oleks see tänapäeva keeles ebatõenäoline (siin võib osalt olla põhjuseks *vat*-vormi ning *ma*- ja *da*-infinitiivi suhteliselt vaba vaheldumine vanemas kirjakeeles). XVII sajandi lõpu ja XVIII sajandi trükitekstidesse ilmuvad ka esimesed *vat*-vormi sisaldavad ahelverbid, samuti üksikutel autoritel omanäoline KONDITSIONAAL + *olevat* -konstruktsioon, mille päritolu ja funktsioon vajab edasistes uurimustes lähemat selgitamist.

Kirjandus

- Ahrens, Eduard 2003 (1853).** Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes. Eesti keele Tallinna murde grammatika. Teine, ümbertõõtatud väljaanne. – Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koost. ja toim. Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 75–429.
- Bisang, Walter 2001.** Finite vs. non-finite languages. – Language Typology and Language Universals. An International Handbook. Vol. 2. Ed. Martin Haspelmath, Ekkehard König, Wulf Oesterreicher, Wolfgang Raible. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1400–1413.
- Buscha, Joachim, Irene Zoch 1988.** Der Infinitiv. Leipzig: Verlag Enzyklopädie.
- Crystal, David 1997.** A Dictionary of Linguistics and Phonetics. Fourth edition. Oxford: Blackwell Publishers.
- EKG I** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn.
- EKG II** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.
- Erelt, Mati 1984.** On the *vat*-construction in Estonian. – Soviet Finno-Ugric Studies 20 (4), 270–273.
- Erelt, Mati 1987.** Sekundaartarindid eesti keeles. (= Preprint KKI-50.) Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia.

- Erelt, Mati 2003.** Structure of the Estonian language: Syntax. – Estonian Grammar. Ed. Mati Erelt. (= Linguistica Uralica Supplementary Series 1.) Tallinn: Estonian Academy Publishers, 93–129.
- Gutslaff, Johannes 1998 (1648).** Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlk. ja koost. Marju Lepajõe. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Göseken, Heinrich 2010 (1660).** Manuductio ad Linguam Oesthonicam. Juhatus eesti keele juurde. Tõlkinud ja kommenteerinud Kai Tafenau. – Valve-Liivi Kingisepp, Kristel Ress, Kai Tafenau. Heinrich Gösekeni grammatika ja sõnastik 350. Toim. Külli Habicht, Külli Prillop. Tartu: Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut, 37–306.
- Habicht, Külli 2001.** Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfosüntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. (= Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 10.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Hakulinen, Auli, Pentti Leino 1987.** Finnish participial construction from a discourse point of view. – Ural-Altaic Yearbook 59, 35–43.
- Haspelmath, Martin 1989.** From purposive to infinitive – a universal path of grammaticization. – Folia Linguistica Historica X (1–2), 287–310.
- Haspelmath, Martin 1999.** Converb. – Concise Encyclopedia of Grammatical Categories. Ed. Keith Brown, Jim Miller. Amsterdam: Elsevier, 110–115. <http://dx.doi.org/10.1515/flih.1989.10.1-2.287>.
- Helle, Anton Thor 2006 (1732).** Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehstnischen Sprache. Lühike sissejuhatus eesti keelde. Tõlk. Annika Kilgi, Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Herlin jt 2005** = Ilona Herlin, Pentti Leino, Laura Visapää. Kas siinä pulma. – Elävä kielioppi. Suomen infiniittisten rakenteiden dynamiikkaa. Toim. Ilona Herlin, Laura Visapää. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1021.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 9–38.
- Horie, Kaoru 2001.** Complement clauses. – Language Typology and Language Universals. An International Handbook. Vol. 2. Ed. Martin Haspelmath, Ekkehard König, Wulf Oesterreicher, Wolfgang Raible. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 979–993.
- Hornung, Johann 1777 (1693).** Grammatica Esthonica, brevi, Perspicuâ tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Riga: Joh. Georg. Wilck. Eingeladet und herausgegeben von Harald Haarmann. [Faksiimiletrükk.] Hamburg: Buske.
- Hupel, August Wilhelm 1818.** Ehstnische Sprachlehre für die beiden Hauptdialekte, den revalschen und dörptschen, nebst einem vollständigen ehstnischen Wörterbuche. 2. durchgängig verbesserte und vermehrte Auflage. Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn.

- ISK** = Auli Hakulinen, Maria Vilkuna, Riitta Korhonen, Vesa Koivisto, Tarja Riitta Heinonen, Irja Alho 2004. Iso suomen kielioppi. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 950.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Matthews, Peter H. 2007.** The Concise Oxford Dictionary of Linguistics. 2nd edition. Oxford: Oxford University Press.
- Mihkla jt 1974** = Karl Mihkla, Lehte Rannut, Elli Riikoja, Aino Admann. Eesti keele lauseõpetuse põhihooned I. Lihtlause. Toim. E. Nurm. Tallinn: Valgus.
- Nedjalkov, Vladimir P., Igor V. Nedjalkov 1987.** On the typological characteristics of converbs. – Symposium on Language Universals „Estonian Data Contributing to the Theory of Language Universals” and „The Hierarchical Nature of Language” (Tallinn, July 28–30, 1987). Summaries. Tallinn: Academy of Sciences of the Estonian SSR, 75–79.
- Noonan, Michael 2007.** Complementation. – Language Typology and Syntactic Description. Ed. Timothy Shope. Cambridge: Cambridge University Press, 52–150.
- Penjam, Pille 2008.** Eesti kirjakeele *da-* ja *ma-*infinitiiviga konstruktsioonid. (= Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuens 23.) Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus.
- Ross, Kristiina 2010.** *Verba dicendi, sentiendi et sciendi* ja neid sisaldavad konstruktsioonid 17. sajandi ja 18. sajandi alguse kirjakeeles. – Keele rajad. Pühendusteos Helle Metslangi 60. sünnipäevaks. ESUKA–JEFUL (1–2), 272–293.
- Rätsep, Huno 1970.** Die Typen der verbalen Rektionsstruktur und die Sprachtypologie in Hinsicht auf das Estnische. – Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages. Ed. László Dezsó, Péter Hajdú. Budapest: Akadémiai kiado, 129–134.
- Rätsep, Huno 1978.** Eesti keele lihtlause tüübid. (= Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 12.) Tallinn: Valgus.
- Stahl, Heinrich 2000 (1637).** Anführung zu der Esthnischen Sprach/ auff Wolgemeinten Rath/ vnd Bittliches Ersuchen/ publiciret von M. Henrico Stahlen. Revall/ Druckts Chr. Reusner der älter/ in Verlegung des Authoris. [Faksimiletrükk.] (= Maarjamaa taskuraamat 15.) Brampton–Tartu: Maarjamaa.
- Tikkanen, Bertil 2001.** Converbs. – Language Typology and Language Universals. An International Handbook. Vol. 2. Ed. Martin Haspelmath, Ekkehard König, Wulf Oesterreicher, Wolfgang Raible. Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1112–1123.
- Uuspõld, Ellen 1985.** Lisaandmeid *vat*-konstruktsiooni tegevussubjektist. – Ars Grammatica 1985. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus, 151–158.

- Wiedemann, Ferdinand Johann 2011 (1875).** Eesti keele grammatika. Tõlk. Heli Laanekask. Toim. Ellen Niit. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.
- Ylikoski, Jussi 2003.** Defining non-finites: action nominals, converbs and infinitives. – SKY Journal of Linguistics 16, 185–237.

Pille Penjam
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2–445
51014 Tartu
pille.penjam@ut.ee

***vat*-constructions in Old Written Estonian**

Pille Penjam

The *vat*-form, which in contemporary Estonian modifies the predicate verb as the complement, resembles at the same time both the infinitive and the participle. It is similar to the infinitive in that the *vat*-construction is an argument that behaves as a complement with regard to the main clause and because there is no syntactic relation between the notional subject and the form. It resembles the participle in that the *vat*-construction typically modifies verbs of perception, and it historically originated from the participle. The typological nature of the form is not fully clear. It seems that in the typology of non-finite forms, the contemporary *vat*-form could be regarded closer to the infinitives. However, its historical development is remarkably different from that of a typical infinitival form, which is reflected synchronically in important distinctions in the semantics and usage contexts of the *vat*-infinitive.

The article focuses on a number of aspects in the development of the *vat*-infinitive in the written language of the 17th–19th centuries. The texts that were selected for the study reveal changes in the syntactic use of the *vat*-form in the course of time and the history of its phonetic development. The article claims that the contemporary *vat*-form has had from the very beginning a clearly southern Estonian background. In northern standard Estonian the *vad*-form prevailed until the mid-19th century, which in turn had replaced the previous *va*-form in northern standard Estonian at the beginning of the 18th century. Northern Estonian printed texts of the first half of the 17th century show number agreement in the *v*-marked form. It shows that at least when analysing the standard language of this period, one cannot regard the *vat*-form as an infinitival form from the perspective of typology and the development from the participle-like features towards greater resemblance to the infinitive can be partly observed in the standard language. A feature that makes the contemporary *vat*-form different from the prototypical infinitive is the semantics of the extension verbs. Typically, the *vat*-infinitive acts as an extension of predicates denoting perception, speech acts, propositional attitude, and knowledge. During the previous centuries of the history of standard Estonian, the *vat*-form extended rather similar predicates.

Keywords: syntax-morphology interaction, history of written language, infinitives, participles, Estonian language

VANAD UUENDUSED LÕUNA- JA PÕHJAEESTI KEELES¹

KRISTIINA ROSS

Annotatsioon. Artiklis analüüsitakse saksapärase *saama* + Sup -tuleviku esinemist eesti vanema kirjakeele tartu ja tallinna variandis. Kirjeldatakse lähemalt selle saatust XVII sajandi lõpukümnedite kirjakeele reformi käigus ning visandatakse punktiirsel tarindi hilisem kasutuslugu XVIII sajandi ja XIX sajandi esimese poole olulisemate autorite keeles. Selgub, et kuigi põhjaeesti piiblikeelest kaotati *saama* + Sup -tulevik XVII sajandi lõpus peaaegu täielikult ning ka XVIII sajandi autorid hoidusid selle tarvitamisest, püsis see lõunaeesti piiblikeeles kogu aeg aktiivselt kasutusel (kuni tartu keele lõpliku hääbumiseni XX sajandi alguses). Põhjaeesti ilmalikus keeles võeti *saama* + Sup -tulevik XIX sajandil uuesti tarvitusele, kusjuures eriti jõuliselt hakkasid seda rakendama just rahvuslikult meelestatud ja hea eesti keele oskusega autorid. Artiklis jõutakse tõdemusele, et XVII sajandi lõpul võis *saama* + Sup -tuleviku erineva kohtlemise põhjuseks olla keeleuuendajate teadlik otsus, mis lähtus Põhja- ja Lõuna-Eesti murrete erinevusest, kuid niisuguse oletuse tõestamine või ümberlükkamine vajaks murdematerjali detailsemat analüüsi. Sest sama hästi võis *saama* + Sup -tuleviku erinev käekäik kahes kirjakeele variandis tuleneda lihtsalt sellest, et idee loobuda võõrmõjuliseks peetavast väljendusviisist tekkis keeleuuendajatel tartu keele jaoks liiga hilja, siis kui selle etalontekst „Wastne Testament” oli juba ilmunud ja omaks võetud.

Võttesõnad: kirjakeele ajalugu, tartu keel, tallinna keel, futurum

1. XVII sajandi keeleuuendus lõuna- ja põhjaeesti keeles

Keeleuuenduse all peetakse eesti kultuuriloos tavaliselt silmas XX sajandi alguses toimunud uuendamislainet, mis seostub eeskätt Johannes Aaviku nimega. Kuid kirjakeele arengus on olnud teisigi aegu, mil suhteliselt

¹ Artikli aluseks on Huno Rätsepa juubelikonverentsil „Keeleuuenduse aastasada” 28.12.2012 peetud ettekanne. Uurimistööd on rahastanud ETF 7896 ja SF0050037s10.

lühikese aja jooksul sihipäraselt ellu viidud reformide tulemusel on maksvusele pääsenud varasemast oluliselt erinev keelevariant. Üks selline ajalõik oli XVII sajandi viimane veerand, mil tegeldi intensiivselt piibli tõlkimisega põhja- ja lõunaeesti keelde ehk tallinna ja tartu keelde, nagu neid keelevariante vastavate keskuste järgi nimetatakse. Tõlke- ning keeleküsimumustes kujunes Eestimaa ja Liivimaa konsistooriumi ringkondades välja kaks vastandlike vaadetega koolkonda. Eestimaalased, kes tõlkisid piiblit tallinna keelde, kasutasid sihtkeelena sajandi esimesel poolel tekkinud saksapärasest keelevarianti. Liivimaa koolkonna esindajad, kes tegelesid nii tartu- kui ka tallinnakeelse tõlke arendamisega, pooldasid sihtkeelte rahvapärastamist. 1686. aastal ilmus Liivimaa konsistooriumi tõlkijate, eeskätt Andreas ja Adrian Virginiuse tööna tartukeelne „Wastne Testament”, mille keel oli võrreldamatult ladusam ja rahvapärasem kui pool sajandit varem Joachim Rossihniuse perikoopidega kehtestatud tartu keele variant (Peebo 2001). Samavõrra värskendavalt uuenduslik oli see ka tollaste tallinnakeelsete perikoobiraamatute ja käsikirjaliste tõlgetega võrreldes. Nüüd puhkesid tallinnakeelse trükikõlbliku tõlke üle tulised vaidlused ja korraldati tõlkekonverentse, sest liivimaalased soovisid reformida ka tallinna keelt (Pahtma, Tafenau 2003; Tafenau 2011). Eestimaalaste konservatiivne tõlkeversioon on säilinud nn Pilistvere käsikirjas (vt lähemalt Tafenau 2007), keeleuuendajate tööd esindab 1694. aastast pärit koopia, mida peetakse üsna täpseks ära kirjaks versioonist, mille Johann Hornung pani kirja 1687/1688. aasta sügistelvel (vt lähemalt Reila 2007). Mõningase kohendamise järel ilmus uuenduslik versioon viimaks 1715. aastal ning jõudis siis pärast veelkordset toimetamist lõpuks, 1739. aastal, ka esimesse trükitud täispiiblisse. Huvitavat põhjaeesti keele varianti esindab oletatavasti samast reformide ajast pärit vana testamendi tõlge, mida peetakse Andreas ja Adrian Virginiuse tõlke veidi hilisemaks koopiaks (vt lähemalt Ross 2003).

Niisiis võib XVII sajandi lõpukümnendite puhul rääkida (pisut tinglikult) neljast näidistekstist: konservatiivne tallinnakeelne Pilistvere käsikiri (Pilistvere 1680–1687), keeleuuenduse tartukeelne etalontekst „Wastne Testament” (WT 1686), uuenduslik tallinnakeelne uue testamendi tõlge Müncheni käsikirja näol (München 1694), uuenduslik tallinnakeelne vana testamendi tõlge Virginiuste tõlke koopia näol (Virginiused 1687–1690).

Müncheni käsikirja ehk Johann Hornungi tõlke oletatava koopia võrdlus ühelt poolt Pilistvere käsikirjaga, teisalt „Wastse Testamendiga”

veenab, et tallinna keeles toimus XVII sajandi 80. aastate lõpul reform, mille käigus kirjakeelt oluliselt degermaniseeriti ja rahvapärastati, ning et tartukeelse „Wastse Testamendi” eeskuju mängis selles reformis tähtsat osa. Sedakaudu on tartu keel mõjutanud kogu hilisemat põhjaeestilist kirjakeelt (Laanekask 2003: 125). Selle üle, mis tallinna keelest edasi sai, võib nüanssides vaielda: kas 1739. aasta piiblitõlge oli Hornungist sammuke tagasi, nagu Eduard Ahrens väidab, või mitte – aga üldine suundumus on üheselt selge.

Hornungist ja tema mõttekaaslastest alguse saanud tallinna keel püsis terve XVIII sajandi ja hakkas omakorda uuenema alles XIX sajandi alguses. Kiriku- ja piiblikeelena püsis see kauemgi, kuid XIX sajandil hakkas ilmalik keel rahvuslikult meelestatud literaatide loomingus omapäi, kirikukeelest sõltumatuna, edasi arenema. Reformitud tartukeelne „Wastne Testament” säilitas oma keelelise ilme üsna muutumatul kujul kuni viimase trükini 1905. Omaette ilmalikku ilukirjanduslikku registrit tartu keeles XIX sajandil välja ei kujunenud, sest rahvusliku konsolideerumise käigus mindi üle ühtsele, põhjaeestilisele kirjakeelele.

2. *saama*-tulevik kummaski kirjakeeles XVII–XIX sajandil

Visandatud arengukäikude taustal mõjub ootamatuna *saama*-tuleviku käekäik kummaski kirjakeeles. Abiverbist *saama* ja põhiverbi supiinist koosnev *saama*-tulevik (*saama* + Sup -tulevik) kopeerib täpselt (ülem)saksa *werden*-tulevikku (*ich werde lesen* → *mina saan lugema*) ning seetõttu peetakse seda laenuliseks võõrkonstruksiooniks, ehkki ka n-ö ehedast läänemeresoomelisest keeleainest võib leida lähedasi tarindeid (Mägiste 1936; Metslang 1994; Tragel, Habicht 2012). Eesti kirjakeeles muutus seesugune *saama*-tulevik tavaliseks XVII sajandi esimesel poolel. XVI sajandi üle otsustamiseks pole säilinud piisavalt keelematerjali, kuid arvata võib, et sellal domineeris alamsaksapärane tava, milles tulevikku väljendati abiverbide *tahtma* ja *pidama* kaasabil. Tallinna keeles kasutas Georg Müller igatahes veel XVII sajandi alguses niisugust alamsaksapärast tulevikku, kuid 1630. aastatel ilmunud käsiraamatutes rakendati nii tallinna kui ka tartu keeles juba *saama* + Sup -tulevikku, nt Lk 10:28 mõlemas variandis *saht ellama* (Stahl 1638; Rossihnius 1632). Tallinnakeelses kirjanduses püsis *saama* + Sup -tulevik XVII sajandi 80. aastateni (Lk 10:28 *saht ellama* – Pilistvere 1680–1687). Ka XVII sajandi

keskpaiga lõunaeesti keele olulisim autor Johannes Gutsclaff kirjeldas oma grammatikas seesugust tulevikukonstruksiooni (Gutsclaff 1998 (1648): 111), ehkki oma praktilises tõlkekeeles eelistas ta tulevikutarindis enamasti *ma*-tegevusnimele *da*-tegevusnime (Lk 10:28 *saht ellada* – Gutsclaff 1647–1657; vt lähemalt Ross 2013: 478–479).

XVII sajandi lõpul läks aga tallinna keel selle konstruksiooni puhul tartu keelest uuendustega ette. Keeleuuenduse etalonis, tartukeelses „Wastse Testamendis”, oli *saama* + Sup -tulevik endiselt tavaline väljendusviis (vrd seesama Lk 10:28 *saht ellämä* – WT 1686) ning tartu kirikukeelde jäigi *saama*-tulevik püsima. Samasugust tulevikku kasutas XVIII sajandi lõpu autor Heinrich Andreas Erxleben ka oma vana testamendi lühendatud tõlkes. Erxleben rakendas *saama* + Sup -tarindit isegi oma väljaande neis põhjaeestikeelse trükipiibli järgi sõnastatud osades (vt lähemalt Ross 2011), kus trükipiiblis esineb tuleviku tähenduses oleviku vorm või konstruksioon abiverbiga *pidama*. Nt Ii 5:19 *Kue ahvastusse seest peästab ta sind ärra, ja kui seitsmes kä, ei pea ei middagi kurja sinnusse puutma* (Piibel 1739) → *Kuus Willitsusse sissest saap temmä sinno ärräpästmä, nink kui säitsmes käen: sis ei sa middäke kurja sinno putma* (Erxleben 1796). Tartukeelsetes uue testamendi väljaannetes püsib *saama* + Sup -tulevik kuni viimase trükini 1905. aastal muutumatuna ka kirjakohtades, kus selle järjekindel rakendamine lause eriti lohisevaks teeb, nagu nt Jh 16:13-14 *Ent kui temä saap tulema, tõisiduse Waim, sis saap temä teid kõige tõte sisse juhatama; sest temä ei saa mitte esi hendäst kõnelema, enge mis temä saap kuulma, sedä saap temä kõnelema, nink mis tullew om, teile kuulutama. Temä saap minno ärä seletämä, sest mino omast saap temä wõtma, nink teile kuulutama* (WT 1905).

Tallinna keelest aga kõrvaldati *saama* + Sup -tulevik keeleuuenduse käigus peaaegu täielikult. Oletatavasti ainult aasta-poolteist pärast tartukeelse „Wastse Testamendi” ilmumist valminud tallinnakeelse tõlke veidi hilisemas koopias on *saama*-tulevikust enamasti loobutud (Lk 10:28 *ellad* – München 1694). Johann Hornung kirjutas ka oma grammatikas otsesõnu, et eesti keeles eraldi tulevikuaeg puudub ning tuleviku tähenduses kasutatakse olevikuvormi, *tahtma*-konstruksiooni või muid leksikaalseid vahendeid (Hornung 1977 (1693): 73). Uuenduslikus tallinnakeelses tõlkes tarvitatakse tuleviku tähenduses enamasti kindla kõneviisi olevikuvormi või *pidama*-konstruksiooni (Kilgi 2010: 168–169). Selline ajakasutus iseloomustab ka 1739. aasta täispiiblit. Seal rakendati (*pidama*-

-tulevikule lisaks) eriti ohtralt abiverbi *saama* ja põhiverbi mineviku kesksõna ühendit (*saab teinud/tehtud*) ehk *saama* + Pts -tarindit, milles abiverb võib olla ka mineviku vormis ning mille tähendus on resultatiivne. Tuleviku tähenduses *saama* + Sup -tarindite kasutamist püüti ilmselgelt vältida. Täispiibli vana testamendi toimetamisel redigeeris Anton Thor Helle *saama* + Sup -vormid sihikindlalt välja (Kilgi 2011: 98–99) ning trükiversiooni on neid jõudnud vaid üksikuid.

Tallinna keeles näib *saama* + Sup -tulevik olnuvat põlu all terve XVIII sajandi.² Isegi sajandi lõpu jutukirjanikud, saksa keele eeskuju austav F. G. Arwelius (Kask 1970: 102) ja paiguti lausa vigaselt võõrapärase lausestusega R. W. Willmann (Kask 1970: 104) vältisid seda ning nende keeles esineb tuleviku tähenduses *pidama*-konstruktsioon. Tallinnakeelsest tekstidest õnnestus leida ainult üks tulevikuline *saama* + Sup -tarind („Köki ja Kokka Ramat”: *saab käima*), ehkki *saama* + Pts -tarindeid leidub kõikides tekstides hulgi. Samaaegsetes tartukeelsetes tekstides esineb aga kõigis (partitsiipsetele tarinditele lisaks) vähemalt mõni *saama* + Sup -tulevik³, nt *sawa piddama* (F. D. Lenz), *sawa tullema* (J. C. Quandt), *sawa ellämä* (A. Raudiall).

Niisugune pilt vastab hästi A. W. Hupeli grammatika kirjeldusele. Nimelt räägib Hupel oma 1780. aastal ilmunud grammatikas *saama*-tulevikust tallinna ja tartu keele puhul erinevat juttu. Tallinna keele osas ütleb Hupel (J. Hornungi ja A. Thor Helle jälgedes) otse, et eesti keeles tulevik puudub ning seda võib väljendada erineval viisil. Ühe võimalusena mainib ta küll ka malli *saama* + Sup (Hupel 1780: 38), kuid näidisparadigmas jätab ta kindla kõneviisi tuleviku lihtsalt välja ning esitab konjunktiivi futuurumi nime all ainult *saama* + Pts -konstruktsioonid (*saan valmistanud* – Hupel 1780: 46). Tartu murdes seevastu kirjeldab ta (J. C. Clare käsikirjalise grammatika jälgedes) *saama* + Sup -tulevikku täiesti tavalise

² Väide tugineb peale kirikukirjanduse ka 2013. a märtsis VAKKUR-is kasutada olnud teostele: F. G. Arwelius „Üks kaunis Jutto ja Õppetuse-Ramat”, 1782; N. V. Hagemeister „Lühhikene õppetuse maa rahwale”, 1796; A. W. Hupel „Lühhike Õppetuse”, 1766–1767, „Arsti Ramat”, 1771; J. Lithander „Köki ja Kokka Ramat”, 1781; R. W. Willmann „Juttud ja Teggud”, 1782. Nagu teada, hilisemates töödes vähemalt Arweliuse keeletarvitus muutus (Kask 1970: 103) ning see võib puudutada ka tulevikutarindeid.

³ Üldistus on tehtud VAKKUR-is 2013. a märtsis kasutada olnud teoste põhjal: J. C. Quandt „Kolm kaunist Waggaause Eenkojut”, 1776; F. D. Lenz „Aija-Kalender”, 1796; A. Raudiall „Ütte wanna Jesusse Teenre”, 1792.

moodustusviisina ja esitab selle näidisparadigmas täieõigusliku liitvormina (*minna sa armastama* – Hupel 1780: 63, 71).

XIX sajandi esimesel poolel, mil tartukeelseid uusi tekste enam kuigi palju juurde ei tekkinud (Laanekask 2001: 125–129), toimus ühiseks kirjakeeleks kujuneva tallinna keelega tekstides uus muutus: *saama* + Sup -tulevik võeti taas kasutusele, kusjuures torkab silma, et selle agarate tarvitajate hulgas leidub palju rahvuslikult meelestatud ning eesti emakeelega või vähemalt eestikeelse tagapõhjaga autoreid. Näiteks Kristjan Jaak Peterson kasutas *saama* + Sup -tulevikku nii proosatekstis kui ka koguni oma luules (*Savad iggaveste / Minnule paistamaie / Armsa Allo silmad!* – IAAK 2001: 55). Eriliselt näib *saama* + Sup -tulevikku armastanutvat F. R. Kreutzwald, kuid tema kõrval tarvitasid seda vana kirjakeele korpusel leiduvatest autoritest⁴ veel O. W. Masing, O. R. von Holtz, Suve Jaan, A. Umbliä, J. Schwelle, G. H. Schüdlöffel, C. Kersten ja „Mai Roos” tõlkija. J. W. L. von Luce paistab tuleviku tähenduses kasutanuvat *da*-infinitiiviga konstruktsiooni (nt *siis saab teie kässi heästi käia siin, ja seäl teises ilmas*). *saama* + Sup -tulevikku ei esine C. W. Freundlichi, K. Jordani, G. M. Knüpfferi, P. von Manteuffeli ega C. J. Masingu korpusetekstides.

Põhjaeesti piiblitõlkesse muidugi *saama* + Sup -tulevikku tagasi tooma ei hakatud. Nii oli Eduard Ahrensi poolt iganenult saksapäraseks

⁴ Märtsis 2013 olid VAKKUR-is saadaval: C. W. Freundlich „Põllomehhe ait”, 1849; O. R. von Holtz „Luggemissed Eestima Tallorahwa moistusse ja süddame juhhatamisseks”, 1817; K. Jordan (tlk) „Lambrise-Ramat”, 1840; G. M. Knüpffer „Öppetusse ramat Saksama lamba-karjastele”, 1837; C. Kersten (tlk) „Peegel Jumala rigi leikusse tööst”, 1847; F. R. Kreutzwald „Wina-katk”, 1840; „Ue aasta sowimine”, 1843a; „Reinowadder Rebbane”, 1850a; „Ma- ja Merre-piltid”, 1850b; „Sippelgas”, I 1843b, II 1861; J. W. L. von Luce „Sarema Jutto Ramat”, I 1807, II 1812; P. von Manteuffel „Aiawite peergo walgussel”, 1838; C. J. Masing „Monned Kennad Luggud töeste sündinud asjadest, Ma-rahwa mele heaks ja hinge kassuks kokkukirjutud”, 1839; O. W. Masing „Ehstnische Originalblätter für Deutsche”, 1816; „Pühhapäwa Wahhe-luggemissed”, 1818; „Jutlus mis Priusse kulutamisse päwal”, 1820; G. H. Schüdlöffel (tlk) „Peter Pung, kaewandaja poeg”, 1843; „Toomas Westen, Lapo rahwa uso ärataja Norra maal”, 1844; J. Schwelle (tlk) „Mõnned juttud nortele ja wannadele armsaks aja wiiteks”, 3 jagu, 1844; „Illus Kullane Pegel”, 1847; Suve Jaan (Johann Friedrich Sommer) „Wenne Südda ja Wenne Hing”, 1841; A. Umbliä „Aboni üks karja pois ...”, 1845; (tõlkija tiitellehel märkimata) „Mai Roos”, 1865.

ja vigaseks põlatud tallinna-eesti piiblikeel selle väljendusviisi poolest tegelikult rahvapärasem kui näiteks O. W. Masingu, K. J. Petersoni või F. R. Kreutzwaldi keel.

XIX sajandi grammatikakirjeldustes suhtuti *saama*-tulevikku ettevaatlikult. Eduard Ahrens kordas Hornungist saadik käibinud tõdemust, et eesti keeles väljendab olevikuvorm ka tulevikku ning vajaduse korral võib sellele lisada ainult adverbi. Võimalust moodustada tulevikku verbi *saama* abil ta isegi ei maininud, lisas ainult, et abiverbi *võtma* kasutamine tuleviku tähendusega konstruktsiooni moodustamiseks on tarbetu germanism. (Ahrens 2003 (1853): 285–286) Ka „perifrastilisest konjugatsioonist” rääkides ei maininud ta *saama* + Sup -tarindeid, vaid kirjeldas ainult *saama* ühendeid partitsiibiga (samas: 288–291). Verbi *saama* tähendust analüüsides tõi ta küll tähenduste ’zu etwas kommen’ ja ’Einen zu etwas bringen’ illustatsioonina paar *saama* + Sup -tarindit, kuid osas neist on *saama* minevikus ning Ahrens ei seostanud neid ajakategooriaga (samas: 400–401).

F. J. Wiedemann tunnistas oma suures grammatikas, et *saama* abil võib eesti keeles moodustada „üsna saksa keelega sarnase futuurumi”. Näitena tõi ta lause *enne lund ei sä tänawu ohre leikama*, andes sellele kaks tõlgendust: ’vor dem Schnee wird man heuer nicht zum Gerste-schneiden gelangen’ (mis sobiks pigem Ahrensi kirjeldatud tähendusega) ja saksa tulevikule vastavalt ’heuer wird man nicht vor dem Schnee Gerste schneiden’. (Wiedemann 2011 (1875): 528) Varasemas, ainult Võru murdele keskendunud grammatikas Wiedemann *saama* + Sup -tarindi saksapärase tulevikutähendust ei maininud. Seal nentis ta küll, et rahvas kasutab kõnealust konstruktsiooni (nii nagu ka partitsiibiga moodustatud *saama*-passiivi) palju vähem kui sakslastest kirjamehed, kuid kinnitas, et „tegelikult väljendatakse [sellega] tähendust „millegi tegemiseks suuteline olema, mitte enese võimetuse ega ajapuuduse tõttu selles takistatud *saama*””. (Wiedemann 2002 (1864): 95) Suures grammatikas viitas Wiedemann tulevikuvormist rääkides ettevaatlikult paikkondlikele erinevustele, öeldes, et seesugust futuurumit kasutatakse Kesk-Eestimaal vähem kui mujal. Aktiivse saksapärase *saama* + Sup -tuleviku erilise leviku kohta kirjakeeles ei pea ta vajalikuks suures grammatikas midagi öelda, ehkki passiivist rääkides rõhutab teisel, et kirja- ja kirikukeeles levib tulevikuline *saab antama* -tüüpi konstruktsioon. (Wiedemann 2011 (1875): 528, 493)

XX sajandi 30. aastatel soovivad mõned keelekorraldajad *saama*-tulevikust kui saksapärasest väljendusviisist loobuda, kuid mingil määral on see keeles püsinud tänini (Tragel, Habicht 2012: 1401).

3. Võimalikke selgitusi

Malli *saama* + Sup erineval käekäigul kummaski kirjakeeles XVII–XVIII sajandil näib olevat kaks võimalikku selgitust, mis ei pruugi teineteist välistada: a) murdeline tagapõhi, b) keelevälised juhuslikud asjaolud.

Murdelisest tagapõhjast selgitusi otsides tuleb oletada, et tartu keelde jäeti *saama*-tulevik XVII sajandil alles sellepärast, et see mõjus seal keeleomasemalt kui tallinna keeles. See eeldaks, et lõunaeeesti murretes pidi XVII sajandil kas *saama* + Sup -mall ise või mõni sellesarnane tuleviku tähendusega tarind olema levinum kui põhjaeeesti murretes. Otseseid andmeid, mis seda kinnitaksid, on paraku raske leida. Võiks ainult oletada, et ehk oli tuleviku vormi kasutava läti keele mõjul tulevikulisuse väljendamine lõunaeeesti murdeis aktuaalsem kui põhja pool. Rahvapäraste, mittetulevikulise tähendusega *saama* + Sup -tarindite kohta tõdeb Julius Mägiste XX sajandil, et seda laadi konstruktsioonide murdelise leviku pilt pole selge, ent need näivad olevat laialdaselt kasutusel (Mägiste 1936: 78). Ka Eesti Keele Instituudi murdesõnaraamatu käsikirja *saama*-tarindite näitematerjalist pole võimalik selgepiirilist murdelise leviku mustrit tuvastada.

Karl Pajusalu on oletanud, et lõunaeeesti murretes leidub verbi *saama* leksikaalses tähenduses nüansse, mis võisid soodustada selle kasutamist tuleviku väljendamisel.⁵ Verbi *saama* funktsioneerimist tuleviku väljendajana peetakse seotuks tähendustega 'tulema' ja 'õnnestuma' ('come', 'succeed' – Tragel, Habicht 2012: 1399). Eesti Keele Instituudi murdesõnastiku käsikirja praeguses liigenduses verbi *saama* tähenduste juures selgeid murdelisi iseärasusi välja ei joonistu, kuid küsimus vajab kindlasti detailsemat semantilist analüüsi.

Ent isegi kui selguks, et XX sajandil talletatud materjali põhjal on verbi *saama* ja/või selle abil moodustatud tarindite korral tuleviku tähendus lõunaeeesti murretes tõepoolest selgemini esindatud kui põhjaeeesti murretes, ei saa sellest päris üheselt järeldada, et olukord XVII sajandil samasugune oli. Verbi *saama* potentsiaalset tuleviku tähendust võis

⁵ Siinse artikli aluseks olnud ettekande kommentaar Karl Pajusalult Huno Rätsepa juubelikonverentsil 28.12.2012.

Lõuna-Eesti kõnekeeles võimendada just XVIII sajandi tartu kirjakeel. Nii et XVII sajandi keeleuunduse keeleväliseid tegureid tasub igal juhul arvestada.

Olulisim keeleväline asjaolu, mis *saama* + Sup -tuleviku püsimist või kaotamist võis mõjutada, on tollase keeleuunduse kronoloogiline kulg. Reform algas tartu keeles ja „Wastne Testament” ilmus 1686. On võimalik, et *saama*-futuurumi kaotamise idee tekkis keeleuundajatel alles selle etalonteksti ilmumise aegu, kui parandusi ei saanud enam teha, või vahetult sellele järgnenud aastail. 1693. aastal ilmunud uuenduslikus tallinna keele grammatikas on tuleviku puudumine selgelt välja kuulutatud ja 1694. aastast pärinevas tõlkekoopias esineb *saama* + Sup -tulevikku tõesti väga vähe, aga J. Hornungi 1687/1688. aastal kirja pandud variandis võis see veel olemas olla.

Sellele, et *saama* + Sup -tulevik otsustati kirjakeelest kaotada alles XVII sajandi 90. aastate alguses, näib viitavat ka kolmas artikli alguses mainitud uuenduslik tõlketekst, oletatavasti Andreas ja Adrian Virginiuse poolt ajavahemikus 1687–1690 tõlgitud tallinnakeelne vana testament. Nagu Hornungi tõlke puhul, nii ei ole ka selle tõlke originaal säilinud, aga koopias, mida peetakse selle veidi hilisemaks ära kirjaks, on *saama*-tulevik igatahes täiesti tavaline: 1Ms 2:24 *saap mahha jätma*, 1Ms 3:15 *saap ärratallama*, *saat pistma* jne. Oma autobiograafias (1706) kirjutab Adrian Virginius: „Mina võtsin .. 1687. aasta 20. novembril hr Johann Hornungi enda juurde Puhja, tema tõlkis kogu uue testamendi uuesti, kreeka teksti järgi tallinna-eesti keelde ja andis selle versiooni täiesti puhtaks kirjutatud eksemplarina 1688. aastal hr kindralsuperintendent Fischerile. Mina aga asusin oma õndsas isaga Vana Testamendi juurde, ja me jõudsime sellega niikaugele, et tõlkisime lõpuni pentateuhi ja teised ajaloolised raamatud kuni Iiobi raamatuni.” Sellest lõigust jääb mulje, nagu oleksid Adrian Virginius, tema isa Kambja õpetaja Andreas Virginius ja Johann Hornung 1687/1688. aastal Puhjas kolmekesi koos piiblit põhjakeelsete keelde tõlkinud: Hornung pani kirja keeleuundusliku uue testamendi, Virginiused tõlkisid vana testamenti. Niisugust koostööd eeldades on raske uskuda, et samal ajal kui Virginiused vana testamendi tõlkes *saama* + Sup -tulevikku edasi kasutasid, redigeeris Johann Hornung seda uue testamendi tekstist välja. *Saama*-tuleviku kaotamine tundub olevat niivõrd radikaalne samm, et seda ei saanud teha niisama, ilma omavahel arutamata ja teadlikult sellise valiku kasuks otsustamata. Seda arvestades tundub mõistlikum oletada, et

otsuseni *saama* + Sup -tulevik kui saksapärase konstruktsioon kirjakeelest välja rookida jõuti alles 1690. aastate alguses ning Müncheni käsikiri ei kajasta tuleviku vormistamisel J. Hornungi algset versiooni. Tartukeelne „Wastne Testament” oli tulevikust loobumise ajaks juba ammu ilmunud, aga ka selle teises trükis (1727) polnud uuendust võimalik teha lihtsalt seepärast, et nii keskse teksti kaudu kord juba käibesse läinud keelt ei saa nii olulistes punktides enam muuta. Tallinnakeelse uue testamendi käsikirjadesse viidi muudatus edasise töö käigus 1690. aastate alguses sisse, vana testamendi säilinud koopia võib aga pärineda mõne truu ümberkirjutaja sulest, kes keeleuuenduse ideedega nii hästi kursis polnud.

Päris kindel seesuguses asjade käigus siiski olla ei saa. Virginiustele omistatava vana testamendi tõlke koopiaga seondub mitmeid küsitavusi. Aivar Põldvee on toonud esile, et selles kasutatud kirjaviis erineb kõigest kaasaegseis tekstides kasutatuist, Heiki Reila on peale tulevikuvormide leidnud muidki olulisi keelendeid, mille poolest selle keel Müncheni käsikirja omast selgesti lahkneb.⁶ Eespool tsiteeritud autobiograafia lõigus ei ütle Adrian Virginius otsesõnu, missugusesse keelevarianti nad isaga vana testamenti tõlkisid. Tõdemus, et H. A. Erxlebeni poolt XVIII sajandi lõpul välja antud tartukeelse lühendatud vana testamendi algusosa katub Virginiustele omistatava tõlke tõlgenduste ja sõnastusega, on viinud hüpoteesini, et Virginiuste algne tõlge võis olla tartukeelne (Ross 2011). Niisugusel juhul tuleks taas mängu murdelise tagapõhja erinevus ning poleks ikkagi välistatud, et keeleuuendajad suhtusid *saama* + Sup -tuleviku vormidesse reformi algusest peale kummaski kirjakeeles erinevalt ning jätsid selle tartu keelde teadlikult alles, samal ajal kui nad selle tallinna keelest sihipäraselt kõrvaldasid.

4. Kokkuvõte

Saksapäraseks peetava *saama* + Sup -tuleviku käekäik oli tartu ja tallinna keeles erinev. Tallinna keelest kõrvaldati see XVII sajandi lõpu-kümnenditel keeleuuenduse käigus peaaegu täielikult, kuid tartu keelde jäi *saama*-tulevik alles ning püsis piiblitõlkes kuni viimase tartukeelse uue testamendi väljaandeni 1905. aastal. Vanema tõkeloo senise uurituse puhul jääb lahtiseks, kas *saama* + Sup -tuleviku erineva kohtlemise põhjuseks oli XVII sajandi lõpu keeleuuendajate teadlik otsus, mis lähtus

⁶ Ettekanded Eesti Keele Instituudi väliseminaril Puhjas 29.09.2012.

põhja- ja lõunaeesti murrete erinevusest, või tuldi mõttele võõrmõjuliseks peetavast väljendusviisist loobuda lihtsalt tartu keele jaoks liiga hilja, siis kui tartukeelne uuenduslik etalon tekst oli juba trükitist ilmunud. Omaette küsimuseks jääb, miks *saama* + Sup -tulevik XIX sajandil põhjaeesti ilmalikus keeles uuesti nii jõuliselt kasutusele võeti, kuid selle selgitamine ei mahu siinse vaatluse raamidesse.

Lühendid

Ii – Iiobi raamat; Jh – Johannese evangeelium; Lk – Luuka evangeelium; 1Ms – Esimene Moosese raamat; Pts – partitsiip; Sup – supiin

Keelenäidete allikad

Erxleben 1796 = tartukeelne vana testamendi tõlge raamatus: Lühhikenne Wanna Piibli-Ramat, ehk Wanna Testament nink Jummal Sädusse Sõnna. Meie Tarto- nink Werro-Ma Rahwa hääs nink Jummal Tundmisse kaswatomissed neide omman Keelen lühhidelt kokkosäetu. Tarto-Linan trükkitu nink müwwa Grentsiusse man. [1796] (Välja andnud H. A. Erxleben.); <http://digar.nlib.ee/digar/show/?id=100461>.

Gutslaff 1647–1657 = J. Gutslaffi käsikirjaline vana ja uue testamendi tõlge; tekst saadaval Eesti Keele Instituudi eesti piiblitõlke ajaloolises konkordantsis (<http://portaal.eki.ee/piibel>).

IAAK 2001 = IAAK: Kristian Jaak Peterson 200. Kristian Jaak Peterson: aus Anlass seines 200. Geburtstages. Eesti Keele Instituut, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

München 1694 = uue testamendi käsikiri; tekst saadaval Eesti Keele Instituudi eesti piiblitõlke ajaloolises konkordantsis (<http://portaal.eki.ee/piibel>).

Piibel 1739 = esimene eesti trükipiibel; tekst saadaval Eesti Keele Instituudi eesti piiblitõlke ajaloolises konkordantsis (<http://portaal.eki.ee/piibel>).

Pilistvere 1680–1687 = uue testamendi käsikirjaline tõlge; tekst osaliselt raamatus: Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705. Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koost. Kristiina Ross. Toim. Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. [Eesti Keele Instituut] Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Rossihnius 1632 = J. Rossihniuse välja antud perikoobid; tekst saadaval Eesti Keele Instituudi eesti piiblitõlke ajaloolises konkordantsis (<http://portaal.eki.ee/piibel>).

Stahl 1638 = H. Stahli välja antud perikoobid; tekst saadaval Eesti Keele Instituudi eesti piiblitõlke ajaloolises konkordantsis (<http://portaal.eki.ee/piibel>).

VAKKUR = Tartu Ülikooli vana kirjakeele korpus; <http://www.murre.ut.ee/vak-kur/Korpused/korpused.htm>.

Virginiused 1687–1690 = Andreas ja Adrian Virginiuse tõlgitud käsikirjalise vana testamendi oletatav koopia; tekst saadaval Eesti Keele Instituudi eesti piiblitõlke ajaloolises konkordantsis (<http://portaal.eki.ee/piibel>).

WT 1686 = tartukeelne „Wastne Testament”; tekst saadaval Eesti Keele Instituudi eesti piiblitõlke ajaloolises konkordantsis (<http://portaal.eki.ee/piibel>).

WT 1905 = Meie Issanda Jesuse Kristuse Wastne Testament ehk Wastse Lepingo Raamat nink Kuninga Tawida Laulu-Raamat. Jurjew (Tarto): Schnakenburg'i man trükkitu.

Kirjandus

Ahrens, Eduard 2003 (1853). Eesti keele Tallinna murde grammatika. – Uue ajastu misjonilingvist. Eduard Ahrens 200. Koost. ja toim. K. Ross. [Eesti Keele Instituut]. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 75–429.

Gutslaff, Johannes 1998 (1648). Observationes grammaticae circa linguam esthonicam. Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Tõlk. ja väljaande koost. Marju Lepajõe. Toim. Jaak Peebo. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool.

Hornung, Johann 1977 (1693). Grammatica Esthonica, brevi, Perspicua tamen methodo ad Dialectum Revaliensem. Eingeleitet und herausgegeben von Harald Haarmann. (= Die estnischen Grammatiken des 17. Jahrhunderts 3. Fenno-Ugrica 4). Hamburg: Helmut Buske Verlag.

Kask, Arnold 1970. Eesti kirjakeele ajaloost I. [Tartu Riiklik Ülikool. Eesti keele kateeder.] Tartu.

Kilgi, Annika 2010. Tuleviku tulekust: tulevikulisuse väljendamisest meie esimestes piiblitõlgetes. – Keele rajad. Pühendusteos professor Helle Metslangi 60. sünnipäevaks. (= Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri 1–2.) Tartu: ESUKA – JEHUL, 163–185.

Kilgi, Annika 2011. Anton Thor Helle toimetajakäekiri: kuidas Thor Helle vana testamendi verbimorfoloogiat redigeeris. – Emakeele Seltsi aastaraamat 56 (2010). Peatoim. Mati Erelt. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, 91–108. <http://dx.doi.org/10.3176/esa56.04>.

Laanekask, Heli 2001. Ensimmäisen eteläviron kirjakielen loppuvaiheista. – Tutkielmia vähemmistökielistä Jäämereltä Liivinrantaan. Vähemmistökielten tutkimus- ja koulutusverkoston raportti III. Toim. N. Määttä, H. Sulkala. (= Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja 20.) Oulu: Oulun yliopisto, 117–131.

Laanekask, Heli 2003. Tartu ja tallinna keel 17. sajandi Liivimaal. – Õdagu-meresoomõ hummogupiir'. Läänemeresoomo idapiir. Toim. Karl

- Pajusalu, Jan Rahman. (= Võro Instituudi toimõndusõq 15.) Võro: Võro Instituut?, 112–128.
- Metslang, Helle 1994.** Eesti ja soome – futuurumita keeled? – Keel ja Kirjandus 9, 534–547; 10, 603–616.
- Mägist, Julius 1936.** Eesti *saama*-futuuri algupärast ja tarvitamiskõlblikkusest. – Eesti Keel 3, 65–92.
- Pahtma, Leino, Kai Tafenau 2003.** Saateks. – Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon. Koost. Leino Pahtma, Kai Tafenau. Toim. Jürgen Beyer. (= Ex fontibus archivi historici Estoniae 1.) Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 9–14.
- Peebo, Jaak 2001.** Wastse Testamendi lugu. Eesti Keele Sihtasutus.
- Reila, Heiki 2007.** Müncheni käsikirjast ja selle seostest Johann Hornungi tõlkega. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705: Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koost. Kristiina Ross. Toim. Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. [Eesti Keele Instituut] Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 556–563.
- Ross, Kristiina 2003.** Saateks. – Esimene Moosese raamat. Iiobi raamat. Tõlkinud 1687–1690 Andreas ja Adrian Virginius. [Eesti Keele Instituut] Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 5–21.
- Ross, Kristiina 2011.** Sisaliku jäljed piiblitõlkes: Lõunaestikeelse Vana Testamendi saatusest. – Keel ja Kirjandus 8/9, 600–613.
- Ross, Kristiina 2013.** Johannes Gutsaffi piiblitõlge ja lõunaestikeelse kirjakeel. – Johannes Gutsaffi piiblitõlge 1647–1657. Koost. Maeve Leivo, Ahti Lohk, Kristiina Ross, Kai Tafenau. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 475–484.
- Tafenau, Kai 2007.** Pilistvere käsikirjadest ja nende seosest Heinrich Göseken vanema käsikirjaga. – Põhjaeestikeelsed Uue Testamendi tõlked 1680–1705: Luuka evangeelium. Apostlite teod. Koost. Kristiina Ross. Toim. Heiki Reila, Kristiina Ross, Kai Tafenau. [Eesti Keele Instituut] Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 551–555.
- Tafenau, Kai 2011.** Diskussionen über die estnische Schriftsprache in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts: Argumente und Beispiele. – Linguistica Uralica 2, 130–143. <http://dx.doi.org/10.3176/lu.2011.2.05>.
- Tragel, Ilona, Külli Habicht 2012.** Grammaticalization of Estonian *saama* 'to get'. – Linguistics 50 (6), 1371–1412.
- Virginius, Adrian 1706.** Curriculum Vitae Adriani Verginii, Pastoris in Odenpæh, descriptum Dorpati Anno 1706. d. 9 April. – Beweise zur Livländischen Adelsgeschichte. Dritter Theil. Gesammelt von Friedrich Konrad Gadebusch (LVVA⁷, f 214, n 6, s 144a/12, l 320–340). Tõlk. Kai Tafenau. Käsikiri.

⁷ LVVA = Latvijas Valsts vēstures arhīvs (Läti Riiklik Ajalooarhiiv), Riia.

Wiedemann, Ferdinand Johann 2002 (1864). Uurimus Võru murdest. Versuch ueber den werroehstnischen Dialekt. Tõlk. Inge Annom. Toim. Külli Habicht, Karl Pajusalu. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 20.) Tartu.

Wiedemann, Ferdinand Johann 2011 (1875). Eesti keele grammatika. Tõlk. Heli Laanekask. Toim. Ellen Niit. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.

Old innovations in South and North Estonian

Kristiina Ross

The article focuses on the fate of the future construction /*saama* 'become' + INF2/ in the two varieties of Old Written Estonian during the language reform at the end of the 17th century. The construction exactly corresponds to the respective (High) German construction and is generally believed to have been borrowed (*ich werde lesen* → *mina saan lugema*) although there are some similar constructions in Finnic languages as well. The construction was common in the most important text of Old South Estonian (New Testament 1686), and in Literary South Estonian it was actively used until the extinction of this variety at the beginning of the 20th century. As for Old North Estonian, the construction was excluded during the 17th-century reform. It was not used in the first complete Estonian Bible (1739), and North Estonian authors of the 18th century deliberately avoided it. In the 19th century the construction again became frequent in Literary North Estonian. It is argued whether the destiny of the construction in the two varieties was due to differences between South and North Estonian dialects or whether it was simply the result of chronological extra-linguistic circumstances of the language reform.

Keywords: history of Standard Estonian, Literary South Estonian, Literary North Estonian, future

Kristiina Ross
keeleajaloo ja -teaduse osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
Kristiina.Ross@eki.ee

TIPS

MEELI SEDRIK

Annotatsioon. *Tips* 'juuksepatš; palmiku osa' on kogu Hiiumaal tuntud murdesõna, millele on esitatud eestirootsi etümoloogia: < eestirootsi *tips* 'juuksepatš'. Hiiumaal Reigi rootslaste juures kirja pandud vorm *tips* võib olla pigem juhuslik, selle kohta on ainult üks teade. Laiemalt on eestirootsi murretest teada *s*-ita tüvi *tipp*-, mis on tuntud nii nimisõnas kui ka tegusõnas. Eesti murdesõna *tips* on laenatud eestirootsi murdest. -*s* võib olla lisatud eesti keeles, sel juhul on juba eesti murdesõna võinud mõjutada Reigi rootslaste juures üles kirjutatud vormi *tips*. Teisalt võib *s* olla tekkinud ka kohalikus eestirootsi murdes.

Võtmesõnad: leksikoloogia, etümoloogia, eesti murded, eestirootsi murded, keelekontaktid

Tips on murdesõna, mis on tuntud kogu Hiiumaal ja mille kohta on kirja-pane kuid kõigist Hiiumaa kihelkondadest. Eesti Keele Instituudi eesti murrete üldsõnavara kartoteegi (ÜS) andmetel on sõna kõige sagedasem tähendus 'patš, juuksepalmik'.

Emm *Laps lasi omal tipsid pehe teha* (Õeldakse sellekohta, kui laps laskis oma juuksed patsideks palmitseda)

Käi *tips on pees, kui oled ära juused palistand, lapsel tipsid. tèps on ikke täis iiglese asi*

Rei *Tüdrukud palmitsesid juuksed ühte või kahte tipsi. Tipsid või tips keerati nuia kukla kohta ja pandi nõelaga kinni. Nõel tehti kodu peenikesest traadist ja oli praeguse juuksenõela sarnane*

Phl *Juukse palmikuid kutsutakse siin „tips”, näit. „pane mu juuksed tippsi” = palmita mu pead*

Vähem on kirjapanekute järgi teada Hiiu naiste rahvariiete juurde kuuluva peakatte ehk palmiku osa tähendus (murdekartoteeki kopeeritud Eesti Rahva Muuseumi kogudest, ERM EA 16: 397).

Rei *Palmigu alt ei paistnud kuklatagused juuksed, vaid need olid tipsi sees, s.o. palmigu pääd katva osa sees*

Sõna *tips* on Hiiumaa murdesõnana kirjas juba Ferdinand Johann Wiedemanni sõnaraamatus (1973: 1161) ja ka Andrus Saareste eesti keele mõis-
telises sõnaraamatus (EKMS 1: 769, 3: 239). Enamasti on sõna *i*-tüveline,
kuid on murdekartoteegis kirja pandud ka *u*-lisena.

Käi *Pisematel tütarlastel tehti pähe tipsud. Tehti kas kaks tipsu, teine teisele
poole, või üks ainuke taha. Tipsudele seoti riidetükk otsa*

Ka Paul Ariste eestirootsi laensõnade uurimuses (1933: 107) on eesti
näitena esitatud Wiedemanni *i*-tüvelise käänamise kõrval *u*-tüveline
omastavavorm.

Sõna on Hiiumaal tuntud praegugi. Mina ise hiidlasena tunnen seda
sõna pisut eristunud tähenduses, mis Eesti Keele Instituudi murrete
üldsõnavara kartoteegis ei kajastu. Nimelt olid juuksed punutuna ikka
patsis, olenemata pikkusest. Lühematest juustest, mida ei andnud hästi
patsi punuda, või ka pikematest, mida ei tahetudki punuda ja pandi kokku
lihtsalt paela või (hilisemal ajal) juukseummiga, olid tehtud tipsid. See
võib olla hilisemal ajal kujunenud tähenduse muutus, varasemal ajal olid
tüdrukutel enamasti pikad juuksed ja need punuti patsi. See sõna kuulus
minu lapsepõlve täiesti endastmõistetavalt ja ma ei teadnudki sellise
soengu kohta muud sõna.

Etümolooogia on sõnale pakkunud Paul Ariste (1933: 107), kes on
pidanud seda eestirootsi laenuks. Laenuallikana nimetab P. Ariste Reigi
eestirootsi sõna *tips* 'hårflåta [juuksepats]'.
Sama tüvi on Axel Olof Freudenthali ja Herman Albert Vendelli
sõnaraamatus (1886: 233) olevates sõnades *tipp* 'Flåta (hår) [(juukseid)
punuma]' (Gammalsvenskby, Vormsi) ja *tipp* 'Röda och hvita band, som
bäras af brudgummen kring hatten och af kvinnor inflåtade i håret [punane
või valge pael, mida peigmees kandis kaabu ümber ja mida naised punusid
juustesse]' (Vormsi, Vihterpalu) (nagu Aristegi märgib) ning sõnas *tippul* ~
tippäl (Noarootsi, Gammalsvenskby), mille tähendus on sama mis teisena
nimetatud sõnal *tipp*. Samuti esineb sama tüvi H. A. Vendelli rootsi ida-
murrete sõnaraamatus (1904–1907: 1059) nimisõnas *tip* 'Röda och hvita
band, som bäras av brudgummen kring hatten och av kvinnor inflåtade i
håren [punane või valge pael, mida peigmees kandis kaabu ümber ja mida
naised punusid juustesse]' (Vormsi, Vihterpalu), tegusõnas *tip* 'Flåta (håret)
[(juukseid) punuma]' (Gammalsvenskby, Noarootsi, Vormsi) ning ka sõnas
tipul (Noarootsi) ~ *tipäl* (Gammalsvenskby), mille tähendus on 1) = *tip*,

2) (Noarootsis ka) 'Hårfläta [juuksepats]'. Gideon Danelli Noarootsis sõnaraamatus (1951: 447) on antud tegusõna *tip* 'fläta (håret) [(juukseid) punuma]' ja nimisõna *tipol* 'hårband [juuksepael]'. Viimati nimetatud juures on esitatud kirjeldus P. A. Säre märkmetest XIX sajandi keskpaigast: *2 alnar långa röda band som från mössan hänga ned på ryggen på qvinfolk* ['2 küünart pikad punased paelad, mis rippusid naistel mütsilt seljale'].

Nils Tiberger, kes on koostanud käsikirjalise eestirootsi sedelsõnaraamatu ja käinud ise eestirootslaste juures 1920.–1930. aastatel materjali kogumas, sh ka Hiiumaal (Tiberger 1926: 7, 1934: 72, 1936: 143), on seda sõna oma sõnaraamatus lähemalt käsitlenud.

s-lõpuline sõna *tips* on Tibergeri kogus kirja pandud ainult Hiiumaa rootslastelt. Ka P. Ariste (1933: 107) viitab eestirootsi sõna puhul Uppsalas olevatele rootsi murdekogudele (Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala, ULMA, praeguse nimetusega Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, mis on üks osakond suuremas organisatsioonis nimega Institutet för språk- och folkminnen, SOFI). N. Tibergeri märkuse järgi on ta sõna Hiiumaa rootslastelt kuulnud vaid korra ja peab seda juhuslikuks vormiks, arvates, et keelejuhi mõttes on võinud olla sõnad *tip!* ja *tip*. s-iga vorm on Hiiumaalt kirja pandud ka liitsõnas *tips*-[*end*], -*endan* 'hårflätans ände [juuksepatsi ots]' (vrd Pakri saartelt pärinev *tip-end* 'prydnadsband över pigornas hår [kaunistuspael tüdrukute juustes]'). Selle kohta on N. Tiberger arvanud, et rootsi omastava käände lõppu (-s) on siin võinud mõjutada eesti keele liitsõnade omastavas käändes esiosis.

Eestirootsi murretes on rohkem levinud tüvi *tip*. N. Tibergeri sõnaraamatus on selle tüvega nimisõna Hiiumaale lisaks kirja pandud ka Pakri saartelt, tähendus on aga neis piirkondades erinev. Hiiumaal tähendab sõna juuksepatsi (nagu on juba kirjas eelnimetatud Freudenthali ja Vendelli sõnaraamatus): *Kvinnorna hade två typpar, lagda runt om bakhuvudet, med en garnända, som förenade dem i spetsarna, så att de inte gick upp* ['naistel oli kaks patsi, ümber kukla, ühendatud lõngajupiga, et need üles ei tõuseks']. Pakri saartel aga märgib sõna paela, linti: 'rött mössband, prydnads- och symbolband för gift kvinna [punane mütsipael, abielunaise kaunistus- ja tunnuspael]' ja 'vitt band över håret med smalare rött ovanpå för pigor, dvs ogifta kvinnor [tüdrukute, st vallaliste naiste juustes kantav valge pael, mille peal on kitsam punane]'. Tegusõna *tip* kasutust on aga peale eelnimetatud kohtade teada veel Noarootsist, Vormsilt, Osmussaarelt, Gammalsvenskbyst ja Ruhnust.

Lisaks on eestirootsi murretes Hiiumaal sama tüvi sõnas *tipl*, mille kohta on teade ka Noarootsist Riguldist, kuid keelejuht ei mäleta täpset tähendust. Hiiumaal on selle sõna tähendus 'härpnydnad av ett brett klädesband [laiast kaleviribast juuksekaunistus]' (N. Tibergi kommentaaride järgi on see sama mis eesti *palmik*¹). Selline juuksekaunistus koosneb laiast kangaribast, mis rullitakse keskosas kokku ja punutakse koos juustega kahte patsi (kummagi kõrva kohale) ümber pea, patsid sõlmitakse ees kokku ja kokkurullimata kangariba otsad jäävad seljale rippuma. N. Tiberg märgib ka, et hiiurootsi naise pidurietus oli nähtavasti sama mis eestlastel. Erna Ariste on Hiiumaa kogumisretkel ühelt viimaselt Reigi rootslaselt Mare Ogalt (sündinud Börjer) samuti sellise kasutuse kirja pannud: „Palmik oli täiesti ühtlane eestlasil ja rootslasil. Rootsikeeli on palmiku nimi *tippäl*, määratud *tippäl*n.” (ERM EA 16: 397). Oma etnograafilistes käsitlustes on Axel Olai Heikel (1909: 72) eestirootsi sõna *tippäl* eesti vasteks andnud *palmiku ännad*, s.o palmiku osa, seljale rippuma jäävad kangaribad. Sama tähendust on ka Carl Russwurm nimetanud oma teoses (1855: 59, 355), nt sõnastikuosas *tippul*, pl. *tipl'a*, *tipl'or* (Hiiumaa, Noarootsi, Vormsi), *tippar* (Vihterpalu) 'Haarbänder [juuksepaelad]'.

Mujalt rootsi keele alalt on rootsi murrete sõnaraamatus esitatud tegusõna *tippa* 'uppknyta håret (på fruntimmer) [juukseid üles panema (naisterahvastel)]', mille levikukohaks on märgitud Småland (Vestbo) (Rietz 1867: 736). Sama tüvi on Rootsi Akadeemia sõnaraamatus (SAOB) leiduvas nimisõnas *tippa* 'om vetebulle l. vetelängd i form av (en serie brytbara) flätade figurer [palmitud saiake või stritsel]', mis on tuntud Soomes. Sõnaraamatu koostajate arvates saab selles sõnas näha ülekantud tähenduses kasutatud tüve *tipp* 'ots, tipp' tähendusega 'pealaele ülespandud või keerutatud juuksepat'. Tõenäoliselt on soomerootsi keelest laenatud ka soome läänemurretes ja Kesk-Soomes tuntud *tippa*, variandid *tipa*, *tipo*, *tipu* 'pieni, palmikoitu vehnänen [väike palmitud saiake]' (SKES V: 1309). Soomerootsi murrete kohta, mis kuuluvad koos eestirootsi murretega rootsi idamurrete rühma, ei ole ma s-iga lõppeva vormi näidet leidnud. Peale A. O. Freudenthali ja H. A. Vendelli (1886), Herman Vendelli (1904–1907)

¹ Naiste ja neidude juustesse põimitav peaehe Hiiumaal. .. See koosnes kahest .. litrite ja kardpaelaga kaunistatud *hännast*, mida ühendas samast riidest rulli käänatud ja takkudega täidetud *vahelik*. Vahelik palmitseti kuklast alates patsidesse ja need käänati ümber pea, nii et hännad jäid kuklasse rippu, kus need kinnitati nõelte või paelakestega. (Troska jt 2007: 200)

ja Vilhelm Eliel Victorinus Wessmani (1925–1932) sõnaraamatute olen vaadanud ka V. E. V. Wessmani lisandusi oma sõnaraamatule (Wessman 1939, 1954). Uus soomerootsi murrete sõnaraamat, „Ordbok över Finlands svenska folk mål” (OFSF), ei ole veel ilmunisega T-ni jõudnud.

Eesti keeles on tüvi *tipp* 'millegi väljaulatuv (terav) ülaosa, hari; millegi ahenev lõpposa' alamsaksa või rootsi laen (EES 532; EEW X: 3182). Eesti Keele Instituudi eesti murrete üldsõnavara kartoteegis ei ole teateid sõna *tipp* kasutamise kohta juuksepatsi või -paela tähenduses.

Eestirootsi murretes on tüvi *tipp*- kirja pandud kõigist murderühmadest, v.a Naissaarelt. Eestirootsi murrete uurija Nils Tiberg peab vaid üht teadet Reigi rootsi sõna *tips* kohta juhuslikuks vormiks ja liitsõnas esinevat *s*-iga omastava vormi *tips-endan* võimalikuks eesti mõjuks.

Millega seletada eesti sõna lõpus olevat *s*-i? Laenatud eestirootsi tüvele *tipp* võib Hiiumaa eesti murrakutes olla lisatud liitelaadne element *-s*. Sellist *s*-i lisamist laenatud tüvele on arvatud ühe seletusvõimalusena ka sõna *tops* 'väiksem jooginõu; toos, karp millegi hoidmiseks' puhul. Selles sõnas võib tegemist olla (alam)saksa päritolu tüvega: < alamsaksa *dop(pe)* (EES: 540–541). Julius Mägiste sõnaraamatus on alamsaksa allikana märgitud *stôp* (II. *tops*, EEW X: 3238, III. *topp*, EEW X: 3237) ja *top* (I. *tups*, EEW X: 3362) või < saksa *Topf* (EES: 540–541), J. Mägiste nimetab saksa sõna märkega „vördle” (III. *topp*, EEW X: 3237). Siiski on sõna *tops* puhul teiseks päritoluvõimaluseks häälikuliselt ajendatud omatüvi (EEW X: 3238, 3237; EES: 540–541). Alo Raun (1982: 180) aga nimetab ainult deskriptiivset päritolu.

Teise võimalusena võib *-s* olla tekkinud eestirootsi poolel. N. Tiberg märgib oma sõnaraamatus hiiurootsi sõna *tips* kommentaaris, et keelejuhil on võinud meeles mõlkuda koos sõnaga *tip* ka sõna *tip!*. Näiteks on Kesk-Rootsi murretest uuema vanarootsi perioodil 1375–1526 teada (hääldamist hõlbustava) vahehääliku lisamine häälikuühendi *tl* vahele: *nätla* > *nätsla*, *vatle* > *vatsle*, *litle* > *litzle* (Wessén 1995: 87). Eestirootsi sõnas *tip!* on võinud toimuda samalaadne muutus, ühendi *pl* vahele on lisatud *s*, helitu *l* sõna lõpus on aga kadunud või sulandunud *s*-i osaks. Sel juhul võib ka eesti sõna laenuallikas olla *tips*.

Tähenduse poolest näib mõlema keele murretes ühine olevat punumine ja ka paelad: kas ainult juuste patsi punumine hiidlastel (levinum) või juuste ja paela koos punumine eestirootslastel. Reigi eesti sõna *tips* tähenduses 'palmiku pead kattev osa' (vt näidet artikli alguses) sobib

hästi eestirootsi sõnale *tip!* 'laiast kaleviribast juuksekaunistus' pakutud eestikeelse vastega *palmiku ännad* (Heikel 1909: 72), sest palmiku hännad katsid ka pea.

Hiiumaa sõna *tips* 'juuksepats; palmiku pead kattev osa' on laenatud eestirootsi murretest, nagu Paul Ariste (1933: 107) on arvanud. Laenuallikaks on olnud kas eestirootsi *tipp* või *tips*.

Kirjandus

- Ariste, Paul 1933.** Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles. (= Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XXIX₃.) Tartu.
- Danell, Gideon 1951.** Ordbok över Nuckömålet. (= Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs Akademien 27.) Lund.
- EES** = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etümoloo-
giasõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus.
- EEW** = Julius Mägist 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII.
Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- EKMS** = Andrus Saareste 1958–1963. Eesti keele mõisteline sõnaraamat. I–IV.
Dictionnaire analogique de la langue estonienne. Avec un index pourvu
des traductions en français. (= Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne
nr. 3.) Stockholm: Vaba Eesti.
- ERM EA 16** = Erna Ariste 1932. Etnograafilisi märkmeid Hiiumaalt, 317–692.
- Freudenthal, Axel Olof, Herman Albert Vendell 1886.** Ordbok öfver estländsk-
-svenska dialekterna. (= Skrifter utgifna af Svenska litteratursällskapet
i Finland VII.) Helsingfors.
- Heikel, Axel Olai 1909.** Ethnographische Forschungen auf dem Gebiete der finn-
ischen Völkerschaften. III, Die Volkstrachten in den Ostseeprovinzen und
in Setukesien. (= Kansatieteellisiä julkaisuja IV. Suomalais-Ugrilainen
Seura.) Helsingfors: Druckerei der Finnischen Literaturgesellschaft.
- OFSF** = Ordbok över Finlands svenska folkmål. I (A–E), 1982; II (F–HU),
1992; III (HY–KYSS), 2000; IV (KYSSA–OCH), 2007. Helsingfors:
Forskningscentralen för de inhemska språken.
- Raun, Alo 1982.** Eesti keele etümolooiline teatmik. Rooma–Toronto: Maarja-
maa.
- Rietz, Johan Ernst 1867.** Svenskt dialektlexicon eller Ordbok öfver svenska
allmogespråket. Lund; <http://runeberg.org/dialektl/> (09.01.2013).
- Russwurm, Carl 1855.** Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehistlands
und auf Runö. Eine historisch-ethnographische von der Kaiserlichen
Akademie der Wissenschaften zu St. Petersburg mit einem demidowschen
Preise gekrönte Untersuchung. Zweiter Theil. Reval

- SAOB** = Svenska Akademiens ordbok; <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/> (09.01.2013).
- SKES** = Suomen kielen etymologinen sanakirja. 1–7, 1955–1981. (= Tutkimuslaitoksen Suomen suvun julkaisuja III, Lexica Societatis Fennougricae XII.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Tiberg, Nils s. a.** Estlandssvensk kortordbok. Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala, Institutet för språk- och folkminnen.
- Tiberg, Nils 1925.** Dagösvenskarna. Några orienterade anteckningar. – Svenska landsmål och svenskt folkliv 1924, 5–16.
- Tiberg, Nils 1934.** Estlands-Svenska ock Estniska. Studier i ett nyttkommet estniskt arbete. – Svenska landsmål och svenskt folkliv 1933, 70–92.
- Tiberg, Nils 1936.** Dialekt- och folklivforskning bland Estlands svenskar. Spridda strövtåg på forskningsfältet. – Svio-Estonica. Årsbok utgiven av Svensk-estniska samfundet vid Tartu Universitet. Tartu, 141–184.
- Troska jt 2007** = Gea Troska, Ants Viires, Ellen Karu, Lauri Vahtre, Igor Tõnurist. Eesti rahvakultuuri leksikon. Koostanud ja toimetanud Ants Viires. 3., täiendatud ja parandatud trükk. Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Vendell, Herman 1904–1907.** Ordbok över de östsvenska dialekterna. (= Skrifter utgivna af Svenska litteratursällskapet i Finland LXIV, LXXI, LXXV, LXXIX.) Helsingfors.
- Wessén, Elias 1995.** Svensk språkhistoria. I, Ljudlära och ordböjningslära. Nytryck i nordiska språk 4. Edsbruk: Akademitryck.
- Wessman, Vilhelm Eliel Victorinus 1925–1932.** Samling av ord ur östsvenska folkmål. Tillägg till H. Vendells ordbok över de östsvenska dialekterna. (= Skrifter utgivna av Svenska Literatursällskapet i Finland 178: 1–2, 215: 1–2.) Helsingfors.
- Wessman, Vilhelm Eliel Victorinus 1939.** Bidrag till kännedomen om finlandssvenska folkmål. Tillägg till H. Vendells och V. E. V. Wessmans ordböcker. – Folkmålstudier. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi i Helsingfors. Helsingfors, 1–119.
- Wessman, Vilhelm Eliel Victorinus 1954.** Bidrag till kännedomen om finlandssvenska folkmål. Tillägg II till H. Vendells och V. E. V. Wessmans ordböcker. – Folkmålstudier. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi i Helsingfors. Helsingfors, 1–216.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973.** Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn.

Sõnavarakogud

ÜS = Eesti Keele Instituudi eesti murrete üldsõnavara kartoteek

Tips

Meeli Sedrik

The word *tips* 'plait (of hair)' has been recorded, according to the card catalogue of Estonian dialect words, held at the Institute of the Estonian Language in Tallinn, in all parishes of the island of Hiiumaa.

The stem has been borrowed from Estonian-Swedish dialects. The Estonian-Swedish word *tips*, which was earlier regarded as its possible source, has been recorded only once in the card dictionary of the Estonian-Swedish dialects (held at Uppsala) and could well be an occasional form. A possible source is the stem *tip* 'plait; ribbon in one's hair' to which -s was added in Estonian dialects. However, there is another possibility that *s* was added in Estonian-Swedish dialects to the word *tip*!

Keywords: lexicology, etymology, Estonian dialects, Swedish dialects, language contacts

Meeli Sedrik
soome-ugri keelte ja murrete osakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
meelisedrik@hotmail.ee

MIDA TEEVAD MÕTTED, KUI NAD *MÕLGUVAD*?

ENE VAINIK

Annotatsioon. Artiklis vaadeldakse sünkroonsele ja diakroonsele keeleainesele tuginedes ning kognitiivse semantika, eriti aga kehapõhisuse teooriast lähtudes, milline kehaline aluskogemus on motiveerinud sõna *mõlkuma* kasutuselevõttu perioodilisi mõtteprotsesse tähistava verbina. Ilmneb, et ülekanne mõtteprotsesside valda on toimunud kas LIIKUMISE või TAJU valdkonnast, rajanedes mittetranslokatiivse liikumise kogemusel. Verbiga kirjeldatavat liikumismaneeri iseloomustab eelmõisteline TSÜKLI kujundskeem, mis taju vallas ilmneb korduvuse või/ja katkendlikkusena. Regilaulude keelekasutusest leiti ka tõenäoline vanim tähendus ja esitati selle võimalik arhetüüpne kehapõhine alussituatsioon. Jõuti järeldusele, et leidub mitu võimalikku teed, kuidas algsetest kehapõhisematest tähendustest on võidud saada tänapäevane tähendus 'mõtteprotsess'. Artiklis arutletakse selle üle, et nähtused, mis sünkroonses plaanis võivad tunduda metafoorsena, võivad diakroonsete andmete kaasamisel ilmutada end järkjärguliste muutuste ahelana või koguni paralleelharusid sisaldava võrgustikuna.¹

Võtmesõnad: kognitiivne semantika, evolutsiooniline psühholoogia, kehapõhisus, mõistestamine, mõtteprotsessid, eesti keel

„Nad õppisid vinnama,” jätkas Unihir, [---]
„ja nad vinnasid kõiksugu asju
– kõike, mis algab *m*-tähega.”²

Vahest lihtsaim vastus pealkirjas esitatud küsimusele oleks, et ega mõtted eriti midagi teegi, nad lihtsalt *on* ja lasevad end *mõlgutada*. Seejuures on nad kognitiivse ressursi suhtes üldiselt vähenõudlikud ja lasevad end kõrvale tõrjuda, kui tähelepanu on ajuti hõivanud miski aktuaalsem. Kuid samas näitavad nad üles ka teatud iseseisvust, koguni kangekaelsust. *Mõlkuv* mõte ei kao kunagi päriselt, vaid ilmub visalt taas teadvusesse.

¹ Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teadusteema SF0050023s09 osalisel toel.

² Lewis Carroll, Alice imedemaal. Tallinn: Eesti Raamat, 1971.

Uuri ja introspektsioonile tuginev intuitsioon ütleb seega, et *mõlkuma* on verb, mis osutab korraga nii mõtte püsimisele pikaajalises plaanis kui ka selle suhtelisele püsitusele lühiajalises plaanis. Iseenesest on sellise verbi olemasolu eesti keeles küllaltki tähelepanuväärne, kuna mõtteprotsesside sedavõrd spetsiifiline iseloomustus ei kuulu kindlasti n-ö teadmiste põhitasandile, mis keelekasutajate poolt esmajoonel mõisteliselt liigendatud ja eraldi sõnadega tähistatud peaks saama (vt nt Rosch 1978). Artiklis vaadeldakse, kust ja kuidas me oleme võinud selle verbi saada. Tundub loogiline arvata, et kui meie esivanematel tekkis vajadus mõtteprotsesse ja nende perioodilist iseloomu mõisteliselt hõlmata ning sellest nähtusest omavahel rääkida, ei leiutatud selle küllaltki abstraktse nähtuse jaoks mitte uut sõna, vaid taaskasutati mõnda olemasolevat konkreetsema tähendusega sõna, mis tundus oma loomult mõtteprotsesside ajal kogetavaga kokku sobivat.

Selles suunas, et verb *mõlkuma* on olnud olemas enne, kui ta on hakanud tähendama mõtete spetsiifilist olemisviisi, viitavad juba kõige käepärasemad allikad, nagu „Eesti keele seletav sõnaraamat” (EKSS) ja „Eesti etümoloogiasõnaraamat” (EES), tuues ’mõtteprotsesside’ kõrval välja ka vananenud tähenduse ’liikuma, liigutusi tegema’. Samas osutab EES, et tegu on häälikuliselt ajendatud tüvega – sõnaga, mis loodud iseloomulikku (heli)pilti häälikutega matkides. Napp info sõnastikukirjetes reedab, et vaikumisi eeldatakse stsenaariumi, mille kohaselt on millalgi ajaloos toimunud üleminek meelelise tajukogemuse matkimiselt teatud tegevuste käsitlemisele füüsilise liikumiskogemusena ning seejärel on liikumisverb hakanud sobima mõtteprotsesside tähistamiseks, kadudes pikkamisi käibelt liikumistähenduses. Põhilised uurimisküsimused siinses artiklis on: kas on alternatiive verbi isetekketeeooriale häälikulise ajendatuse teel? Kas on võimalik leida asitõendeid, mis näitaksid, millisest esmasemast kogemusvaldkonnast on verbi kasutuselevõtt olnud ajendatud? Milline on selle verbi varasema(te)sse tähendu(st)e)sse kätketud tunnetuslik-kogemuslik alus? Mis on selles eriomast, mis sobib kokku mõtteprotsessidele iseloomuliku perioodilisusega?

Teoreetiliseks lähtealuseks mõtete *mõlkumise* kogemusliku aluse otsingul sobib kognitiivses lähenemises viljeldav kehapõhise hüpoteesi (Gibbs 2007), mille kohaselt on inimvaimule omane mõistestada abstraktseid nähtusi ja protsesse, tuginedes kogemusele, mis on omandatud füüsilisest interaktsioonist maailmaga. Kognitiivne metafooriteooria (vt nt Lakoff, Johnson 2011) sisendab ideed mentaalse hüpoteesi taolisest ülekandest konk-

reetsemast ja kehapõhiselt läbitunnetatud valdkonnast abstraktsemasse ja raskemini hoomatavasse valdkonda. Ei saa siiski välistada, et nähtus, mida me sünkroonses plaanis peame hüppeks, kujutab endast ajaloolise arengu mõttes siiski tähenduse järkjärgulist laienemist sedamööda, kuidas verbiga on seotud üha eriilmelisemaid ja lõpuks abstraktseidki laiendeid. Seepärast peeti käesolevas uurimuses otstarbekaks ühendada sünkroonselt kättesaadavat andmestikku diakroonsete vaatlustega selle sõna varasema funktsioneerimise kohta.

Kuna kognitiivsed mehhanismid, mis teevad võimalikuks inimkeele, tähenduste loomise, nende laiendamise ja ülekandmise, ei ole olemuselt mitte spetsiifilised, vaid universaalsed, ja välja kujunenud evolutsiooniliselt väga pika aja vältel (vt nt Sutrop 1999b), siis pole põhjust arvata, et kognitiivse lingvistika postuleeritud põhimõtted ja töövahendid ei peaks sobima ka ajalooliste tähenduste kirjeldamiseks ning seletamiseks³. Näiteks on Eve Sweetser oma raamatus „From Etymology to Pragmatics” just etümoloogilistele seikadele tuginedes sedastanud paljudes keeltes ilmneva tendentsi mõistestada vaimunähtusi proosalisemate ja kehalise toimimisega seostuvate tegevuste kaudu (Sweetser 1990: 28). Teisest küljest – kuna kognitiivsete protsesside loomus ega kehalised aluskogemused, mille suhtes need protsessid rakenduvad, ei ole aastatuhandete vältel muutunud⁴ – oletati siinses uurimuses, et *mõlkumist* motiveeriv kehaline aluskogemus peaks olema ka tänapäevastele keelekasutajatele kättesaadav ning võiks meenuda vähemalt spontaansete assotsiatiivsete seoste tasemel ja/või avalduda keelekasutuses verbi tähenduse varieeruvusena. Nendest kaalutlustest lähtudes vaadeldi praktilises uurimistegevuses verbi *mõlkuma* esinemist ja tähendusi nii sünkroonilises kui ka diakroonilises plaanis.

Artikli peamiseks järelduseks on, et leidub mitu mõeldavat alternatiivset arenguteed, kuidas ajalooliselt varasematest ja kehapõhisematest tähendustest on võidud saada praegune tähendus 'mõtteprotsess'. Mitu võimalust on avatud ka verbi päritolu kohta: seni kehtiva häälikuliselt

³ Ajaloolise kognitiivse lingvistika näitena vt nt Winters jt 2010.

⁴ Kehaliste aluskogemuste iseloomu püsivus tuleneb sellest, et elame planeedil Maa sellele iseloomuliku gravitatsiooniga, inimkeha kolmemõõtmelisusest, evolutsiooni käigus väljakujunenud tajuaparaadist jne (vt Lakoff, Johnson 2011). See, et nüüdisinimese pealuus paikneb kiviajast pärinev meel/vaim, on üks evolutsioonilise psühholoogia enim tuntud postulaate, vt nt <http://www.cep.ucsb.edu/primer.html> (16.01.2013).

ajendatud tekke kõrval on tõsiselt võetav ka võimalus, et tegu on vene laenuka või koguni kiviajast pärineva reliiktsõnaga, mis on meie ajani jänest sõitnud regivärsside kivilinenud kontekstides.

Andmestik ja meetodid

Sünkroonses vaatluses kasutati järgmisi andmeid.

1. Eesti keele koondkorpus⁵ (maht *ca* 250 miljonit sõna). Portaali Sketch Engine⁶ abil, mis päringu vastuseks toob välja kõik konkordantsid otsitud sõnaga (*mõlkuma*-sõna puhul 687), selgusid tüüpilised kasutus-kontekstid. Kasutati ka sõnavisandi funktsiooni, mis toob välja päritava sõna seosed olenevalt kollokatsiooni tugevusest ja esinemissagedusest (lähemalt vt Kallas jt 2012).
2. Interneti keelekasutus. Sõna esinemust eestikeelsetes tekstides kontrolliti Google'i otsimootori lihtotsingutega, sisestades otsinguribale eri vorme (nt *mõlkuma*, *mõlkus*, *mõlkusid*, *mõlgub*, *mõlgun*, *mõlguvad*); iga otsingu puhul vaadati läbi umbes sada esimest tulemust. Eesmärgiks ei olnud kvantitatiivne analüüs, vaid verbi esinemiskontekstide ja tähenduste kvalitatiivsed eristused.
3. Keelekasutajate spontaansete assotsiatsioonide info. Inimeste intuitsiooni selgitamiseks esitati neile samasugune küsimus nagu artikli pealkirjas: „Mida teevad mõtted, kui nad mõlguvad?” Tegemist ei olnud kvantitatiivse uuringuga, vaid arvamuste mitteformaalse kogumisega autori tuttavatelt, kolleegidelt, Tallinna Ülikooli tudengitelt ja võõrastelt (veebikeskkonnas). Vastuseid (*ca* 20) analüüsiti üksnes kvalitatiivselt.

Diakroonses vaatluses kasutati järgmisi andmeid.

1. Eesti keele murded. Kasutati Eesti Keele Instituudi sedelkartoteeki ja sõnastikke „Väike murdesõnastik”⁷, „Eesti murrete sõnaraamat” (käsikiri Eesti Keele Instituudis), „Eesti keele mõisteline sõnaraamat” (Saareste 1958–1979), „Eesti-saksa sõnaraamat” (Wiedemann 1973).
2. Vana kirjakeele puhul tehti päringud (tulemusteta) vana kirja-keele korpus⁸ ja eesti piiblitõlke ajaloolises konkordantsis⁹, kaks

⁵ <http://www.keeletehnoloogia.ee/projektid/koondkorpus> (17.03.2012).

⁶ <http://www.sketchengine.co.uk/> (17.03.2012).

⁷ <http://portaal.eki.ee/dict/vms> (17.03.2012).

⁸ <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/> (17.03.2012).

⁹ <http://portaal.eki.ee/piibel> (17.03.2012).

kasutusnäidet leiti vana kirjakeele korpuse XIX sajandi tekstide kogust¹⁰.

3. Regivärsside keele uurimiseks tehti päringud tüvega *mõlk*/mõlg*/mõõl** eesti regivärsside veebiandmebaasis¹¹ (185 relevantset tulemust).
4. Etümoloogilised sõnastikud (Raun 1982¹², EES) ja veebiandmebaasid¹³.

Meetodid. Mõlemal vaatlustasandil on valdavalt kasutatud kvalitatiivset analüüsi – verbi tähenduste ekstraheerimist vahetu kasutuskonteksti põhjal. Arvandmeid esitatakse artiklis üksnes regilaulude keele ja koondkorpuse otsingu tulemuste kohta, kuna need on mahukamad ja samas siiski loomult piiratud andmeallikad, mille puhul on mõttekas esile tuua esinemuse proportsionaalset osakaalu. Ekstraheeritud tähendusvariante analüüsiti lähemalt kognitiivse paradigma vahenditega: esmalt piktograafiliste esituste varal, mis toovad esile predikaadi toeks oleva kognitiivse valdkonna, situatsiooni skemaatiliste osaliste suhte ning selle muutumise verbi poolt vahendatava protsessi järgmistes faasides (eeskujuks Ronald Langacker (1987), eesti keeles vt nt Vainik 1992: 219). Edasi tuvastati kattuvused Mark Johnsoni (1987) kirjeldatud kujundskeemidega. Ainestikku võrreldi ka mõistemetafooridega, mis on ingliskeelses kirjanduses mõtteprotsesside mõistestamiseks välja toodud (Gibbs 2007; Lakoff, Johnson 1999; Jäkel 1995; Sweetser 1990). Nii sünkroonse kui ka diakroonse ainestiku leidusid interpreteeriti kehapõhisuse teooria põhjal (Gibbs 2007) ning etümoloogilist informatsiooni kaasates sünteesiti viimaks tähenduste võimalikud arengustsenaariumid.

Andmete topeltesitamise vältimise huvides esitatakse artiklis uurimistulemused interpretatsioonilise liigenduse loogika alusel. Ruumi kokkuhoiuks on loobutud ka analüüsi esimeses faasis kasutusel olnud piktograafilistest esitustest. Iga jaotise juures esitatakse eraldi seda toetavad sünkroonsed ja diakroonsed leiud ning kognitiivsed eelmõistelised kujundskeemid, millele konkreetne tähendus tugineb.

¹⁰ <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused/Kwic2/paring19.htm> (17.03.2012).

¹¹ <http://www.folklore.ee/regilaul/avaleht/> (17.03.2012).

¹² <http://portaal.eki.ee/dict/raun> (23.03.2012).

¹³ <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/main.cgi?root=config> (23.03.2012).

Mõlkuma tänapäevases mõtteprotsesside tähenduses

Päring eesti keele koondkorpuses¹⁴ näitab, et *mõlkuma*-verbi kasutus on tänapäeval seotud ainult ja üksnes mõtteprotsessidega (687 juhtu). Tõsi küll, nende mõtteprotsesside iseloom varieerub mõnevõrra: toimunu mäletamise ja meenutamise kõrval võib *mõlkumine* tähendada ka lauluviisi kummitamist kõrvus ning unistamist. Seda näitab asjaolu, et korduvatest kasutusmallidest korpuses tõuseb verbi subjektina esile kõige enam (27 korda) *mõte*, kuid selle kõrval ka (5–3 korda) *idee*, *plaan*, *kättemaks*, *lugu*. Üksikute kasutusjuhtumitena võivad subjektina esineda nt *unistus*, *lauluviis*, *presidendiamet*, *võit*, *sooloprojekt*, *majaost* – kõik ikkagi mingit laadi mentaalsete kujutistena ja mitte füüsiliste entiteetidena.

Korpusepäringust tuli iseloomulikuna välja muster, mille kohaselt verbiga koos ja selle vahetus läheduses esinesid suure sagedusega kohamäärused sõnadega *meel* (91 korda), *mõte* (25) ning *pea* (18). Põhimuster on selline, et *mõte mõlgub meeles* või *peas*. Teise korduva mustri kohaselt mingi pisut spetsiifilisem mentaalne kujutis, nt *unistus*, *plaan*, *majaost* või *võit*, *mõlgub mõttes*. Need kaks malli on võimalikud, kuna sõna *mõte* on polüseemne, tähistades nii mõtlemise üksikakti kui ka hõlmavamalt mõtlemisprotsessi (EKSS). Sisuliselt on tegemist ikkagi sama alussituatsiooniga, mille puhul verbi *mõlkuma* juurde kuulub kohustusliku laiendina kohamäärus. Selline konstruktsioon võimaldab väljendada mõtteprotsesside mõningat iseseisvust ja samas kuulumist omaniku kontrolli alla, kuivõrd fakultatiivse laiendina, milleks on nimi- või asesõna adessiivis, saab väljendada ka mõtteprotsesside omanikku, nt *Omanikel mõlgub mõttes päris uue lauda püstitanemine*.¹⁵

Küsitletud, kes küsimusele „Mida teevad mõtted, kui nad mõlguvad?“ vastates jäid oma seletustes mõtteprotsesside valdkonna piiresse, tõid esile mõtlemise pikaajalisust (nt [*Mõtted*] *mõlguvad, st on meeles ja teevad alateadvuses kogu aeg tööd, otsides lahendust*) ja samuti korduvust (nt *Kordi või koguni mitmel erineval ajal kordi samale asjale mõeldes ja mõttes arutledes nad mul mõlguvadki järjekindlalt kuni asi küps*). Arvatavasti annab verbi tüvehäälik *-u-* oma panuse sellesse, et keelekasutajad tõlgendavad sõna kuuluvana samasse gruppi frekventatiiviliidet *-u-* sisaldavate verbidega (nt *piiksuma*, *praksuma*, *nõeluma*, *võlkuma*)

¹⁴ <http://www.keeletehnoloogia.ee/projektid/koondkorpus> (17.03.2012).

¹⁵ Valgamaalane 16.11.2006.

(EKG I: 441)¹⁶. Selline tõlgendus sisendab episoodide korduvust ja kogu protsessi pikaajalisust. Küsitletute intuiitiivne arusaam on vastavuses sõna kasutuskontekste analüüsinud leksikograafide arvamusega, et verb *mõlkuma* tähendab '(kestvamalt) meeles, mõttes esinema, seal liikvel olema', nt *Mälestused, ammused lood mõlguvad meeles* (EKSS). Mõtte-tegevuse pikaajalisust kinnitab ka Asta Õimu „Sünonüümisõnastik”¹⁷, esitades väljendi *meeles mõlkuma* sünonüümisarja MÄLETAMA viimase liikmena.

Kokkuvõtlikult võib sünkroonse vaatluse põhjal sedastada, et verb *mõlkuma* moodustab osa kinnistunud mitmesõnalisest väljendist (*kellelgi meeles ~ mõttes ~ peas mõlkuma* ja tal ei näi olevat iseseisvat tähendust väljaspool mõtteprotsesse, mida iseloomustab pikaajalisus, korduvus ja toimumine nn mentaalse mahuti piirides. Selline koondpilt kinnitab tähelepanekut, et eestlased kalduvadki mõttetegevust käsitama pikaldase ja korduvust sisaldavana (Sutrop 1999a). Samuti sobitub *mõlkuma* oma kohustusliku kohamäärusest laiendi ja fakultatiivse omaniku märkimise poolest hästi eestlastele kultuuriliselt omasesse naiivteooriasse, mille olulisimaks jooneks on ettekujutus mõtteprotsesside toimumisest mentaalse MAHUTI (*pea, meel*) SEES, kus omanikul võib, aga ei pruugi olla nende üle kontrolli (Degel 2007: 60–64).

Verbi *mõlkuma* võimalikke kehapõhiseid lähtevaldkondi

Käesoleva uurimuse taustaks olev kognitiivne semantikateooria ennustab tähenduste ühesuunalist ülekannet ja/või arengut konkreetsele abstraktsel (Lakoff, Johnson 2011; Sweetser 1990). On leitud, et selles, kuidas inimesed mõistavad mõtlemist ning sellest räägivad, on oluline roll täita metafooril. Ingliskeelses kirjanduses on tuvastatud väga mahukas meelt/vaimu¹⁸ (ingl *mind*) käsitlevate metafooride allsüsteem, mille keskmes

¹⁶ Sõnapere sõnaraamat verbi *mõlkuma* siiski tuletiseks ei pea, küll on see aga aluseks mitmetele teistele tuletistele (*mõlgutama, mõlgutlema* jne), mis kõik on seotud mõtteprotsessidega (Vare 2012).

¹⁷ Kasutatud veebiversiooni Eesti Keele Instituudi kodulehel <http://portaal.eki.ee/dict/synonymid> (17.03.2012).

¹⁸ Originaalis *Mind-as-Body*. Inglise sõnale *mind* on raske leida täpselt sobivat eesti vastet, kuna eesti sõnade *meel* ja *vaim* kasutusala on ajalooliselt olnud inglise sõnast erinev ja kumbki pole kujunenud mentaalset masinavärki tervikuna haaravaks üldterminiks. Täpsemalt sõnade *meel* ja *vaim* kohta vt Õim 1997; Sutrop 2004.

seisab ettekujutus meelest/vaimust kui kehast (Sweetser 1990: 28). Keha ülekandmisel meelele/vaimule põhinevad üldised metafoorid MÕTTED ON ISESEISVALT EKSISTEERIVAD ENTITEEDID ja MÕTLEMINE ON FÜÜSILINE TOIMING (Gibbs 2007).

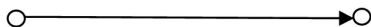
Metafoorsus algab seega peale juba mõtete iseseisvateks entiteetideks pidamisest. Eelmises osas toodi esile, et verbi *mõlkuma* subjektina võivad esineda mitmed mentaalseid kujutisi tähistavad sõnad (*mõte, idee, plaan, kättmaks* jpt). Tähistatuna nimisõnaga on need inimese kognitiivses tegevuses esinevad korduvad tegevusmustrid piiritletud iseseisvate entiteetidena ja nad saavad esineda lause subjekti rollis. Mõtetele võidakse omistada ka teatavat toimumisvõimet metafoori MÕTTED ON ISELIUKUVAD ENTITEEDID alusel (Jäkel 1995: 221).

Üldisem metafoor MÕTLEMINE ON FÜÜSILINE TOIMING on kirjanduses täpsemalt edasi liigendatud, nimelt on välja toodud nelja sorti füüsilisi toiminguid, mis on mõtlemise mõistestamise lähtevaldkonnadena relevanted: 1) liikumine; 2) tajus; 3) objektidega manipuleerimine; 4) söömine (Lakoff, Johnson 1999: 235–243). Sellest lähtevaldkondade liigendusest lähtutakse ka allpool verbi *mõlkuma* kasutuskontekstide ning tähenduste kehapõhise ja kogemusliku aluse kirjelduses.

Füüsiline liikumine mõtteprotsesside mõistestamise võimaliku lähtevaldkonnana

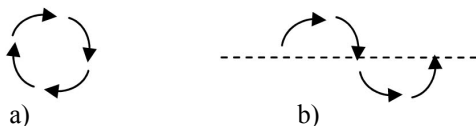
Näited, mis kirjanduses ilmestavad mõtlemise metafoorset mõistestamist füüsilise liikumisena, kätkevad endas kujutlusi LIIKUMISTEEST, EESMÄRKIDEST ja MÕTLEMISEST KUI RATSIONAALSEST SIHIPÄRASEST TEGEVUSEST (Lakoff, Johnson 1999: 236). Ka eesti keeles leiab näiteid, kus metafoorse ülekande lähtevaldkonnaks on prototüüpne füüsiline liikumine, nt *Saan aru, kuhu sa tüürid*. Kehapõhiselt motiveeritud kognitsiooni teooria kohaselt on selliselt tajutav ja väljendatav liikumine vastavuses eelmõistelise TEE kujundskeemiga (Johnson 1987, vt joonis 1). Liikumist, milles sisaldub väliselt hoomatav liikuja asukoha muutus (st lähtepunkt ja sihtpunkt on erinevad ruumipunktid), nimetatakse translokatiivseks (Zlatev jt 2010) ja see vastab enam-vähem sellele, mida koolifüüsikas kirjeldatakse mehaanilise liikumisena¹⁹.

¹⁹ Vt nt <http://et.wikipedia.org/wiki/Liikumine> (25.09.2012).

Joonis 1. TEE kujundskeem (Johnson 1987 järgi)

Eelmisest osast selgus, et *mõlkumist* kui mõtteprotsessi iseloomustavad pikaajalisus, korduvus ja toimumine nn mentaalse mahuti piires. Seetõttu ei vasta protsess oma olemuselt mitte TEE kujundskeemile (joonis 1), vaid pigem TSÜKLI kujundskeemile (joonis 2). Seega tuleb kognitiivse projektsiooni lähtevaldkonnana kõne alla lääne kultuurile omasest liikumise füüsilisest prototüübist erinev mittetranslokatiivne LIIKUMINE.

Joonis 2. TSÜKLI kujundskeem (Johnson 1987 järgi)

Sünkroonne vaatlus. Küsitletud, kes kirjeldasid mõtete tegevust füüsilise liikumisena, iseloomustasid seda sellisena, mille puhul liikuja – st mõte – lõppkokkuvõttes mingisse teise asukohta ei jõua. Näiteks öeldi, et mõtted *kõlguvad*, *hulguvad* või *jõlguvad*, aga ka mitteformaalsemalt – *tšillivad* või *hängivad*. Ühes vastuses oli mõtete *mõlkumine* otseselt vastandatud *kulgemisele* kui ootuspäraselt eesmärgile viivale liikumisele. Liikumise piiratud kirjeldati näiteks selle toimumisena „suletud anumas” või põhjendades sellega, et ollakse „üht otsa pidi kinni”. Seega kätkeb *mõlkumisega* seostuv intuiitiivne liikumiskujutus endas küll lokaalset asendimuutust, kuid ei sisalda prototüüpse füüsilise liikumise tunnust selgelt hoomatavast asukohamuutusest. Google’i otsimootoriga leiti ebakonventsionaalsemat ja toimetamata keelekasutust sisaldavatest veebipostitustest näiteid, kus liikumistähendust ei rakendatud mitte üksnes mõtete, vaid ka füüsiliste, sh inimlike subjektide suhtes, nt *Asi on õigupoolest selles, et mu ema sai Saaremaal töökoha ja kolis sinna ja mina jäin koos isaga siis põhikooli lõpetama .. see ongi põhjuseks miks kahe kõige äärmuslikuma linna vahel mõlgun*²⁰. Sünkroonset vaatlust kokku võttes võib tõdeda, et verb *mõlkuma* seostub inimeste teadvuses tänapäevalgi liikumisega, kuid tegemist on loomult ateelilise ja imperfektiivse protsessiga, mis on konstrueeritud

²⁰ <http://iffer.wordpress.com/category/jarjejutt/narva-kuresaare-narva/> (24.09.2012).

ajaliselt piiritlematuna ja koosnevana sarnaste episoodide korduvast jadast (Langacker 1987). Vastavus TSÜKLI kujundskeemile on ilmne.

Diakroonne vaatlus. Põhimõtteliselt samasugust ulatuselt piiratud, kuid korduvatest episoodidest koosnevat liikumismaneeri annavad edasi ka näited sõnaraamatutes, mis ilmestavad verbi *mõlkuma* vananenud liikumistähendust: *lambi leegid mõlkusid leige õhu puhanguil* (EKSS), *pesu mõlkus tuules* 'lehvima' (Vai), *mõlkimine one kui süda on alb, tükib õksele, süda mõlgub* 'iiveldama, oksele ajama'²¹ (Kod) (EMS). Korduva ja ulatuselt piiratud edasi-tagasi liikumise tähendust tuleb verbil ette ka regilauludes (vt tabel 1): *Sui tema mõlkus mõisa aukus* (H I 10, 36/7 (3) < Ris), *Ise mina mõlgun metsi kauda* (H II 6, 620/6 (3) < Muh), *Mõisa mõek jäi mõlkumaie* (H III 23, 379/84 (3) < HJn), *Moedupuu jäi mõlkumaie* (EÜS VII 1597/9 (117) < JMd), *Mõlgu marja varrekene* (EÜS VI 1571 (329) < Koe), *Et kõik meri läks mõlkumaie* (H III 2, 494 (5) < Kos). Ka kausatiivne tuletis *mõlgutama* implitseerib sarnast liikumismaneeri: *Mustal mokki mõlgutada* (H II 57, 620/2 (3) < Amb), *Tähed mõeku mõlgutavad* (H II 6, 342/3 (14) < Muh). Seega on ka varasemad keelekasutajad arvatavasti lähtunud verbi *mõlkuma* (ja selle tuletiste) liikumisverbina kasutamisel eelmõistelisest TSÜKLI kujundskeemist.

Lisaks kerkib regilauludes küllaltki arvukalt esile veelgi spetsiifilisem vedelike liikumise tähendus (vt tabel 1): *Metsad metta mõlgutasid* (H II 15, 595 (99) < HJn), *Metsad mõlkusid mõduda* (E 7703 (16) < Amb), *Sooned mõlkusid mõduda* (H II 68, 476/9 (25) < Narva I. < Amb). Lõuna-Eestis esinevad analoogsetes värssides nõrgaastmelise tüvevariandiga *mõõluma*, *mõõlutama*, nt *Üits sääl vetta, tõine metta, Kolmas mõõlap ju mõduda* (H I 2, 137/8 (3) < Krk). On märkimisväärne, et vedeliku eritamise tähenduses kasutati verbi sihilisena, st süntaktiliselt erinevas mallis, mispuhul liikuv vedelik (*mesi*, *mõdu*) oli tegevuse objektiks ning subjektina esines vedeliku lähteallikas (*metsad*, *mäed*, *ojad*, *järved*, *sooned*, *läte*). Selline kasutusviis sisendab, et voolamistähenduse kogemusliku alusena on kasutusel TEE kujundskeem (vt joonis 1).

Verbi *mõlkuma* vedelike eritamisega seonduva kasutuse ülesandeks regilauludes on esitada kujutlusi jookide küllusest ning tihti sisaldub neis

²¹ Arvatavasti kõigil isiklikust kehapõhisest loksumise-õõtsumise kogemusest tuttav tagajärg. Paralleelne on verbi 'läikima' kasutamine samas seoses (*süda läigib*), mis on samuti varem tähendanud loksumist (EKK, kasutatud veebiversiooni <http://www.eki.ee/books/ekk09/index.php?paring=läigib>, 23.03.2012). Sama kinnitab EES.

viide *metsale* kui mee (ja seega ka mõdu) päritolukohale: *Metsad mõlkusid mõduda* (E 7703 (16) < Amb). Arvatavasti peegeldub nendes arhailistes värssides aeg, mil mesilasi ei peetud kodus, vaid mett käidi korjamas metsast. Et mets on meest vähemalt rahva kujutluses kohati lausa nõretanud, reedavad värssid teistest lauludest: *Oh seda mesista metsa / Suhkurista saarekesta* (EÜS VI 1571 (329) < Koe) või *Läksin metsa kõndimaie / Leidsin metsad metta täisi / Leidsin kannud kalja täisi* (H II 49, 650 (3) < KJn). Tegu ei pruugi olla püstivõimatu hüperbooliga – tänapäevalgi on mesinduses olemas selline mõiste nagu *lehemesi*, mida mesilased kuuma-del suvedel korjavad kuuseokastelt ning lehtpuulehtede magusast nõrest²². Mesinduse žargoonis öeldakse, et mesilased *lüksavad* kuuski²³. Siin avaldub rahvapärane kujutlus mesilastest kui miniatuursetest lehmadest, mis on tuntud näiteks ka meenimetuse *linnupiim*²⁴ kaudu. Seega pole võimatu, et *mõlkuma* on vähemalt kunagi olnud kas paralleeltermin või vanem termin *lüksmise* kohta ja seda on piltlikult kasutatud metsa meerikkuse väljendamiseks. Lüksmine on tegevus, mille mõistestamisel on kaasatud nii TSÜKLI kui ka TEE kujundskeem. Lokaalne vaatlusperspektiiv toob esile TSÜKLILISUSE aspekti (rütmilised liigutused) ja globaalne perspektiiv TEE aspekti (vedeliku eritamine).

Sõnaraamatutes leiduv ainek vanema ja rahvapärase kasutuse kohta näitab, et mõtteprotsesside tähenduse kujunemise algfaasis ei olnud *meel* mitte mõlkumise kohaks (nagu on tänapäevaks väljakujunenud idiomaatilises väljendis), vaid *meel* ja teised vaimsed entiteedid olid verbi *mõlkuma* subjektiks, st neid endid käsitati aktiivsena, liikuvana ümbritseva tausta suhtes²⁵. Näited on sellised: *Mu mõtted mõlguvad, mu meel mõlgub selle peale* 'mul on soov selle järgi', *tema hing mõlkus mu peale* 'ta süda lõi lõkkele mu vastu' (Saareste 1958–1979, II: 561). Sarnased on näited EMS-i käsikirjas: *Mu meel mõlgub kangesti ta järele* (JMd). Ka regilauludes leiab sellist kasutust: *Meel ei mõlkund mõisa me'ele* 'ei tahtnud mõisa meest' (H III 23, 206 (27) < Koe), *Koju poole kipub keeli, Maa poole mõlgub meeli* (H II 10, 97 (99) < Kad), *Meel sul mõlgub mõisa poole* (H II 11, 632 (28) < VMr).

²² <http://et.wikipedia.org/wiki/Mesi> (28.09.2012).

²³ Vt nt <http://mesindus.ee/node/1076> (28.09.2012).

²⁴ Fraseoloogiline liitnimisõna (Baran 2004).

²⁵ Soovi korral on võimalik seda seletada mütoloogilise kontseptsiooniga, mille kohaselt meel on tähendanud irdhinge (Masing 2004), kuid maisema seletuse pakub mõistemetafoor MÕTTED ON ISEISVALT EKSISTEERIVAD ENTITEEDID (Gibbs 2007).

Tabel 1. Verbi *mõlkuma* ja selle tuletiste *mõlgutama*, *mõlgutelema* tähenduste distributsioon regilaulude andmebaasi päringute põhjal

Maakond	Heli tekitamine	Mõtte-protsess	Edasi-tagasi liikumine	Vedeliku eritamine	'Hägu'	N
Virumaa	15	15	4	17	2	53
Järvamaa	12	1	13	7	1	34
Harjumaa	10	9	6	5		30
Tartumaa	3	7	0	3 + 2		13 + 2
Läänemaa	5	1	1	3		10
Pärnumaa	3	5	0	2 + 5		10 + 5
Viljandimaa	0	7	0	2 + 8		9 + 8
Saaremaa	2	2	4	0		8
Võrumaa	0	1	0	0		1
Setumaa	0	0	0	0		0
Valgamaa	0	0	0	0 + 2		0 + 2
Kokku	50	48	27	40 + 17		185

Märkus 1. Kinnisvormel *mõlgu marja meeleke* paigutati siin heli tekitamise tähenduse alla ning mõtteprotsessiks loeti juhtumid, milles oli arusaadavalt juttu mingit laadi mentaalsest tegevusest.

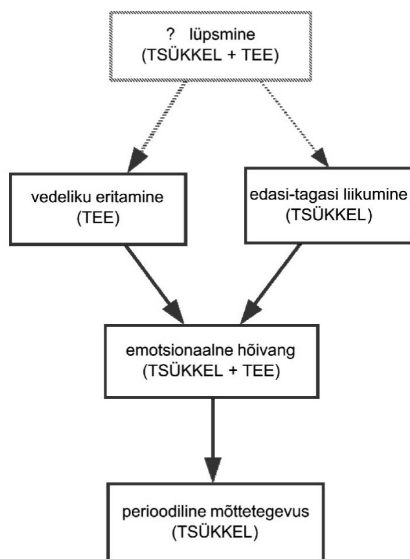
Märkus 2. Lõunaeeetilised *mõõluma*, *mõõlutama* on üldisele arvestusele juurde lisatud, kuid plussmärgiga (+) eraldatud.

Kuivõrd sellises kasutuses on latiivsete määrustega osutatud ka *meele mõlkumise* suund, on kujutluse algne ruumilisus täiesti tajutav ja võib oletada TEE kujundiskeemi (joonis 1) motiveerivat tuge. Vanas kirjakeeles leiduvad kasutusnäited on mõlemad Friedrich Reinhold Kreutzwaldilt²⁶ ja ühes neist kasutatakse verbi sihilisena (*Mino meel mõlgub rõemo teid nähes*) ning teises sihituna (*Tädditüttar, armas emandikene! südda mõlgub mul rõemus teid nähes*). Esimene neist näidetest tugineb vedelike eritamise tähendusele ning seega TEE kujundiskeemile (joonis 1) ning teine TSÜKLI kujundiskeemile (joonis 2).

Iseloomulik on, et nendes küllalt vähestes näidetes, mis on olemas XIX sajandi kirjakeele ja vanema rahvapärase kasutuse kohta, märgib

²⁶ Friedrich Reinhold Kreutzwald, Reinowadder Rebbane. Üks ennemuistene jut. 10 kena pildikujudega. Tartu: H. Laakmann, 1850. Päringu vastused vana kirjakeele korpusest <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused> (17.03.2012).

mõlkumine pigem emotsionaalset nähtust (*igatsus, soov, rõõm*) kui intellektuaalset. Tundeeluga on seotud ka Saareste toodud tsitaadid eesti kirjandusklassikast: *Küüdimehega võis meelelahutuseks juttu ajada, mõlkuvad tundmused olid kõik kodused* (Vde²⁷). *Siin oligi see paik, kus tal vahest midagi unistusetaolist meeltes mõlkuma löi* (Tms²⁸) (1958–1979, II: 561). Viimases näites on *meel* (ehkki mitmuslikuna) nihkunud subjekti rollist kohamääruseks ja sellisena on kasutus juba lähedasem tänapäeval valitsevale mallile. Et diakroonsetes ja rahvapärastes kasutusnäidetes kohustuslikku kohamäärust mentaalse MAHUTI (*meel, mõte*) näol esile ei tulnud, saab järeldada, et sada aastat tagasi ei olnud tänapäeval funktsioneeriv mitmesõnaline kinnisväljend (*kellelgi meeles ~ mõttes mõlkuma* veel formeerunud.

Joonis 3. Verbi *mõlkuma* liikumistähendusi arvesse võttev areng

²⁷ Vde = Eduard Vilde, Raudsed käed. Eduard Vilde kirjatööde kogu. Tallinn: G. Pihlakas, 1910, lk 3.

²⁸ Tms = A. H. Tammsaare, Poiss ja liblik. Novellid. Eesti Kirjanikkude Seltsi „Noor-Eesti” toimetis nr. 33. Eesti trükise punane raamat II, 1851–1917. Kultuuriloolised valikud. Jurjev: Noor-Eesti, 1915, lk 11.

Kokkuvõttes võiks verbi *mõlkuma* liikumistähendusi arvesse võttev areng näha välja selline, nagu kujutatud joonisel 3. Kõige ülal on katkendjoonelises raamistuses esitatud hüpoteetiline tähendus 'lõpsma', mis kätkeb nii TEE kui ka TSÜKLI kujundskeemi. Edasisi tähendusvariante saab fikseerida peamiselt selle põhjal, mis laadi entiteedi liikumist on esmajoonel silmas peetud ja millisena kujutletakse seetõttu selle liikumise iseloomu. Regilaulud on tänu alliteratsioonisundusele meieni kandnud kasutuse *m*-tähega vedelike (*mesi*, *mõdu*) eritamise kohta (TEE kujundskeem). Selle kõrval esineb teine tähendus 'edasi-tagasi liikumine', mispuhul tsükliliselt liikuvateks entiteetideks on kas *m*-tähega vedelikumassiivid (*meri*), esemed (*mõõk*, *mõõdupuu*), inimesed (*mina*) või kehaosad (*mokad*) (TSÜKLI kujundskeem). Teisenemine tänapäevaseks perioodilise mõtetegevuse tähenduseks on toimunud vaheastme kaudu, mil liikuvateks entiteetideks said mitmesugused abstraktsed vaimsed entiteetid (*meel*, *mõtted*, *hing*, *süda*, *tundmused*). Üleminek füüsilisena mõeldud liikumiselt abstraktsena mõistetud liikumisele on saanud toimuda tänu olemismetafoorile VAIMSED NÄHTUSED ON ISESEISVALT EKSISTEERIVAD ENTITEEDID. Tähendus 'emotsionaalne hõivang' on leidnud motiveerivat tuge nii TEE kujundskeemist (igatsustel ja soovidel on mõtteline sihtpunkt) kui ka TSÜKLI kujundskeemist (kujuteldav liikumine toimub subjekti sees ja jääb sinna). Tänapäevases mõtteprotsesside tähenduses ongi kujutlusele lisandunud kohustuslik toimumine mentaalse MAHUTI (*meel*, *mõte*, *pea*) sees ja see on toonud kaasa kaks asja. Esiteks on TEE kujundskeem tagaplaanile jäänud ning selle tõttu on taandunud verbi transitiivne kasutus. *Mõlkumist* on hakatud mõistma protsessina, mis on loomult tsükliline ja mittetranslokatiivne. Teiseks, kuna organite tööjaotuses meie tänapäevases intuiitiivses rahvapsühholoogias seostub *meel* enamasti mõtetegevusega ja vähem emotsioonidega, millele on spetsialiseerunud *süda* ja *hing* (vt Õim 1997), siis on ka väljendit *meeles mõlkuma* hakatud tõlgendama ja kasutama eeskätt kui mõtteprotsessidele viitavat.

Tajumodaalsused mõtteprotsesside mõistestamise võimalike lähtevaldkondadena

Verbi *mõlkuma* mõtteprotsesside tähenduse aluseks olevaid potentsiaalseid kehapõhiseid lähtevaldkondi läbi vaagides tuleb kindlasti võtta tõsiselt ka TAJU, sealjuures erinevate tajumodaalsuste võimalikku panust. Kirjanduses on sageli esile toodud just nägemise rolli mõtlemist ja arusaamist käsitlevate mõistemetafooride lähtevaldkonnana, nt ARUSAAMINE ON NÄGEMINE (ingl UNDERSTANDING IS SEEING, vt nt Lakoff, Johnson 2011; Gibbs 2007; Sweetser 1990). Nägemismeel on üks olulisemaid kanaleid, mille kaudu me informatsiooni saame ja internaliseerime. Keeletüpoloogilistes uurimustes on leitud, et nägemisel on teiste tajumodaalsuste ees eelisasend, mis puudutab mõistelist eristumist, leksikaliseerumist ning ka käepärasust semantilisteks laiendusteks (Viberg 1984). Nägemistaju on leitud osalevat mentaalsete nähtuste mõistestamisel ka eesti keeles (Õim 1997: 260).

Diakroonne vaatlus. Selles suunas, et verbi *mõlkuma* on vähemalt diakroonilises plaanis mingil määral tõlgendatud visuaalse taju valdkonda kirjeldava sõnana, osutab selle esitamine mõiste 'helendama' all Saareste sõnaraamatus (1958–1979, I: 443). *Mõlkuma* tähenduselt 'läikima, helkima' on seal omakorda viidatud Wiedemanni sõnastikule (1869), kus see tähendus ilmneb rahvalaulukeeles esinevas väljendis *mõlkuv mari* 'eine glänzende Beere'. Murdeandmestikus sellist tähendust esile ei tulnud, märkimisväärne on vaid see, et verbi *mõlkuma* kasutati iiveldustunde väljendamiseks Ida-Eestis (Kod) samamoodi nagu väljendit *süda läigib*. Kujutlus, et *marja mõlkumisel* on midagi pistmist vedelike omadustega, nagu läikimine, seob teda eelmises osas esile toodud vana tähendusega 'vedeliku eritamine'. Erinevus on selles, et läikimist peetakse visuaalse taju valdkonda kuuluvaks nähtuseks ja vedeliku eritamist füüsiliseks (ja mõõdetavaks) protsessiks. Wiedemanni poolt kontekstita esitatud väljend *mõlkuv mari* 'läikiv, helkiv mari' võib seega osutada küpsele, mahlast nõretavale marjale, mis päikese käes valgust tagasi peegeldab. Teine ja tõepärasem seletus on siiski, et *mari* on eesti regivärssides inimese (*laps, neiu, laulik, vend* jne) poeetiline sünonüüm (Peegel 2004)²⁹ ja et sõnaühendit *mõlkuv mari* ei tuleks mõista mitte kui läikivat marja, vaid kui laulvat neitut, last, mis seostub aga juba pigem kuulmis- kui nägemis- aistingu vahendava rolliga.

²⁹ Kasutatud veebiversiooni http://www.keelevara.ee/login/?d=poeetilised_synonymid&q=mari (02.09.2012).

Sünkroonne vaatlus. Sünkroonses ainestikus seoseid visuaalse tajuga esile ei tulnud, v.a üks näide, mille puhul verbiga *mõlkuma* otsesõnu viidatakse justkui nägemistaju kogemusele: *Vene ajal olid seintel loosungid „Kõik inimese heaks!” Ent inimesest sõideti teerulliga üle. See on jätnud oma jälje – nüüd mõlgub meil silme ees loosung „Kõik minu enese heaks!”*³⁰. See näide on huvitav selle poolest, et *mõlkumist* võib interpreteerida nii loosungi füüsilise *laperdamisena* kui ka mõtteprotsessidena. Antud näites etendab visuaalne tajus – *silme ees mõlkumise* näol – vahendavat rolli puhtfüüsilise liikumise ning mentaalse tegevuse valdkondade vahel, kuivõrd oletatavasti ei mõtle autor mitte ehtsa riidest loosungi, vaid kujuteldava loosungi liikumist või vilkumist inimeste vaimusilmas. Kuna selle lausungi autor põlvneb Peipsi venelaste järeltulijatest³¹, siis tekkis kahtlus, kas tegu võiks olla venemõjulise kasutusega.

Kontroll vene-eesti sõnaraamatust (VES)³² osutas, et vene keeles leidubki verb *мелькать*, mis tähendab mõlemat asja – nii visuaalset aistingut 'vilkuma, vilksa(ta)ma, välkuma; virvendama' kui ka mentaalset tegevust 'mõlkuma'. Esitatud on nii väljend *мелькать перед глазами* 'silme ees vilkuma' kui ka näide selgelt mõtteprotsessesse tähistavast kasutusest: *странная мысль мелькала в уме* 'peas mõlkus imelik mõte'. Seega on võimalik, et eesti *mõlkuma* on laen vene keelest. Laenamine eesti keelest vene keelde on vähetõenäoline, kuna vene sõna vasted on olemas ka ukraina ja valgevene keeles (vastavalt *мелька́ти* ja *мелька́ць*). Ka vene sõna *мелькать* 'ootamatult tekkima ja kaduma' etümoloogilise päritolu kohta ei ole täit selgust ja seda peetakse ekspressiivseks keelendiks³³. Tüvi *мельк* tähistab kiiret edasi-tagasi liikumist ja seda kasutatakse hüüdsõnana sellise liikumise edasiandmiseks³⁴. Siinse artikli autor ei oska hinnata, kuivõrd tõenäoline on kahe nii väliskujult kui ka tähenduselt sarnase sõna paralleelne kujunemine naaberkeeltes.

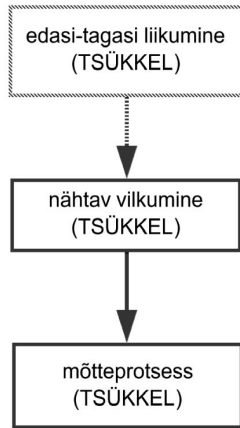
³⁰ Trivimi Velliste, Päevaleht 12.02.1999, <http://www.epl.ee/news/arvamus/eestikaitsetahe-vajab-patsi-rusikahoopi.d?id=50768456> (24.09.2012).

³¹ <http://www.delfi.ee/news/paevauudised/arvamus/video-trivimi-velliste-lipp-autokuljes-on-vaarikas.d?id=23734025&com=1&no=0&s=1> (08.10.2012).

³² Kasutatud veebiversiooni [http://portaal.eki.ee/dict/ves/\(02.09.2012\)](http://portaal.eki.ee/dict/ves/(02.09.2012)).

³³ Oletatud on teda verbide *мерцать*, *мёркнуть* 'helklema, vilkuma, virama, sirama, virvendama' ekspressiivseks tuletiseks (Vasmeri sõnastik veebis <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/main.cgi?flags=eygtmnl>, (23.03.2010) ja Preobraženskij I: 523).

³⁴ Efremova 2000, vaadatud veebist <http://www.efremova.info/> (23.03.2012).

Joonis 4. Verbi *mõlkuma* ~ *мелькать* visuaalset vahendatust arvesse võttev tähenduste areng

Olgu siis kummas keeles tahes, tähenduse arengut edasi-tagasi liikumiselt katkendlikule nägemisaistingule ja sealt omakorda perioodiliste mõtteprotsesside valda on taas toetanud eelmõisteline TSÜKKLI kujundskeem (joonis 4). Liikumine, mida sisemisest vaatepunktist lähtudes tajutakse toimuvat edasi-tagasi, on välisele vaatlejale ja eriti distantilt hoomatav katkendlikkusena (joonis 2, variant b). Ülekannet nägemisaistingult (vilkumine) perioodiliste mõtteprotsesside valdkonda ei saa aga siiski arvatavasti käsitleda metafoori ARUSAAMINE ON NÄGEMINE esinemisjuhtumina, kuna esile ei tõsteta mitte fokuseerimisvõimet kui nägemismodaalsuse struktuurset omadust (Sweetser 1990: 32), vaid pigem just defokuseerimist ja pidevuse puudumist.

Kuna praeguse etümologiseeringu järgi on verb *mõlkuma* häälikuliselt ajendatud omatüvi (EES), tuleb arvestada ka kuulmisaistingute võimalikku motiveerivat rolli. *Häälikuline ajendus* on termin, mis võtab kokku nii otseselt loodushääli jäljendavad (onomatopoeetilised) kui ka ebamääraste tähendussuhete kaudu motiveeritud (deskriptiivsed) keelendid (EES: 10). Seega *mõlkumise* puhul tuleb kõne alla kas otseselt kuulmisaistinguga „mõlk” või mingisugust muud laadi nähtuse matkimine häälikutega *m*, *õ*, *l* ja *k* ning sellest loodud tüvest verbi tuletamine frekventatiiviiliitega *-u-* (EKG I: 441). Lääne-Eestis on potentsiaalne sobiva tähendusega tuletusalus täiesti olemas olnud: nimisõna *mõlk* ’laulutoon, viis, rütm, hääle

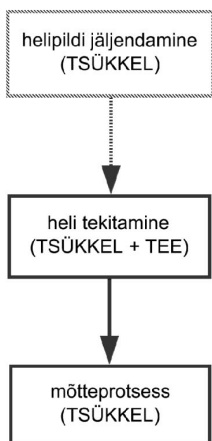
või kõne laad' (Muh, Emm, Kse, Lih), näiteks *Sa oled ilusa jutumõlgiga* 'ilusa häälega' (EMS).

Sünkroonne vaatlus. Sellele, et kuulmisaisting sünkroonses plaanis *mõlkumise* tõlgendamisel mingisugust rolli etendab, viitab ühelt poolt asjaolu, et küsitletud pakkusid sõna seletamiseks just *kõlalt* sarnaseid verbe *jõlkuma* ja *kõlkuma*. Teisalt kajastus kõlaline ajendatus ka ekspressiivses kirjelduses *mõtted teevad „mõlk-mõlk“*. Korpuseandmetest ja veebist tuli välja, et verbi *mõlkuma* subjektiks võisid teiste mentaalsete kujutiste seas olla *lugu*, *lauluviis*, *sõnad* – nähtused, mis esmajoones on tajutavad auditiivselt. Seega on mõeldav, et *mõlkumiseks* peame vaimukõrvas esinevaid fraase, laulujuppe ja iseenda sisekõne korduvaid elemente. Protsessi iseloomustab taas TSÜKLI kujundskeem (joonis 2).

Diakroonne vaatlus. Ka murdeandmetest leiab näiteid, kus verbi *mõlkuma* subjektiks on mingi primaarselt auditiivne nähtus, nt *See jutt ju kuulus ammugi ja mõlkus rahva suus* (Lüg). Regilauludes leiduvatest verbi *mõlkuma* kasutustest osutavad auditiivse vastuvõtuga seotud nähtustele värsid, kus verb *mõlkuma* esineb laulmist kirjeldavas parallelismirühmas *Laula laula suukene / Liigu linnu keelekene / Mõlgu marja meeleke / Ilutse südameke* (H I 1, 67 (24) < Kad). Värsineliku üldine tähendus on kutsuda laulikut vokaalsele eneseväljendusele. Kuna *mõlkuma* esineb siin järelvärsis, kus esikvärsi teema – laulmine – võib juba modifitseeruda, on kinnisvormel *mõlgu marja meeleke* aldis tõlgendustele ja reinterpreitatsioonile. Kuna samas värsis esineb *meel*, siis on hakatud *mõlkumist* pidama mingiks *meelele* eriomaseks tegevuseks. Tollal, kui regilaul oli alles elav traditsioon ja eneseväljendusviis, ei pruugitud *meele mõlkumist* kujutleda sugugi vaikiva privaatse mõtisklusena, vaid aktiivse ja otsingulise tegevusena, mis lisaks oli häälekas ja kollektiivne. Vihje selles suunas leiab teisest regilaulust: *Tas laulam' tagas' jälle, / Ütlem' uuest ümmer jälle, / Teeme tõise viisi pääle, / Varsti vana jär'e pääle. / Arjuteme äälesida, / Mõlguteme meelesida, / Kas ka sünnüb mede ääli, / Mede ääli mede meeli ..* (H III 6, 664 (10) < Pst). On võimalik, et verbiga *mõlkuma* (ja selle tuletistega) on rahvalaulikud reflekteerinud midagi sellest, mida nad kogesid regivärssidesse mõttelt sobivaid ja heakõlalisi paralleelseid värsiridu genereerides. On ilmne, et sedagi protsessi iseloomustab tänu sisemise struktuuri korduvusele TSÜKLI kujundskeem (joonis 2, variant b), kuid kuna samas laulu ja häält kuuldavalt „eritatakse“, siis ka TEE kujundskeem (joonis 1). Situatsioon sarnaneb seega pigem vedeliku (perioodi-

lise) eritamisega³⁵ kui lihtsalt õõtsumisega või edasi-tagasi liikumisega (vt joonis 3).

Regivärsside andmebaasist leiab näiteid (peamiselt märkega „uue rahvalaul” või „omalooming”) ka selle kohta, kuidas *mõlkumist* on hakatud tõlgendama mentaalse protsessina (vt tabel 1), näiteks *Mis seisab teie südames / Mis mõlgub teie mõtte sees* (H III 2, 377/8 (11) < Hlj), *Pangem hääled elkimaie / Mõted moodi mõlkumaie* (H II 10, 427/8 (189) < VJg), *Lauluke meeles mull mõlguneb* (E 883 (6) < Rak). Kasutus on sarnane tänapäevase kasutusega ’mõtteprotsess’ ja seda iseloomustab TSÜKLI kujundskeem.

Joonis 5. Verbi *mõlkuma* auditiiivset motiveeringut arvestav võimalik tähenduslik areng

Kokkuvõtlikult võib verbi *mõlkuma* auditiiivselt motiveeritud teket ja arengut mõtteprotsesse tähistavaks verbiks kujutada nii, nagu joonisel 5. Katkendjoonega raamistatud kastis on esitatud hüpoteetiline eelfaas, mil on toimunud iseloomuliku helipildi (nt *mõla*) jälgendamine. Keskmine kast esitab järku, mil on kasutusele võetud heli tekitamist tähistav verb (nt *mõlisema*, aga miks mitte ka *mõlkuma*). Selle deskriptiivse verbi taga olevas kujutluspildis sisaldub niihästi TEE (eritamine) kui ka TSÜKLI (korduvad episoodid) kujundskeem. Viimases arengufaasis on toimunud

³⁵ Vt ka nt Kristian Jaak Petersoni ood „Laulja”, milles esinevad kujundid *laulu ilus tuline oja* ja *laulukaste suust valamine* kasutavad sama aluskujutlust helide tekitamisest kui voolamisest (vt Ross jt 2001).

verbiga kirjeldatava heliaistingu tõlgendamine peas esineva mõttetegevusena ning eritamise aspekt (TEE kujundskeem) on jäänud tagaplaanile. Argikogemuses on meie teadvustatud mõttetegevus subjektiivselt jälgitav just sisekõnena³⁶. Et heliaistingutest lähtuv situatsioon sobib mõtlemisprotsessi kehapõhiseks lähtevaldkonnaks, näitab asjaolu, et keeles leidub teisigi primaarselt heliverbe, millega mõttetegevust piltlikult kirjeldatakse. Näiteks on nii eesti kui ka vene keeles täiesti tavaline öelda *mõte trummeldas mul peas* (Degel 2007: 58).

Arutelu

Kuivõrd verbil on kasutusi ja tähendusi nii liikumise valdkonnas kui ka seoses kahe tajumodaalsusega (nägemine, kuulmine), võib öelda, et juba verbi *mõlkuma* algsete kehapõhiste tähenduste puhul pole tegemist mitte üksnes nägemist-kuulmist omavahel ristikasutava sünnesteisia ilminguga, vaid multimodaalse mõistestusega, mis hõlmab peale sensoorse ka mootorset komponenti (Barsalou 1999). Et meie mõttetegevus ongi loomult multimodaalne (st sisaldab operatsioone mootorsete, visuaalsete, auditiivsete jne representatsioonidega), siis peegeldab verb *mõlkuma* selle protsessi olemust üsna tabavalt.

Olenemata sellest, kas tõsta komplekssest multimodaalsest tervikust esile mingit sorti liikumist füüsilises ruumis või selle tajuelamuslikke vahendusi, motiveerib verbi *mõlkuma* tähendusi kõikjal kehalise primaarkogemusena omandatud TSÜKLI (mõningatel juhtudel ka TEE) kujundskeem. TSÜKKEL sobib tunnetuslikuks aluseks niihästi vedeliku perioodilisele eritamisele (koos TEEGA), õõtsumisele, edasi-tagasi pendeldamisele, helilainete levimisele kui ka valgusimpulsside katkendlikkusele. Võib öelda, et TSÜKKEL ongi tähenduslik ühisosa kõigi verbi *mõlkuma* sünkroonsete ja diakroonsete kasutuste taga.

TSÜKLI kujundskeemi omandamise kehalise alusena on loetletud üsna eriilmelisi nähtusi alates südametuksetest ja hingetõmmetest kuni vaatlusteni öö ja päeva ning aastaegade kordumise kohta (Johnson 1987). TSÜKLI kujundskeemi on seega võimalik omandada nii sensoorse taju kaudu kui ka tsüklilises protsessis vahetult kehalise osalemise teel.

³⁶ Me kõik oleme auditiivse kõne sisekõneks internaliseerimise teinud läbi näiteks lugema õppimisel: alguses oli hädavajalik veerida häälikud ja sõnad välja valjusti, protsessi automatiseerudes võis hääldusaparaadi jätta tööta ning lugeda vaikelt.

Individuaalse eelmõistelise TSÜKLI-kogemuse kujunemises on oluline roll südamelöökidel ja hingamisel, kuid ellujäämise mõttes pole kindlasti väiksem roll ka imemisliigutustel, mida vastsündinu piima rinnast kätte saamiseks reflektorselt tegema hakkab. Imemine on alla aastase lapse tegevuses niivõrd keskne toiming, et eesti keeles on sellest tuletatud üldnimetuski – *imik*. Varases lapseas omandatavat TSÜKLI kujundskeemi võimendab ja kinnitab paljudes kultuurides levinud tava imikuid rahustamise eesmärgil kas süles või hällis kiigutada. Sellistel varastel, pigem osalemisest kui vaatlusest saadud TSÜKLI-kogemustel rajaneb meie hilisem sensoorne tunnetus ja sellel põhinevad korduvust ning katkendlikkust käsitlevad mõistestused.

Siinkohal sõandab autor välja pakkuda oletuse, et IME(TA)MINE või LÜPSMINE võib olla ka verbi *mõlkuma* kehapõhiseks lähtevaldkonnaks (ja algtähenduseks), millest on kujunenud ajaloolised tähendused 'vedeliku eritamine' ning 'edasi-tagasi liikumine'. Tajumodaalsusi esile tõstvad tähendused 'heli tekitamine' ning 'visuaalne katkendlikkus' oleksid siis sekundaarsed, tekkinud vastavalt eritamise- ja liikumistähendusest. Selline algmotivatsioon sobituks hästi arhetüüpse aluskujutlusega ime(ta)misest kui tsüklistisest protsessist, mille käigus eritatakse (ja tarbitakse) spetsiifilist vedelikku – piima.

Sellisel puhul poleks meil verbi *mõlkuma* näol tegu mitte eestlaste loodud imitatiivtüvega, vaid relikitse laensõnaga algindoeuroopa keeltest. Tüvest, mis on rekonstrueeritud kujul **(a)melæg*- 'lupsma'³⁷, tulenevad piima tähistavad sõnad indoeuroopa keeltes (nt ingl *milk*, rts *mjõlk*, vn *молоко*, asks *melk*). Arvatavasti just alamsaksa vahendusel³⁸ on see tüvi kujul *mõlk* 'riknenud piim' ja *mõlkjas* 'tilgastanud' jõudnud ka eesti murretesse (Han, Mih, Trm, Trv), leidub ka verb *mõlkma* 'tilgastama' (Trv). Alamsaksa laenud kuuluvad aga regilauludes esinemiseks liiga hilisesse laenuperioodi, seega peab regilauludes vedeliku eritamise tähenduses esinev *mõlkuma*-verb, juhul kui ta jagab sama tüve, pärinema märksa vanemast perioodist. Üheks võimalikuks vahetuks laenuandjaks võivad olla olnud algbalti keeled, mille jaoks on rekonstrueeritud vedelike tarbimisega seotud tüvi **maļk-a-* 'sõõm,

³⁷ Kasutatud etümoloogilist andmebaasi <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?basename=%5Cdata%5Cie%5Cpiet&root=config> (23.03.2012).

³⁸ Iris Metsmäe suuline teade. Eesti murretes leiduva sõna *mõlk* 'riknenud piim' etümoloogiana on pakutud ka pärinemist slaavi sõnast **melko* (Ojansuu 1922: 139).

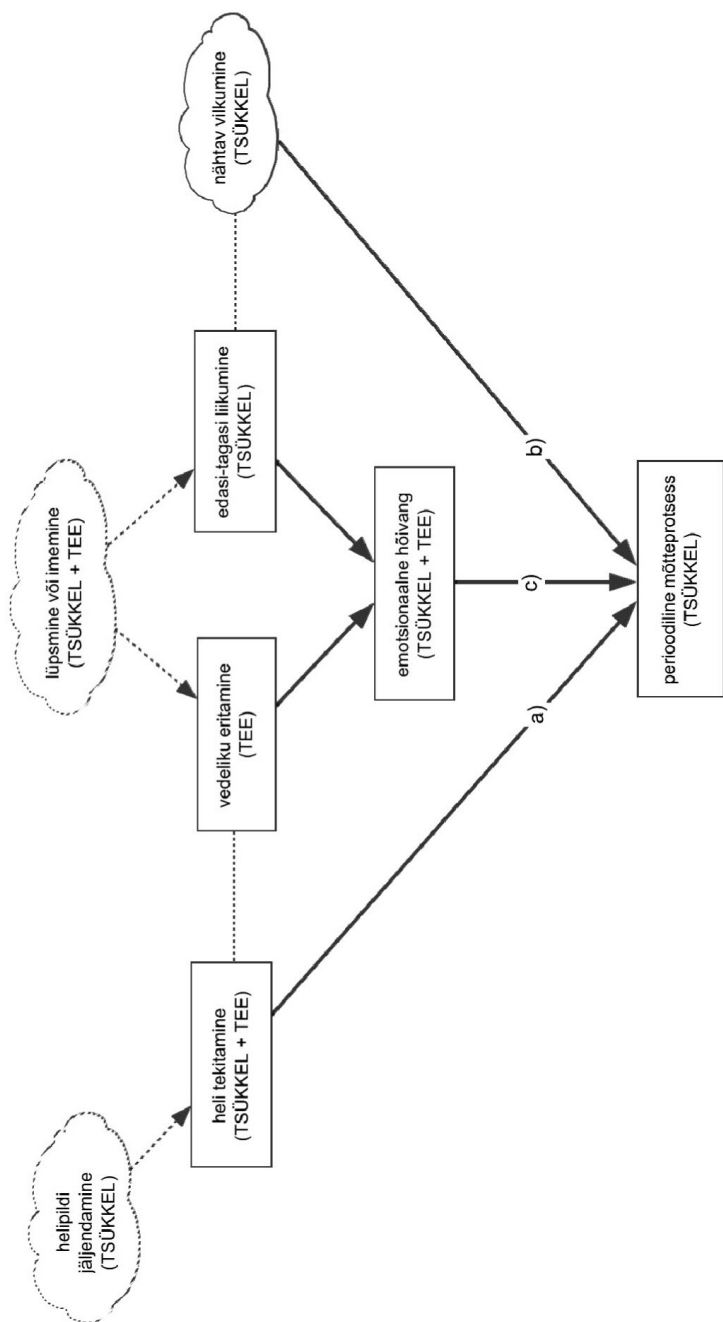
lonks³⁹. Ilmselt ei ole tegu sellise laensõnaga, mis oleks pikka aega ja laialdaselt aktiivses kasutuses olnud, kuna lähemates ja kaugemates sugulaskeeltes sellel seni ametlikult tuvastatud vasted puuduvad⁴⁰. Siinkohal on võib-olla otsustav, et sõna on meieni kandunud regilaulude vahendusel, milles sõnad ei ole vabalt kombineeritavad, vaid alluvad mitmele vormisundusele (sh alliteratsioon). Seetõttu esineb neis kivilinenud fraase, mis kanduvad tekstist teksti edasi muutumatul kujul. Need kivilinenud fraasid on justkui ehtsad kivistised, mis põhimõtteliselt on võinud meieni kanda ka kiviaegse reliktsõna.

Folkloristid suhtuvad eespool esitatud kognitiiv-ajaloolisse rekonstruktsiooni kahtlemata skeptiliselt, kuna sõnade ja nende tähenduste seoseid alliteratsiooni, parallelismi ja kindla värsimõõdu poolt organiseeritud regilaulus peetakse konventsionaalsete tähenduste laienemise ja muutlikkuse tõttu üsna kahtlaseks. Nähtuse kirjeldamiseks kasutatakse piltlikku terminit *alliteratiivne hägu* (Sarv 1999). Teisalt on välja käidud ka mõte, et maagistel kaalutlustel väljendused laulikud regivärssides tahtsi segaselt ja tegelikku mõtet peites (Undusk 2004). Eelnev liikumistähenduste vaatlus näitas siiski, et uuritaval verbil oli võimalik regivärssides tuvastada kaks küllaltki konkreetset ja süstemaatilisel esile tulevat liikumistähendust – 'edasi-tagasi liikumine' ja 'vedeliku eritamine' (vt joonis 3). Seega ei saa nõustuda kirjanduses väidetuga, et verb *mõlkuma* kuulub regivärssides üldisemat, abstraktset ja mittespetsiifilist liikumist väljendavate verbide hulka (Labi 2006: 42).

Saareste on rea kihelkondade (Hi, Sa, Muh, Kuu, Al, LE) kohta tähendanud üles märkuse „*mõlkuma* ei ole meie sõna” (Saareste 1958–1979, II: 561). On tähelepanuväärne, et päringud regilaulude andmebaasist võimaldavad piiritleda selle Eesti piirkonna, kus verb *mõlkuma* on vähemalt mingil perioodil (kahtlemata väga ammu) olnud siiski aktiivses kasutuses. Selleks piirkonnaks on olnud Virumaa, Järvamaa ja viimasega piirnevad Harjumaa kihelkonnad. Kasutuse aktiivsust saab järeldada tähenduse suurema liigendumise alusel regilauludes (vt tabel 1). Ka murdesõnastiku

³⁹ Leedu *mal̃ka-s* ja läti *mālks* 'lonks, neelamine'. Kasutatud etümoloogia andmebaasi <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/query.cgi?basename=%5Cdata%5Cie%5Cpiet&root=config> (22.10.2012).

⁴⁰ Siiski soome murretes on olemas *melkkua* 'hõljuda', *melkku* 'suur kõht; ebaselgelt rääkiv inimene' ning kausatiivne *melkuttaa* 'liigutada, loksutada; ebaselgelt rääkida' (Iris Metsmäe teade).

Joonis 6. Erinevaid arenguvõimalusi integreeriv skeem

käsitä kirjaga näited liikumistähendusest ja südamepahadusest pärinevad Virumaalt. Seega võib oletada, et sõna on laiemalt levima hakanud sellest piirkonnast, mis langeb kokku alaga, kus on enim olnud levinud rahvalaulutüüp, mis sisaldab värsse *laula laula suukene / liigu linnu keelekene / mõlgu marja meelekene* (H I 1, 67 (24) < Kad) (vt tabel 1). Arvatavasti on just see kivistunud värsikolmik populaarses laulutüübis osutunud sõidukiks, millega verb *mõlkuma* on levinud pea kõikjale. Verbi edasisel propageerimisel ei saa jätta mainimata ka nende Viru- ja Järvamaalt pärit kirjanike panust, kelle kodumurdes see sõna tavaline oli. Peale Saareste tsiteeritud E. Vilde ning A. H. Tammsaare oli Virumaalt pärit ka F. R. Kreutzwald, kelle kirja pandud rahvuseepos „Kalevipoeg” algab sõnadega *Laena mulle kannelt Vanemuine, / Kaunis lugu mõlgub meeles ..* ⁴¹.

Sünkroonsete ja diakroonsete andmete põhjal ning kognitiivsest semantikateooriast lähtudes sai pakutud kolm stsenaariumi verbi *mõlkuma* algupärast ning kujunemisest mõtteprotsesside perioodilisust märkivaks verbiks. See, mida me andmeid sünkroonses plaanis vaadates tõlgendame metafoori MÕTLEMINE ON LIIKUMINE VÕI MÕTLEMINE ON TAJU esinemisjuhtumiks, osutub diakroonseid arenguid vaadates tähendusnihete ahelaks või koguni võrgustikuks, mida kognitiivses plaanis on toetanud kõikjal esiletulev TSÜKLI kujundskeem. Joonis 6 kujutab neid kolme stsenaariumi koos mõeldavate kokkupuutepunktidega. Pilvekujulistel väljadel on näidatud alternatiivsed arengulised lähtekohad. Järgnevalt esitatakse lühidalt joonisel 6 väike-tähtedega a, b ja c märgitud stsenaariumide poolt- ja vastuargumendid.

- a) Hääliliselt ajendatud isetekketooria ja kujunemine mõttetegavust tähistavaks verbiks auditivse tajuelamuse internaliseerimise teel. Selle poolt räägib asjaolu, et sõnal *mõlkuma* ei ole vasteid teistes läänemeresoome keeltes ja järelikult on ta pidanud tekkima Eestis spontaanse sõnaloomingu tulemusena. See teooria jätab aga seletamata füüsilised, vedeliku eritamise ning edasi-tagasi liikumise tähendused.
- b) Laenamine vene keelest, kuivõrd vene keeles on olemas väliskujult ja tähenduselt sarnane sõna *мелькать* nii vilkumise kui ka mõtteprotsesside tähenduses. Ülekanne mõtteprotsesside valda on sel puhul pidanud toimuma juba laenuandjas keeles. Selle versiooni poolt räägib asjaolu, et verbi esiletulek regilauludes on

⁴¹ Kasutatud veebiversiooni <http://kreutzwald.kirmus.ee/et/kalevipoeg/tekstiversioon/> (20.10.2012).

geograafiliselt kontsentreeritud Kirde-Eestis ja sellega piirnevatel aladel, samuti näitab pikemat eluiga selles piirkonnas verbi suurem tähenduslik jagunemine. Kuivõrd regilaule aga peetakse üldiselt laensõnade suhtes immuunseks, siis peab tegu olema väga vana laenuga, samast perioodist *risti* ja *raamatuga*. Kui viimased kujutavad endast olulisi ja ilmseid kultuurilisi laene, siis on küsitav, kas sama saab väita mõtete *mõlkumise* kohta? Ka see teooria ei seleta vedeliku eritamisega seotud tähendust.

- c) Pärinemine kiviaegsest tüvest: kas algindoeuroopa **(a)melag'* 'lõpsma' või algbalti **maĩk-a-* 'sõõm, lonks' ning kujunemine mõtetegevust tähistavaks sõnaks mitmete süntaktiliste ja semantiliste muutuste kaudu. Selle arengustsenaariumi poolt räägib asjaolu, et hüpoteetilise holistilise ja semantiliselt kompleksse alg tähenduse abil saab ära seletada nii *mõlkumise* TEE kujund skeemi (joonis 1) sisaldavad tähendused 'vedeliku eritamine' ja 'heli tekitamine' kui ka pelgalt TSÜKLI kujund skeemi (joonis 2) eeldavad tähendused 'edasi-tagasi liikumine' ja 'vilkumine'. Selle teooria algindoeuroopa versiooni vastu räägib asjaolu, et verbil puuduvad tuvastatud vasted lähemates ja kaugemates sugulaskeeltes. Kuna balti laenude puhul on pretsedente ka üksnes eesti keelde laenamise kohta (EES: 12; Vaba 2011: 746), siis pole võimatu, et *mõlkuma* on üks seesugustest. Seda enam, et balti keeltest on pärit terve hulk lokaalselt Eestis levinud metsamesindusega seostuvat sõnavara (Vaba 2011: 753). Tuletagem meelde, et vedeliku tähendust sisaldavates värsiridades on *mõlkuma* ümbritsetud just balti laenudest *mets* ja *mõdu* (EES), seega oleme võinud põlvest põlve edasi kanda väga ürgse kivinenud tervikkujutluse. Tähendusrikkaks võib osutuda seik, et balti laenuna on Lembit Vaba identifitseerinud kostitamisega seotud murdesõna *mõõl* (Vaba 2011: 755). See tüvi esineb regilauludes ka vedeliku eritamist tähistava verbitüvena Helme, Tarvastu ja Halliste, Karksi piirkonna regilauludes, esinedes samades värssides, kus Põhja-Eestis on kasutusel *mõlkuma* (vt tabel 1). Lisaks esineb lõuna eestiline *mõõl* „sõnahäguna” teatud tüüpi mõistatustes: *Mõista, mõista mõõlu, kassihanna kaalu, kaalu otsan muna, muna sisen terä?*⁴². Selle mõistatuse vastus – hällis kiikuv imik – on aga otsene osutus

⁴² <http://www.folklore.ee/~kriku/MOISTA/sex.htm> (23.10.2012).

kehapõhist TSÜKLI kujundskeemi loovale alussituatsioonile, mis sai siinses arutelus *mõlkumise* potentsiaalse arhetüübina esitatud.

Ehkki autori eelistus kuulub suurima seletusjõuga stsenaariumile c, ei saa välistada ka võimalust, et tegu on süsteemiga, millel ongi mitu sisendit, või et tähendused moodustavad paralleelharusid sisaldava võrgustiku. Laialivalguva ja alles konteksti poolt täpsemalt määratletava tähendusega sõna areng ei pruugi olla kulgenud sirgjooneliselt ja ühemõtteliselt mõtteprotsesside suunas. Joonisel 6 on horisontaalsete katkendjoontega näidatud ka kohad, kus alternatiivsetena esitatud stsenaariumid võivad omavahel seotud olla. Näiteks füüsiline liikumine ja helide tekitamine ei ole teineteisest sugugi isoleeritud kogemusvaldkonnad. Kirjanduses on osutatud süstemaatilise polüseemia mallile, mille kohaselt verb, mis tähendab heli tekitamist (nt *vihisema*), tähendab ka suunatud liikumist, kui ta esineb kontekstis, mis sisaldab latiivseid määrusi (Levin 1993: 4). Samamoodi võib lokatiivse määruse või koguni nn mentaalse MAHUTI esinemine kontekstis tuua kaasa selle, et situatsiooni ei kujutleta mitte TEE, vaid TSÜKLI kujundskeemi toel. Kui ruumilisus ei ole selgelt väljendatud, saavad sündida aistingutest lähtuvad ja abstraktsed tõlgendused.

Kokkuvõte

Eelnev vaatlus näitas, et ehkki verb *mõlkuma* on tänapäeval kasutuses ainult ja üksnes mõtteprotsesside kohta, seostub ta nii keelekasutajate intuiitivsete assotsiatsioonide tasemel kui ka diakroonsete andmete põhjal kahe märksa kehapõhisema valdkonnaga, milleks on LIIKUMINE ja TAJU. Seega võib öelda, et antud juhul peab paika kehapõhisuse teooria poolt ennustatav tähenduse ülekande suund konkreetsemalt ja materiaalsemalt abstraktsele ja mentaalsele (Lakoff, Johnson 2011; Gibbs 2007; Sweetser 1990). Võib möönda, et verbi *mõlkuma* tähenduste areng sobib illustreerima kehapõhist ülemmetafoori MEEL/VAIM KUI KEHA (Sweetser 1990). Lisaks rakendub olemismetafoor MÕTTED ON ISEISEISVALT EKSISTEERIVAD ENTITEEDID (Lakoff, Johnson 1999).

Uurimuses kasutatud lähenemine, kus ajalooliste keeleandmete lünklikkusest tulenevaid tühikuid täideti kognitiivsete protsesside mõttes loogilise arutluskäiguga, lasi pakkuda mitut võimalikku arengustsenaariumi, kuid on võimetu neist ühtegi päriselt välistama. Üheks variandiks, mida tulevastel uurijatel tuleks kas kinnitada või otsustavalt kõrvale heita,

on hüpotees verbi *mõlkuma* tagasiviidavusest lüpsmist või ime(ta)mist tähendanud algbalti või algindeuroopa tüvele.

Kahtlemata on võimalus, et *mõlkumise* näol võib tegu olla ehtsa keelelise fossiiliga – kiviaegse sõnaga, mis on tänapäevani edasi kandunud peamiselt üksnes kivinenud vormelite vahendusel – üsna erutav. Sest ehkki evolutsiooniline psühholoogia väidab, et kiviajast on pärit suur osa meie teadvusest ja käitumisest, on leitud, et sama vana on ainult kaduvväike osa meie kultuurist (Sutrop 1999b). Võimalik siiski, et keel oma konservatiivsuses – ja eriti, kui seda toetab kognitiivses plaanis kujundskeemi järjepidevus – võib aastasadu, kui mitte tuhandeid hoida alal mõningaid kujutlusi ning arusaamu kultuurilise arengu varasematelt etappidelt.

Mistahes arengustenaariumi tulevased uurimused ka ei kinnitaks, jääb siiski tõsiasi, et läbi kõigi arenguetappide ning kognitiivsete valdkondade on verbi tähenduses säilinud kehapõhisest kogemusest motiveeritud TSÜKLI kujundskeem kui eelmõisteline kognitiivne struktuur ning *mõlkumise* mõisteline selgroog. See on alles ka pärast verbi tähendusliku iseseisvuse kadu ja mitmesõnalise väljendi (*kellelgi*) *meeles* ~ *mõttes* *mõlkuma* osaks saamist. TSÜKLI kujundskeem kombinatsioonis mõistestuse alge kehapõhise multimodaalsusega teeb verbist sobiva sõna perioodiliste mõtteprotsesside kirjeldamiseks.

Lühendid

E = Matthias Johann Eiseni rahvaluulekogu; EÜS = Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluulekogu; H = Jakob Hurda rahvaluulekogu

Tänuavaldused

Täna abi eest oma kolleege Iris Metsmäge, Mari-Liis Kalvikut ja Heete Sahkaid.

Kirjandus

Baran, Anneli 2004. Fraseoloogilistest liitnimisõnadest. – Mäetagused 27, 157–165.

Barsalou, Lawrence 1999. Perceptual symbol systems. – Behavioral and Brain Sciences 22, 577–660. <http://dx.doi.org/10.1017/S0140525X99002149>.

Degel, Larissa 2007. Intellektuaalsfäär intellektuaalseid võimeid tähistavate sõnade kasutuse põhjal eesti ja vene keeles. (= Dissertationes linguisticae Universitatis Tartuensis 7.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

- EES** = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etimoloogiasõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Efremova 2000** = Татьяна Ф. Ефремова. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – Библиотека словарей русского языка. Москва: Русский язык; <http://www.efremova.info/> (23.03.2010).
- EKG I** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1995. Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
- EKK** = Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross 2007. Eesti keele käsiraamat. Kolmas, täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus; <http://www.eki.ee/books/ekk09/> (23.03.2012).
- EKSS** = Eesti keele seletav sõnaraamat. 1–6, 2009. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu” 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toim. Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veski, Ülle Viks, Piret Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus; <http://www.eki.ee/dict/ekss/> (17.03.2012).
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat. Käsikiri Eesti Keele Instituudis.
- Gibbs, Raymond W. Jr. 2007 (2005)**. Embodiment and Cognitive Science. Cambridge: Cambridge University Press.
- Johnson, Mark 1987**. The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Jäkel, Olaf 1995**. The metaphorical conception of mind: „Mental activity is manipulation”. – Language and the Cognitive Construal of the World. Ed. John R. Taylor, Robert E. MacLaury. (= Trends in Linguistics. Studies and monographs 82.) Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 197–230. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110809305.197>.
- Kallas jt 2012** = Jelena Kallas, Maria Tuulik, Madis Jürviste. Leksikograafilise tarkvara Sketch Engine'i eesti keele moodul. – Word and concept in the Estonian and Finno-Ugric languages. (= Eesti ja soome-ugri keeleteaduse ajakiri. Journal of Estonian and Finno-Ugric Linguistics 3–1.) Tartu: ESUKA – JEFUL, 57–77.
- Labi, Kanni 2006**. Eesti regilaulude verbisemantika. (= Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 18.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Lakoff, George, Mark Johnson 1999**. Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought. New York: Basic Books.
- Lakoff, George, Mark Johnson 2011**. Metafoorid, mille järgi me elame. Gigantum Humeris. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Langacker, Ronald 1987**. Foundations of Cognitive Grammar. I, Theoretical Prerequisites. Stanford: Stanford University Press.
- Levin, Beth 1993**. English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation. Chicago: The University of Chicago Press.

- Masing, Uku 2004.** Keelest ja meelest. Taevapõdra rahvaste meelest ehk juttu boreaalsest hoiakust. Tartu: Ilmamaa.
- Ojansuu, Heikki 1922.** Eesti etümoloogiad. – Eesti Keel 4-5, 137–139.
- Peezel, Juhan 2004.** Nimisõna poeetilised sünonüümid regivärssides. Teine, läbi vaadatud ja ühtlustatud trükk. Eesti Keele Instituut, Eesti Teaduste Akadeemia, Emakeele Selts. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus; http://www.keelevara.ee/login/?d=poeetilised_synonymimid (02.09.2012).
- Preobraženskij 1959** = Александр Г. Преображенский. Этимологический словарь русского языка. Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- Raun, Alo 1982.** Etümoloogiline teatmik. Toronto: Maarjamaa; <http://portaal.eki.ee/dict/raun> (23.03.2012).
- Rosch, Eleanor 1978.** Principles of categorization. – Cognition and Categorization. Ed. Eleanor Rosch, Barbara B. Lloyds. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 27–48.
- Ross jt 2001** = **IAAK. Kristian Jaak Peterson 200.** Toim. Kristiina Ross, Urmas Sutrop, Jaan Undusk, Ene Vainik, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Saareste, Andrus 1958–1979.** Eesti keele mõisteline sõnaraamat. Dictionnaire analogique de la langue estonienne: Avec un index pourvu des traductions en français I–IV & indeks. (= Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne 3.) Stockholm: Vaba Eesti.
- Sarv, Mari 1999.** *Regilaul*: Clearing the alliterative haze. – Folklore: An Electronical Journal of Folklore 10. Tartu: Institute of the Estonian Language, 126–140.
- Sutrop, Urmas 1999a.** Meie esivanemate rahvatarkus ja maailmapilt: mida keel mäletab? – Mäetagused 11, 113–119.
- Sutrop, Urmas 1999b.** Evolutsiooniline psühholoogia: kas meie teadvus on pärit kiviajast? – Vikerkaar 2-3, 116–123.
- Sutrop, Urmas 2004.** Eesti keele maailmapildist: meel, hing ja vaim. – Mäetagused 24, 99–108.
- Sweetser, Eve E. 1990.** From Etymology to Pragmatics: The Mind-body Metaphor in Semantic Structure and Semantic Change. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511620904>.
- Zlatev jt 2010** = Jordan Zlatev, Johan Blomberg, Caroline David. Translocation, language and the categorization of experience. – Language, Cognition and Space. The State of the Art and New Directions. Ed. Vyvyan Evans, Paul Chilton. (= Advances in Cognitive Linguistics.) London: Equinox Publishing, 389–418.
- Undusk, Jaan 2004.** Eesti regivärsi parallelism ja maagilise elutunde taandumine. – Mäetagused 24, 37–57.
- Vaba, Lembit 2011.** Balti laenude uurimine avab meie kauget minevikku. – Keel ja Kirjandus 10, 734–763.

- Vainik, Ene 1992.** Genereerib inimene, mitte grammatika. – Keel ja Kirjandus 3, 156–160; 4, 216–223.
- Vare, Silvi 2012.** Eesti keele sõnapered. Tänapäeva eesti keele sõnavara struktuurianalüüs. I–II. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- VES = Vene-eesti sõnaraamat.** I–II, 2000. Toim. Helle Leemets ja Henn Saari (А–кулик), Helle Leemets ja Rein Kull (кулинар–пятью), Tiit Erelt ja Asta Õim (Р–Я). Teine, parandatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Instituut; <http://portaal.eki.ee/dict/ves/> (02.09.2012).
- Viberg, Åke 1984.** The verbs of perception: a typological study. – Explanations for Language Universals. Ed. Brian Butterworth, Bernard Comrie, Östen Dahl. (= Linguistics 21.) Berlin: Mouton, 123–162.
- Wiedemann, Ferdinand J. 1973 (1893).** Eesti-saksa sõnaraamat. Estnisch-Deutsches Wörterbuch. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Tallinn: Valgus.
- Winters jt 2010 =** Margaret E. Winters, Heli Tissari, Kathryn Allan (ed.). Historical Cognitive Linguistics. (= Cognitive Linguistics Research 47.) Berlin: Mouton de Gruyter.
- Õim, Asta 1991.** Sünonüümisõnastik. Tallinn: Asta Õim; <http://portaal.eki.ee/dict/synonymid> (17.03.2012).
- Õim, Haldur 1997.** Eesti keele mentaalse maailmapildi allikaid ja piirjooni. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. Toim. Mati Erelt, Meeli Sedrik, Ellen Uuspõld. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7.) Tartu: Tartu Ülikool, 255–268.

Veebiandmebaasid

- Eesti keele koondkorpus: <http://www.keeletehnoloogia.ee/projektid/koondkorpus> (17.03.2012).
- Eesti piiblitõlke ajalooline konkordants: <http://portaal.eki.ee/piibel> (17.03.2012).
- Eesti regilaulude andmebaas: <http://www.folklore.ee/regilaul/avaleht/> (17.03.2012).
- Etümoloogilised andmebaasid veebis: <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/main.cgi?root=config> (23.03.2012).
- Evolutsioonilise psühholoogia keskus: <http://www.cep.ucsb.edu/primer.html> (16.01.2013).
- Kalevipoeg: <http://kreutzwald.kirmus.ee/et/kalevipoeg/tekstiversioon/> (20.10.2012).
- Mõistatuste e-antoloogia: <http://www.folklore.ee/~kriku/MOISTA/> (23.10.2012).
- Sketch Engine: <http://www.sketchengine.co.uk/> (17.03.2012).
- Vasmeri sõnastik: <http://starling.rinet.ru/cgi-bin/main.cgi?flags=eygtmnl> (23.03.2010).
- Vana kirjakeele korpus: <http://www.murre.ut.ee/vakkur/Korpused> (17.03.2012).

What are your thoughts doing while *mõlk*'ing?

Ene Vainik

This paper tackles the semantic development of the Estonian verb *mõlkuma*, which is unique because it designates the periodic nature of thought processes. The paper takes the viewpoint of cognitive semantics and the embodiment hypothesis, which predicts that the highly abstract concepts of human mental activity are historically rooted in more concrete and embodied concepts.

Based on analysis of both synchronic and diachronic data, it is concluded that, in this particular case, two main bodily-related source domains – PHYSICAL MOTION and PERCEPTION – play a role. The motion is considered to be of the non-translocational kind, which is motivated by the preconceptual image-schema of CYCLE, rather than of the translocational kind that makes use of the PATH image schema. With regard to the domain of PERCEPTION, the analysis reveals connections to both visual and auditory subdomains in which the preconceptual image-schema of CYCLE again functions as the experiential basis for conceptualizing the periodic and recurrent nature of perceptions.

In addition, the study found that what contributes to the contemporary meaning of 'periodic thought processes' is not only its semantic core – the image-schema of CYCLE and its gradual shifts to the other domains – but also respective syntactic changes. The conceptual metaphor IDEAS ARE INDEPENDENT ENTITIES is probably a key here, as it enables thoughts and other mental representations to be used in the position of a clausal subject, which reveals their partial independence from their human 'owner'. The construction in which the verb *mõlkuma* currently appears contains an obligatory locative modifier that refers to the mental CONTAINER (mind, head), while the owner (of both the container and the ideas) is left to carry the syntactic role of non-obligatory possessive modifier. The entire process is depicted as taking place in the owner's MENTAL CONTAINER for a long time, as a recurrent cycle, regardless of the owner's will.

The paper argues that what appears as a synchronic mental leap between domains might actually present itself as a chain or even a network of changes if the historical data are taken into account. The analysis reveals several possible etymological origins and parallel routes to the contemporary meaning. Apart from the possibility that the verb has an Estonian imitative root, it could also be a Russian loan word, *мелькать*, which means 'twinkle', or a prehistoric relict that shares the same root as Indo-European words designating 'milk' and 'milking'. Another possibility is the Proto-Baltic root * *malfik-a-* 'a gulp'.

However, the actual etymology of this word remains to be discovered by future research.

Keywords: cognitive semantics, evolutionary psychology, embodiment, conceptualization, thought processes, Estonian

Ene Vainik
keeletehnoloogiaosakond
Eesti Keele Instituut
Roosikrantsi 6
10119 Tallinn
Ene.Vainik@eki.ee

AEG EESTI MURRETES

EVA VELSKER

Annotatsioon. Artiklis uuritakse sõna *aeg* kasutust eesti murretes, analüüsiv materjal pärineb eesti murrete korpusest. Vaadeldakse piirkondade kaupa käändevormide esinemist, tuuakse esile võimalikud grammatiseerumis- ja leksikaliseerumisnähud. Analüüsitud keelematerjali põhjal leidis kinnitust oletus, et piirkonniti on kasutus erinev, ilmnesid kindla morfosüntaktilise struktuuri ja tähendusega seotud kasutusmustrid.

Võtmesõnad: eesti murded, varieerumine, leksikaliseerumine, grammatiseerumine

1. Sissejuhatus

Aja väljendamine keeles on uurijaid ikka köitnud, omaette huvitav on sõna *aeg* isegi, seda eriti murretes, kus selle kasutuses on märgatavat varieerumist. Murrete kõrvutava uurimise on muutnud hõlpsamaks elektrooniliselt kättesaadavad tekstid eesti murrete korpuses¹, mida on koostatud alates 1998. aastast Tartu Ülikooli ja Eesti Keele Instituudi koostöös. Morfoloogiliselt märgendatud korpus aitab uurijal analüüsitavaid keelendeid kergesti leida. Samas on murdekorpuse korduvaks probleemiks sõnaliikide määramine. Murdekeele varieeruvus, toimuvad muutused, grammatiseerumine ja leksikaliseerumine teevad vormide interpreteerimise mõnelgi juhul keerukaks. Üks tüüpilisi probleemkohti on ajamääruslike väljendite analüüs. Kui mitme sõna puhul tuleb otsustada, kas tegu on substantiivi käändevormi või adverbiga (nt ajaväljendid: kas omiku on käändevorm (singulari genitiiv vormist omik) või juba ajaadverb), siis sõna *aeg* seab

¹ <http://www.murre.ut.ee/murdekorpus>. Korpus koosneb murdelindistustest, foneetiliselt transkriptsioonis murdetekstidest, lihtsustatud transkriptsioonis murdetekstidest, morfoloogiliselt märgendatud murdetekstidest ja andmebaasist, mis sisaldab infot keelejuhtide ja lindistuste kohta. Lindistused pärinevad põhiosas 1960.–1970. aastatest, tekstid on autentsed, hoolikalt valitud ja litereeritud. (Korpusest lähemalt vt nt Lindström jt 2009.)

uurija ette kolmandagi küsimuse: kas tegu võib olla mõne vormi kaassõnastumisega. Järgnevalt antaksegi ülevaade sõna aeg kasutusest eesti murretes, püüdes välja selgitada piirkondlikke erinevusi ja võimalikke tähendusega seotud vormimuutusi. Artikli eesmärk on uurida sõna aeg kasutuse dünaamikat murdekorpuses leiduva materjali põhjal, osutada piirialadele substantiivi käändevormi, adpositsiooni ja adverbi vahel ning välja tuua võimalikke grammatiseerumis- ja leksikaliseerumistendentsse. Korpusel põhinev uurimine aitab välja selgitada kasutusmustreid, ehkki varju võivad jääda keelendid, mida on käsitletud varasemates uurimustes (nii ei tulnud ka aeg-sõna puhul murdekorpuses esile kõiki murdesõnaraamatus ja -ülevaadetes esitatud vorme ega fraase), seesugune lähene mine võimaldab paremini uurida keelekasutuse dünaamikat ning leida üldisemaid tendentsi vormikasutuses. Käesoleva uurimuse materjal ongi kogutud eesti murrete korpusest. Murdekorpuse näited on esitatud lihtsustatud transkriptsioonis, muude allikate näited aga vastava allika transkriptsioonis. Esmases ülevaates on lähtutud murdekorpuse märgendusest, analüüsiosa põhineb artikli autori liigitusel.

2. Aeg grammatiseerumis- ja leksikaliseerumisprotsessis

Sõnaliikide probleemiga, sealhulgas ka substantiivide, adpositsioonide ja adverbide vahekorraga on tegeldud nii mitmeski uurimuses. Peale kirjakeele on käsitletud sõnaliigitust murretes (Lindström jt 2006) ning vanas kirjakeeles (Habicht jt 2011). Mõlemal juhul teeb analüüsime kee rukaks keele arhailisus, murdekeele puhul aga suurem varieeruvus ning muutuvus, grammatiseerumine ja leksikaliseerumine. Grammatiseerumisleksikonist võib leida näiteid, kus sõnast *aeg* on arenenud ajaseost märkiv alistav sidend (tähendusega 'kui', 'kuni', 'sellal kui') – sellisel juhul on tegu protsessiga, kus areda semantilise omadusega substantiivist tekib grammatiline marker, mis seda omadust esile tõstab (Heine, Kuteva 2002: 298–299). Eesti keele puhul võiks olla võimalik sõna *aeg* mõne käändevormi (adessiivi, partitiivi) kaassõnastumine, teisalt ka sagedamini esineva sõnaühendi iseseisvus (nt *sell aal*, *sell=aal*)². Eesti kaassõnad on suures osas tekkinud substantiivi käändevormide iseseisvumise tulemusel, samasugune protsess jätkub ka nüüdisajal ja mõnikord on üsna

² Murdekorpuses kasutatud lihtsustatud transkriptsiooni kohta vt <http://www.murre.ut.ee/murdekorpuse-otsing/> (pikemalt Lindström 2009: 7–8).

keeruline eristada postpositiooni substantiivist, samamoodi on hägune ka piir adpositiooni ja adverbi vahel. Sõna *aeg* vormide kasutus ilmestab seda päris hästi. Vormi *ajal* on näiteks vanemates allikates peetud kaassõnaks, Ferdinand Johann Wiedemanni grammatikas on esitatud postpositioonidena nii *ajal* kui ka *aegu*, samas märgib Wiedemann, et hulgaliselt esineb ka noomeneid, mille puhul postpositioonidena käsitatavaid käändevorme saab tõlgendada ka noomenina (Wiedemann 2011: 587). *Aeg*-sõna vorme on käsitletud mõnevõrra erinevalt ka sõnaraamatutes: nii on kirjakeele sõnaraamatutes (õigekeelsussõnaraamatus ja seletussõnaraamatus) *aegu* esitatud omaette märksõnana, märksõnalt *ajal* on viidatud aga märksõnale *aeg*. Väikeses vormisõnastikus on kaassõnaks märgitud nii *aegu* kui ka *ajal*, samuti kestust näitav *aega* (VVS: 3, 6). Murdesõnaraamatus on eraldi märksõnadena esitatud *aega* (täheenduses 'ajal, paiku'), *aegu*, samuti inessiivikujuline *aegas* ning muudki kujud (*aegus*, *aegis*, *aigidõ*), mida otseselt käändevormiga seostada ei saa. Adessiivsed vormid (*aal*, *ajal*, *aéal*) on seevastu paigutatud märksõna *aeg* alla, seega võib eeldada, et neid on käsitatud substantiivvormidena.

Sõna *aeg* puhul võib muidugi mõneti küsitavaks pidada, kas üldse on võimalik rääkida sõna(vormi) leksikaliseerumisest või grammatiseerumisest – ühelt poolt on tegu täistähendusliku sõnaga, mille puhul ilmselt ei saa otseselt rääkida „leksikaalsemaks muutmisest”, nagu leksikaliseerumist enamasti defineeritakse (vt nt Brinton, Traugott 2005). Ent skalaarse käsitluse järgi võib siiski sõnavormi iseseisvumist ja morfeemipiiride kadumist (seega ka adverbistumist, sõnavormi kujunemist iseseisvaks mäarsõnaks) teatava astme leksikaliseerumiseks pidada.³ Teisalt on sõna *aeg* tähendus abstraktse võitu, grammatiseerumine eeldab aga semantilist pleekumist. Nii üldise tähenduse puhul võib kahelda, kas tähenduse üldisemaks muutumine on võimalik. Näidetele toetudes võib seda siiski oletada: mõnikord näib sõna *aeg* mõni vorm toimivat pigem abisõnana, põhitähendust kannab fraasis atribuudina vormistatud substantiiv.

³ Leksikaliseerumisest ja selle vahekorra grammatiseerumisega vt lähemalt Velsker 2010.

3. Sõna *aeg* sagedasematest vormidest

2009. aastal ilmunud artiklis (Lindström jt 2009) vaadeldi eesti murrete sagedasemate substantiivide kõige sagedasemaid käändevorme ning püüti leida sagedase kasutamise põhjusi, eelkõige pöörates tähelepanu võimalikele adverbistumis- ja kaassõnastumisjuhtumitele. 100 sagedasema substantiivi hulgas oli mitu ajasõna (*aasta*, *hommik* jm); kõigi sõnade hulgas oli teisel kohal sõna *aeg*, mis muudest ajasõnadest eristus selle poolest, et kõige rohkem esines singulari adessiivi vorme (34,8%, järgnesid singulari nominatiiv 22,1% ja partitiiv 20,8%). Leksikaalse kasutuse kõrval oletati ka kaassõnastumistendentsi, millele võiks viidata adessiivivormide rohkus, teisalt ilmnes juba põgusal vaatlusel, et väga rohkesti esineb mõningaid ühendeid (nt *sel aal*), mis omakorda võib osutada sõnaühendi kinnistumisele ja (ase)määrsõnastumisele. Sageduse osa on oluline nii grammatiseerumisel kui ka leksikaliseerumisel – mida grammatiseerunum on vorm, seda sagedamini see esineb (Hopper, Traugott 2003: 113). Teisalt võib sage kasutus ise põhjustada sõnavormi eraldumist paradigmast ja muutumist iseseisvaks üksuseks kõneleja leksikonis (Bybee 2007: 13), see võib olla konstruktsiooni säilitava mõjuga ning ühe tegurina aidata kaasa selle autonoomsuse suurenemisele (Bybee 2010: 50).

2010. aasta septembris olid morfoloogiliselt märgendatud korpuses tehtud otsingu tulemused suuresti samasugused ja osutasid samasuguseid tendentse: 1235 käändevormi hulgas kolm kõige sagedamini kasutatud käänat on singulari adessiiv, nominatiiv ja partitiiv. Tabelis 1 on esitatud sagedasemad käändevormid murdekorpuse märgendusest lähtudes.

Tabel 1. Sõna *aeg* sagedasemad käändevormid eesti murrete korpuses

Kääne	Vorme	Osakaal %
Singulari adessiiv	458	37
Singulari nominatiiv	296	24
Singulari partitiiv	244	20
Singulari genitiiv	91	7
Singulari inessiiv	54	4

Kas aga murderühmiti ja murdeti on pilt ühesugune? Juba esialgne statistika toob ilmsiks ühe selge erinevuse: lõunaestis murretes on adessiivi

osakaal väiksem kui põhjaeesti ja kirderannikumurretes (seisuga 23. september 2010). Tabelis 2 on esitatud sõna *aeg* sagedasemad käändevormid murderühmiti.

Tabel 2. Sõna *aeg* sagedasemad käändevormid eesti murretes

	Põhja-Eesti		Lõuna-Eesti		Kirderannik	
Kääne	Vorme	Osakaal %	Vorme	Osakaal %	Vorme	Osakaal %
Singulari adessiiv	320	38,3	64	25	74	44,8
Singulari nominatiiv	190	22,7	70	27,3	36	21,8
Singulari partitiiv	158	18,9	64	25	22	13,3
Singulari genitiiv	44	5,3	29	11	18	11
Muude käändevormidega kokku	836		256		165	

Inessiiv on sagedasemate käänete hulgas just nimelt põhjaeestilise kasutuse tõttu: seal ongi see sageduselt viiendal kohal (52 vormi, 6,2%) Lõuna-Eesti tekstides inessiivivormi ei leidunudki. Ka kirderanniku murderühma tekstides esineb singulari inessiiv vaid kaks korda, viiendal kohal on translatiiv nelja näitega (2,4%). Lõuna-Eesti murretes on viiendal kohal pluraali partitiiv (13 vormi, 5,1%), tegelikult on kõikidel juhtudel aga tegemist ilmselt märgendamiseksimusega ja need peaksid olema singulari partitiivi vormid (*`aega*, *`aigo*).

Leksikaalsuse ja grammatilisuse hägusest piirialast annavad muu hulgas märku märgendusraskused. Näiteks on põhjaeesti muredetextides märksõna *aegu* või *aeg* all postpositsiooniks märgendatud 43 vormi: *aeg*, *ao*, *`aega* (*aega*), *`aegas* (*`aõgas*), *`aeges* (*`aõgõs*), *`aegu* (*aegu*, *`aõgu*), *`aegus*. Märksõnaga *ajal* on postpositsiooniks paigutatud Põhja-Eesti tekstides 32 vormi (*`aegas*, *`aegus*, *aal*, *aeal* (*ajal*)). Lõuna-Eesti tekstides on postpositsiooniks märgitud vorme veelgi enam: märksõnaga *aegu* on postpositsiooniks märgitud 134 vormi (*`aiga*, *aiga*, *`aigu*, *aigu*, *`aigo*, *aigo*). Märksõna *ajal* annab veel 7 otsinguvastust (*`aigu*, *aal*, *aeal*). Kirderanniku murderühmas on postpositsioonina märksõna *ajal* all 15 vormi, 5 vormi (*aega*, *aigul*, *ajal*, *aeal*, *aegu*) on postpositsioonina paigutatud märksõnade *aegu* või *aeg* alla. Sageli ei olegi võimalik sõnaliigilise kuuluvuse üle üheselt otsustada, küll aga on oluline ühtsus märgenduspõhimõtetes.

Niisiis toob juba üsna põgus ülevaade ilmsiks nii mõnegi probleemkoha, kus vormi on teatud põhjustel võimalik tõlgendada erinevalt. Kui võtta arvesse ka postpositsiooniks märgendatud partitiivi- ja adessiivikujulised vormid, siis tulevad murderühmade erinevused veelgi selgemalt ilmsiks, kõige aredamalt eristub siis Lõuna-Eesti murderühm, kus erinevalt Põhja-Eesti rühmast on kõige suurem osakaal partitiivikujulistel vormidel. Kirderannikurühmas on omakorda kõige suurem adessiivikujulistel vormide osakaal, nagu ka Põhja-Eesti murderühmas, kus aga selle kõrval näib olevat kasutusel muidki väljendusvõimalusi. Kui arvestada käändevormide hulka ka samakujulised kaassõnaks märgendatud vormid, toob see murderühmade erinevused veelgi rohkem esile.

Et leida eri käändevormide erisuguse kasutussageduse põhjusti, tuleb seega vaadata vorme murrete kaupa põhjalikumalt ja ühtlasi selgitada, kas sagedamini esinevate vormide puhul võib olla tegemist grammatiseerumistendentsiga (keeletüsus kaotab leksikaalset tähendust ja muutub grammatilisemaks, hakkab kandma eelkõige grammatilist tähendust) ja kas teisalt võib täheldada sõnaühendi kujunemist adverbiks.

4. Sõna *aeg* vormid eesti murdealal

Järgnevalt vaadeldakse lähemalt sõna *aeg* kasutust eesti murretes eesti murrete korpuse põhjal. Materjaliks on peale morfoloogiliselt märgendatud tekstide ka märgendamata (lihtsustatud transkriptsioonis) tekstid, kust on näiteid juurde otsitud. Näited on rühmitatud käsitsi, kuna seni ei ole võimalik automaatselt sorteerida konteksti (nt eelneva sõna järgi). Eespool olid esitatud täpsemad arvud morfoloogiliselt märgendatud korpuse andmetele tuginedes, edaspidi on osutatud kasutustendentsidele üldisemalt, seetõttu ei pruugi toodud arvandmed varasema statistikaga kattuda. Analüüsitud materjali on kokkuvõttes rohkem kui morfoloogiliselt märgendatud korpuses. Vormide analüüsimisel ei lähtuta edaspidi korpuse märgendusest, vaid vaadatakse esinemist vormi kaupa konkreetsetes keelelises ümbruses; kõiki näiteid on selle uurimuse tarvis uuesti analüüsitud. Kokku oli uuritud materjalis 1899 vormi, neist ajamäärusena kasutatud 1509, toimumisaega on väljendatud 1256 korral.

Sõna *aeg* esineb lauses sageli määrusena, sellele viitab adessiivivormide suur hulk. Eesti keeles võivad aga ajamäärusena esineda ka objektikäänded, seejuures esineb murdekorpuses rohkesti partitiivseid ja

nominatiivseid vorme. Niisiis vajaks selgitamist näiteks seegi, kas murdeti on partitiivsete vormide rohkus põhjustatud eri teguritest.

EKG (77–86) jagab ajamäärused nelja rühma: 1) toimumisaega näitavad määrused, 2) ajapiiri näitavad määrused, c) kestust näitavad ajamäärused, d) kordust näitavad ajamäärused. Lehte Rannut (1960) on ajamääruse tähendusfunktsioone eritledes olnud detailsem ja toonud välja järgmised rühmad: 1) tegevus- või esinemisaeg, 2) ajapiir, 3) töö- või tasunormile vastav ajahulk, 4) kordumine, 5) kestus, 6) ajaline lõpp, 7) sagedus, 8) ajaline pidevus. Ühtlasi on ta eristanud veel mitmesuguseid alamtähendusi. Kõiki neid tähendusrühmi saab samas hõlmata ka EKG liigitusega, mis on aluseks ka siinses artiklis. Käesoleva töö seisukohalt on oluline märkida, et toimumisaja all ei mõelda mitte ainult tegevuse toimumist, tegu võib olla ka seisundiga või üleüldse mingi ajajärgule tüüpilise nähtusega. Omaette huvitav küsimus on muidugi vormi ja semantika vahekord, mida see artikkel puudutab vaid riivamisi, keskendudes eelkõige morfosüntaksile.

Kõige sagedamini väljendavad uuritud materjalis sõna *aeg* sisaldavad fraasid toimumisaega, aga palju esineb ka kestust näitavaid fraase. Kestust (*kui kaua?*) on väljendatud murretes üsna ühtmoodi: hulga-, mõõdusõna vms + partitiiv (*ulga aega*); selle kõrval on võimalik ka nominatiivi kasutus kirderannikumurretes. Kestust väljendavad ka nominatiivsed *elu+aeg*, *kogu aeg* vms. Muud tähendusrühmad jäävad marginaalseks, nende väljendamine on enamasti piiratud kindla vormiga ja varieerumist materjalis ei ilmne. Nii näiteks väljendab ajalist lõpp-piiri terminatiiv (*seni aani*), ajalist algust elatiiv (*sellest ajast*), korduvust on võimalik märkida pluurali nominatiiviga. Need tähendusrühmad jäävad praegu vaatluse alt välja, keskendutakse vormidele, mis võivad näidata toimumis- ja esinemisaega ning mis on ühtlasi kõige sagedamini esinevad käändevormid (singulari nominatiiv, genitiiv, partitiiv, inessiiv, adessiiv ning kaassõnaline *aegu*)⁴. Toimumisaega väljendavates ajamäärustes ilmneb ka kõige suurem variatiivsus.

⁴ Siinse artikli lähenemine on sünkroonne, mistõttu on näiteks partitiivseks loetud sellele vastavad kujud (millest osa on varem peetud essiivist lähtuvaks); analüüsis on siiski osutatud võimalikule paradigmast lahknemisele ja esinemisele kaassõnana.

4.1. Põhjaeesti murded

4.1.1. Saarte murre

Saarte murdes (nagu ka läänemurdes, vt 4.1.2) torkab silma ajaväljendite mitmekesisus. Toimumisaega on kõige sagedamini väljendatud adessii-viga (124 näidet), ent selle kõrval on kasutatud ka muid vorme: partitiivi, nominatiivi, inessiivi; kaassõnastunud vormi *aegu*, ühendeid kaassõnadega *sees* ja *peal*.

Analüüsitud näidete põhjal võib väita, et vormivalik sõltub sõna *aeg* laiendava täiendi sõnaliigist (kas tegu on adjektiiv- või genitiivatribuudiga). Adessiiv esineb koos ühilduva täiendiga (adjektiivatribuudiga): adjektiiviga (1–4) või pronoomeniga (5).

- (1) Muh: sie pannasse seda+visi⁵ et (.) et **vanal aal** `pandi `ikka seda=visi et `sõukke sur puu püör `pandi `ette (.)
- (2) Kõi: tead ühe+gorra oli need inimest kehvamad (.) `nüitsel **aéal** inimest nii `rikkad=et nüid nüid tarvidada `seuseid `asju änam
- (3) Jäm: aga vanade meestele pole ju=`linnas `lastud `uhtuda niid **viimasel aal** `lasti `riidid `ikka `uhtuda `linnas (.)
- (4) Khk: miss=see `laidu elu se=**suisel aéal** onn äga (.) sügise (...) sügise kui=ta akkab `jääga (.) saa=p saa `välja `miskid `moodi
- (5) Muh: see siiss tõi (.) vihu `õlgi `sõnna asemele (.) muud `asja=ss ole **sell=aal** (.) ja noorik ladus siiss kõik oma (.) aseme `riided selle käli käe `peale

Üle kolmandikul juhtudel (52 näidet) esineb *aal* või *aéal* koos pronoomeniga *see* (5). Kolmandikus näidetes (43 juhtu) on *aeg* kombineeritud adjektiiviga, sealjuures ei ole omadussõnade valik väga suur: tüüpilised on sõnaühendid *vanal ajal*, *nüüdsel ajal*, *viimasel ajal*, lisaks adjektiivi abil väljendatud aastaajad (*suisel aéal*).

Adessiivsena võib esineda ka määrus siis, kui täiendiks on substantiiv (6) või personaalpronoomen, ent neid esineb siiski vähem kui inessiivi- või partitiivikujulisi vorme.

- (6) Mus: see oli siss see (...) viletsuse aeg ett es ole (.) **sõa aéal** `kuskilt `miskit `saaea (...) nõnda=t `meitte vana käis Aap+salust õli `toomas (...)

⁵ Plussmärk tähistab liitsõna piiri.

Saarte murdes torkab silma ka suhteliselt palju (12 näidet) analüütilisi väljendeid (genitiiv + *sees*) (7–9).

- (7) Khk: ema=ja siss üheksa=`aastane tüdruk se=samma se (Küngu) tüdruk ning nee jähid kahegesti `sisse ja=siiss **selle aja sihes** ema Emmi ema oli ära surnd ning tüdruk oli üheksa `aastane tüdruk oli jälle
- (8) Muh: maa mäletta ju `selle aa kut kui `iidlased kõisid sii `müimas tõid puu=kaosid **minu määtse aa sees** onn neid veel oln kui mina `ikka `väikke `olli (...) saarel siin siis ise
- (9) Jäm: nee olid **moo aea=sees** meeste riijetteks (...) no=siis `kangas sai nendele kueuttud kaa (...)

Tegu on esialgu siiski suuresti subjektiivse muljega: samalaadseid kaassõnalisi väljendeid (genitiiv + *sees*) leiab mujaltki (ei leidunud vaid kirdemurdes ja Tartu murdes, kõigist teistest leidis korpus üs või kaks näidet), põhjalikuma järelduse jaoks ei ole praegu piisavalt materjali. Küll tuli aga ainult saarte murdes esile kaassõnaga *peal* moodustatud ajamäärus (10). (Lehte Rannuti andmetel (1960: 73) esineb konstruktsioon „genitiiv + *peal*” ainult rannikumurdes, murdekorpuse andmestikus aga kirde-rannikumurrete näiteid ei leidunud.)

- (10) Jäm: mee olime Seppal pulmal nohh see oli niid **moo aea pääl uuwema aea pääl** (...)

Partitiivvormide suur osakaal (70 näidet) on seletatav sõna *aeg* esinemisega kvantorifraasi koosseisus (*natuke aega*) ning püsiühendi osana (*aega saama* jms). Ligi veerandi murdekorpusest leitud näidete puhul on aga tegu toimumisaega näitava ajamäärusega (genitiiv + `aega), mida võib pidada kaassõnastunud vormiks.

- (11) Khk: `sõnna sammase nukki pääle jähi `kinni `jooskes `sisse selle+bärast neid onn sii **kala=püi püije `aega** `öösse onn onn keige ullem kui neid sedasi `öösse `käimas onn et=sa nüid ülal meres
- (12) Mus: mis `küüttis siis `käidi venelastel `küüttis **selle söa `aega** pole `küüttis käind vähe sai `kaidud

Võimalik, et partitiivi kasutamist selles tähenduses toetab paralleelne tugevaastmeline inessiiv (31 näidet), mida kasutatakse samuti genitiiv-atribuudiga (13–14).

- (13) Muh: ei nee=ss tee muud medagid kui nee joo `jälle `ollid **pulma** `aegas
sää! lava taga=ja mõegad `ollid kae=ja ja siis torgatti nee mõegad `sõnna
- (14) Khn: siis Kihnu laõvad vädäsid kõik `sjõnna `Vindavi kive (...) sedä
`tehti **tsaari**=`**aõgas** (...) **tsaari**=`**aõgu** oli se (...)

Kõige sagedamini esinebki omastavas käändes substantiivi või pronoomeni järel inessiiv (24 näidet). Nii partitiivne `aega kui ka inessiivne `aegas (Khn `aõgas) esinevad toimumisaega väljendades genitiivatribuudiga (substantiiviga või personaalpronoomeniga), mõlemaid võib pidada kaassõnastunud vormideks. Lisaks on kasutatud ka vormi `aegu, adessiivikujuline vorm esineb valdavalt koos ühilduva täiendiga.

Toimumisaega väljendavates fraasides on seega valdav tendents, et adjektiivatribuudiga fraasides kasutatakse enamasti adessiivi, genitiivatribuudiga fraasides kõige sagedamini inessiivi. Viimasel juhul ei ole tendents küll niisama selge – peaaegu sama palju esineb partitiivi, võimalik on ka adessiivi kasutus, esineb ka kaassõnaline aegu (vt näide 14). Inessiivi ja partitiivi kasutust sarnases kontekstis võib ilmselt toetada ka analoogia.

4.1.2. Läänemurre

Läänemurde alal sarnaneb kasutus saarte murdega, inessiivivormide osakaal on siin aga veelgi suurem: morfoloogiliselt märgendatud korpuses on sõna aeg inessiivivormide hulga poolest neljandal kohal (erinevalt saarte murdest on inessiivi rohkem kui genitiivi).

Vormivalikul kehtivad samad tendentsid: adessiivne ajamäärus esineb enamasti koos adjektiivatribuudiga, ligi pooltel juhtudel koos pronoomeniga see (sel aal, sel aeal, sel ajal), (15–17), ülejäänud adessiivsed esinemisjuhud on valdavalt koos adjektiiviga (18–19) ning mõnel määral pronoomeniga (20).

- (15) Tor: vaatta sis=te olette juba isegi targad ku **sell aal** (.) kui neid soldattisi
vanal aal `püitti (.) ja siss no- noored mehed joosnd ära (.)
- (16) Tõs: noo juu pannid ol'id `ikke ligi koa siis juba **sell aeal**=ja (.) et liha
koa `praetti=ja (...)
- (17) Kul: nisukke puhvaikka oli seal `sel'gas (...) **sell ajal** põlnd püksi=`plaani
(...) oleks sull siis püksid kaa olnd (...)

- (18) Var: vimmad tulid koa pärast `poole **vanal aal** oli näid `rohkem aga nüid nüid ei ole (.)
- (19) Mih: no ma=i tea `öetti vist jahh lugemisele jahh **viimasel aenal** `öetti `ikka `kihlusele aga muud `kihlust polnd seal
- (20) Tõs: aga villane `ekke (.) nohh villane `tehti juu **omal aenal** koa=kõik koduse `tööga (...)

Omastavas käändes substantiivi või personaalpronoomeni kõrval on kasutatud inessiivikujulist vormi *`aegas* (21–25, kokku 49 näidet). Eri-nevalt saarte murdest ei leidunud aga samas tähenduses partitiivikujulisi määrusi, partitiivi on kasutatud kestuse väljendamiseks kvantorifraasi koosseisus (*natuke aega*). Partitiivivormide hulka korpuses suurendavad ka püsiühendid (*aega saama* jms).

- (21) Var: oli siis suur `joomene (.) ja **rugi `lõikkuse `aegas** kahh (...) siis koa (.) siis oli iä rugi lõegatta sirbiga lõegatti
- (22) Mih: aga `musta=ja (.) ja seda (.) kollast (.) seda minu kodu tädi `värvis (...) **sõea=`aegas** oli `värvisi ei ond=ju `saada (...)
- (23) Mär: need ol`id siss (.) tegid siäl vigurid ja siss teest said naerda `iästi=ja (...) aga **mõesa `aeges** no siäl ikki siss (.) inimene ol`i jo nii (.) tappettud ja peksettud
- (24) Mär: sedä võis iga üks tehä **sell=aal** kui `keegi `tahtis **pühäde `aegas** ol`i igä+õhöl ja sõnikku väo=as ol`i igä+õhöl mõn`i tegi täda `rukki **`lõikkuse `aegas=ja**
- (25) Mih: e no ma=i tea ju tal siis ehk `viina koo oli võe (.) **minu `aegas** enam `kosjas `kõimist eij=ond=aga (.) se=oli ennemalt olnd (.)

Vähesel määral leidub nimetavas käändes ajamäärusfraase (9 näidet), sellisena laiendab põhisõna enamasti substantiiv.

- (26) Hää: ja me- siiss `võt` sime `kätte=ja läksim `luht+ruudist läksime `väl`la **kella kahessamma aeg** (...) ja siss `tant`sisime ja pidustasime siin Kablis ära (...)
- (27) aga nüid jahi+mehed lasevad nad maha `rohkem (...) `ol`li juhus (...) sui **eena=aeg** (...) mull `ol`lid kanad siin=samas `akna all (...)

Näide 26 on selgelt tõlgendatav ajamäärusena, näide 27 jääb aga ambivalentseks: pauside vahel on see interpreteeritav eraldiseisva fraasina või lausena (mis samas siiski sündmust ajas lokaliseerib).

Läänemurde alal on vormid jaotunud üsna selgelt: koos genitiiv-atribuudiga esineb inessiivivorm, adessiiv esineb aga koos ühilduva adjektiivatribuudiga. Seega võib väita, et inessiivivorm toimib siin kaassõnalaadselt, väljendades teatavat ajalist suhet; adessiivses fraasis aga kannab *aeg* põhitähendust.

4.1.3. Keskmurre

Keskmurdes torkab silma nominatiivi suurem osakaal võrreldes saarte murde ja läänemurdega. Oletus, et see tähendab ka nominatiivi rohkemat kasutust ajamääruse käändena, leidis materjali analüüsis tõepoolest ka kinnitust. Toimumisaega näitavas ajamääruks on täiendiks genitiivatribuut (enamasti substantiiv, mõnikord ka personaalpronoomen). Mõnevõrra kasutatakse nominatiivsena ka ühendit *see aeg*. Pronoomeni *see* kasutuse puhul on tavalisem adessiiv (näites 34 ongi keelejuht kasutanud samas tähenduses erinevaid vorme).

- (28) Äks: siija+`samma (.) tegin küll küini (.) suure küini kuhe ja (.) aga **sõa=aeg** `pan`tti põlema ja põles kõige einttega ära (...)
- (29) HMD: meil oli ju riigi (.) juht oli ju siis `keiser (...) aga `keisre valitsuse **aeg** oli kibe elada (...) raha `saamene oli väga väga vähä (...)
- (30) Pil: mina oma oma **laadal käigu aeg** `pus`si laadal ei näind (...) `siukkest `as`sa ei olnd (.)
- (31) SJn: peig+mes tul`li pruudi=kodu (.) `võt`tis pruudi omale kõrvale (.) kas=ta `ol`li siis **talve=aeg** ehk sui (.) suur jagu `ikki **talve=aeg** ol`lid pulmad (...)
- (32) Kei: kas ärjad olid paremad siis=või ärjat oid vist tugevamad neil või kudas se=ol`id=aga nüd **minu aeg** siis siis `akkasid juba inimesd `akkasd oostega `künma enam `ärgi ei pidand
- (33) Pil: siis ma laadalt vel alatti krõbistasin neid krõbi `kaunu kass sina said neid veel **sinu aig** ol`i neid veel
- (34) HMD: kardulest=ja kaalikaid ja (...) kas `naireid ka `söödi seda `aega ka mäletad ei `naireid **sie aeg** ei `ültsi ei old seda ma ei tia kass neid **sell aeal** ei `oldgi vist

Nominatiivset ühendit saab nii mõnelgi puhul kõnekeelses tekstis interpreteerida mitmeti (vt nt 35 – võimalik pidada ka öeldistäiteks, seda nii keskmurdes kui ka mujal), keskmurdes on aga märkimisväärne selgelt määrusena tõlgendatavate fraaside osakaal.

- (35) Amb: aga siis löi püs'si+rohu suitsu+`aisu tua täis siis oli sellega ädas se oli `**talve aeg** kuda nüd selle suitsu `väila suab ja pärast olen ikke ütteld et kui oleks mulle

Adessiiv on ajamääruse käändena valdav, siingi on suur osa pronoomeniga *see* moodustatud ühenditel (36–37), adessiiv on peaaegu ainuvõimalik adjektiivse täiendiga (adjektiivatribuudiga) ühendites (38–39), ent selle kõrval on samavõrra näiteid ka ühendite kohta, kus täiendina toimib substantiiv või personaalpronoomen (40–43).

- (36) Juu: aga `un'tta ol'i paelu old `metsas (.) **sell=aal** ol'i väga `ränkkä `un'tta (...) jahh (...)
- (37) SJn: mud'ugi vas'ikkad ol'lid **sell=aal** kellest `sül'tti `tehti vas'ikka lihast ja siss (...)
- (38) HMd: liha oli koo vahel `ikka nattuk siis oli vähä liha **vanal aal** äga siis nii+`bal'lu põln (...)
- (39) SJn: (.) kui mina noor ol'lin (.) nüid **viimasel aal** no nüid nää `akkast juba `rohkem ühel pool (...) `ikke kahel pool ol'lid pulmad (...)
- (40) Amb: üks+gord `ütles `Ambla õppetäe kaa sedasi **leeri aal** (.) et (.) kui võttatte `tienijad `endile (.) siis `tehke nii (.) et luud on seina naal ja minge sealt `müöda nii et se luud pikkali maha kukkub (.)
- (41) Pil: vatta kissi `aknid kohe teeb (...) need tulevad juba teha kõik aga siin e **töö aal** (...) ja siis=e (.) said kaa `aknad `ette (...)
- (42) Amb: kudas (.) `ikka (.) ahh korruttamise aal (...) **korruttamise aal** vokka käib teisip+pidi (...) et `nüöridel tuleb nisukke ris't tuleb kaks `nüöri pial ris't tuleb senna (.)
- (43) VJg: parun Toubé ol'i Vuorel siis (.) **minu=aal** (...) no=ja=ja=ja siis Vuorel eij=ole (...)

Lisaks esinevad korpuses mõned üksikud näited (tugevaastmelise) inessiivi kasutamise kohta (viiest juhtumist neli personaalpronoomeniga (44), üks aga hoopis omamoodi konstruktsioon (45), millele võib paralleele leida lõunaeesti murretest).

- (44) Kei: **minu `aeges** sai vardaga pekset(tud) ja nüid kõige `viimaks veel sai pindaga peksettud (.)
- (45) Amb: siis nii+`muodi on sis=se elamine mõne+sugune see ei ole ühe+sugune mitte (...) nagu näette **suvel `aeges** mull on omal müt's pias `praega (...) teesed on `pal'la peadega kõik (.) aga (.) mina kardan `külma piast (...)

Seega võib öelda, et nominatiivi kasutatakse keskmurdes samamoodi kui saartel ja läänemurdes inessiivi (siin on võimalik seos tugevaastmelise inessiivi esinemisega), adessiivi kasutus on aga laiem. Võrreldes teiste murretega ei ole samas adessiivi kasutus nii selgelt valdav ühendis *see + aeg*: koguhulgast on nominatiivseid vorme ligi kolmandik, teistes murretes on adessiivsete vormide kõrval vaid üksikuid nominatiivseid esinemisjuhte. Nominatiivi rohke kasutamine ajaväljendites eristabki keskmurret teistest murretest.

4.1.4. Idamurre

Idamurde tekstides on toimumisaega väljendatud enamasti adessiiviga (kokku 67 juhtu), sõna *aeg* adessiivivormi (*aal*, *aéal*) täiendiks võib olla niihästi substantiiv, adjektiiv kui ka pronoomen. Ligi kolmandikul juhtudel (23 juhtu) on täiendiks pronoomen *see* (46–47), ülejäänute hulgas on genitiiv- ja adjektiivatribuuti peaaegu võrdselt (vastavalt 19 ja 18 juhtu).

- (46) Avi: nohh (.) ma räägin sedäsi (.) nagu **sell=aal** `üel'di (...) siis seda kangast `üel'di vattal (...)
- (47) Avi: aga siis **sell=aéal** õl'i siin Vad'il õl'i suur jõgi=ja
- (48) Pal: teestega ühes `tööttama ja iga pääv vähäm `saama ku teesed saavad ja `tahtsin siis **mässu aal** kahh kurat tulla sialt Süvalõppest `siija Luuwale et=sis lähemalt kuulen
- (49) Trm: ja kasukkas=ja kuub need=õl'id sel'jas ja tiad `vüöga kõvast **talve=aal** külmaga kõik kin'ni `pandud jaa
- (50) Avi: aga ikke `enne jüri+`bääva (...) **jüri+bääva aéal** (.) suur osa ikke sie nagu (--) `las'ti loomad jüri+bääva ommukku (.) `kokku (...)
- (51) Trm: ja nüüd=ned `tal'lid=o praaegu=viel ülevel (...) `mõtle=ku vanal aal sis=net (.) `ütleme **Kattariin'i aéal** (.) nied=e kased mis siäl rohu=aas (.) rohu=aed siäl õtsas (...)

- (52) Pal: niij=et (.) ull=krahv ol'i (.) **vanal=aal** kui (.) Vened val'itses suur (.) ull Nikkulai es'imine (...)
- (53) Trm: ma=tsi õl'i koa `tarkusi ja õijendusi miss kõik `õskasivad ära teha vana='aeksed in'imised a **`nüitsel aal** nüd ma=i `tiagi=et `noottasid onn ei tia

Adessiivi kõrval on võimalikud ka teised väljendusviisid (nominatiiv, genitiiv + *sees*). Nominatiivi on kasutatud peamiselt koos substantiiviga (üks näide personaalpronoomeniga, üks *see aeg*). Vähemasti pooled korpusest leitud nominatiivivormid ei ole aga määruslikud, ka ülejäänute hulgas on rohkesti mitmeti tõlgendatavaid juhtumeid (nominatiivivorme kokku 39, neist määruslikku tõlgendust võimaldab 22 näidet, viimastest omakorda 5 väljendavad kestust). Näited 54–55 on üsna selgelt tõlgendatavad määru-sena, ent näidet 56 on võimalik interpreteerida ka teisiti (subjektina, millele järgneb katkestus, määruslikku tõlgendust toetab küll samas lausungis esinev *sügise*, ka järgnev proadverb *siis* võib viidata samale fraasile).

- (54) Avi: esmas+bääva ommikku siis siis `an'tti `süija ja siis tul'ime siija nohh siin siis esmas+pa **`lõuna aeg** sõime siin esmas+pa `õhta tõisi+ba ommikku siis läks pulm siit jällä siis ära sedasi siis
- (55) Pal: ju siis=kui `kastma akkad ja `enne võib ka `panna aga **`kastmese aeg** mee oleme pannud kui `ikke `kastma siis (--)
- (56) Trm: jaa üks neist õl'i (.) nii kärke et taa sial `iattand (.) sügise muidugi ja sie **mar'di+bäeva aeg** õl'i (.) siis=õl'i juu nagu kõik ju `tõmmas `iasse=ja

Idamurde vormikasutus ei ole nii selgelt jagunenud kui teistes põhjaeesti murretes: adessiiv esineb kõikides kontekstides; genitiivatribuudiga on kasutatud ka nominatiivi, ent siiski pisut vähem kui adessiivi; lisaks on paljud näited interpreteeritavad mitmeti; fraas esineb positsioonis, kus määruslik tõlgendus ei ole ainuvõimalik.

4.2. Kirderanniku murderühm

4.2.1. Rannamurre

Nii ranna- kui ka kirdemurdes on toimumisaja väljendamiseks kasutatud peamiselt adessiivi. Partitiivi on kasutatud kestuse väljendamiseks, leidus üks näide (57), mida võib tõlgendada toimumisajana, näidet 58 ei saa aga ühemõtteliselt selgelt interpreteerida.

(57) Kuu: ei=juba sie oli kui nämäd ärä tulid sie oli *Pietri aik (.) kui sie *Pieder senn (.) *Kaarel kahe+doist+*kummene ärä voit (.) ja ott meilt üle (.)noo siis (.) **sidä *aiga** oli sie suur katk (...)

(58) Kuu: nojahh no sis (...) *muidugi (.) kudas siis *keski (...) *arvasit kass se *pruudi=puolt (...) vai peik+mihe=puolt (...) siis (--)***pulma=*aiga** (...) no kui (...) e *nenda enämb (.) vaea *ruttemi oli teha sedä siiss *muidugi (...)

Mõnevõrra (6 juhtu) võib leida ka määruslikku nominatiivivormi, suurem osa näiteid on siiski ambivalentsed (nt 60 – võimalik pidada ka predikaatiiviks), ehkki leidub ka selgelt määruslikku kasutust (59).

(59) Jõe: vanast *püitti jahh rüsadega **minu=aeg** on *täijeste olnd (...) lõhe+büid ja *räime rüsadega kaa (...)

(60) Kuu: sie oli *sinne vahe+*baikku eh (...) ei=juba sie oli kui nämäd ärä tulid sie oli ***Pietri aik (.)** kui sie *Pieder senn (.) *Kaarel kahe+doist+*kummene ärä voit (.) ja ott meilt üle (.)

Leidus üks näide kaassõnakonstruktsiooni kohta (genitiiv + *sees*) (61).

(61) Jõe: noo tuli *vasta ja sis siel *ostas ja *kauples ära ja siis *viedi e-e *viedi e si- meil siin meil *ikka oli (...) **minu aja=sies** *ikka olitte hobused

Adessiivivorm on rannamurdes kasutusel aga kõigis kontekstides, niihästi adjektiiv- kui ka genitiivatribuudiga. Siingi leidub hulganisti ühendit *sel ajal* (*aal*, *aeal*) (16 juhtu), adessiivne vorm *aal* (*aeal*) esineb niihästi koos adjektiiviga kui ka substantiivi ja pronoomeni genitiivivormiga.

(62) Hlj: nii et=et mina neid nägin aga *sellal enamb ei *tehtud aga minu isa *ütles (.) sie maja (.) lahuttatti nüüd **sell=aal** ära kuss täma minu isa elas (...)

- (63) Kuu: ja tulid tagasi *jälle **sell=aeal** kui (.) *arvasid sell- (.) *selle alukse
*tühjaks said *jälle tulit (...)
- (64) Jõe: eks neid *enne **vanal ajal** vähe old egas *muidu *suures *käinud
kui (...) kalal (.)
- (65) Jõe: neli *lippu on sial sies (...) **suvisel aeal** ja alatti sial Pal'diski (.)
Lohu+salu nieme=*otsa kohas
- (66) Hlj: sis=e *karttulid käisin *noppimas ja (.) mõisas (.) kui (.) **mõisnikku
aal** (.)
- (67) Jõe: aga aga ***jaani+*bääva=aeal** tuond *silgud=ee *sinne (.)
*suure+ma=ära *tulge *korjama (...)
- (68) Hlj: ja siis vedasimme jääd (.) ***talvel jää ajal** (.) jääd müöda *jälle
*paadi *kaugemalle ja siiss (.) tuli ise kaa *väl'ja

Niisiis on ajamääruse käändena valdavalt kasutusel adessiiv, väga vähesel määral leidub nominatiivset kasutust.

4.2.2. Kirdemurre

Kirdemurdes on kasutus rannamurdega sarnane, ajamäärusena on valdav adessiiv, mida kasutatakse nii genitiivtribuudiga (substantiiv, personaalpronoomen) kui ka adjektiivtribuudiga. Leidub ka nominatiivset ajamäärust, ent selgeid juhtumeid on siiski vähe (nii nagu ka rannamurdes), enamasti on tõlgendada võimalik mitmeti (määruslikku tõlgendust võimaldavaid nominatiivseid fraase leidis kokku 6). Näiteks on näites 69 võimalik pidada nominatiivset fraasi määruseks, ent samas võib see olla ka suulisele keelele omane joon (katkestus, parandus).

- (69) Jõh: *peidetti *vällä siss (.) *õtsitti (.) tegi pärast taga ja *tehti kõik+sugu
vigurid ige ku *nuori õli *palju kuos (.) vanad mehed õlid siis ei *tehned
nii *paljo (.) *nuori õli siis *ikke *müllätti ***müllämise aeg *lõuna=ajal**
sis (.) *võetti *luobitti vett ja=ja (.) *müllätti *sinne (.) jube õli (...)

Nagu öeldud, esineb adessiiv niihästi ühilduva kui ka omastavalise täiendiga. Nagu teisteski murretes, on suur hulk esinemisjuhte koos pronoomeniga *see* (16 esinemisjuhtu). Arvuliselt kõige enam esinemisi on substantiiviga (42 juhtu), adjektiividest laiendid on tüüpilised aega iseloomustavad sõnad (*vana, nüüdne* jms; kokku 14 juhtu).

- (70) Jõh: *peiju=*poisid *valvama järälä=et *pruutti varastatta ei saa (...) ja sie aga nüüt mee siis minu ***pulma=aal** seda küll=eij=öld et *pruutti varastetti aga *ennemast öli öld küll (...)
- (71) Jõh: kolm *päivä (.) tegid ***eina=aal** (.) kolm e-es=see *vakka+maa *rukkid ja (.) *vakka+ma *õtri pidid *niittama (...)
- (72) Vai: kääd seda+modi *ninda (.) siin (.) pihu pesa sai *kukkuda siis `täitsa \*luomuliguld (.) \***päävä aal** siis (.) `lendas *juure (...)
- (73) Vai: ma mälettan ölin (.) Meri+gülas säl (.) **esimise *ilma+sõea aal** rajutti (.) *metsa *paljo maha=ja siis öli *kannustik viel (...)
- (74) Jõh: nii=et seda *tehnikka oli *ikka **vanal aal** kaa aga (.) aga sie <com> naerdes </com> oli kõik ni vie (.) oma+*muodi *tehnikka *jälle=et inimestele tegi *irmu=ja (.)
- (75) Lüg: nied ei öld nüd *niisikkeseid kui ***nüütsel aal** onn aga *ikke (.) *nüüppidega *saappad ölivad=ja (.)

Kirderanniku murderühm on käändekasutuselt seega üsna ühtlane, kahe murde vahel olulisi erinevusi esile ei tule. Niihästi kirde- kui ka ranna-murdes kasutatakse toimumisaja väljendamiseks valdavalt adjektiivi, nominatiivi on mõnevõrra kasutatud genitiivatribuudiga.

4.3. Lõunaeeesti murded

4.3.1. Mulgi murre

Mulgi murre eristub teistest lõunaeeesti murretest selle poolest, et sõna *aeg* käändevormide hulgas on siin nagu põhjaeeesti murreteski kõige kasutatum käändevorm adessiiv (71 juhtu). Adessiiv on kasutusel eri kontekstides, esinedes niihästi ühilduva (76–78) kui ka omastavalise täiendiga (79).

- (76) Hls: sii vana Kaubi Pokk mõis`t tal sel kõrva raha `vällä sõss (.) miss selle iist (.) **sell=aal** omm sii preemija ollu viis` rubla undi kõrva pält (...)
- (77) Pst: nohh mul`k kasvat`s lina (...) `tartlene ei old **sell aal** lina kasvat-ten (...)
- (78) Krk: kalu `püintti (.) **vanal aal** `mördege (...) ja nii mõrra (.) valmistide `vitsest=jaa (.)
- (79) Trv: enne miu olli (.) **miu=aal** olli joba massina pessu+massina (...) aga enne miu viil=ma mäletta ka me siin viil `pes`seme m- taren (.)

21 korral esineb fraasis pronoomen *see*, 17 korral on laiendiks adjektiiv, 23 juhul substantiiv, 4 juhul personaalpronoomen, 6 juhul ühilduv pronoomen (*oma*).

Adessiivi kõrval on vähemal määral kasutatud teisigi vorme, leidub nominatiivset kasutust (14 juhtu), mis on aga taas sageli mitmeti tõlgendatavad (näites 80 on kindlalt tegu määрусega, näites 81 toetab määрусena tõlgendamist samas lausungis esinev adessiivne määрус). Enamasti on nominatiivses ajamääрусes laiendiks substantiiv (11 esinemisjuhtu), ühe näitega on esindatud pronoomen *see* ja personaalpronoomen (*mee aig*).

(80) Krk: üits+kõrd emä **päävä+dõusu aig** üttel'=et (.) tu=ma pane rohi
`pääle=ja (...)

(81) Krk: ja=sõss (.) ja temä olli ka (.) seande (.) kauba ajaje (...) omal aal=ku
(.) **Rimmi sõa aig**=ja (.) ja enne Rimmi sõda (.) sõss olli temä (.) alatti
`Riiga viinu mett (.)

Mulgi murdes leidub ka näide kaassõnalise konstruktsiooni kohta (genitiiv + *sees*) (82).

(82) Trv: aga (...) tõine nõnda **selle aa seen** ei saa viil (...)

Mulgi murdes (nagu ka Tartu murdes) eristub kaassõna `aegu vormiliselt partitiivist (*aiga*), toimumisaja väljendamiseks kasutatakse esimest (83), partitiivi kasutus ajamääрусes piirdub kestuse märkimisega.

(83) Krk: kõik `kat'teve ja puha `kat'teve ärä (.) pääle sõa eij=ole `ütte ämp
saija (.) ee=ka (.) `enne (.) `ennemi **sõa `aigu** ol'li egät (.) nättä (...)

Toimumisaega märgitakse seega üldiselt adessiiviga, genitiivatribuudi puhul võib esineda ka nominatiiv.

4.3.2. Tartu murre

Tartu murdes on kõige selgemalt võimalik eristada partitiivi ja postpositiooni. Partitiiv esineb üldiselt kujul `aiga, sellisena esineb sõna tüüpilistes kestust märkivatest väljendites. *u*-line `aigu esineb postpositioonina substantiivi või personaalpronoomeni järel (kokku 43 esinemisjuhtu), märkides toimumisaega.

(84) Võn: noohh (.) ega siss **miu=aigu** ss=olõ sõõgi+'buuduss

- (85) Ote: no aga toda kodu=tulõkkit toda `uutsõt `õkva nii+gu **aina**=`**aigu** oodõttass `päivä pilve alt (...)
- (86) Nõo: liinan oss=abi saanu kohe (...) siss ku=ta kodu tulli (.) **lõun**=`**aigu** vai mes=ta kodu `tul'li (.)
- (87) Rõn: kas=na=ssiin siss (.) targemba=l'li (.) Rõngu=`mõisan ollu (.) e vana (.) e kr- kr- **krahvi** `aigu (.) ollu säääl ollu=jo (.) eq e seo (.) `tappa+daill (...)

Murdekorpus esinevad adessiivsetes näidetes (23 juhtu) esineb enamasti sõnaühend *toll=aal* (ka *toll=ajal* – kokku 16 juhtu, lisaks üks kord *sell=ajal*), mõned näited (5 juhtu) on adjektiivatribuudiga sõnaühendite kohta ning üks näide (90) substantiivse täiendi kohta.

- (88) Ote: maa keträssi=ja kudasi kyik'=ja (...) no lastele kyik' ega *poodist **toll=aal** ess=ole saada nigu nüid omm (...)
- (89) Nõo: eittäp siss=esi säääl (.) kõrdsi pingi=päle magama (.) kõrdsin `ol'l'i jo **vanal aal** (.) suur pik'k laud `olli üle kõrdsi+dare säääl katsi+bäedi ol'iva pengi pikkä pengi (.)
- (90) Rõn: suure=inemise seivä `lavva=man (...) mihe seivä `istu=ja naese `ol'liva (.) vai tüt- suure tüdrukku=`ppis'ti jala=päl (...) niij=ol'li vanast tuu=elu meil minu (ka-) (.) **kasu=põlve aal** (.) sedä+visi maa=siss (.) sai inemis meid (.)

Mõnevõrra esineb nimetavas käändes määrust (toimumisaja tähenduses 5 korda), ent taas tuleb osutada tõlgendamisraskustele (vrd näiteid 91 ja 92 – kui esimeses on selgelt tegu määrusega, siis teine eraldiseisva fraasina jääb ebamääraseks).

- (91) Rõn: sai **jõulune aig** `juvva toda (...) ja jäij=üle `uvvess *aastass kahh viil (...)
- (92) Nõo: vanast ollip=puu `ratta ilma ravvatta `kos'kil `rauda ess=ole kõik ol'i puha puu (...) noq (...) **kesk+üü aig** (.) iluss kuu+ `valge üü küll nagu sügisene üü no `umbess `septembri kuul (...)

Tartu murdes näib olevat vormiline jaotus üsna selge: partitiivi kasutatakse kestuse väljendamiseks, toimumisaega väljendab kas genitiiviga kaassõna `aigu või adjektiivatribuudiga adessiiv.

4.3.3. Võru ja Setu murre

Murdekorpuses on Setu murre loetud omaette murdeks, ent järgnevalt on Võru ja Setu murdes esinevaid väljendeid käsitletud koos, Setu murdes oli käändevormideks märgendatud sõnade hulk väike, vormikaupa vaadeldes olid tulemused põhiosas sarnased.

Võru ja Setu murdes on kõige suurem partitiivsete vormide hulk, vormist lähtudes ei saa eristada sõna *aig* partitiivi ja võimalikku kaassõna, vormilise kokkulangemise tõttu on *aigu* ja *aigo* allpool loetud partitiivsete vormide hulka (süntaktiliselt on küll põhjendatud nende vormide liigitamine kaassõnaks, nagu edaspidisest nähtub).

Võru murde silmatorkav erijoon on vormi *`aigu*, *`aigo* (mõnikord ka *`aiga*) kasutamine koos pronoomeni *too* alalütleva käände vormiga. Sellisel kujul võib seda pidada selgelt iseseisvunud (pro)adverbiks; analüüsitud näidete hulgas oli vaid üks, kus pronoomen on partitiivis (94).

(93) SeI: ja õdagu jäll ð `ilda (...) an'd kat's'+kümmend `tengä (...) jahh (.)
ja **tuul+***`aiga* sai (...) ð kat's'+kümmend `tengä (...) sai pää+rät't' (...)

(94) Rõu: es=sak=kunagi kõttu+däüt (.) inemiis'il ol' näl'g (...) **tuud aigu** noq
`ütte=et (.) et mull esä üttel' nohh tää=ol'l'=õks lat's' **`or'juse `aigu** (.)

Selline ühend ei ole tundmatu sugulaskeelteski: näiteks esinevad soome keeles väljendid *sillä aikaa* (enamasti samaaegsuse tähenduses 'sel ajal kui') ja *tällä aikaa*. Samalaadsed on ka ühildumatud konstruktsioonid, nagu *pitkästä aikaa*, *siksi aikaa*. Elatiiv ja partitiiv võivad ajaväljendites kanda mõnikord samu funktsioone (eesti keeles nt *ammust ajast* ~ *ammust aega*, vt Rannut 1960). Ühildumatute konstruktsioonide esinemise ühe seletusena võib neid käsitada osana kvantorifraasist (**tollel ajal/hetkel aega*, **ammu(se)st ajast/hetkest aega*), kust peasõnaks olev kvantor ise on kadunud⁶.

Omamoodi huvitav küsimus on, miks esineb ajaväljendites rohkesti nimelt pronoomen *too*, mitte aga *s'eo*. Vaid ühel korral esines korpuses *s'eo aigu* (95), üks kord ka *sell*=*`aigo* (96), viimane võib aga olla ka küsitlejast mõjutatud (kindlasti on seda samas lausungis esinev *sell*=*aigo*). Kirjakeele põhjal on Renate Pajusalu (2006) leidnud, et *sel ajal* võib viidata nii minevikule kui ka tulevikule, samas kui *tol ajal* saab viidata ainult minevikule. Võru murdes on demonstratiivpronoomenite vahekorrad

⁶ Tänan selle osutuse eest professor Helle Metslangi.

teistsugused, ühe võimaliku seletusena võiks siiski oletada korpuseteks-
tide eripära – räägitakse enamasti kaugemast minevikust, mille puhul *too*
võiks samamoodi nagu ruumi puhul viidata kaugemale ja *s'eo* lähemale.

(95) Har: aga nohh nigu nüüd=omm yks **s'eo** **'aigu** `tet't'i yks joba `kykkõ
`praat't'i=ja (.) sül'd'i=ja praad'i=ja (...)

(96) Plv: (Küsitaja: *no miss nüüt kor 'attass (.) nüüt sell aal (.) aol (.)* nohh
sell=aol eij=ole muu `kor'jamiist no palohka `kor'jamine umm (.)
sell='aigo=jaq õõ naa `üttese ka viil `valge olevat nohh (.)

Võru ja eriti Setu murdest võib aga leida ka selliseid näiteid, kus adessiivis
adjektiiv *vana* on kombineeritud partitiivse *aeg*-sõnaga (97). Ent esineb
ka ebatüüpilist kombineerumist adessiivse substantiiviga (99), mida saaks
tõlgendada kaassõnalaadse kasutusena. Erandlikult esines inessiivikujulise
'aeges kõrval adessiiv ka keskmurdes (Amb): *nagu näette suvel 'aeges*
mull on omal müt's pias 'praega (...) teesed on `pal'la peadega kõik).

(97) SeP: suur' kaus'i+täis muna+'putru (...) ja küdset't'i vat's's'k' (...)
vanal=aiga (...) ess mindä nii=ku nooq (...)

(98) Har: mhmh (...) pal'l'u=tuu `kes+kuul' mittu `aastat siss tuul `aigu ol'l'
(...) **tuul 'aigu** ol'l' säidse `klas's'i (...)

(99) SeL: õõ jälq `tul'l'i `talgost kodo siss sääł kul'attad'i `lüüd'i `pil'l'i=ja
(...) ja `juud'i=ja `süüd'i=ja (...) **poolõ üül='aiga** sai (--) kodo (...)

Adessiivi on kasutatud suhteliselt vähe (kokku 27 korda), enamasti koos
ühilduva (adjektiivse) täiendiga (100). Leidus ka paar näidet, kus ades-
siivne sõnakuju on kombineeritud genitiivatribuudiga, ent mõnel juhul
võis oletada küsitaja (kasutanud küsimuses adessiivi) või kirjakeele mõju
üldisemalt (kasutatud vormi *ajal*).

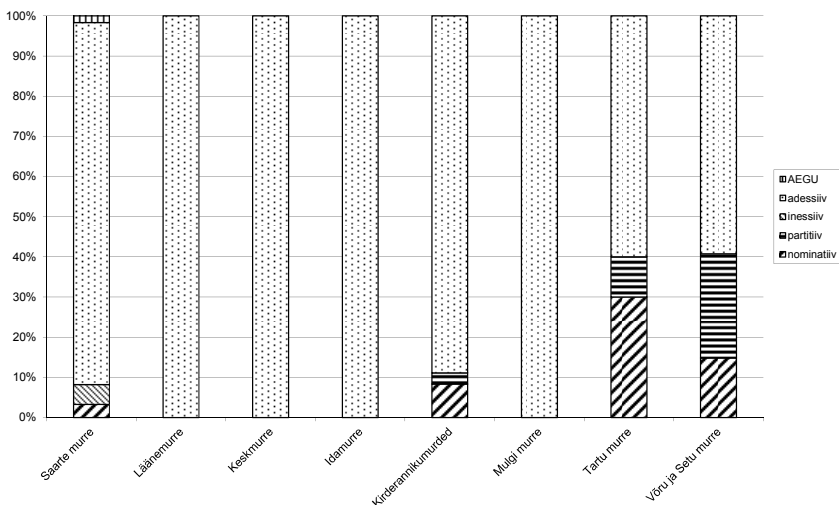
(100) Har: pulman ol'l'=yks säänt=sammanõ (.) iks sama (...) yks peris **vanal**
aol ol'l' aga nohh nii siin **uuvõmbal aol** (---) `pille ka=ja (...) yks ol'l'
muid=ja (...)

Niisiis on Võru ja Setu murde alal ajamääruse funktsioonis üldistunud
partitiivikujuline vorm, mida ei ole võimalik eristada samakujulisest
kaassõnast. Adessiivi kasutus piirdub suuresti fraasidega, kus substantiivi
aeg laiendab adjektiivne atribuut.

5. Sõna *aeg* vormide kõrvutav analüüs

Murdekorpuse tekste analüüsidest leidis kinnitust oletus, et sõna *aeg* kasutuses võib murdeti täheldada erinevusi, mis puudutavad niihästi käändevormide sagedust kui ka kasutust erinevas keelelises ümbruses. Piirkonniti ilmneb erinevus esiteks suurema varieeruvusena Põhja-Eesti läänepoolsel alal, teiseks kaldutakse eri murretes kasutama isesuguseid keelevahendeid.

Adessiivne vorm on laiemas kasutusega, mõnes murdes (kirderanniku-murded, idamurre, Mulgi murre) on see ajamääruse käändena valdav igasuguses ümbruses ning kombineerub nii genitiiv- kui ka adjektiivatribuudiga; mõnes (saarte murre, läänemurre, Tartu, Võru murre) ühendub aga peamiselt adjektiivatribuudiga (ehkki ka neis murretes esineb üksikuid genitiivatribuute). Sellisena ei ole sõna oma nimisõnalisust kaotanud; tähendust kannab sõna *aeg*; lisatud adjektiivide valik ei ole väga suur, need iseloomustavad aega teatud omaduse kaudu (*vana, nüüdne, praegune*) või määratlevad, paigutavad teatavasse järgnevusse (*esimene, järgmine*). Nagu jooniselt 1 näha, on murdeti kasutus üsna sarnane, pea kõikides murretes on adjektiivatribuudiga konstruktsioonis kasutatud üldiselt adessiivi (joonise aluseks olevad arvandmed on esitatud tabelis 3).

Joonis 1. Adjektiivatribuudiga esinevad sõnavormid⁷

⁷ Võru ja Setu murde partitiivsed vormid on tegelikult ühildumatud fraasid *vanal aiga* (kõik Setu näited).

Kaassõnalaadselt toimivad pigem partitiivi- ja inessiivikujulised vormid, keskmurdes ka nominatiiv: need kombineeruvad genitiivatribuudiga (mitte aga adjektiivatribuudiga). Vormiliselt eristub käändeparadigmast kõige selgemalt `aegu ~ `aigu, välja arvatud Võru murde alal, kus võimalik kaassõna langeb vormiliselt kokku partitiiviga. Kaassõnalaadne inessiivivorm on levinud vaid tugevaastmelise inessiivi alal, ehkki nt murdesõnaraamatus on inessiivseid näiteid ka Setu murdest: *vanah aoh tuud jo kõnoldi* (EMS: 97), *`päivätseh ajoh* (EMS: 99).

Kaassõnalaadsust rõhutab laiendite puudumise kõrval ka võimalik tähenduse laienemine (ehkki *aeg* on iseenesest üldise tähendusega sõna). Sellele näikse viitavat kasutusjuhud, kus sõna kasutatakse topelt (101), samuti on võimalik ajatähendus (samaaegsus) lisada peagu ükskõik millisele sõnale. Tüüpiliselt esineb *aeg* koos aega märkivate sõnadega (*päev, lõuna* jms), perioodi määratakse tegevuste ja sündmuste kaudu, viimasel puhul võib peale tegevushetke või -perioodi tähenduseks olla samaaegsus, sedakaudu võib aga tähendus veelgi ebamääraastuda: näites 102 ei ole ajakomponent enam tähenduses oluline. Kuna sõna *aeg* (kaassõnastunud) käändevorm võimaldab lühidalt viidata samaaegsusele, on seda võimalik lisada isegi konkreetset (materiaalset) objekti tähistavatele sõnadele: näites 103 annab fraas *aida aeg* edasi tähendust 'siis, kui (siin) ait oli'.

(101) Plv: `kangõ `kangõ pal'gi iks no `nūütse **ao aig** iks `säntsit `palkkõ
eij=olõq (.)

(102) Mih: ja=siiss=e (.) pere+naene=või pere+mes kis=seal=oli isa=või ema
(.) õõ **liha jagamise `aegas** oli=s (.) `võttis iga=ühül `pisse (.) jau=sealt
(.) ja pani iga=ühül lauwa=piale `ette

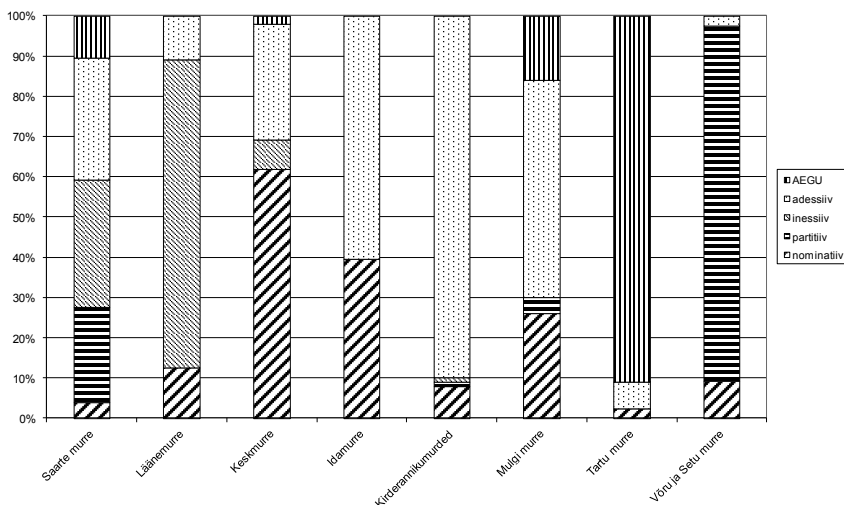
(103) HMd: siiss kui magari (.) magari aitt veel oli siiss (.) siis oli (...) sie (.)
sie oli isa minul põle neid on (...) ma põle (.) mina põle **aida aeg** (...)
perele se leiva muretseja oln (.)

Selline kasutus ei ole otseselt seotud sõna vormiga, samamoodi võib konkreetset eset tähistava sõnaga kasutada ka adessiivi (104), ent seda peamiselt murretes, kus adessiiv on üldine ajamääruse kääne.

(104) Trv: suhkurt ka viil pannime=ja (...) sõss olli ää juvva (...) **massina aal**
või tüü aal (...) jäi nõnda=t (.)

Joonis 2 (andmed tabelis 4) osutab, et genitiivatribuudiga konstruktsioonides on vormilist varieerumist rohkem ja murdeti eelistatakse eri vorme:

nii on näiteks läänemurdes kasutatud kõige enam inessiivi, keskmurdes nominatiivi, Tartu murdes muust paradigmat selgelt eristuvat kaassõnalist vormi.

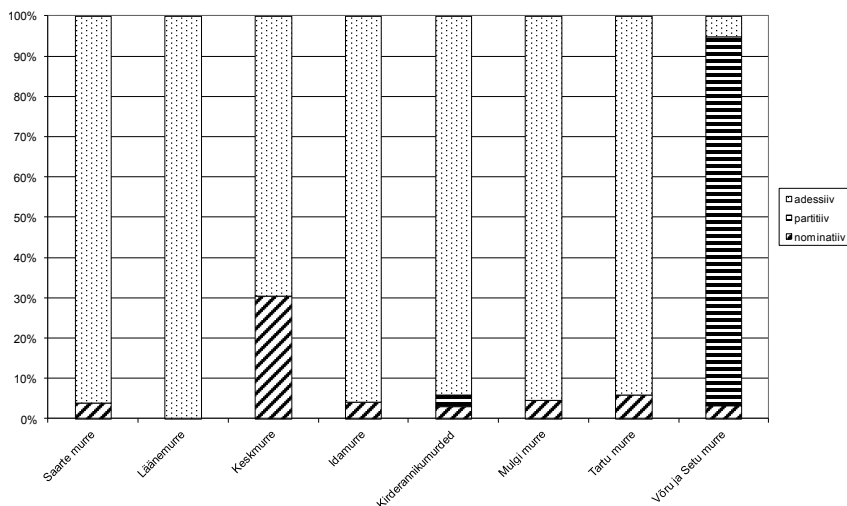
Joonis 2. Genitiivatribuudiga esinevad sõnavormid⁸

Kinnistunud sõnaühend on Põhja-Eesti alal *sel ajal* (*sell=aal*, *sell=aéal*). Omaette sõnaks märgitud keelendit *sellal* esineb korpuses vähe, on aga võimalik, et kokkuhääldatud sõnaühendis *sel aal* on vokaal lühenenud, ent lihtsustatud transkriptsioonis kirja pandud tekstides välteerinevus selles positsioonis ei kajastu. Ka Mulgi murdes on kasutatud pronoomenit *see* ühendis *sell=aal*, Tartu murdes aga samas positsioonis ühendit *toll=aal*. Võru murdes esineb samasugusena sõnaühend, kus on kombineerunud adessiivne pronoomen ja partitiivne *aeg* (*tuul=aigu* ~ *tuul=aiga*). Seda saab käsitleda omaette üksusena, ent proadverbina tõlgendamise korral siiski pigem grammatilise üksusena. Täheldada võib aga ka mõne muu sõnaühendi kinnistumist: üsna sageli esineb Tartu ja Võru murdes sõnaühend *lõun=aigu*, kus esikomponent on lühenenud (EMS: 99 annab liit-sõna näite ka Kõpust: *lõunaeg* (*lõunaeg keedeti* 'kartulid viiga')).

Joonis 3 esitab laiendiga *see* või *too* esinevad sõnavormid (andmed tabelis 5). Muidu üsna ühesuguse kasutuse puhul tõuseb esile keskmurre,

⁸ Võru ja Setu murde puhul on *aigu* ja *aigo* loetud partitiivivormide hulka, seega on tegelikult kasutus Võru ja Tartu murdes üsna sarnane.

kus adessiivsete vormide kõrval on kasutatud üsna palju ka nominatiivi, samuti eristuvad teistest murretest Võru ja Setu murre.

Joonis 3. Laiendiga *see/too* esinevad sõnavormid

Siinses artiklis on keskendutud morfosüntaksile, omaette käsitlust vääriks aga ka semantika. Praegugi võib analüüsitud materjali põhjal väita, et eri vormide kasutamisel mängib kaasa ka tähendus: mitmes murdes valitakse adjektiivatribuudi ja genitiivatribuudi puhul erinev vorm ning see on ilmselt seotud tähendusega. Kui ühilduva adjektiivatribuudiga konstruktsioonis kannab põhitähendust sõna *aeg*, siis genitiivatribuudiga konstruktsioonis pigem omastavaline täiend, millele käändevormis *aeg* annab ajalise lisatähenduse. Seega on põhjendatud ka erineva vormi kasutamine (seda siiski mitte kõigis murretes). Murdeti võib täheldada vormivalikul erinevusi: kui adjektiivatribuudiga konstruktsioonides on kõikjal valdav adessiiv (kõige levinum ajamääruse kääne üldse), siis omastavas käändes täiendi puhul võib näha piirkondlikke erinevusi. Nii on läänepoolsetes murretes levinud inessiiv, mis neis piirkondades esineb tugevaastmelisena, võimalik, et seda toetab analoogia partitiiviga, mida saarte murdes inessiivi kõrval samuti on kasutatud. Võib arvata, et tugevaastmeliste vormide levik on toetanud ka keskmurde nominatiivikasutust (keskmurdes esinevad üksikud inessiivivormid on samuti tugevaastmelised). Ka Lõuna-Eestis on kasutusel mitmesugused konstruktsioonid, seejuures võib Tartu murdes

teha kõige selgemalt vahet kaassõnalise konstruktsiooni ja käändevormi vahel. Idamurdes ja kirderannikumurres, aga ka Mulgi murdes üldtendentsina kaht konstruktsiooni nii selgelt ei eristata, ehkki nominatiivi kasutamist genitiivatribuudiga konstruktsioonides võib siiski täheldada.

Sõna *aeg* vormide varieerumises ja kasutuses võib seega näha mitmesuguseid mõjureid, kahtlemata mõjutavad kasutust näiteks analoogiamehhanismid. Edaspidises uurimises aitaks pilti kindlasti avardada võrdlus teiste ajaväljenditega, ent sellegi väikese ja tavalise sõna kasutus toob välja mustrid, mis ilmselt on seotud nii keelesiseste kui ka -väliste teguritega.

Tabel 3. Toimumisaega väljendavad adjektiivatribuudiga määruised

	Nominatiiv	Partitiiv	Inessiiv	Adessiiv	<i>Aegu</i>	Kokku
Saarte murre	2		3	55	1	61
Läänemurre				45		45
Keskmurre				25		25
Idamurre				18		18
Kirderannikumu- rured	3	1		32		36
Mulgi murre				23		23
Tartu murre	3	1		6		10
Võru ja Setu murre	4	7		16		27
Kokku	12	9	3	220	1	245

Tabel 4. Toimumisaega väljendavad genitiivatribuudiga määruised

	Nominatiiv	Partitiiv	Inessiiv	Adessiiv	<i>Aegu</i>	Kokku
Saarte murre	3	18	24	23	8	76
Läänemurre	8		49	7		64
Keskmurre	60		7	28	2	97
Idamurre	17			26		43
Kirderannikumu- rured	7	1	1	80		89
Mulgi murre	13	2		27	8	50
Tartu murre	1			3	41	45
Võru ja Setu murre	15	144		4		163
Kokku	124	165	81	198	59	627

Tabel 5. Toimumisaega väljendavad määrused laiendiga *see/too*

	Nominatiiv	Partitiiv	Adessiiv	Kokku
Saarte murre	2		51	53
Läänemurre			49	49
Keskmurre	14		32	46
Idamurre	1		23	24
Kirderannikumurded	1	1	32	34
Mulgi murre	1		21	22
Tartu murre	1		16	17
Võru ja Setu murre	3	87	5	95
Kokku	23	88	229	340

6. Kokkuvõte

Sõna *aeg* kasutuses ilmneb ühelt poolt märgatavaid piirkondlikke erinevusi, teisalt mõjutab vormivalikut laiend (millela *aeg* määrusfraasis esineda ei saagi). Genitiivatribuudiga fraasides on varieerumine piirkonniti eriti märgatav: perifeerias (eriti saarte murdes) näib pilt kirevam, kesketel aladel ühtsem. Vormieelistused tulevad mitmes murdes selgelt esile, näiteks on läänemurdes genitiivatribuudiga fraasides valdav kääne inessiiv, keskmurdes nominatiiv. Seesuguses kontekstis on mõnelgi juhul õigustatud *aeg*-vormi tõlgendamine kaassõnana, nagu seda on tehtud eesti murrete sõnaraamatus; kaassõnaks määramist toetab ka asjaolu, et enamasti kasutatakse adjektiivatribuudiga fraasides muud käänat (valdavalt adessiivi). Tartu murdes on kaassõnaline kasutus selgelt eristatav, Võru murdes seevastu on potentsiaalne kaassõna partitiivist eristamatu. Kirderannikumurdes, aga ka idamurdes kaht konstruktsiooni nii selgelt ei eristata, adessiiv on seal ajamääruse käändena valdav. Huvitaval kombel korreleerub mõnel juhul vormieelistustega ka adverbistunud (adverbistuv) sõnatühend *see* + *aeg*: kui enamasti on see adessiivne, siis keskmurdes on märgatav hulk nominatiivseid vorme, Võru ja Setu murdes esineb see aga ühildumatu fraasina, kus *too* on adessiivis, *aeg* aga partitiivikujuline. Niisiis tulevad sõna *aeg* kasutuses ilmsiks mitmedki huvitavad tendentsid, siinse analüüsi edasiarendamiseks võiks edaspidi käsitleda niihästi areaalseid mõjusid kui ka semantikat.

Lühendid⁹

Avi = Avinurme; SeI = Ida-Setumaa; SeL = Lääne-Setumaa; SeP = Põhja-Setumaa

Kirjandus

- Brinton, Laurel J., Elizabeth Closs Traugott 2005.** Lexicalization and Language Change. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.2277/0521540631>.
- Bybee, Joan 2007.** Frequency of Use and the Organization of Language. Oxford University Press. <http://dx.doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195301571.001.0001>.
- Bybee, Joan 2010.** Language, Usage and Cognition. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511750526>.
- EKG** = Mati Erelt, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Peatoim. Mati Erelt, toim. Tiiu Erelt, Henn Saari, Ülle Viks. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
- EMS** = Eesti murrete sõnaraamat. I, 1 (*a-aju*). 1994. Koost. Anu Haak, Evi Juhkam, Mari Must, Mart Mäger, Helmi Neetar, Salme Nigol, Ellen Niit, Vilja Oja, Valdek Pall, Eevi Ross, Aili Univere, Helmi Viies. Käsikirja ühtlustanud ja täiendanud Mari Must. Trükki toimetanud Helmi Neetar, Ellen Niit, Eevi Ross. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Instituut.
- Habicht jt 2011** = Külli Habicht, Pille Penjam, Külli Prillop. Sõnaliik kui rakenduslik ja lingvistiline probleem: sõnaliikide märgendamise vana kirjakeele korpused. – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat 7. Toim. Helle Metslang, Margit Langemets, Maria-Maren Sepper. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 19–41. <http://dx.doi.org/10.5128/ERYa7.02>.
- Heine, Bernd, Tania Kuteva 2002.** World Lexicon of Grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511613463>.
- Hopper, Paul J., Elizabeth C. Traugott 2003.** Grammaticalization. Second Edition. Cambridge: University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139165525>.
- Lindström, Liina 2009.** Ülevaade eesti murrete korpusest; <http://www.murre.ut.ee/assets/EMK.PDF>.
- Lindström jt 2006** = Liina Lindström, Liisi Bakhoff, Mari-Liis Kalvik, Anneliis Klaus, Rutt Läänemets, Mari Mets, Ellen Niit, Karl Pajusalu, Pire Teras, Kristel Uiboaed, Ann Veismann, Eva Velsker. Sõnaliigituse küsimusi

⁹ Siin on esitatud vaid need lühendid, mis aastaraamatu lühendiloetelust puuduvad.

eesti murrete korpuse põhjal. – Keele ehe. Pühendatud keeleteadlase Reet Kasiku 60. sünnipäevale. Toim. Ellen Niit. (= Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 30.) Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele õppetool, 154–167.

- Lindström jt 2009** = Liina Lindström, Eva Velsker, Ellen Niit, Karl Pajusalu. Mees 'man', aeg 'time' and other frequent words in the Corpus of Estonian Dialects. – Kodukeel ja keele kodu. Home language and the home of a language. Pühendusteos Helmi Neetarile 75. sünnipäevaks 29. jaanuaril 2009. Toim. Marja Kallasmaa, Vilja Oja. (= Eesti Keele Instituudi toimetised 13.) Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 91–129.
- Pajusalu, Renate 2006.** Death of a demonstrative: person and time. The case of Estonian *too*. – *Linguistica Uralica* XLII (4), 241–253.
- Rannut, Lehte 1960.** Ajamäärus eesti keeles (täendusfunktsioonid). – Emakeele Seltsi aastaraamat VI (1960). Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 71–112.
- Velsker, Eva 2010.** Leksikaliseerumine keelemuutuses. – *Keel ja Kirjandus* 7, 521–536.
- VVS** = Ülle Viks 1992. Väike vormisõnastik II. Sõnastik ja lisad. Toim. Henno Rajandi. Eesti Teaduste Akadeemia, Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 2011.** Eesti keele grammatika. Tõlk. Heli Laanekask, toim. Ellen Niit. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.

Veebiandmebaasid

<http://www.murre.ut.ee/murdekorpus>

Aeg 'time' in Estonian dialects

Eva Velsker

The article focuses on the usage of the word *aeg* 'time' in Estonian dialects; the material comes from the Corpus of Estonian Dialects, the preparation of which is underway at the University of Tartu and the Institute of the Estonian Language. The word *aeg* 'time' is a high-frequency noun in the dialect corpus, whereas its usage reveals considerable variation. For the purpose of the present study the author collected 1899 forms of the word *aeg*; 1509 of them were used as time adverbials; 1256 expressed time of the action; the analysis focused on the latter. It appeared that the choice of the form depends, on the one hand, on the grammatical environment; it depends on whether the word is modified by a genitive or adjective attribute; on the other hand, different dialects employ different linguistic devices. The frequent combination with the pronominal extension *see* 'this' (*too* 'that'), which usually is in the adessive, could be regarded as an adverbialized form. Among other dialects, the combination of the adessive pronoun and the partitive *aeg* is a distinctive feature of the Võru dialect. In the case of the adjective attribute, mostly the adessive form is used in all the dialects, and, thus, one is dealing with a clearly substantival use. Phrases with the genitive attribute reveal more variation – more western dialects show mostly the inessive, the insular dialects also the partitive; in the central dialect the nominative is common in such contexts. In other northern Estonian dialects the adessive is common. The Tartu dialect distinguishes an adpositional form, which is clearly a divergence from the case paradigm. However, in the Võru dialect it is morphologically not possible to make a distinction between the adposition and the partitive. In constructions with the genitive attribute, the forms of the word *aeg* can often be interpreted as the adposition; however, the morphological preferences differ in different dialects. The interpretation as the adposition is supported by the fact that usually another case (the adessive) is used in phrases with an adjective attribute.

Keywords: Estonian dialects, variation, lexicalization, grammaticalization

Eva Velsker
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2–439
51014 Tartu
eva.velsker@ut.ee

ÜLEVAATEID

PILK „EESTI ETÜMOLOOGIA- SÕNARAAMATULE”

Eesti etümoloogiasõnaraamat.
Koostanud ja toimetanud Iris Metsmägi,
Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar.
Peatoimetaja Iris Metsmägi.
Eesti Keele Instituut. Eesti Keele Sihtasutus.
Tallinn, 2012. 792 lk.

TIIT-REIN VIITSO

Annotatsioon. „Eesti etümoloogiasõnaraamat” esimese eestikeelse etümoloogia-sõnaraamatuna on oluline kultuurisaavutus. Retsensioonis valgustatakse sõnaraamatu eellugu ning jälgitakse selle teoreetilis-filosoofilist tagapõhja. Näidatakse, et viga vanavene keele dateerimisel ei luba eristada vanavene ja veel vanemaid slaavi laene. Samuti näidatakse, et sõnaraamatus rakendatav tüve mõiste kõrvaldab vaatlusest rea ajaloolisi tuletisi.

Võtmesõnad: eesti etümoloogiasõnaraamat, häälikumuutused, slaavi ja vanavene laenud, sõnatüvi ja ajaloolised tuletised, läänemeresoome keelenimetused

„Eesti etümoloogiasõnaraamat” (EES) valmis Eesti Keele Instituudis koostajate-toimetajate kestva ja pingsa töö tulemusel, toetajaiks Eesti Kultuurkapital, Haridus- ja Teadusministeerium ning Kultuuriministeerium. Suur rahvuskultuurisaavutus see sõnaraamat ongi, sest nüüd lõpuks saab tänu koostajate-toimetajate vaprale tööle eesti rahvas tutvuda sellega, kust eesti keele sõnavara olulisim osa pärineb, ja seda selges eesti keeles. See teadmine on kahtlusteta oluline lisa emakeelehuviliste eestlaste haridusele. Nüüd on ka järele jõutud omariikluse saavutanud naaberrahvastele, meenutagem, et neist viimasena said emakeelse etümoloogiaraamatu lätlased, ja juba 1992. aastal.

1. Sõnaraamat algab saatesõnast. Siin mainitakse lühikese avasõna järel lühidalt sõnaraamatu eelkäijaid ja eeltöid Keele ja Kirjanduse Instituudis / Eesti Keele Instituudis.

Neil eeltöödel on ka oma eellugu. Eelloo algust ei ole näinud ükski elavaist keeleinimestest. Huno Rätsepa teatel¹ alustas juba professor Jaan Jõgever (1860–1924) eesti sõnade päritolu kartoteegi kokkuseadmist, seda jätkati ka pärast Jõgeveri surma (ja ilmselt mitte ainult kartoteegi pidamise pärast), kuni kartoteek hävis Tartu ülikooli peahoone põlengul 1965. aastal.

Omaaegne Tartu ülikooli läänemeresoome keelte professor Julius Mägiste püüdis Rootsis soome keele etümoloogiasõnaraamatu „Suomen kielen etymologinen sanakirja” toel üksipäini koostada sõnaraamatut, kuid lahkus enne soome sõnaraamatu viimase köite ilmumist. Aga nii või teisiti jõudis Mägiste lõpetamata ja läbitoimetamata saksakeelne suurtöö Alo Rauna poolt veidi kohendatud lõpuosaga väheste uurijate kasutusse. Seda tänu Mägiste sõbrale Pertti Virtarantale, kes saavutas selle, et Soome-Ugri Selts avaldas 1982–1983 Mägiste sõnaraamatu „Estonisches etymologisches Wörterbuch” käsikirja 12-köitelise faksiimileväljaandena. Sama käsikirja põhjal koostas Alo Raun oma „Eesti keele etümoloogilise teatmiku”, mille Vello Salo ennastohverdavalt toimetas ja avaldas (Rooma–Toronto, 1982) ning mis on olnud 30 aastat meeldiv, ehkki tagasihoidlik eestikeelse sõnaraamatu aseaine.

Kuuldavasti otsustati 1974. aastal Eestis alustada uue kartoteegi koostamist. Võimalik, et kuulus Julius Mägiste katsest summutas selle soovi, sest alles Mägiste lahkumine sai uue algatuse ajendiks. Igatahes oli see selleaegse Keele ja Kirjanduse Instituudi soome-ugri keelte sektori energiline juhataja Valmen Hallap, kes valis välja uue kartoteegi koostajad ja jälgis ka töö kulgu selle algusfaasis, uurides isiklikult näiteks sedagi, millise liimiga tuleks ilmunud etümoloogiaartiklite paljundused kartoteegikaartidele kleepida (sel ajal oli kummiliim parim liim). Seda aega ei ole näinud ükski etümoloogiasõnaraamatu koostaja. Sellest kartoteegist sai praeguse sõnaraamatu vundament, mille kujundamisel on olnud eriti suur osa Lembit Vabal. Millalgi ja kuidagi tuli kartoteegi kõrvale arvuti. Kuidas, sellest sõnaraamat vaikib. Sellest on kahju, sest samas on selge, et Microsofti vahenditega pole võimalik koostada tõhusat, mitutkümme keelt hõlmavat andmebaasi. Huvitav ja isegi kasulik oluks teave ka sõnaraamatu koostamisaja kohta. Usun, et koostajail olid nii tihedad

¹ Huno Rätsep, Sõnaloo raamat. Ilmamaa, 2002, lk 47.

tööaastad, et ei suudetud õieti jälgidagi uusi etümoloogiaid, seda enam, et etümoloogiaid avaldatakse tihti lausa nurgatagustes väga raskesti kättesaadavais juhuväljaannetes.

2. Kakskümmend viis lehekülge sõnaraamatust valgustab sõnaraamatu filosoofilist külge ehk nägemust etümologiseerimisest ja sõnaraamatu ehitusest-esitusest. Etümologiseerimine on keeleteaduse valdkonnas kõige suuremal määral katsetuste ja eksituste tee. On sõnatüvesid, mille kohta keegi ei oska midagi arvata. On sõnatüvesid, mille puhul ei ole vaja erilisi keeleteadmisi, et määrata neid sellest või teisest keelest laenatuks. On ka sõnatüvesid, mille päritolu on mitmed keeleteadlased igatüks omal viisil seletanud, aga kindlalt tõest seletust pole ikka veel näha.

Õeldust tingituna väldivad etümoloogiasõnaraamatute koostajad tavaliselt oma keelefilosoofiliste vaadete esitamist. See sõnaraamat ei väldi, vaid teeb seda pealkirja all „Etümoloogiateadusest ja eesti tüvevara ajaloost”. Sõna *etümoloogiateadus* mõjub siin võluva lihtsameelsusena. Igal teadusel on oma meetodid. On ka tõepoolest meetodikindlaid etümoloogiasõnaraamatuid, nt paar kuud enne „Eesti etümoloogiasõnaraamatut” lõpuni jõudnud omamoodi imetlusväärne „Lexikon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen” (I–III, 1991–2012), mille algatajaks oli Andries Dirk Kylstra ning lõpuleviijaiks Sirkka-Liisa-Hahmo, Tette Hofstra ja Osmo Nikkilä. See läänemeresoome keelte germaani laensõnade sõnaraamat paneb raudse järjekindlusega paika kõik kunagi esitatud oletused germaani laensõnade kohta olenevalt nende vastavusest või mittevastavusest algermaani tüvede reeglipärasele arengule. Enamasti on etümoloogia tõsistelgi juhtudel kahe või enama keele häälikuseadusi rakendava nuputamise tulemus, mis heal juhul saab toetuda ka asustus- ja kultuuriloo teadmistele või tõenäosusele.

Käsitletava sõnavara kohta on öeldud, et „Kõige üldisemalt võib iga keele sõnatüved päritolu järgi jagada omatüvedeks ja laentüvedeks. Omatüvedena käsitletakse tüvesid, millele ei ole leitud laenuallikat ja millel võib olla sugulaskeeles vaste, mille saab tagasi viia samale algtüvele. Laentüved on tüved, mis on teisest keelest laenatud” (lk 9). Edasi jaotatakse mõlemad tüveklassid kihtidesse, nn omatüved jaotatakse uurali, soome-ugri, läänemeresoome-permi, läänemeresoome-volga, läänemeresoome-saami ja läänemeresoome tüvevarakihiks ning laenud laenukihtideks laenuandja keele järgi. Sel mõttekäigul on teatav traditsioon, kuid see on mõneti

vildakas. Igatahes on eesti keel piisavalt rikas, et mitte tarvitada selles funktsioonis sõna *oma*. Esiteks, iga sotsiaalselt täiskasvanuks saanu on kujundanud oma sõnavara, sealhulgas omad võõrsõnad ja ka mingi ettekujutuse oma keele tüvedest, ja selles sfääris rakendub sõna OMA oma kõige loomulikumas tähenduses. Sõnavara ja isegi häälikusüsteemi laenamisel ei ole nii, et laenatu on võõra oma, vajalikud laenud põlistuvad kiiresti, nii et tüve laenulisusest on mõttekas rääkida vaid lühikese aja – ülimalt ühe kihi piires. Teiseks teevad mugandamine, valesti kuulmine ja tuletamine algselt võõraste ja vahel ka põlissõnadega oma töö, nii et tegelikult ei tea keegi, mil määral on seni laenudena tuvastamata põlistüved laenud, mil määral ürgsed põlistüved. Peale termini *omatüved* kasutab EES veel üht halba terminit, milleks on onomatopoeetilis ja deskriptiivtüvesid kattev lohetermin *häälikuliselt ajendatud tüved*. Sõnadest EES ei räägi.

EESi filosoofia teeb peaaegu et kohustuslikuks esitada nt tegusõna *põlema* tüve *põle-* vasteks lõunaeesti ja muude läänemeresoome murrete enamiku *pala-*tüvi, mis läheb kauges plaanis tagasi soome-ugri tüvele **pala-* (seda EES ei esita). Siin on aga tegemist tähtsa üksikjuhuga, kus tüvi *põle-* on põhjaeesti-vadja tagasituletis tegusõnatüvest *põleta-* (seda EES ei maini, ilmselt sellepärast, et see on tuletis), kus *õ* pärineb varasemast **o-*st: läänemeresoome, lapi ja mordva põlemist tähistaval tegusõnal oli tüve esimeses silbis **a*, põletamist tähistaval tegusõnal **o*. See erinevus kajastub vastavais tüvedes ka tänapäeval, vrd enamikus läänemeresoome murretes, sh eesti Vaivara *pala-* ja *polt(t)a-*, põhjalapi *buolle-* ja *boal'de-*, ersa *palo-* : *pulta-*.

Sugulaskeelte esituse puhul äratavad juba sisukorras lk 7–8 võõristust läänemeresoome ja lapi ehk saami keelte järjestus ja osalt ka nimed. On küll isegi hea, et EES on peaaegu loobunud fraasi *karjala keel* kasutamisest selle poliitilises tähenduses: nimetused *karjalane* ja *karjala keel* on Karjalas hädavajalikud selleks, et põliselanikud üheskoos võiksid XX sajandil Karjalasse asustatud idaslaavlaste massis natukesegi välja paista, aga see hõlmab nelja ühist keelt mittemoodustavat murderühma, millest kaks on lõunakarjala ja vepsa vahekujud ning põhjakarjala on soome ja lõunakarjala vahekuju. Nimetus *Aunuse karjala* on halb moodustis juba kahesõnalisuse tõttu ja *Aunus* on kohaliku nime *Anus* soomekeelne vaste. Samas on ära põlatud omakeelne nimetus *livvin kieli*, mille loomulikem eestikeelne vaste on *livvi keel* (lk 31 on esitatud sulgudes keelenimetuse *livviko*, mis on livvilase enesenimetus). Analoogilistel põhjustel on lapi

ehk saami keelte nimetuste vormistus EESis veel halvem, selles on ehk oma osa lapikeelsetel keelenimedel, mis on siiski liitsõnalised ja suur-tähtedeta.

Vanemate laensõnade kihtidesse jaotamine on traditsiooniline: indo-euroopa, indoiraani, balti, germaani, vanavene. Kuid slaavi laenude puhul on esitatud sõnaraamatu seisukohalt ebavajalikke ja samas hämmastavaid väiteid. Lk 12 germaani laenudele pühendatud osast loeme et „üksikute tüvede puhul, nt *vili*, on oletatud isegi laenamist eelbalti perioodile eelnenud hüpoteetilisel baltoslaavi perioodil, kuid uurijate seas pole üksmeelt selles, kas balti ja slaavi keeled üldse pärinevad ühisest baltoslaavi algkeelest”. Tõepoolest, vähemalt üks leedu keeleteadlane on väitnud, et balti keeled on lähedasemad germaani keeltele. Kes tunneb Leedu ajalugu, võib mõista, miks osa leedulasi ei taha olla slaavlaste lähimad keelesugulased. Kuid slaavi keelte ajaloo uurijatele on parim allikas, mis selgitab slaavi keelte arengut, balti keeled, eriti leedu keel. Seepärast on slaavi keeli hinnatud ka eriti uuenduslikeks balti keelteks. Balti ja germaani keeled võistlevad küll kohati arhailisuses, arhailisus aga ei tõesta kuidagi lähisugulust. Vanavene laenudele pühendatud osas (lk 12) väidab EES, et „vanavene laenud on läänemeresoomse keeltesse laenatud 7.–14. sajandini Pihkva ja Novgorodi vürstiriikide alal kõneldud vanavene keelest”. Siiski ei ole seni andmeid, mis sunniksid nägema idaslaavlaste läänemeresoomlaste tuntud ala naabritena oluliselt enne IX sajandit. Vanavene keelest saab rääkida aga alles pärast seda, kui skandinaavlaste ehk *Ruś* oli Novgorodi (ja Pihkva) aladest lõuna pool asuvad slaavi hõimud oma valitsuse alla ühendanud ja 988. aastal vastu võtnud ristiusu. See tõi kaasa ristiusu ja seejärel kirjaoskuse leviku ning keelekasutuse ühtlustumise ehk vanavene keele tekke ja levimise, samuti allutatute ühisnimetuse *russkie* 'Ruś'i omad' kinnistumise. Vanavene keele leviku tõttu ei saa muide tuvastada varasemate slaavi hõimude klassifitseerumist. Lk 13 öeldakse, et „Varasemast ajast võib pärineda üksikuid vanaslaavi laene, ..., kuid need on ebakindlad oletused”. Selliste üldistuste tegemine ei kuulu üldjuhul sõnaraamatu pädevusse; lisaks on EESis ebakindlaks nimetatutega võistlevad etümoloogiad osalt selgelt ebakindlamad. Igatahes on kurb, et lk 16 leiduvas huvitavas ja ka kasulikus tabelis on vanavene ja vene laenudest vanemate võimalike slaavi laenude arv jäänud kajastamata.

Sõnaraamatus on näidatud ka eesti sõnade laenumine naaberkeeltesse. Sel puhul olgu mainitud Paul Ariste märkus oma loengul 1956/1957.

õppeaastal selle kohta, et eesti sõna *kilu* on laenatud kujul *killo* ka ladina keelde; selle mainingu algallikas on mulle teadmata.

Etümoloogiateaduse meetodite tutvustus hõlmab kolm osa: 1) häälikulooline meetod, 2) häälikulooline meetod ja murdeandmed, 3) muud meetodid. Neist esimene osa tutvustab häälikumuutuse ja sh eriti häälikuseaduse mõistet kahe läänemeresoome keeltele iseloomuliku muutuse alusel ning laensõnade mугanemise mõistet, teine esitab rea läänemeresoome keeltes toimunud muutusi ennekõike põhjaeesti ja lõunaeesti murdeid vastandades, kolmas osutab keelekontaktidele, ajaloolle ja etnograafiale. Ilmselt oleks mõttekas olnud käsitleda eraldi laenamist ja selle käigus toimuvat mугanemist, juhtides tähelepanu sellele, et laenamine võib põhjustada uute häälikute ilmumist keelde. Samuti oleks võinud ühendada muutuste käsitlused, märkides, et pärast mугanemist alluvad laenud juba hiljem toimuvaile üldistele häälikumuutustele. Häälikumuutuste puhul on mainitud ka juhuslikke muutusi, paraku nende põhjusi avamata.

Eesti murdeid lahutavate muutuste iseloomustuses häirib kohati mõtlematu sõnavalik, kohati mitteasjakohased näited. Nii on ühesuguse iseloomustuse „põhjaeestis (v.a. kirderannikumurrete rannamurdes) mõnes tüves” (lk 22) saanud nii muutus $o > \delta$ kui ka muutus $a > \delta$; viimane esineb tõepoolest mõnes harvas tüves, kuid eesti keeles sõna esimeses silbis esinevatest δ -dest on enamik just muutuse $o > \delta$ tulemus (muide, mainimata on tähtsuselt järgmised muutused $e > \delta$ ja $ee > \delta\delta$ algselt tagavokaalses tüves, mis pole toimunud rannamurdes). Mitteasjakohane on nt vepsa *hiin* lisanäitena põhjaeesti *ei* ja lõunaeesti *ai* esinemuse juures (või siis tulnuks lisada märkus, et vepsa keeles on toimunud muutus $ei > ii$). Samuti vepsa *iik*, mis on lisatud ilmestama pika vokaali lühenemist *h* ees põhjaeesti murretes vastandina pika vokaali säilimisele lõunaeesti murretes (vepsa näide pärineb murdest, kus kõik algupärased pikad täishäälikud on lühenenud, põhjavepsa murdes jällegi kõrged pikad täishäälikud *ii*, *üü* ja *uu* ei lühenenud, muud pikad täishäälikud lühenesid). Niisiis ei või ühe või teise keeleajaloolise muutuse käsitluses automaatselt näiteks tuua kogu sõna-loetelu, mis etümoloogiasõnaraamatus mõne sõna või tüveartiklis antud.

3. EESi kasutusõpetus kannab pealkirja „Sõnaraamatu ülesehitus” (lk 25–37). See tutvustab märksõnavaliku põhimõtteid, märksõnastiku ülesehitust, sõnartikli ehitust, sugulaskeelte materjali esitamist, teiste keelte materjali esitamist ja sõnaraamatu allikaid.

Märksõnavalikut käsitlevas osas (lk 25) kinnitatakse, et „paljude samatüveliste sõnade seast on võimalusel märksõnaks valitud sõna, mis koosneb ainult tüvest, tegusõnadel tüvest ja *ma*-tegevusnime tunnusest. Kui niisugust ei leidu, on märksõnaks liite või liidetega sõna. Ülejäänud reeglipärased tuletised, mille seos käsitletava tüvega peaks igale kasutajale olema endastmõistetav, on märksõnastikust välja jäetud. Märksõnastikku on võetud siiski niisuguseid tuletisi, mille tuletusseos ühe või teise tüvega ei tarvitse kasutajale olla vormilistel või tähenduslikel põhjustel endastmõistetav”. See on peaaegu ilus.

Siiski on seda uskuda raske, sest osas „Märksõnastiku ülesehitus” (lk 26) ilmneb, et esitatu näol oli tegemist loosungitega: „Märksõnastik on üles ehitatud printsiibil, et iga tüve käsitletakse omaette sõnaartiklis ja igasse sõnaartiklisse on koondatud sõnad, millel on (vähemalt keeleajalooliselt) üks ja sama tüvi. Märksõnastik koosneb põhimärksõnadest ja viidemärksõnadest. Põhimärksõna artiklis esitatakse tüve etümoloogia. Viidemärksõnadeks on sõnad, mille tüvi on .. sama, mis mõnes põhimärksõna artiklis käsitletav tüvi ja need viitavad sõnaartiklile, kus seda tüve käsitletakse.” Selle juurde on esitatud näide: „Näiteks sõna *katma* on vana tuletis tüvest, mille vaste tänapäeva eesti keeles on *kaas*, sõna *nii* on vana käändevorm sõnast *need*. Sõnaraamatus on *katma* paigutatud artiklisse *kaas* ja *nii* artiklisse *need*. Need ajaloolised tuletised või leksikaliseerunud muutevormid (nt sõnad *katma* ja *nii*) esinevad sõnaraamatus samuti viidemärksõnadena.” *Nii* ~ *nei* ja selle vasted on iseseisvunud kõigis läänemeresoome keeltes ja ka *katma* ei assotsieeru kuskil sõnaga *kaas*. Vastavad sõnaartiklid EESis ei ole aga **samuti** viideartiklid, vaid **ainult** viideartiklid – eesti sõnade vasteid neis ei esitata, tagatipuks ei esitata ka n-ö pärisartiklites, mille juurde juhatatakse. Sõnaartikli *kaas* sabaosas antakse seletus: „Läänemeresoome-permi tüvi. *katma* on läänemeresoome tuletis tüve varasemast kujust **kant(e)-*, tuletusliite lisamisel on tüvi lihtsustunud (**kant-ta-* > *katta-*) ..” Paraku ei ulatu tüvi *katta-* läänemeresoome keeltest kaugemale, kuid selle üks, katust märkiv tuletis on laenuna jõudnud lapi keelde ja kas laenu või substraadina Kuusalu murrakusse (aga mitte EESi). *Katta*-tüve tuletis *katus*, mis esineb ka liivi keeles kujul *katūkš*, ei ole EESis kohta leidnud. EESi kahemõtteline **kant(e)-* võimaldab veel *katta*-tüve kõrvale muidki rekonstruktsioone, nt **kante-ta-*, **kante-tta-*, neist viimasele läheb tagasi reaalse tegusõna *kaanetama* tüvi. Lisaks ei ole sulgudega **kant(e)-* mitte sõna *kaas* esialgne või varasem tüvekuju, vaid

see on hoopis kahe tüve lühike ühisesitus, ning tegelikult ei olegi päris selge, millisele algkujule lähevad läänemeresoome kolm tüvekuju **kanti* > **kansi*, **kante*- ja **kant*- tagasi. Aga tegusõnatüve **katta*- kujunemiskäigu juba XIX sajandisse kuuluv ja praegugi käibiv seletus põhineb sõna *kaas* kunagise osastava käände vormi konsonanttüvelisuse analoogial. Analoo-gia pole tõestatud, aga on vägagi tõenäone, sest samal viisil on tegusõna *tundma* kunagisest oleviku kesksõnast kujunenud meie tänapäevane *tuttav* (millest on EESis vaid viideartikkel), mille kõrval tänapäevane kesksõna *tuntav* on uuenduslik, kuigi mitte enam uus moodustis. Niisiis on see, mida sõnaraamatus nimetatakse tüveks, hoopis sõnade *r e k o n s t r u e e r i t a v p õ h i t ü v i*. Et läänemeresoome vanade tüvede, sh laentüvede tuletised on juba tuhat aastat tagasi hakanud alustüvest erinevat ja isegi tootsat elu elama, ei ole etümoloogilise sõnaraamatu tagasikärpimine etümoloogili-seks tüveraamatuks eriti mõttekas.

Sõnaartikli tutvustus ja sõnaraamatu sõnaraamatuosa osutavad seda, et sõnaraamatu koostajail ei ole olnud käsikirja kõrval arvestatavat andmebaasi ja sõnaraamatu käsikiri ongi kõige korralikum andmebaas. Selles valguses on mõistetav ja mõistlik, et ei ole püütud sõnaartikleid nt läänemeresoome keelte ainestiku esitamisel tihendada. Sugulaskeelte materjali esitamise põhimõtted on üldiselt rahuldavad, kuid nende jär-gimisega on olnud raskusi. Eriti vepsa ja karjala ainestiku esitamisel oleks tülikat transkriptsiooni aidanud vältida kirjakeelte õigekirjutuse rakendamine (vepsa keele puhul oleks abiks olnud Nina Zaiceva ja Maria Mulloneni sõnaraamat²). Obiugri keelte puhul, kus põhimurded on faktili-selt sugulaskeeled, oleks oodanud natuke keeleteaduslikumat lähenemist. Mansi murretest loetakse arhailisimaiks Tavda murdeid, handi murretest idamurdeid, vokalismi osas surguti Tremjugani murrakut. Osal juhtudel (nt arvsõna *neli* puhul) on esitatud ka surguti vorm, aga viiteta päritolu-kohale. Kreeka keele puhul tahaksin ŌSi soovitusliku latinisatsiooni asemel näha indoeuropeistikas kasutatavat transliteratsiooni – ainult see juhib eksitamata kreeka keeleni.

Lk 38 on esitatud sõnaraamatus kasutatavate lühendite loetelu. Neist osa on igapäevased. Mulle tundub, et ükski igapäevane lühend ei tohiks olla ühetäheline, ühetähelised on loetelus esitatud *v* (*või*) või esitamata,

² Nina Zaiceva, Maria Mullonen, Vepsä-venälaine, venä-vepsläine vajehnik: läz 14 000 sanad = Вепско-русский, русско-вепский учебный словарь: около 14 000 слов. Petroskoi: Karjala, 1995.

kuid tekstis kasutatud *e* (*ehk*). Ühetähelised lühendid on omal kohal nt entsüklopeedilistes sõnaraamatutes sõnaartikli märksõna lühendina.

On kena, et olulisemate hääldusmärkide puhul on esitatud pikkade konsonantide märgid eestirootsi murretes. Kuid samal viisil märgitakse seal ka vokaalide pikkust. Ja keeles või murdes, kus on eristatud vähemalt kaht redutseeritud vokaali, on isegi *ə* piisavalt selge kvaliteediga vokaal. Sõna *katkehääl*ik on liivi *katketoon*'i puhul ülimalt eksitav vananenud termin.

Olgu öeldud, et mu märkused puudutavad otseselt küllalt väheseid sõnaartikleid. Ennekõike tulenevad märkused sellest, et sõna ei ole isegi mitte sõnauurija sõber. Kahtlemata osutub tulevikus osa senistest kindlana näivatest etümoloogiatest ekslikuks, osa küsimärgilistest saavad mingi lahenduse, osa jäävadki küsimärgiliseks. Ühe või teise sugulaskeele või naaberkeele uurija võib leida mõne või isegi mõnikümmend sõna, mida ta teisiti seletaks, mis aga ei tähenda, et just õigesti. Igatahes kui sõnaraamatu 6600 etümoloogiast kümme protsenti tulevikus ka lausa vääraks osutub, võib sõnaraamatut ikkagi lugeda heaks sõnaraamatuks. Sõnaraamatu koostajad kavandavad juba uut trükki. Sellist, kus esitatakse ka bibliograafilised andmed eri etümologiseeringute kohta ja mis on suureks abiks ka etümoloogile.

A glimpse at the Estonian Etymological Dictionary

Tiit-Rein Viitso

The Estonian Etymological Dictionary as the first etymological dictionary published in Estonian is an important cultural achievement. This review provides a short overview of the prehistory of the dictionary and its theoretical and philosophical background. The reviewer shows that because of an error in dating the Old Russian language, the dictionary has not distinguished between Old Russian and still older Slavonic borrowings. The concept of root as applied in the dictionary excludes a set of historical derivatives from the etymological approach.

Keywords: Estonian Etymological Dictionary, sound changes, Slavonic and Old Russian borrowings, root and historical derivatives, names of Finnic languages

Tiit-Rein Viitso
eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Tartu Ülikool
Jakobi 2–413
51014 Tartu
tiit-rein.viitso@ut.ee

RINGVAADE

EMAKEELE SELTSI 93. TEGEVUSAASTA (2012)

I. Üritused

1. Konverentsid

Emakeele Selts korraldas 2012. aastal 4 konverentsi, ettekandeid esitati kokku 34.

Koostöös Haridus- ja Teadusministeeriumiga toimus 28. aprillil Peterburi Jaani kirikus keelekonverents „Eestlased mitmekeelses ja -kultuurilises Peterburis”, kus ettekannetega esinesid Vadim Mussajev, Tamara Smirnova, Tiit Reimo ja Aile Möldre, Veronika Mahtina, Tõnu Tannberg, Jüri Viikberg, Tiina Maiberg, Piret Meos, Lea Jürgenstein, Jüri Valge, Tiina Paet ning Maarja Hein ja Anna Malkova. Ettekanded olid kahes plokis: eesti- ja venekeelne osa.

Koostöös Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudi ning arvuti-teaduse instituudiga toimus 26. jaanuaril Tartu Ülikooli ajaloomuuseumi valges saalis akadeemik Haldur Öimu 70 aasta juubelile pühendatud konverents, kus esinesid Renate Pajusalu, Tiit Hennoste, Urmas Sutrop, Ilona Tragel ja Ann Veismann ning Heili Orav, Neeme Kahusk ja Kadri Vare.

27. juunil toimus Tartus traditsiooniline Johannes Voldemar Veski pühendatud keelekonverents. XLV Veski päeva „Keelte, murrete ja nimede ringist. Valdek Pall 85” kavas oli 5 ettekannet. Avaettekande „Valdek Palli jälgedes ja sammuke kõrvale ka” pidas Marja Kallasmaa. Niina Aasmäe pidas ettekande Valdek Palli töödest mordva keelte alal. Evar Saar kõneles Viru kohanime tüüpidest, Liina Lindström tutvustas Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivi ning murdekorpuse uurimisvõimaluste avardumist ning Jüri Viikberg lõpetas päeva ülevaatega teemal „Murdesõnaraamat 1922–2012”.

Traditsiooniline üliõpilaskonverents, millega Emakeele Selts tähistas ühtlasi Euroopa keelte päeva, toimus 21. septembril Tartu Ülikoolis. Oma uurimistööst rääkisid Tallinna ja Tartu Ülikooli bakalaureuse- ja magistri-õppe üliõpilased, kes pidasid kokku 12 ettekannet. Ettekanded olid teema

järgi jagatud nelja ossa: „Keeleuurija mitu pilku”, „Eesti lause”, „Kahe keele vahel” ning „Laps ja keel”.

2. Kõnekoosolekud, väliskeelepäevad ja keelepäevad Eesti koolides

Emakeele Selts korraldas 2012. aastal 6 kõnekoosolekut, 6 väliskeelepäeva ja 5 keelepäeva Eesti koolides, samuti korraldati noorte keelelaager „Põnev keeleteadus”. Ettekandeid esitati kokku 73.

Kõnekoosolekutel (viis Tallinnas ja üks Tartus) peeti 17 ettekannet.

16. veebruaril pidasid vana kirjakeele teemalisel kõnekoosolekul ettekande Kai Tafenau, Kristel Ress ja Annika Kilgi.

Seltsi aastakoosolekul 23. märtsil Tartu Ülikooli peahoones J. V. Veski auditooriumis kõlas Helle Metslangi, Karl Pajusalu ja Külli Habichti akadeemiline ettekanne „Küsi partiklite arengust”. Seltsi 92. tegevusaasta (2011) aruande esitas teadussekretär Killu Paldrok.

2. mail esinesid aktuaalsetel soome-ugri teemadel Nikolay Kuznetsov, Valentina Semenova ja Elena Ryabina.

17. mail toimus Tartus kõnekoosolek teemal „Kirjandus Emakeele Seltsis”, kus esinesid Hasso Krull, Lauri Pilter ja Arne Merilai.

Tallinna Ülikool koostöös Emakeele Seltsiga tähistas 6. septembril Mati Hindi 75 aasta juubelit kõnekoosolekuga, kus ettekandega esinesid Krista Kerge, Martin Ehala, Jüri Viikberg ning Karl Pajusalu ja Pire Teras.

15. novembri kõnekoosolekul leksikaalsetest suhetest esinesid Margit Langemets, Heili Orav ja Asta Õim.

Aasta viimasel, 6. detsembri kõnekoosolekul „Rahvusvahelisest uurimisprojektist ELDIA (European Language Diversity for All)” tutvustasid projekti uurimistulemusi Helle Metslang, Kadri Koreinik ja Kristiina Praakli.

Väljaspool Eestit peeti Haridus- ja Teadusministeeriumi ning kohapealsete eesti seltside kaaskorraldusel 6 keelepäeva (Rootsis Lundis, Hollandis Haagis ja Goudas, Taanis Kopenhaagenis, Leedus Vilniuses ja Venemaal Moskvast). Ettekannete teemad olid väga erinevad, arvestades kohapealsete kuulajate ettepanekuid ja ootusi. Tavapäraselt on ettekannete hulka kuulunud ülevaade Eesti keelepoliitikast, tänavu sh eesti keelepoliitilistest suundumustest välismaal ning juriidilis-poliitilistest konfliktidest Eesti keeleelus. Ettekandeid peeti ka eesti uuemast kirjandusest, laste suulise ja kirjaliku keeleoskuse arendamisest, sõnavaramuutustest, õige-

keelsusest, ees- ja kohanimedest, keele omandamisest, mitmekeelsusest, identiteediküsimustest. Ettekannete kõrval toimusid keeleõppeseminarid ning tutvustati uusi interaktiivseid keeleõppematerjale ning uusi keeleõpikuid. Kokku peeti väliskeelepäevadel 23 ettekannet.

Emakeele Selts on Eesti Keele Instituudi, Haridus- ja Teadusministeeriumi, Keeleinspektsiooni, Väike-Maarja Gümnaasiumi ja Väike-Maarja Vallavalitsuse kõrval üks Ferdinand Johann Wiedemanni keelepäeva korraldajaid. Keelepäev toimus 19. aprillil Väike-Maarjas. 2012. aasta Wiedemanni keeleauhinna laureaat Mari Tarand pidas ettekande „Kodukeele kütkes” ning auhinna kandidaat Heli Laanekask ettekande „Wiedemanni grammatika eesti keeles”. Väike-Maarja Gümnaasiumi õpilane Kätlin Kaare rääkis kõnekäändude mõistmisest Väike-Maarja Gümnaasiumi näitel. Keeleauhinna laureaat Mari Tarand istutas keeletammikusse nimepuu.

Emakeele Selts jätkab edukalt 2009. aastal Annika Kilgi eestvedamisel elustatud koolikeelepäevade korraldamisega. Koolides esinevad eri alade eesti filoloogid ning keelepäevad on suunatud Eesti eri piirkondade kooliõpilastele. 2012. aastal toimus 5 keelepäeva kokku 19 ettekandega, igas õppeasutuses peeti 3–6 ettekannet. Tartu Katoliku Koolis kõneldi keele mitmest näost, Võru Kreutzwaldi Gümnaasiumis keelelisest viisakusest, Noarootsi Gümnaasiumis kandis keelepäev pealkirja „Kõneka maastiku päev”, Rapla Ühisgümnaasiumis räägiti eesti keele dünaamikast, Kunda Ühisgümnaasiumis keelest ja emotsionaalsusest. Ka väliskeelepäevadel peeti ettekandeid koolis: Eesti Koolis Hollandis kõlas ettekanne lapse eesti keele omandamisest ning peeti keeleõppemängude seminari.

Sügisel koolivaheajal 22.–24. oktoobril toimus Piusal noortele mõeldud kolmepäevane keelelaager „Põnev keeleteadus”. Kokku said 18 gümnaasiuminoort ning Emakeele Seltsi, Eesti Keele Instituudi, Tallinna Ülikooli ja Tartu Ülikooli keeleinimesed, lisaks esindajad Keeleinspeksioonist ja Eesti Rahvusringhäälingust. Kõlas 9 ettekannet: esinesid Peeter Päll, Helle Metslang ja Annika Kilgi, Arne Merilai, Reili Argus, Ilmar Tomusk, Katrin Kern, Tiina Leemets ning Einar Kraut. Arutleti keeleküsimuste, keele õppimise, hoidmise ja väärtustamise üle, lisaks mängiti keelelist osavust nõudvaid mänge, tehti keeleviktoriini jms.

II. Muu tegevus

Haridus- ja Teadusministeerium koostöös Emakeele Seltsiga korraldas 2011. aasta keeleteo valimise. Aasta keeleteo tiitli pälvisid Tanel Alumäe ja Kaarel Kaljurand Tallinna Tehnikaülikooli küberneetika instituudi foneetika ja kõnetehnoloogia laborist nutitelefonide kõnetuvastusrakenduste eest. Selts oli kaaskorraldaja keeleteo lõppüritusel, mis toimus 14. märtsil 2012 Haapsalu Wiedemanni Gümnaasiumis.

Haridus- ja Teadusministeeriumi toetusel algatas Emakeele Selts koostöös Tartu Ülikooli ja Tallinna Ülikooliga 2011. aastal õpikute keeleanalüüsi projekti, milles võeti vaatluse alla kahe Eesti õpikukirjastuse, Avita ja Koolibri väljaanded. Töö tulemusi tutvustati mitmel kohtumisel, muu hulgas toimus maikuus õpikukeele seminar Piusal 7 ettekandega. Seminari eesmärk oli arutleda uuringutele toetudes praeguste õpikute keele ning õpikute koostamise üldisemate probleemide üle, samuti kavandada meetmeid õpikute keeleprobleemide lahendamiseks.

2012. aasta sügisel korraldati uue ettevõtmisena ka kokkuvõttevõistlus Tuum, mille töörühma kuulusid Tiit Hennoste ja Külli Habicht Tartu Ülikoolist, Jüri Valge Haridus- ja Teadusministeeriumist ning Laura Teder Eesti Rahvusringhäälingust. See on võistlus, milles iga osaleja saab panna proovile oma oskuse teha kuni 200-sõnaline kokkuvõte žürii antud tekstist. Osales 194 kokkuvõtjat.

Haridus- ja Teadusministeeriumi toetusel jätkus teist aastat keeleviktoriin – keelenuputamisülesanded ilmusid Oma Keeles ning Sirbis ja Keele Infolehes, kokku kuuel korral.

2012. aastal jätkusid ka õppesõidud, mida oli aasta jooksul neli: TLÜ filoloogid sõitsid külla tartlastele ning TÜ filoloogid tutvusid pealinna kõrgkooliga.

Jätkus töö eesti keele kolme valdkonna akadeemilise tervikkäsitlusega. Fonoloogia osas valmisid eesti foneetika ja fonoloogia uurimislugu, eesti prosoodia ülevaade, Eesti foneetika koondbibliograafia. Süntaksi osas valmisid sissejuhatus ning öeldise ja selle grammatiliste kategooriate kirjeldus. Sõnamoodustuse osas valmis ülevaade komplekssete sõnade struktuurist.

Koostöös Integratsiooni ja Migratsiooni Sihtasutusega Meie Inimesed alustas Emakeele Selts 2010. aastal kaheaastase projektiga „Uusimmigrante õpetavate pedagoogide täiendusõpe”. 2012. aasta teises pooles sai see mahukas ettevõtmine edukalt läbi.

Emakeele Seltsi aastaraamatu artiklid on varustatud DOI-indeksitega ning alustatud on ESA tuntuse laiendamist veebis ja andmebaasides (CEEOL, Scopus, DOAJ).

III. Kirjastamine

2012. aastal on trükkis ilmunud

- Emakeele Seltsi aastaraamat 57 (2011). Peatoimetaja Mati Ereht, toimetaja Sirje Mäearu. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2012. 328 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 1. Toimetaja Reili Argus. 128 lk;
- keeleajakiri Oma Keel nr 2. Toimetaja Reili Argus. 107 lk;
- kogumik „Minevikupärandit Häädemeestelt. Valimik korrespondentide murdetekste VIII”. Toimetanud Helju Kaal, Eevi Ross. Tallinn, 2012. 361 lk.

IV. Raamatukogu

ESI raamatukogu täienes 2012. aasta jooksul 55 trükisega, mis on saadud vahetuse, annetuse või ostu teel. Raamatukogus on arvel 6323 inventeeritud trükist.

Jätkub raamatukogu andmete kättesaadavaks tegemine raamatukogudevahelise andmebaasi ESTER kaudu. Seltsi väljaannete müügi eest on väga edukalt hea seisnud seltsi raamatukoguhoidja Annika Oherde.

V. Keeletoimkond

Emakeele Seltsi keeleteoimkonna vanem on alates 23. märtsist 2012 taas Krista Kerge. Keeletoimkonda kuuluvad Reili Argus, Külli Habicht, Reet Kasik, Katrin Kern, Einar Kraut, Helika Mäekivi, Urve Pirso, Peeter Päll, Maire Raadik ja Arvi Tavast.

2012. aastal pidas keeleteoimkond 6 istungit, lisaks 1 väljasõiduistungi ja 8 e-arutelu. Keeletoimkond kujundas seisukohti ÕS 2013 detailide suhtes, võttis vastu õigekirja puudutavaid otsuseid, diskuteeris avalikkusega, esines ajalehtedes ja raadios ning vastas nii inimeste kui ka asutuste pöördumistele.

VI. Annetused

2012. aastal tegid Emakeele Seltsile annetuse kaks seltsi liiget: Eevi Ross ja Priit Järve.

VII. Liikmeskond

2012. aasta algul kuulus Emakeele Seltsi 348 tegev- ja 12 auliiget, 31. detsembri 2012 seisuga 354 tegevliiget ja 12 auliiget: Mati Erelt, Mati Hint, Helju Kaal, Valve-Liivi Kingisepp, Uno Liivaku, Viivi Maanso, Helmi Neetar, Valdek Pall, Huno Rätsep, Ülo Tedre, Ellen Uuspõld ja Tiit-Rein Viitso.

Tegevusaasta jooksul võeti vastu 10 uut tegevliiget: Ingrid Krall, Margit Maran, Helika Mäekivi, Aivar Põldvee, Ann Metslang, Piret Malv, Valts Ernštreits, Tiina Kikerpill, Maarika Teral, Margit Ross.

Uusi auliikmeid 2012. aastal ei esitatud.

Seltsi liikmete hulgast omal soovil kustutamiseks avaldas soovi 2 tegevliiget (Toomas Tamla ja Sirle Pent). 2012. aastal otsustas aasta-koosolek kustutada suure liikmemaksuvõla tõttu ühe tegevliikme (Indrek Kärner) seltsi liikmete hulgast.

Surma läbi lahkus 2012. aastal 3 tegevliiget: Erast Parmasto († 24.04.2012), Lidia Vassikova († 29.10.2012), Olaf Paabo († 28.12.2012).

VIII. Juhatus

Seltsi juhatusse kuuluvad esimees Helle Metslang, abiesimehed Karl Pajusalu ja Jüri Viikberg ning liikmed Mati Erelt, Asta Õim, Annika Kilgi ja Jüri Valge. Seltsi juhatus käis 2012. aastal koos 7 korda, sh üks kord arutleti e-posti teel.

IX. Töötajad

Teadussekretärina töötab Killu Paldrok ja raamatukogu juhatajana Annika Oherde. Raamatupidaja on Tiia Vajak. Seltsi kodulehte kujundab Maria-Maren Sepper.

X. Üldiseloomustus

93. tegevusaastat võib iseloomustada kui tegevusrohket. On korraldatud konverentse, kõnekoosolekuid, väliskeelepäevi, noorte keelehuviliste laager, jätkunud on keeleajakirja ja aastaraamatu väljaandmine. 2012. aastal peeti Emakeele Seltsi üritustel 108 ettekannet.

2006. aastast esindab Emakeele Seltsi juhatust Eesti Keele Instituudi teadusnõukogus Karl Pajusalu. Wiedemanni keeleauhinna komisjonis esindab seltsi Helle Metslang. Seltsi esimees Helle Metslang ning juhatuse liikmed Karl Pajusalu, Jüri Viikberg ja Jüri Valge on jätkuvalt osalenud Eesti keelenõukogu töös.

Rahaliselt oli 2012. aasta Emakeele Seltsile soodne. Eesti Teaduste Akadeemia tegevustoetus on küll vähenenud, kuid seltsi tegevusi (väljaannete ettevalmistamist, publitseerimist ja taseme parandamist, keelepäevade jm keeleürituste korraldamist, keeletoimkonna tegevust jm) on toetanud Haridus- ja Teadusministeerium, samuti Integratsiooni ja Migratsiooni Sihtasutus Meie Inimesed.

KILLU PALDROK

2012. AASTAL EMAKEELE SELTSI ÜRITUSTEL PEETUD ETTEKANDED

1. Niina Aasmäe – Valdek Palli töödest mordva keelte alal. XLV J. V. Veski päeval „Keelte, murrete ja nimede ringist. Valdek Pall 85” Tartus 27. juunil.
2. Kais Allkivi – Alaleütleva tungimine teiste käänete kasutusale. Üliõpilaskonverentsil Tartus 21. septembril.
3. Reili Argus – Viisakast keelekasutusest. Keelelise viisakuse päeval Võru Kreutzwaldi Gümnaasiumis 2. aprillil.
4. Reili Argus – Mida me teame sellest, kuidas eesti laps eesti keelt omandab. Keelepäeval Goudas (Hollandi) Eesti Koolis Hollandis 4. mail.
5. Reili Argus – Emakeele Seltsi keeleteimkonna tööst. ESi noortelaagris „Põnev keeleteadus” Piusal 22.–24. oktoobril.
6. Pille Arnek – Eestikeelsetest tekstidest 19. sajandi hauatähistel. „Kõneka maastiku päeval” Noarootsi Gümnaasiumis 11. oktoobril.
7. Martin Ehala – Veel kord eesti morfoloogia olemusest. Mati Hindi 75. sünnipäevale pühendatud kõnekoosolekul Tallinnas 6. septembril.
8. Anu Haak – Rootsipärastest kohanimedest Lääne-Eestis ja saartel. Keelepäeval Lundis 22. jaanuaril.
Külli Habicht, vt Helle Metslang.
9. Maarja Hein ja Anna Malkova – Eesti keele õppimisest ja õpetamisest Peterburi ülikoolis. Keelekonverentsil „Eestlased mitmekeelses ja -kultuurilises Peterburis” Peterburis 28. aprillil.
10. Tiit Hennoste – Tantsud tähtedega. Prominentide kategoriseerimine netikommentaaries. Haldur Õimu 70 aasta juubelile pühendatud konverentsil Tartus 26. jaanuaril.
11. Annika Hussar – Uue sajandi eesnimed Eestis. Keelepäeval Kopenhaagenis Taani Eesti Seltsis 16. septembril.
12. Lea Jürgenstein – Peterburi eestlased, eesti keele hoidjad. Keelekonverentsil „Eestlased mitmekeelses ja -kultuurilises Peterburis” Peterburis 28. aprillil.

13. Kätlin Kaare – Kõnekäändude mõistmisest Väike-Maarja Gümnaasiumi näitel. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 19. aprillil.
Neeme Kahusk, vt Heili Orav.
14. Mered-Migel Kalinin – Telefonivestluste etiketist ja selle järgimisest tavaelus. Keelelise viisakuse päeval Võru Kreutzwaldi Gümnaasiumis 2. aprillil.
15. Marja Kallasmaa – Valdek Palli jälgedes ja sammuke kõrvale ka. XLV J. V. Veski päeval „Keelte, murrete ja nimede ringist. Valdek Pall 85” Tartus 27. juunil.
16. Marja Kallasmaa – Kõnekatest kohanimedest. „Kõneka maastiku päeval” Noarootsi Gümnaasiumis 11. oktoobril.
17. Mari-Liis Kalvik – Muutustest murdekeeles. Eesti keele dünaamika päeval Rapla Ühisgümnaasiumis 15. oktoobril.
18. Andres Karjus – Mitmemõõtmelised lahendused suurte keeleandmes-
tike lahkamisel. Üliõpilaskonverentsil Tartus 21. septembril.
19. Reet Kasik – Keelest ja ühiskonnast. Keelepäeval „Keele mitu nägu” Tartu Katoliku Koolis 26. märtsil.
20. Krista Kerge – Õigekeelsus eile, täna ja homme. Mati Hindi 75. sünni-
päevale pühendatud kõnekoosolekul Tallinnas 6. septembril.
21. Katrin Kern – Keeletoimetamise õpetamisest. ESi noortelaagris
„Põnev keeleteadus” Piusal 22.–24. oktoobril.
22. Annika Kilgi – Passiivist ja impersonaalist esimestes eesti piibli-
tõlgetes. Kõnekoosolekul „Vana kirjakeel” Tallinnas 16. veebruaril.
23. Annika Kilgi – Keelest ja ajaloost. Keelepäeval „Keele mitu nägu”
Tartu Katoliku Koolis 26. märtsil.
24. Annika Kilgi ja Helle Metslang – Keelekorralduse ajaloost. ESi noorte-
laagris „Põnev keeleteadus” Piusal 22.–24. oktoobril.
25. Birute Klaas-Lang – Eesti keel maailmas. Keelepäeval Vilniuses
16. novembril.
Toomas Koitmäe, vt Merli Mändul.
26. Riina Koolmeister – Eesti keelepoliitilisi suundumusi välismaal.
Keelepäeval Lundis 22. jaanuaril.
27. Kadri Koreinik – ELDIA tulemustest Setu- ja Võrumaal. Kõnekoosole-
kul „Rahvusvahelisest uurimisprojektist ELDIA (European Language
Diversity for All)” Tallinnas 6. detsembril.

28. Anna Korneeva – Fraseologismid komponendiga „värv” eesti ja vene keeles. Üliõpilaskonverentsil Tartus 21. septembril.
29. Igor Kotjuh – Fs ja Kirill Medvedev: kahe luuletaja (pidamata) dialoog. Keelepäeval Moskvast 17. novembril.
30. Einar Kraut – Õigehäälidusest. ESi noortelaagris „Põnev keeleteadus” Piusal 22.–24. oktoobril.
31. Hasso Krull – Kaks kosmoloogiat ja müütiline aeg. Kõnekoosolekul „Kirjandus Emakeele Seltsis” Tartus 17. mail.
32. Nikolay Kuznetsov – Prolatiivi käände semantika komi keeles. Kõnekoosolekul „Aktuaalset soome-ugri teemadel” Tallinnas 2. mail.
33. Helen Kõrgesaar – Keeleõppemängude seminar. Keelepäeval Goudas (Hollandi) Eesti Koolis Hollandis 4. mail.
34. Joanna Kärsin ja Marie Helena Mõistus – Sina ja teie VKG 9. klasside õpilaste kõnepruugis. Keelelise viisakuse päeval Võru Kreutzwaldi Gümnaasiumis 2. aprillil.
35. Piret Kärtner – Mängime ja keel jääb alles. Keelepäeval Kopenhaagenis Taani Eesti Seltsis 16. septembril.
36. Piret Kärtner – Eesti keelepoliitika ja eesti keele poliitika. Keelepäeval Vilniuses 16. novembril.
37. Andra Kütt – Eesti liitsõnade omandamisest varase kõne arengu perioodil. Üliõpilaskonverentsil Tartus 21. septembril.
38. Elvira Kün – Kes on need „meie”? Keelepäeval Vilniuses 16. novembril.
39. Heli Laanekask – Wiedemanni grammatika eesti keeles. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 19. aprillil.
40. Margit Langemets – Semantilised tüübid keelekasutuses ja sõnaraamat. Kõnekoosolekul „Leksikaalsetest suhetest” Tallinnas 15. novembril.
41. Tiina Leemets – Nähtav ja nähtamatu inglise keel. Keelepäeval Kopenhaagenis Taani Eesti Seltsis 16. septembril.
42. Tiina Leemets – Õigekeelsussõnaraamatu koostamisest. ESi noortelaagris „Põnev keeleteadus” Piusal 22.–24. oktoobril.
43. Kersti Lepajõe – Suulise ja kirjaliku väljendusoskuse arendamisest. Keelepäeval Haagis 3. mail.
44. Liina Lindström – Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiiv ning murdekorpuse uurimisvõimaluste avardajana. XLV J. V. Veski

- päeval „Keelte, murrete ja nimede ringist. Valdek Pall 85” Tartus 27. juunil.
45. Veronika Mahtina – Эстонская календарная литература в Петербурге-Ленинграде (Peterburi-Leningradi eesti kalendrikirjandusest). Keelekonverentsil „Eestlased mitmekeelses ja -kultuurilises Peterburis” Peterburis 28. aprillil.
 46. Tiina Maiberg – Eesti diplomaadid ja diplomaatia Peterburis. Keelekonverentsil „Eestlased mitmekeelses ja -kultuurilises Peterburis” Peterburis 28. aprillil
Anna Malkova, vt Maarja Hein.
 47. Piret Meos – Eesti kunstnikud ja kunstiharidus Peterburis 20. sajandi algul. Keelekonverentsil „Eestlased mitmekeelses ja -kultuurilises Peterburis” Peterburis 28. aprillil.
 48. Arne Merilai – Keel ja kirjandus. Kõnekoosolekul „Kirjandus Ema-keele Seltsis” Tartus 17. mail.
 49. Arne Merilai – Keelenormingute eiramisest kunstilistel eesmärkidel. ESi noortelaagris „Põnev keeleteadus” Piusal 22.–24. oktoobril.
 50. Arne Merilai – Kõnetead ja luuletegu. Keelepäeval Vilniuses 16. novembril.
 51. Helle Metslang, Karl Pajusalu ja Külli Habicht – Kõnepartiklite arengust. Aastakoosolekul Tartus 23. märtsil.
 52. Helle Metslang – Nihetest eesti keele grammatikas. Eesti keele dünaamika päeval Rapla Ühisgümnaasiumis 15. oktoobril.
 53. Helle Metslang – „Euroopa keeleline mitmekesisus kõigile” ühendab rahvaid, maid ja teadlasi. Kõnekoosolekul „Rahvusvahelisest uurimisprojektist ELDIA (European Language Diversity for All)” Tallinnas 6. detsembril.
Helle Metslang, vt ka Annika Kilgi.
 54. Vadim Mussajev – Эстонская община в С.-Петербурге в конце XIX – начале XX вв. (Peterburi eestlaste kogukonnast 19. sajandi lõpul – 20. sajandi algul). Keelekonverentsil „Eestlased mitmekeelses ja -kultuurilises Peterburis” Peterburis 28. aprillil.
Marie Helena Mõistus, vt Joanna Kärstin.
 55. Merli Mändul ja Toomas Koitmäe – Õigekeelsusest masintõlkes. Üliõpilaskonverentsil Tartus 21. septembril.
Aile Möldre, vt Tiitu Reimo.

56. David Ogren – Sihitise käändevalik infiniitsetes konstruktsioonides. Üliõpilaskonverentsil Tartus 21. septembril.
57. Heili Orav, Neeme Kahusk ja Kadri Vare – Järeldusi professori liikumisest keeleteaduses. Haldur Õimu 70 aasta juubelile pühendatud konverentsil Tartus 26. jaanuaril.
58. Heili Orav – Eesti Wordneti leksikaalne teadmus. Kõnekoosolekul „Leksikaalsetest suhetest” Tallinnas 15. novembril.
59. Regina Paabo – Viipekeelest. Keelepäeval „Keele mitu nägu” Tartu Katoliku Koolis 26. märtsil.
60. Tiina Paet – Uemad võõrsõnad eesti keeles. „Võõrsõnade leksikoni” 8. trükk. Keelekonverentsil „Eestlased mitmekeelses ja -kultuurilises Peterburis” Peterburis 28. aprillil.
61. Karl Pajusalu ja Pire Teras – Ühest edelaläänemeresoome fonoloogilisest ühisuendusest. Mati Hindi 75. sünnipäevale pühendatud kõnekoosolekul Tallinnas 6. septembril.
Karl Pajusalu, vt ka Helle Metslang.
62. Renate Pajusalu – Haldur Õim – ikka tähendust püüdes. Haldur Õimu 70 aasta juubelile pühendatud konverentsil Tartus 26. jaanuaril.
63. Renate Pajusalu – Eesti, soome ja vene viisakusest. Keelelise viisakuse päeval Võru Kreutzwaldi Gümnaasiumis 2. aprillil.
64. Killu Paldrok – Emakeele Seltsi 92. tegevusaasta (2011). Aastakoosolekul Tartus 23. märtsil.
65. Killu Paldrok – Uut ja vana! Õigekeelsusküsimusi. Keelepäeval Vilniuses 16. novembril.
66. Anu Pedaja-Ansen – Kahetüvelisuse taandumisest. Eesti keele dünaamika päeval Rapla Ühisgümnaasiumis 15. oktoobril.
67. Lauri Pilter – No on see Peipsi siis isegi Peipsi. Kõnekoosolekul „Kirjandus Emakeele Seltsis” Tartus 17. mail.
68. Kristiina Praakli – Eesti keel Soomes ja Saksamaal – peamised uurimistulemused. Kõnekoosolekul „Rahvusvahelisest uurimisprojektist ELDIA (European Language Diversity for All)” Tallinnas 6. detsembril.
69. Peeter Päll – Õigekeelsuse olemusest, vajalikkusest ja piiridest. ESi noortelaagris „Põnev keeleteadus” Piusal 22.–24. oktoobril.
70. Halliki Põlde – Imelapse diskursuse konstrueerimine Eesti meediatekstides. Üliõpilaskonverentsil Tartus 21. septembril.

71. Maire Raadik – Muutusi eesti sõnavaras. Keelepäeval Lundis 22. jaanuaril.
72. Sirje Rammo – Uus õppekomplekt täiskasvanud keeleõppijale „Keel selgeks!“. Keelepäeval Moskvast 17. novembril.
73. Sigrid Raud – *et-* ja *kui*-soovlused. Üliõpilaskonverentsil Tartus 21. septembril.
74. Tiiu Reimo ja Aile Möldre – Издательская деятельность эстонцев в Санкт Петербурге до Второй мировой войны (Kirjastustegevus Peterburis enne Teist maailmasõda). Keelekonverentsil „Eestlased mitmekeelses ja -kultuurilises Peterburis“ Peterburis 28. aprillil.
75. Kristel Ress – 17. sajandi saksa-eesti sõnaraamatute uurimise eripärast. Kõnekoosolekul „Vana kirjakeel“ Tallinnas 16. veebruaril.
76. Julia Rozova – Vene gümnaasiumi õpilaste eesti keele õpimotivatsioon ja selle seosed eestikeelsele aineõppele üleminekuga. Üliõpilaskonverentsil Tartus 21. septembril.
77. Andriela Rääbis – Viisakusküsimustest telefonivestluses. Keelelise viisakuse päeval Võru Kreutzwaldi Gümnaasiumis 2. aprillil.
78. Elena Ryabina – Udmurdi värvileksika kujunemisest. Kõnekoosolekul „Aktuaalset soome-ugri teemadel“ Tallinnas 2. mail.
79. Evar Saar – Viru kohanime erinevaid tüüpe. XLV J. V. Veski päeval „Keelte, murrete ja nimede ringist. Valdek Pall 85“ Tartus 27. juunil.
80. Valentina Semenova – Traditsiooniline maailmapilt ja kujundid mari rahvaastronoomias. Kõnekoosolekul „Aktuaalset soome-ugri teemadel“ Tallinnas 2. mail.
81. Tamara Smirnova – Образовательные учреждения для эстонцев в Ленинграде (1918–1937 гг.) (Eestlaste haridusasutused Leningradis aastatel 1918–1937). Keelekonverentsil „Eestlased mitmekeelses ja -kultuurilises Peterburis“ Peterburis 28. aprillil.
82. Urmas Sutrop – Värvinime semantikast. Haldur Õimu 70 aasta juubelile pühendatud konverentsil Tartus 26. jaanuaril.
83. Urmas Sutrop – Keeletüpoloogiast ja maailma keelte mitmekesisusest. Keelepäeval „Keele mitu nägu“ Tartu Katoliku Koolis 26. märtsil.
84. Kadri Suurmäe – Eesti keele kausatiivide omandamine nelja- kuni kuueaastaste laste hulgas. Üliõpilaskonverentsil Tartus 21. septembril.
85. Anastassia Zabrotskaja – Keelemaastiku uurimisest. „Kõneka maastiku päeval“ Noarootsi Gümnaasiumis 11. oktoobril.

86. Kairi Tamuri – Armastab, ei armasta. Emotsionaalse keele päeval Kunda Ühisgümnaasiumis 16. oktoobril.
87. Tõnu Tannberg – Эстонцы в русской армии в начале XX века (1900–1917) (Eestlased Vene armees XX sajandi alguses (1900–1917)). Keelekonverentsil „Eestlased mitmekeelses ja -kultuurilises Peterburis” Peterburis 28. aprillil.
88. Olga Tarabarova – Eesti keele hüüdlause. Üliõpilaskonverentsil Tartus 21. septembril.
89. Mari Tarand – Kodukeele kütkes. F. J. Wiedemanni keeleauhinna keelepäeval Väike-Maarjas 19. aprillil.
90. Maarika Teral – Eesti keele kursustest Internetis. Keelepäeval Moskvast 17. novembril.
Pire Teras, vt Karl Pajusalu.
91. Kai Tafenu – Vana kirjakeele allikatest Ajalooarhiivis. Kõnekoosolekul „Vana kirjakeel” Tallinnas 16. veebruaril.
92. Herman Tilba – Suhtluskäitumine: sina ja teie kasutamine. Keelelise viisakuse päeval Võru Kreutzwaldi Gümnaasiumis 2. aprillil.
93. Ilmar Tomusk – Keeleinspektsiooni tööst. ESi noortelaagris „Põnev keeleteadus” Piusal 22.–24. oktoobril.
94. Ilona Tragel ja Ann Veismann – Kas elamisel, mõtlemisel ja olemisel on suund? Haldur Õimu 70 aasta juubelile pühendatud konverentsil Tartus 26. jaanuaril.
95. Leelo Tungal – Lapsed ja laulud. Keelepäeval Kopenhaagenis Taani Eesti Seltsis 16. septembril.
96. Maria Tuulik – Eesti keele põhisõnavara sõnastiku koostamisest. Keelepäeval Moskvast 17. novembril.
97. Krista Umbjärv – E. Hemingway stiil ja selle tõlkimine eesti keelde tema lühijuttude näitel. Üliõpilaskonverentsil Tartus 21. septembril.
98. Ene Vainik – Tunne tundeid nimepidi! Emotsionaalse keele päeval Kunda Ühisgümnaasiumis 16. oktoobril.
99. Jüri Valge – Riik ja väikerahva keel. Keelekonverentsil „Eestlased mitmekeelses ja -kultuurilises Peterburis” Peterburis 28. aprillil.
100. Jüri Valge – Eesti keelepoliitika. Keelepäeval Haagis 3. mail.
101. Jüri Valge – Juriidilisi-poliitilisi konfliktikohti Eesti keeleelus. Keelepäeval Moskvast 17. novembril.
Kadri Vare, vt Heili Orav.
Ann Veismann, vt Ilona Tragel.

102. Mart Velsker – Eesti kirjandusest 21. sajandil. Keelepäeval Lundis 22. jaanuaril.
103. Jüri Viikberg – Eesti eest väljas idas ja läänes: Käärikud. Keelekonverentsil „Eestlased mitmekeelses ja -kultuurilises Peterburis” Peterburis 28. aprillil.
104. Jüri Viikberg – Murdesõnaraamatust 1922–2012. XLV J. V. Veski päeval „Keelte, murrete ja nimede ringist. Valdek Pall 85” Tartus 27. juunil.
105. Jüri Viikberg – Etno- ja toponüüme murdekeelest: *saksa* ja *saksamaa* eesti loodussõnavaras. Mati Hindi 75. sünnipäevale pühendatud kõnekoosolekul Tallinnas 6. septembril.
106. Maigi Vija – Lapsed ja mitmekeelsus. Keelepäeval Kopenhaagenis Taani Eesti Seltsis 16. septembril.
107. Asta Õim – Mis värvi on armastus? Emotsionaalse keele päeval Kunda Ühisgümnaasiumis 16. oktoobril.
108. Asta Õim – Mõiste kaudu tähenduseni. Kõnekoosolekul „Leksikaalsetest suhetest” Tallinnas 15. novembril.

KILLU PALDROK

2012. AASTAL EMAKEELE SELTSILE SAADETUD VÕI KINGITUD KIRJANDUS

Ajakirjad, kogumikud ja aastaraamatud

- Avain.** Kirjallisuudentutkimuksen aikakausslehti. Helsinki: Kirjallisuudentutkijain Seura. **2012.** 1, 2, 3.
- Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat. XIV. (14). 2004–2009 [2012].** Stockholm, 2012. 223 lk.
- Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat. XVII. (44). 2011.** Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2012. 275 lk.
- Estonian Academy of Sciences Year Book. XVII. (44). 2011.** Tallinn: Estonian Academy of Sciences, 2012. 190 lk.
- Kansalliskirjasto.** Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto, **2011.** 4; **2012.** 1, 2, 3, 4.
- Neuphilologische Mitteilungen.** Helsinki: Neuphilologischer Verein. **CXII.** 2011. 3, 4; **CXIII.** 2012. 1, 2, 3.
- Studia Fennica. Ethnologica.** Helsinki: Finnish Literature Society.
13. Stark, Laura. 4. The limits of patriarchy: how female networks of pilfering and gossip sparked the first debates on rural gender rights in the 19th-century Finnish-language press. 2011. 263 lk.
14. Where is the field?: the experience of migration viewed through the prism of ethnographic fieldwork. 2012. 221 lk.
- Studia Fennica. Linguistica.** Helsinki: Finnish Literature Society.
16. Weckström, Lotta. Representations of Finnishness in Sweden. 2011. 173 lk.
17. Ainiala, Terhi. Names in focus: an introduction to finnish onomastics. 2012. 287 lk.
- Suomalais-ugrilaisen seuran aikakauskirja. 93.** Helsinki: SUS, 2011. 459 lk.
- Virittäjä.** Kotikielen Seuran aikakausslehti. Helsinki: Kotikielen Seura, **2012.** 1, 2, 3, 4.

Muud väljaanded

Hiiemaa, Karin. **Aafrika imago eestikeelses trükisõnas**. 2009. 184 lk.
Atlas linguarum fennicarum. (Läänemeresoome keeleastlas.) Helsinki.
Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

1. 2004. 464 lk.

Dissertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis. Tartu:
Tartu University Press.

25. Mets, Mari. Suhtlusvõrgustikud reaalas: võru kõnekeelee
varieerumine kahes Võrumaa külas. 2010. 227 lk.

26. Kuldnokk, Karen. Militaarne retoorika: argumentatsioon ja
keeleline mõjutamine Eesti kaitsepoliitilises diskursuses.
2011. 158 lk.

28. Prillop, Külli. Optimaalsusteoreetiline käsitlus eesti keele
fonoloogilisest kujunemisest. 2011. 260 lk.

29. Lippus, Pärtel. The acoustic features and perception of the
Estonian quantity system. 2011. 145 lk.

30. Meister, Lya. Eesti vokaali- ja kestuskategooriad vene ema-
keelega keelejuhtide tajus ja häälduses: eksperimentaalfonee-
tiline uurimus. 2011. 144 lk.

31. Lepajõe, Kersti. Kirjand kui tekstiliik: riigieksamikirjandite
tekstuaalsed, retoorilised ja diskursiivsed omadused. 2011.
144 lk.

Dissertationes philologiae Uralicae Universitatis Tartuensis. Tartu:
Tartu University Press.

8. Ernštreit, Valt. Liivi kirjakeele kujunemine. 2010. 224 lk.

11. Рябина, Елена. Основные цветообозначения в пермских
языках. 2011. 262 lk.

Eesti-inglise keeleteaduse sõnastik. Mati Erelt, Tiiu Erelt, Enn Veldi. 2.,
täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus,
2012.

Vare, Silvi. **Eesti keele sõnapered: tänapäeva eesti keele sõnavara
struktuurianalüüs**. I köide. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012.
1170 lk.

Vare, Silvi. **Eesti keele sõnapered: tänapäeva eesti keele sõnavara
struktuurianalüüs**. II köide. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus,
2012. 1247 lk.

- Eesti Vabariigi teaduspreemiad. 2012.** Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2012. 147 lk.
- Från Nyens skans till Nya Sverige: språken i det Svenska Riket under 1600-talet.** Toimetanud Bo Andersson ja Raimo Raag. Stockholm, 2012. 376 lk.
- Stalte, Kõrli. **Jelzi sōnā: bābēd jā īrgandōks lugdōbrōntōz.** Tartu: Emakeele Selts, 2011.
- Kärstna kool 245.** Kärstna, 2012. 167 lk.
- Marju Vilbaste 75.** Nopitud teri Eesti kultuuri varasalvest. Tartu, 2012. 102 lk.
- Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki.** Helsinki: Société Néophilologique.
- LXXXII.** Ratia, Maura. Texts „con and pro”: the early modern medical controversy over tobacco. 2011. 302 lk.
- LXXXIII.** Suhr, Carla. Publishing for the masses: early modern English witchcraft pamphlets. 2011. 302 lk.
- LXXXIV.** Granvik, Anton. De „de”: estudio histórico-comparativo de los usos y la semántica de la preposición „de”: en español. 2012. 664 lk.
- LXXXV.** Herausforderung Sprache und Kultur: Festschrift für Matti Luukkainen zum 75. Geburtstag. 2012. 339 lk.
- Pühendusteos emeriitprofessor Mati Hindi 75. sünnipäevaks.** Koostanud ja toimetanud Reili Argus, Annika Hussar ja Tiina Rüütmaa. Tallinn: Tallinna Ülikool, 2012. 231 lk.
- Konverents **Rahvuskeeled teaduses ja kõrghariduses.** Tallinn: Tallinna Ülikool, 2011. 49 lk.
- Research in Estonia. Present and future.** Tallinn: Estonian Academy of Sciences, 2011, 477 lk.
- Setumaalta Harjumaalle: A. O. Väisänen tutkimusmatka Viroon vuonna 1913.** Tampere: Tampereen yliopisto, 1992. 215 lk. (Tampereen yliopiston kansanperinteen laitoksen julkaisu 16.)
- Sõnaga mõeldud mõte: pühendusteos Tiit Eretille 20. aprillil 2012.** Koostanud ja toimetanud Maire Raadik ja Tiina Leemets. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012. 304 lk.
- Suomalais-Ugrilaisen Seuran toimituksia.** Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura.
- 263.** Pahomov, Miikul. Kuujärven lyydiläistekstejä. 2011. 233 lk.

- 264.** Per Urales ad Orientem: iter polyphonicum multilingue: festskrift tillägnad Juha Janhunen på hans sextioårsdag den 12 februari 2012 a. Edited by Tiina Hyytiäinen. 2012. 542 lk.

Teadusmõte Eestis. (VII). Meri. Järved. Rannik. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 2011. 230 lk.

Tietolipas. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- 236.** Työmaana runous: runoudentutkimuksen nykysuuntauksia. Toimittaneet Siru Kainulainen, Karoliina Lummaa ja Katja Seutu. 2012. 276 lk.

- 237.** Kirjallisuus ja filosofia: rinnakkaisuuksia, risteyksiä, ristiriitoja. Toimittaneet Antti Salminen, Jukka Mikkonen ja Joose Järvenkylä. 2012. 183 lk.

Koostanud ANNIKA OHERDE

2012. AASTAL MANALATEELE LÄINUD EMAKEELE SELTSI LIIKMED

Erast **Parmasto** (23.10.1928–24.04.2012)

Lidia **Vassikova** (28.05.1927–29.10.2012)

Olaf **Paabo** (27.12.1930–28.12.2012)

EMAKEELE SELTSI JUUBILARID 2012. AASTAL

JAANUAR	04.01	Madis Norvik	80
	09.01	Mall Hiimäe	75
	22.01	Haldur Õim	70
	23.01	Tiia Margus	40
VEEBRUAR	03.02	Eha Tammo	55
	05.02	Johanna Laakso	50
	06.02	Ottilie Kõiva	80
	08.02	Külvi Pruuli	70
	11.02	Igor Tõnurist	65
	16.02	Matti Puntila	75
	22.02	Lilian Laur-Kurvits	85
	24.02	Valve Kullus	80
	29.02	Katrin Kuusik	40
MÄRTS	17.03	Evi Juhkam	80
	18.03	Sander Liivak	40
	19.03	Birute Klaas-Lang	55
	23.03	Tiiu Salasoo	80
		Kadri Sõrmus	40
	24.03	Tiiu Kesipaik	75
APRILL	05.04	Jaan Ross	55
	07.04	Aino Kaljuste	85
	08.04	Kristi Salve	70
	13.04	Leili Punga	50
	19.04	Ellen Uuspõld	85
	20.04	Tiiu Erelt	70

MAI	09.05	Maren Toom	50
	12.05	Maia Rõigas	70
	14.05	Heino Kiik	85
	15.05	Mare Onga	60
	17.05	Heete Sahkai	40
	19.05	Lea Jürgenstein	45
	22.05	Petar Kehayov	40
	23.05	Rein Saukas	65
	26.05	Leelo Kingisepp	45
	28.05	Lidia Vassikova	85
JUUNI	03.06	Andres Hallmägi	55
	04.06	Eha Viluoja	65
	09.06	Helena Sulkala	65
	20.06	Marju Vilbaste	75
	28.06	Tõnu Seilenthal	65
	30.06	Valdek Pall	85
JUULI	16.07	Mall Kaevats	65
AUGUST	02.08	Kalevi Wiik	80
	10.08	Mati Vihman	60
	12.08	Ilmari Lahti	75
	20.08	Aita Maasik	85
	22.08	Mari Sarv	40
	28.08	Mati Hint	75
	31.08	Kairit Henno	40
SEPTEMBER	02.09	Elsa Pajumaa	80
	06.09	Ellen Karu	80
	07.09	Aili Kiin	60
	12.09	Ann Kask	65
	25.09	Piret Voll	45
	29.09	Maia-Ülle Väkrum	80

OKTOOBER	01.10	Jussi Kallio	75
	02.10	Aino Jõgi	90
	13.10	Tauno Lähteenkorva	80
	19.10	Kersti Boiko	50
	24.10	Katrin Kern	45
NOVEMBER	07.11	Krista Kerge	60
	12.11	Epp Lauk	60
	15.11	Kaleph Jõulu	85
	16.11	Reili Argus	45
	20.11	Silva Tomingas	60
	28.11	Leelo Padari	50
DETSEMBER	21.12	Ann Veismann	40
	28.12	Huno Rätsep	85
	30.12	Kai Võlli	65

HUNO RÄTSEP 85

28. detsembril 2012. a tähistas 85. sünnipäeva Tartu ülikooli emeritprofessor akadeemik Huno Rätsep, keda paljudel Tartus õppinud eesti filoloogidel on au pidada oma õpetajaks. Juubilari teaduslik haare on olnud silmapaistvalt lai. See sisaldab uurimusi nii eesti keele kui ka sugulaskeelte sõnavara ja grammatika kohta, nii diakroonilisi kui ka sünkroonilisi käsitlusi, kirjutisi ka eesti keele uurimisloo enda kohta. Põhisuundadena tõusevad siiski esile tänapäeva eesti kirjakeele grammatika, eelkõige süntaks, ning eesti keele sõnavara päritolu. Süntaksit esindab parimal viisil eesti lauseõpetuse tippteoste hulka kuuluv, 1974. a kaitsstud doktoritöö põhjal valminud teos „Eesti keele lihtlauseste tüübid” (1978), mille eest anti autorile riiklik preemia. Sõnaloolisi pärle koondab kogumik „Sõnaloo raamat” (2002).

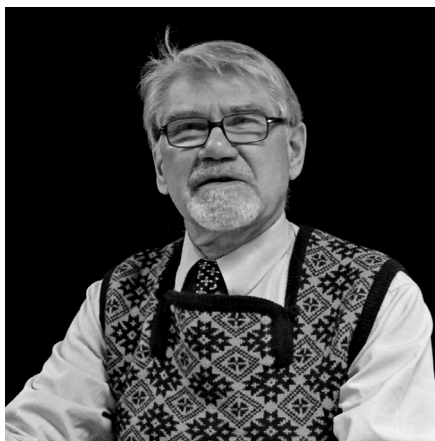
Huno Rätsepa suureks teeneks on uute teooriate ja meetodite toomine tänapäeva eesti keele uurimisse ning selle najal uue teadlaspõlvkonna kasvatamine. 1960. aastate algul hakkas ta Tartu ülikoolis pidama loenguid strukturaallingvistikast ning rajas generatiivse grammatika grupi (GGG), koondades enda ümber noori õppejõude, aspirante ja üliõpilasi, kellest

hiljem kujunesid eesti keeleteaduse tipud. Pärastpoole, juba professori ning akadeemikuna sai Huno Rätsepast autoriteet, kes mõjutas eesti keeleteaduse ja keelekorralduse arengut nii oma programmiliste kirjutiste kui ka tegevuse kaudu paljude otsustuskogude liikmena ja juhina.

Huno Rätsep on saanud tunnustust nii kodu- kui ka välismaal. 1981. a valiti ta Teaduste Akadeemia korrespondentliikmeks, 1989. a akadeemikuks, 1994. a nimetati Helsingis toimiva Soome-Ugri Seltsi auliikmeks. Peale riikliku preemia on Huno Rätsepale antud ka Wiedemanni keeleauhind (1998). Eesti riik on tunnustanud teda Valgetähe IV klassi ordeniga.

Huno Rätsepa teaduslik tegevus on olnud tihedalt seotud Emakeele Seltsiga, mille liige ta on juba 1951. aastast alates. 1974. a valiti ta seltsi juhatuse liikmeks, 1975. a abiesimeheks, aastatel 1982–1989 oli ta Emakeele Seltsi juhatuse esimees. Abiesimehena ja esimehena, samuti väljaannete toimetuskolleegiumi liikmena kujundas ta suurel määral nii seltsi akadeemilist kui ka rahvavalguslikku tegevust. Ta on ka ise esinenud paljudel kõnekoosolekutel ja keelepäevadel ning avaldanud seltsi väljaannetes hulga teaduslikke ja populaarteaduslikke kirjutisi. Huno Rätsepa peateoski „Eesti keele lihtlausete tüübid” on ilmunud Emakeele Seltsi toimetiste sarjas. Uuemat ajal on talle meelepäraseks väljaandeks saanud Emakeele Seltsi ajakiri Oma Keel, kus ta on avaldanud mitu huvitavat artiklit eesti sõnade päritolu kohta.

Emakeele Seltsi juhatus soovib auväärt juubilarile tugevat tervist ning ootab huviga tema uusi kirjutisi.

EMAKEELEST JA EMAKEELEÕPETUSEST, EESTIST JA SOOMEST MATI HINDILE MÕELDES

28. augustil 2012 täitis 75 eluaastat väljapaistval keeleteadlasel, emakeeleõpetuse kujundajal ja emakeeleõpetajate kasvatajal, poliitikul ja ühiskonnategelasel, tundliku sõnaga mõtlejal ja arvamusiidril, Tallinna Ülikooli eesti keele emeriitprofessoril Mati Hindil. Ajakirjale „Oma Keel” 2012. aasta suvel antud intervjuus on professor Hint pidanud ennast eelkõige eesti keeleteadlaseks, eriti eesti keele häälikusüsteemi ja morfoloogia uurijaks, Eesti, eesti keele ja kultuuri huvide kaitsjaks poliitikas, mitme väljaande kolumnistiks-publitsistiks ning oma vanemate kodukoha Rõngu kodu- ja kultuuriloo uurijaks. Need märksõnad märgivad olulisemaid tahke professor Hindi elutööst, kuid jäävad mõistagi napiks hõlmamaks kogu tema tegevust.

Pärast Tartu Ülikooli lõpetamist soome-ugri keeleteaduse ja tollal haruldase struktuuralse ja matemaatilise lingvistika alal 1963. aastal alustas Mati Hint oma teadlaseteed Teaduste Akadeemia Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudis. Suurema osa oma aktiivsest teadlase- ja poliitikuelust on pro-

fessor Hint olnud seotud Pedaga: Eduard Vilde nimelise Tallinna Pedagoogilise Instituudi, Tallinna Pedagoogikaülikooli, Tallinna Ülikooliga, kus ta alustas tööd eesti keele ja kirjanduse kateedri dotsendina 1975. aastal, jätkas hiljem professorina ja on tänaseni emeriitprofessor. Ajad, olud, kõrgkooli nimigi on muutunud, kuid peaülesanne – oma maad, emakeelt ja kooli armastavate, keele olemust mõistvate õpetajate kasvatamine – on jäänud samaks. Järjepidevuse märk on seegi, et ka sellel õppeaastal omandasid Tallinna Ülikooli esimese kursuse eesti filoloogid fonoloogiateadmised emeriitprofessor Mati Hindi käe all. Tolleaegne eesti keele ja kirjanduse kateeder oli eesti filoloogia eriala tegevuse keskus, kus valitses sõbralik, toetav ja asjatundlik õhkkond ning kuhu üliõpilased olid alati teretunud. Mati Hindi kirjutuslaua alumine sahtel toimis sageli postkastina, kuhu oli üliõpilaste tarvis jäetud erialakirjandust või kommentaare juhendatava uurimistöö kohta. Nüüdki meenutakse vahel „häid teise korruse aegu”, mil kateedri kodu oli vast valminud keelemaja ruumis K-235.

Tippteadlasele ehk veidi erandlikultki on professor Hint suhtunud alati austusega kooli ja õpetajasse ning sisendanud sama suhtumist üliõpilastesse. 1971. ja 1997. aastal kaitsnud väitekirjade kõrval peab ta oma tõeliseks doktoritööks siiani koolis töötavaid eesti keele ja kirjanduse eriala lõpetanuid. Õppejõutöö võimaldas oma teaduslikku, aga ka ühiskondlikku ja poliitilist maailmavaadet anda edasi järgmisele põlvkonnale. Oluline oli seegi, et loengutes sai uusi mõtteid ja nende esitusviise katsetada ja lihvida. Mati Hindi loengud olid erinevalt praegustest, pahatihti valmispakettidena õppeinfosüsteemi üles pandavatest slaididest loova koosmõtlemise kohaks, kus oluline roll oli improvisatsioonil. Loengute lahutamatuks osaks olid põhjalikud sissevaated eesti keeleteaduse ja kultuuri ajalukku, jutustust toetamas mitmele põlvkonnale legendaarseks saanud Eesti keeleteadlaste pildid auditooriumi seinal. Nii kujunes oskus käsitleda mistahes keelenähtusi oma ajastu kontekstis, aga samas ajaloolises arengus. Oli väga raske ette kujutada, et miski oleks sundinud professorit loengut ära jätma. Taasiseseisvunud Eesti esimese keeleseaduse koostamise ajal saabus professor Hint varahommikusele loengule sageli otse Toompealt.

Üldkeeleteaduse, foneetika, fonoloogia ja morfoloogia loengute käigus võttis kuju 1983. aastal ilmunud „Eesti keele õpik IX klassile”, mis esialgu tekitas oma laiema lähenemisega keele olemusele hariduselus tõelise tormi. Esimest korda jõudis eesti õppekirjandusse tunnetuslik lähenemine keelele, keelemärgiõpetus, vajadus juurelda selle üle, kuidas inimkeel, sh

eesti keel, toimib ja mis võtteid kasutab mõtete väljendamisel. Tervikliku fonoloogia- ja morfoloogiakäsitluse tõttu viidati õpikule 1980. aastatel enam kui mõnelegi teaduslikule väljaandele. Nüüdseks on õpikust ilmunud viis trükki, selle järgi on õppinud mitmed gümnasistide põlvkonnad ja see on siiani kasutusel kõrgkoolide fonoloogia- ja morfoloogiakursusel.

Hoolimata 1970.–1980. aastate ühiskondlikust suletusest oli professor Hint rahvusvahelises keeleteaduses väga tuntud, lähedases kontaktis paljude väljapaistvate teadlastega ja osaline oma ala uuemates suundumustes. Tema teadmistest, kontaktidest ja väliskolleegide vahendusel saanud erialakirjandusest said üliõpilased mõistagi osa ja nii ongi tollal omandatud arusaam keele ja keeleteaduse olemusest ning üldkeeleteaduse alased tugevad baasteadmised aidanud tänaseni toime tulla mitme maa mitmes ülikoolis. Üliõpilane on professor Hindi jaoks olnud noor kolleeg, kes huvi korral kaasati teadustöösse. Väljendit *teaduspõhine õppetöö* tollal ei tuntud, aga teadustöö oskused omandasime sellegipoolest arvestataval tasemel. Mati Hint pani enda kõrvale istuma ja õpetas, kuidas keelesüsteeme tüpoloogiliselt võrreldakse, seletas, mis on *materjali tehniline vastuseis*, võttis kaasa seminaridele ja konverentsidele, tutvustas kolleegidele, kelle nimed vaid kirjandusest tuttavad olid: Auli Hakulisele, Wolfgang Dresslerile, Robert Hinderlingile, Kalevi Wiigile jpt. Ainulaadne kogemus oli jälgida Mati Hindi inglise- ja Robert Hinderlingi saksa keelset väitlust eesti välte- ja astmevaheldussüsteemi olemuse üle 1983. aastal Mart Rummeli korraldatud rahvusvahelisel sümposiumil. Inglise keel ei olnud tollal veel teadusmaailma ainuvalitseja ning keelelist mitmekesisust peeti endastmõistetavaks. Üliõpilased osalesid professori parasjagu käsil olevates töödes võrdväärse partnerina, oli see siis IX klassi õpiku juurde töövihiku koostamine või eesti ja soome keele morfoloogia võrdlemine. Nendest ulatuslikem oli koos Tartu kolleegi Jaak Peeboga ja üliõpilastega läbi viidud uurimus muutustest *ne-* ja *s-*sõnade morfofonoloogias, mis sai aluseks vabariikliku õigekeelsuskomisjoni otsustele. Kunagi varem ega hiljem ei ole õigekeelsusnormi muutustele eelnud nii põhjalik uurimistöö.

Üsna vähe kajastamist on leidnud professor Hindi osalemine 1980. aastatel alguse saanud Soome ja Eesti keeleteadlaste ühisprojekti „Soome ja eesti keele grammatiline võrdlus”. Peale teoreetilise tähtsuse uute vaatenurkade leidmisel fennistikas ja soome-ugri keelte uurimises oli koostöö praktiliseks eesmärgiks ühelt poolt soomekeelsete eesti keele õppijate ja õpetajate ning teisalt eestikeelsete soome keele õppijate ja

õpetajate raskuste väljaselgitamine ja neile võimalike lahenduste leidmine, sealhulgas õppematerjali ajakohastamine. Seega eristati projektis algusest peale kaht omaette osa: soome ja eesti keelestruktuuride võrdlust ning ajastule omaselt soome ja eesti keele õppijate vigade analüüsi. Eesti ja soome keele uurimise kontekstis oli tegemist esimese katsega seostada keelesüsteemide võrdlust ja keele omandamise uurimist. Morfoloogiaraühm, kuhu kuulus ka Mati Hint, tegeles sõnamuutmise alal morfoloogilise produktiivsuse, soome ja eesti keele morfoloogilise struktuuri võrdlemise, astmevahelduse ja laensõnade kohanemisega. Kuigi kavandatud artiklikogumik tüpoloogilistest ja diakroonilistest tähelepanekutest soome ja eesti muutemorfoloogia alal rühma liikmete suure töökoormuse ja muutunud aegade tõttu ei teostunud, on nendel teemadel kirjutatud muudes seostes, näiteks käsitles Mati Hint eesti mitmusetüüpide aglutinatiivsust ja flektiivsust Emakeele Seltsi aastaraamatu artiklis. Ühisprojektiga pandi alus eesti ja soome keelesüsteemide võrdlevale uurimisele, millele järgmistel kümnenditel said toetuda eesti ja soome keele omandamise ja õppimise uurijad. Projektis osalenud teadlaste, sh professor Hindi juhendamisel sai esimese uurimistöö kogemuse keelesüsteemide võrdlemise alal mõnigi kursuse- või lõputöö kirjutaja.

Koostöö mitme põlvkonna Soome kolleegidega on professor Hindile olnud tema enda sõnul väga tähtis, paljudega neist kujunesid eluaegsed sõprus- ja koostöösidemed. Mati Hindi kirjutisi on avaldatud paljudes välisriikides ja paljudes keeltes, kuid kõige enam siiski Soomes. Tema isikupärased mõtteavaldused ajalehe „Kaleva” kolumnisti-publitsistina kõitsid eesti keele ja kultuuri sõpru Põhja-Soomes 14 aastat. Kõik tähtsamad Soome keeleteaduslikud seltsid valisid professor Hindi oma välisliikmeks juba nendel aegadel, kui tal polnud mingit lootustki Soome pääseda. Professor Hindi mitmekesisest tegevust ning kodu- ja välismaiseid riiklikke ja ühiskondlikke tunnustusi on pea võimatu ammendavalt kirjeldada. Olulisem on siiski kirjas Tallinna Ülikooli eesti keele ja kultuuri instituudi toimetiste numbris, mis on pühendatud emeritiprofessorile. Usutavasti suurim tunnustus on aga mitme emakeeleõpetajate põlvkonna austus ja tänu. Ole Sa tuhandeks tänatud, Mati! Jõudu ja tervist Sulle kõikide pooleli olevate tööde lõpetamiseks!

ANNEKATRIN KAIVAPALU

Mati Hindi foto: Anu Wintschalek

HALDUR ÕIM 70

Tartu Ülikooli esimene üldkeeleteaduse professor Haldur Õim on sündinud 22. jaanuaril 1942 Valgamaal Helme vallas. Ta lõpetas Tõrva keskkooli 1960. aastal ning õppis Tartu Riiklikus Ülikoolis 1960–1965 eriprogrammi alusel matemaatilist ja struktuuraset lingvistikat. Diplomitöö eesti keele verbide formaalsest semantilisest analüüsist valmis 1965. Juba viie aasta pärast kaitses ta kandidaadiväitekirja teemal „Isiku mõistega seotud sõna-rühmade semantiline struktuur eesti keeles”. 1983. aastal filoloogiadoktori kraaditööna kaitsitud teos kandis pealkirja „Semantika ja keele mõistmise teooria. Eesti keele direktiivse suhtluse leksikoni ja tekstide analüüs”.

Haldur Õim on töötanud Tartu Ülikoolis eri ametikohtadel alates 1969. aastast. 1992. aastal valiti ta selle ülikooli esimeseks üldkeeleteaduse professoriks, kellena töötas kuni emeriteerumiseni 2007. aastal. Juubilar on teaduslikult aktiivne kuni tänaseni, näiteks aastail 2007–2012 on ilmunud üle 20 kirjutise, mille autor või kaasautor ta on.

Haldur Õimu on tunnustatud nii koduülikoolis kui ka riiklikul tasandil. 1994. aastal valiti ta Eesti Teaduste Akadeemia akadeemikuks. Eesti Vabariigi president on andnud talle Eesti Vabariigi Valgetähe IV klassi

teenetemärgi aastal 2001. Ferdinand Johann Wiedemanni keeleauhinna sai Haldur Õim 2005. aastal. 2007. aastal autasustas koduülikool oma professorit ülikooli suure medaliga. 70 aasta juubeli puhul sai emeriitprofessor koduülikoolilt tänukirja ning haridus- ja teadusministrilt aumärgi. Peamiselt Õimu õpilastest koosnev Eesti Kognitiivse Keeleteaduse Ühing valis ta oma esimeseks auliikmeks.

Juubilari keeleteaduslik tegevus on koondunud peamiselt järgmiste märksõnade alla: keeleteooriad, semantika, pragmaatika, arvutilingvistika.

Kui alustada Haldur Õimu umbes 200 teaduspublikatsiooni ülevaadet päris algusest, leiame artikli üliõpilaspõlvest, 1964. aastast. Halduri kauaaegne kolleeg ja kaasautor Mare Koit, kes kirjutas Õimust tema 60. sünnipäeva puhul, on selle artikli pealkirja „Keeleteadus ja matemaatika” nimetanud sümboliks. Ülikoolis õppis Haldur Õim keeleteoreetiliselt väga põneval perioodil ja hoolimata raudsest eesriidest tegeldi siis selliste aktuaalsete suundadega nagu generatiivne grammatika ja matemaatiline lingvistika. Tol ajal eesti keele kateedri dotsendina töötanud Huno Rätsep innustas juubilari ja tema kursusevenda Mati Ereltit oma säravate loengute ja isikliku eeskujuga ning varem pigem kirjandushuvilistest üliõpilastest said keeleteooriahuvilised: neil võimaldati õppida eriprogrammi alusel struktuuraset ja matemaatilist keeleteadust (mis muuhulgas tähendas seda, et õppekavast jäid välja kirjanduse ja pedagoogika ained). Nagu mitmete teiste tänapäeva eesti vanema põlvkonna keeleteadlaste arengut, nii on ka Haldur Õimu keeleteaduslikku arengut oluliselt mõjutanud tol ajal Tartu ülikoolis tegutsenud generatiivse grammatika grupp, mille väljaannetest leiame ka mitmeid tema kirjutisi.

2010. aastal on tänane juubilar ise oma teaduslikest tulemustest kirjutanud järgmiselt:

„1) Teoreetilise keeleteaduse ja selle arengusuundade kohta olen avaldanud töid (ja võtnud seisukohti) alates eelmise sajandi 70ndatest aastatest, nii rahvusvahelistes publikatsioonides kui ka eestikeelses teaduskirjanduses, seda kuni viimase ajani välja. Kaastöötajad Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse osakonnast (üldkeeleteaduse professor Renate Pajusalu, dotsent Ilona Tragel, teadur Ann Veismann jt)

2) Semantika on olnud mu konkreetsete keeleuuringute objekt kogu aja, seda nii teoreetilisest aspektist, arvutirealisatsioonidega seotult kui ka teatud valdkondade sõnavara analüüsimise aspektist. Algu põhiliselt leksikaalne semantika, hiljem ka lausesemantika. Kaastöötajad samad,

kes eelmises, ja lisaks: Heili Orav, Kadri Vider, Neeme Kahusk, Elo Rohult, Ene Vainik jt.

3) Pragmaatika kui keelekasutuse (ja -kasutajate) teooria: siin olen tegelenud põhiliselt inimsuhtluse ja tehnilises mõttes dialoogi modelleerimisega. Alguses teoreetiliselt (kui pragmaatika üldprobleemidesse kuuluva alaga, seejärel inimdialoogi arvutimudelite arendamise alal (kaastöötajad arvutilingvistika professor Mare Koit ja tema juhendatavad).”

[allikas: 2010. aastal projekti taotlemiseks koostatud tekst]

Viimastel aastatel on Haldur Õim arendanud kõiki mainitud suundi nii üksi kui ka kaasautorsuses avaldatud artiklites nii kodumaal kui ka välismaal. Üldteoreetilisemates artiklites on juubilar keskendunud kognitiivse paradigma käekäigule keeleteaduses, aga ka humanitaarteadustes laiemalt. Juba 1990. aastal eesti lugejatele kognitiivset suunda tutvustades kirjutas ta: „... keel on nähtus, mille juured ulatuvad inimese kõige sügavamate tunnetus- ja käitumismehhanismideni, on nendega läbi põimunud. Keele olemust ei saa täielikult mõista neist lahus.” (Kognitiivse lähenemise võimalusi keeleteaduses. – Akadeemia 1990, 9, lk 1819). XXI sajandi esimese kümnendi piirimaal on ta vaadanud kognitiivse paradigma tulekut humanitaarteadustesse laiemalt, sealhulgas nii tagasiulatuvalt kui ka ettevaatavalt (Kognitiivne pööre. – Keel ja Kirjandus 2008, 8–9, lk 617–627).

Haldur Õimu õpilasena tahan lõpetuseks rõhutada tema eripärast rolli õppejõu ja juhendajana. Halduri täiesti iselaadne suunamise viis on viinud kraaditööde kaitsmiseni hulga õpilasi. Olulisem arvust on aga minu arvates see, et Haldur Õim on meist kõigist kasvatanud iseseisvad mõtlejad ja otsijad. Et ka kõigil järgnevatel keeleteaduse (ja mitte ainult) üliõpilastel oleks võimalik Haldur Õimu tegemistesse nüüdismeedia vahendusel paremini süveneda, kinkisime talle juubeliks kodulehe, vt halduroim.ut.ee.

Soovin õpilaste, kolleegide ja kõigi teiste austajate nimel head tervist ja lennukaid mõtteid igaks päevaks!

ILONA TRAGEL

TIIU ERELIT 70

20. aprillil sai 70-aastaseks Eesti viimaste aastakümnete juhtivaid keelekorraldajaid Tiiu Ereli. Juubilar on olnud väljapaistev nii üldkeeles kui ka oskuskeeleskorraldajana. Ta on kolme õigekeelsussõnaraamatu (1976, 1999 ja 2006) põhimõtete väljatöötajaid ja autoreid ning ÕS 1999 ja ÕS 2006 peatoimetaja. Terminoloogina on ta osalenud üle 30 oskussõnastiku koostamisel ja toimetamisel. Peale arvukate keelekorralduslike ja uurimuslike artiklite ning sõnastike on temalt ilmunud kümme raamatut, sealhulgas sellised eesti keelekorralduse mõjuteosed nagu „Eesti keelekorraldus”, „Eesti ortograafia”, „Eesti oskuskeel” ja „Terminiõpetus”. Ta on olnud paljude keelekomisjonide liige, nende seas vabariikliku õigekeelsuskomisjoni teadussekretär 1972–1978. Mitmekümne aasta jooksul on ta tarkust jaganud ka noortele, pidades Tartu ülikoolis nii keelekorralduse üldkursust kui ka terminoloogia erikursust ning juhendades üliõpilastöid. Enamik praegu tegutsevaid keelekorraldajaid võib pidada Tiiu Ereli oma õpetajaks. Tiiu Ereli tööd on tunnustatud Wiedemanni keeleauhinna (1999), Eesti Vabariigi teaduspreemiaga humanitaarteaduste alal ÕS 1999

eest (2000) ja Valgetähe IV klassi ordeniga (2001). Ta on valitud Eesti Terminoloogia Ühingu auliikmeks.

Suur on olnud juubilari panus ka Emakeele Seltsi tegemistesse. Mitukümmend ettekannet seltsi kõnekoosolekutel ja keelepäevadel, paar-kümmend kirjutist seltsi väljaannetes, hulganisti toimetatud raamatuid ja ajakirjanumbreid, nende seas ka Emakeele Seltsi aastaraamat. Tiiu Erelt on olnud kaua aega Emakeele Seltsi keeleteimkonna liige ning toimkonna vanem aastatel 1996–2000. Tema vanemaks oleku ajal võeti vastu rohkesti väga olulisi õigekeelsusotsuseid.

Emakeele Seltsi juhatus õnnitleb seltsi tegusat ja lugupeetud liiget tema juubeli puhul ning soovib tegutsemisindu ka tulevikus.

KEELEUURIJA, KEELEKORRALDAJA JA ÕPPEJÕUD KRISTA KERGE

7. novembril 2012 tähistas oma 60. sünnipäeva Tallinna Ülikooli rakenduslingvistika professor Krista Kerge.

Pärast Tallinna 2. Keskkooli (praeguse Tallinna Reaalkooli) lõpetamist 1971. aastal läks Krista Kerge õppima Tartu Riiklikku Ülikooli ning lõpetas selle eesti keele ja kirjanduse õpetajana 1979. aastal. Seejärel töötas ta teadurina Keele ja Kirjanduse Instituudi terminoloogia- ja õigekeelsussektori grammatikarühmas, pärast grammatikasektori õigekeelsusharus. Tallinna Ülikoolis on K. Kerge töötanud juba aastast 1987, algul vanemõpetaja, siis lektori, assistendi, dotsendina ja alates 2009. aastast professorina. Paralleelselt Tallinna Ülikooliga on ta 1995. a alates töötanud õppejõuna Õigusinstituudis (hilisemas Tartu Ülikooli õigusinstituudis). Teadusmagistri kraadi kaitses K. Kerge 1997. aastal Tartu Ülikoolis, filosoofia-doktori kraadi aga 2003. aastal Tallinna Ülikoolis.

Krista Kerge keelealane tegevus on olnud õige mitmetahuline. Alustas ta grammatikauurijana. Tema uurijavõimetest andis märku juba

ülikooli süntaksialane, otsapidi ka tekstilingvistikasse ulatuv diplomitöö „Refereering tänapäeva eesti keeles” (1979). Keele ja Kirjanduse Instituudi grammatikarühmas töötades asendus süntaks sõnamoodustusega. Tulemuseks olid artiklid sõnamoodustusest ning *Ars Grammatica* sarja vihik „Liitsõna. Mõisteid ja seoseid”, mis ilmus juba Tallinna Ülikoolis töötamise ajal (1990). Muu hulgas on just tema esimesena kirjeldanud mitut tüüpi konversioonijuhtumeid ja eristanud neist nulltuletuse, samuti vaadelnud univertsiooni kui foneetilise sulanemise protsessi ja selle protsessi tulemusi, tagasimoodustuse mõiste autoriti erinevat sisu ja ilminguid ning liitsõnamoodustusega kaasneva sisetuletuse regulaarsust. Samuti on K. Kerge kirjutanud morfopragmaatikast, täpsemalt sõnamoodustuse kasutamisest teksti moodustaja subjektiivse kontekstitähenduse väljendamiseks. Paljudest kirjutistest tulebki ilmsiks, et K. Kerget huvitab sõnamoodustus laiemalt ning grammatika ja sõnavara piir üldisemaltki. Tema magistritöö käsitles oleviku kesksõna leksikalisatsiooni ja sellega rööpselt grammatiliste tähenduste avardumist.

Teise tahuna paistab Krista Kerge teaduslike huvide hulgas silma tekstiuurimine. Ühelt poolt on tema sulest ilmunud tekstilingvistika üldprobleeme käsitlevad kirjutised, näiteks tekstide liigituspõhimõtteid kirjeldav väärtuslik artikkel „Kirjakeel ja igapäevakeel”, mis ikka ja jälle on üliõpilastel tekstide liigitamise võimalustest ülevaate saamiseks hea lasta läbi lugeda. Tekstilingvistika üldisema tasandi uurimuste hulka kuulub ka kirjakeele valdkondade süntaktilise keerukuse võrdlus ja selle seos valdkonna keelekasutuseesmärkidega. Kahe eelmainitud valdkonna, sõnamoodustuse ja tekstilingvistika sümbioosina leiab K. Kerge kirjutistest ka selliseid, kus on tähelepanu keskmes sõnamoodustuse kasutamine teksti moodustaja subjektiivse kontekstitähenduse väljendamiseks või vaadeldud mõnd sõnamoodustusviisi eri allkeeltes. Teisalt on K. Kerge tegelenud ka tekstimaailma eri nurkadesse jääva materjaliga, näiteks vaadelnud veebikommentaariumi tekste („Veebikommentaariumi mitmetahuline maailm” 2004) ning õigus- ja haldussuhtluse tekste. Nimetatud kahe ala oskuskeeles kohta on ta avaldanud kirjutisi ajakirjas *Õiguskeel* ja on küllap esimene Eestis, kes on kirjutanud paljusid keelekasutajaid paeluvast teemast – keelelisest viisakusest ja kultuurist. Nii nagu teistegi uurimisvaldkondade puhul ei piirdu K. Kerge ainult üksikute kitsamate arutelu- ja nõuandeteemadega (neidki on tema sulest õigustekstidega tegelevatele inimestele jagatud terve hulk), vaid vaatleb kogu valdkonna

üldisemaidki probleeme ja uurimissuundi, nt Õiguskeele artiklis „Muutusi õigusdiskursuses ja keeles” 2010.

Kui heita pilk Krista Kerge publikatsioonidele – neid on rohkem kui 120 – tõuseb selgelt esile ka tema kui keeleteadlase kolmas tahk või uurimisvaldkond – emakeeleõpetus, täpsemalt: nii emakeeleõpe kui ka võõrkeeleõpe. Ühelt poolt on ta avaldanud üldisemaid emakeeleõpetuse probleeme vaatlevaid kirjutisi, käsitlenud tekstikeskset emakeeleõpetust, uurinud õpikutekstide keerukust, teisalt loonud ka hulgaliselt praktilisemat laadi õpivara nii neile, kes õpetavad või õpivad eesti keelt emakeelena, kui ka neile, kellele tuleb õpetada või kellel õppida eesti keelt võõrkeelena. Näiteks on kolleegide sõnul hindamatu väärtusega 2000. a ilmunud käsiraamat „Eesti süntaks võõrkeeleõppe praktikule”, samuti eesti keele oskuse tasemekirjeldused. Alates 2008. aastast on K. Kerge Emakeeleõpetuse Infokeskuse juht. Peale õpetajaile mõeldud ürituste, nt koolituste ja teemapäevade korraldamise on keskus tema juhtimisel ja toimetamisel andnud välja hulga väärikat lugemismaterjali väärikatest emakeeleõpetajatest, didaktikutest ja õppejõududest. Nii on infokeskuse väljaandesarja esimesele raamatule, mis käsitles Mihkel Kampmaa pärandit, järgnenud mõne aasta jooksul raamatud meie keelemeestest Johannes Valgmast, Nikolai Rummelst, Viivi Rukkist, Eduard Väärist ja Leo Villandist.

Kõiki kolme tahku Krista Kerge tegevuses kajastab 2003. a kaitsitud doktoriväitekiiri „Keele variatiivsus ja *mine*-tuletus allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina”.

Keeleuurija ja õppejõu tööga on tihedalt seotud Krista Kerge tegevus keelekorraldajana. Esimesed sammud keelekorraldajaks saamise teel astus ta Keele ja Kirjanduse Instituudis, kui ta Henn Saari juhendamisel võttis osa õigekeelsussõnaraamatu ettevalmistustöödest. Ühtlasi kuulus ta juba 1980. aastast alates VÕKi koosseisu. Hiljem on K. Kerge olnud Emakeele Seltsi keeleteoimkonna liige ning 2010. aastast alates keeleteoimkonna vanem. Keelekorraldaja rollis on tema puhul põimunud õppejõu ja koolitaja pragmaatilisem maailmavaade keelekorralduse teoreetiku omaga. K. Kerge on mõtestanud keelekorralduse olemust (nt 2012. a ilmunud artikkel „Keelekorraldus: kas ka täna?”, Õiguskeeles 2003.–2004. a ilmunud artiklisari keelenormi tänapäevasest olemusest, Oma Keele 2012. a teises numbris ilmunud kirjutis „Kas keelt on vaja normida?” jt) ning andnud keeleteasutajaile hulgaliselt praktilisi näpunäited (ajakirjades Oma Keel ja Õiguskeel ilmunud keelehooldeartiklid).

Ja muidugi on Krista Kerge õppejõud. Ta on särav loengupidaja, põhjalik ja nõudlik juhendaja ning avara maailmavaatega õppekavajuht. Praeguste ja endiste üliõpilaste arvates on tema loengud sisukad ja huvitavad, kindlasti mitte kergete killast – nii nõudlik, nagu ta on üliõpilaste suhtes, on ta loengute ettevalmistamisel ka iseenda vastu. Näiteks on mõne prof Kerge õpetatava aine kohustusliku kirjanduse nimekiri ja igas loengus jagatavad lisamaterjalid juba iseenesest mahukas lugemisvara. K. Kerge juhendamist tunda saanud hindavad tema teravat silma, põhjalikkust, võimet haarata ühtaegu nii üldist, nt töö eesmärgipüstistust, probleemiasetust ja ülesehitust, kui ka üksikut, lausestusprobleeme, arvutus-, keele- ja kirjavigu. Kui nõudlik juhendamiskadalipp läbitud, tuntakse end aga tema juhendatud tööde puhul kaitsmisel komisjoni ja kuulajate ees kindlalt, on ju töö iga lõik kirjutamise, juhendamise ja parandamise käigus tükikesteks lahti võetud, läbi argumenteeritud ja selgeks mõeldud ning sõnastatud.

Krista Kerge ongi oma isikuomadustelt väga toetav. Paljude endiste üliõpilaste sõnul annab kindlust ainuüksi juba see, kui ta ettekande ajal oma õpilasele, kas siis praegusele või ka endisele, kaasa noogutab, siis teatakse, et küllap ollakse õigel teel. Kuigi ta on võimeline oma seisukohti tuliselt kaitsma, on ta aga samas siis, kui vastaspoolel on sisukad argumentid, valmis neidsamu seisukohti ka ümber hindama või vastaspoole arvamusega kohandama. Selline paindlikkus äratav kolleegide seas aukartust.

Kindlasti on Krista Kerge kriitilise loomuga. Imepärane on aga selle juures, et ta ei karda läheneda mõnele probleemile vahel hoopis teisest, üldsusele esialgu ootamatust küljest, jättes olemasoleva arutluspõhja hoopis kõrvale. K. Kerge kui tekstiurija ütleb selle peale vahel, et tekst juhib arutlust: kui jääd teksti liiga kinni, tuleb luua uus tekst, mitte püüda meeleehtlikult vana teksti etteantud arutlusradu ja mõttekäike pidi käia. Sellest mõttest on tema noorematele kolleegidele väga palju abi olnud.

Kõik need iseloomuomadused on kindlasti üks põhjus, miks Krista Kerge on ülikoolis õpetamise kõrval olnud juba pikka aega hinnatud koolitaja. Ta on aastaid olnud oodatud täienduskoolitaja väga paljudes Eesti riigiasutustes ja eraettevõtetes. Näiteks on ministeeriumiametnikud tema keelekoolitustelt nopitud mõtteteri esialgu enesele üles kirjutanud, kuid hiljem neid ka noorematele kolleegidele vahendanud. Nii on tema koolitusmaterjalid vahel mõnes asutuses käest kätte andmisest lausa räbalaks kulunud.

Ja veel – Krista Kerge on rohkem kui kümne erialanõukogu, toimetuskolleegeiumi, erialaorganisatsiooni ja juhtkomitee liige. Jääb vaid üle imestada – kuidas ta küll seda kõike jõuab! Soovingi kolleegide ning endiste ja praeguste õpilaste nimel indu ja jõudu ikka koolitada, korraldada, uurida ja õpetada!

REILI ARGUS

EMAKEELE SELTSI LIIKMETE NIMESTIK

SEISUGA 31.12.2012

AULIIKMED

Mati **Erelt** (Tallinn)
Mati **Hint** (Tallinn)
Helju **Kaal** (Tallinn)
Valve-Liivi **Kingisepp** (Tartu)
Uno **Liivaku** (Tallinn)
Viivi **Maanso** (Tallinn)
Helmi **Neetar** (Tallinn)
Valdek **Pall** (Tallinn)
Huno **Rätsep** (Tartu)
Ülo **Tedre** (Tallinn)
Ellen **Uuspõld** (Tartu)
Tiit-Rein **Viitso** (Tartu)

TEGEVLIKMED

Katrin Aava (Tallinn)	Mati Erelt (Tallinn)
Kai Adamson (Tallinn)	Pekka Erelt (Tallinn)
Aino Admann (Tallinn)	Tiiu Erelt (Tallinn)
Sirje Ainsaar (Saku)	Enn Ernits (Tartu)
Marit Alas (Tallinn)	Pille Eslon (Tallinn)
Tiina Alekõrs (Tartu)	Jingyi Gao (Tartu)
Jaan Alver (Tallinn)	Olga Gerassimenko (Tartu)
Ada Ambus (Tallinn)	Anu Haak (Tallinn)
Reili Argus (Tallinn)	Küllli Habicht (Tartu)
Madis Arukask (Tartu)	Paul Hagu (Tartu)
Eva Liina Asu-Garcia (Tartu)	Tiina Halling (Tartu)
Benita Brambat (Tallinn)	Andres Hallmägi (Tallinn)
August Eelmäe (Tallinn)	Anu-Reet Hausenberg (Tallinn)
Kaja Eenlaid (Tartu)	Heinike Heinsoo (Tartu)
Martin Ehala (Tallinn)	Toomas Help (Tallinn)

Ülle **Hendrikson** (Tartu)
 Kairit **Henno** (Tartu)
 Tiit **Hennoste** (Tartu)
 Mall **Hiemäe** (Tartu)
 Katrin **Hiietamm** (Manchester,
 Suurbritannia)
 Rutt **Hinrikus** (Tartu)
 Annika **Hussar** (Tallinn)
 Anu **Ilus** (Tallinn)
 Sulev **Iva** (Tartu)
 Tiiu **Jaago** (Tartu)
 Lembit **Jaaniits** (Tallinn)
 Marje **Joalaid** (Tallinn)
 Piret **Joalaid** (Tallinn)
 Maris **Johannes** (Tallinn)
 Evi **Juhkam** (Tallinn)
 Aino **Jõgi** (Tartu)
 Kaleph **Jõulu** (Viiratsi, Viljandimaa)
 Priit **Järve** (Tallinn)
 Piret **Järvela** (Tallinn)
 Lea **Jürgenstein** (Tartu)
 Maria **Jürimäe** (Tartu)
 Anni **Jürine** (Tartu)
 Hans **Jürman** (Tallinn)
 Ain **Kaalep** (Elva)
 Üllar **Kadai** (Hargla, Valgamaa)
 Mall **Kaevats** (Tallinn)
 Annekatrin **Kaivapalu** (Tallinn)
 Maie **Kalda** (Tallinn)
 Karin **Kaldamäe** (Tallinn)
 Aino **Kaljuste** (Viimsi, Harjumaa)
 Marja **Kallasmaa** (Tallinn)
 Aldo **Kals** (Tartu)
 Mari-Liis **Kalvik** (Tallinn)
 Kalli-Merike **Karise** (Tallinn)
 Andres **Karjus** (Tartu)
 Karl **Karlep** (Tartu)
 Ellen **Karu** (Tallinn)
 Aleks **Kasepalu** (Tartu)
 Reet **Kasik** (Tartu)
 Ann **Kask** (Tartu)
 Riina **Kasterpalu** (Tartu)

Petar **Kehayov** (Tartu)
 Mari **Kendla** (Tallinn)
 Krista **Kerge** (Tallinn)
 Katrin **Kern** (Tartu)
 Tiiu **Keskpaik** (Tartu)
 Liina **Kesküla** (Tallinn)
 Aili **Kiin** (Viljandi)
 Taima **Kiisverk** (Tallinn)
 Tiina **Kikerpill** (Tartu)
 Annika **Kilgi** (Tallinn)
 Leelo **Kingisepp** (Tallinn)
 Valve-Liivi **Kingisepp** (Tartu)
 Pille **Kippar** (Tallinn)
 Birute **Klaas-Lang** (Tartu)
 Aime **Klandorf** (Kehtna, Raplamaa)
 Väino **Klaus** (Tallinn)
 Paul **Kokla** (Tallinn)
 Helen **Koks-Plado** (Tõravere,
 Tartumaa)
 Kristina **Koppel** (Tallinn)
 Ingrid **Krall** (Kuusalu, Harjumaa)
 Einar **Kraut** (Tallinn)
 Mihhail **Kremetz** (Tallinn)
 Arvo **Krikmann** (Tartu)
 Reet **Kroll** (Tartu)
 Ellen **Kross (Niit)** (Tallinn)
 Mervi **Kalmus** (Tartu)
 Valve **Kullus** (Tallinn)
 Ott **Kurs** (Tartu)
 Katrin **Kuusik** (Tabasalu, Harjumaa)
 Külli **Kuusk** (Tallinn)
 Kristin **Kuutma** (Tallinn)
 Mare **Kõiva** (Tartu)
 Ottilie **Kõiva** (Tallinn)
 Helen **Kõrgesaar** (Tallinn)
 Inge **Käsi** (Kolkja, Tartumaa)
 Ago **Künnap** (Tartu)
 Aili **Künstler** (Tallinn)
 Astrid **Küüts** (Laagri, Harjumaa)
 Ilmar **Laan** (Tallinn)
 Heli **Laanekask** (Tartu)
 Helga **Laanpere** (Tallinn)

Tiina **Laansalu** (Tallinn)
 Triin **Laar** (Tartu)
 Helje **Laas** (Tartu)
 Ilmari **Lahti** (Tallinn)
 Vahur **Laiapea** (Tallinn)
 Andres **Langemets** (Tallinn)
 Margit **Langemets** (Tallinn)
 Olaf **Langsepp** (Tartu)
 Epp **Lauk** (Tartu)
 Lilian **Laur-Kurvits** (Tallinn)
 Helle **Leemets** (Tallinn)
 Tiina **Leemets** (Tallinn)
 Maeve **Leivo** (Linte k, Põlvamaa)
 Kersti **Lepajõe** (Tartu)
 Jane **Lepasaar** (Tallinn)
 Merle **Leppik** (Koigu k, Võrumaa)
 Nansi **Leppik** (Tallinn)
 Peep **Leppik** (Helme, Valgamaa)
 Tiina **Lias** (Tallinn)
 Sander-Alfred **Liivak** (Tallinn-Tartu)
 Liina **Lindström** (Tartu)
 Järvi **Lipasti** (Tartu)
 Aita **Maasik** (Tartu)
 Tiit **Maksim** (Tallinn)
 Alo **Malt** (Luksemburg)
 Piret **Malv** (Tallinn)
 Margit **Maran** (Tallinn)
 Tiia **Margus** (Tartu)
 Mart **Meri** (Tallinn)
 Helle **Mets** (Randvere k, Harjumaa)
 Mari **Mets** (Põlva)
 Ann **Metslang** (Jõgevamaa)
 Helena **Metslang** (Tallinn)
 Helle **Metslang** (Tallinn)
 Iris **Metsmägi** (Tallinn)
 Vilma **Metstak** (Tallinn)
 Andres **Mihkels** (Tallinn)
 Krista **Mihkels** (Tähtvere v, Tartumaa)
 Meelis **Mihkla** (Tallinn)
 Merilin **Miljan** (Tallinn)
 Ruth **Mirov** (Tallinn)
 Kadri **Muischnek** (Tartu)
 Argo **Mund** (Rakvere)
 Sirje **Mäearu** (Tallinn)
 Helika **Mäekivi** (Tartu)
 Eleonora **Mäger** (Tallinn)
 Marju **Märtson** (Tallinn)
 Peep **Nemvalts** (Uppsala-Tallinn)
 Silvi **Nemvalts** (Uppsala-Tallinn)
 Tiia **Neuvonen** (Tartu)
 Helju **Nigols** (Tallinn)
 Ellen **Niit** (Tartu)
 Sirje **Nilbe** (Tallinn)
 Madis **Norvik** (Tallinn)
 Miina **Norvik** (Tallinn)
 Piret **Norvik** (Tallinn)
 Anu **Nurk** (Tartu)
 Anni **Oja** (Tartu)
 Vilja **Oja** (Tallinn)
 Tiit **Ojanurme** (Tartu)
 Peeter **Olesk** (Tartu)
 Sirje **Olesk** (Tartu)
 Martin **Ollisaar** (Tallinn)
 Mare **Onga** (Tartu)
 Sirje **Ootsing** (Tallinn)
 Heili **Orav** (Tartu)
 Mart **Orav** (Tartu)
 Heido **Ots** (Tallinn)
 Leelo **Padari** (Tartu)
 Madis **Paide** (Tartu)
 Elsa **Pajumaa** (Tallinn)
 Hille **Pajupuu** (Tallinn)
 Jaan **Pajupuu** (Tallinn)
 Karl **Pajusalu** (Tartu)
 Renate **Pajusalu** (Tartu)
 Killu **Paldrok** (Tallinn)
 Ülo **Parbus** (Tartu)
 Sirli **Parm** (Päkste k, Tartumaa)
 Toomas **Paul** (Tallinn)
 Jaak **Peebo** (Elva)
 Pille **Penjam** (Tartu)
 Mare **Piho** (Tartu)
 Katrin **Piller** (Tartu)
 Veera **Pino** (Tartu)

Urve **Pirso** (Tartu)
 Raili **Pool** (Tartu)
 Vaike **Potseps** (Tartu)
 Kristiina **Praakli** (Tartu)
 Esta **Prangel** (Tallinn)
 Külvi **Pruuli** (Tartu)
 Helin **Puksand** (Tallinn)
 Egle **Pullerits** (Tartu)
 Leili **Punga** (Tartu)
 Aivar **Pöldvee** (Järvamaa)
 Peeter **Päll** (Tallinn)
 Maire **Raadik** (Tallinn)
 Liis **Raasik** (Tallinn)
 Juta **Raielo** (Tallinn)
 Marta **Raisma** (Tartu)
 Salme **Rajamets** (Olustvere,
 Viljandimaa)
 Helju **Rajando** (Tartu)
 Sirje **Rammo** (Tartu)
 Øyvind **Rangøy** (Tartu)
 Sirje **Ratso** (Tallinn)
 Maret **Raud** (Tallinn)
 Tuuli **Rehema** (Tallinn)
 Nele **Reimann-Truija** (Võru)
 Nikolai **Repän** (Tartu)
 Kristel **Ress** (Tartu)
 Anne **Romet** (Tallinn)
 Karin-Maria **Rooleid** (Tallinn)
 Eevi **Ross** (Tallinn)
 Jaan **Ross** (Tallinn)
 Kristiina **Ross** (Tallinn)
 Margit **Ross** (Tallinn)
 Maia **Rõigas** (Tartu)
 Andriela **Rääbis** (Tartu)
 Ingrid **Rüütel** (Tartu-Tallinn)
 Edgar **Saar** (Tartu)
 Heete **Sahkai** (Tallinn)
 Age **Salo** (Tartu)
 Monika **Salo** (Tartu)
 Urve **Salus** (Tallinn)
 Anu **Saluäär** (Tallinn)
 Kristi **Salve** (Tartu)

Joel **Sang** (Tallinn)
 Mari **Sarv** (Tartu)
 Mikk **Sarv** (Rapla)
 Õie **Sarv** (Obinitsa, Võrumaa)
 Rein **Saukas** (Tartu)
 Meeli **Sedrik** (Tartu)
 Tõnu **Seilenthal** (Tartu)
 Arvi **Sepp** (Lalli k, Raplamaa)
 Ene **Sepp** (Tallinn)
 Maria-Maren **Sepper** (Tallinn)
 Hanna **Sinijärv** (Tallinn)
 Siiri **Soidro** (Tallinn)
 Karin **Soodla** (Kambja, Tartumaa)
 Sven-Erik **Soosaar** (Tallinn)
 Urmas **Sutrop** (Tallinn)
 Kadri **Sõrmus** (Tartu)
 Ele **Süvalep** (Tartu)
 Anastassija **Zabrodskaja**
 (Kohtla-Järve–Tallinn)
 Kaja **Tael** (Tallinn)
 Kadri **Tamm** (Elva)
 Vally **Tamm** (Valga)
 Mari **Tamme** (Tallinn)
 Eha **Tammo** (Võru)
 Kairi **Tamuri** (Tallinn)
 Mari **Tarand** (Tallinn)
 Lehte **Tavel** (Haabneeme, Harjumaa)
 Tõnu **Tender** (Tartu)
 Silvi **Tenjes** (Tartu)
 Maarika **Teral** (Tartu)
 Pire **Teras** (Põltsamaa–Tartu)
 Mai **Tiits** (Tallinn)
 Silva **Tomingas** (Saku, Harjumaa)
 Ülle **Tomson** (Valga)
 Ilmar **Tomusk** (Tallinn)
 Maren **Toom** (Tallinn)
 Veljo **Tormis** (Tallinn)
 Reeli **Torn-Leesik** (Tartu)
 Peeter **Torop** (Tartu)
 Marju **Torp-Kõivupuu** (Tallinn)
 Szilárd Tibor **Tóth** (Tartu)
 Gea **Troska** (Tallinn)

Tuuli Tuisk (Tartu)	Anna Verschik (Tallinn)
Maria Tuulik (Tallinn)	Leidi Veskis (Tallinn)
Igor Tõnurist (Tallinn)	Aime Vettik (Tabasalu, Harjumaa)
Udo Uibo (Tallinn)	Kadri Vider (Tartu)
Jaan Undusk (Tallinn)	Helgi Vihma (Tallinn)
Rein Undusk (Tallinn)	Mati Vihman (Tallinn)
Mari Uusküla (Tallinn)	Virve-Anneli Vihman (Tartu)
Leo Uuspõld (Tartu)	Jüri Viikberg (Tallinn)
Lembit Vaba (Saku, Harjumaa)	Ants Viires (Tallinn)
Marja Vaba (Saku, Harjumaa)	Maigi Vija (Tartu)
Piret Vahtra (Tallinn)	Ülle Viks (Tallinn)
Elle Vaimann (Tartu)	Marju Vilbaste (Tallinn)
Ene Vainik (Tallinn)	Eha Viluoja (Tallinn)
Annika Valdmets (Paikuse, Pärnumaa)	Endel Vingissar (Suure-Jaani, Viljandimaa)
Tiia Valdre (Tallinn)	Piret Voll (Tallinn)
Jüri Valge (Tartu)	Juta Volmer (Tartu)
Mare Valge (Tartu)	Kai Võlli (Tallinn)
Anu Vane (Tallinn)	Maia-Ülle Väkram (Tallinn)
Silvi Vare (Tallinn)	Reet Vääri (Tartu)
Andra Veidemann (Tallinn)	Asta Õim (Muraste, Harjumaa)
Rein Veidemann (Tallinn)	Haldur Õim (Tartu)
Ann Veismann (Tartu)	Sirje Õim (Tartu)
Eva Velsker (Tartu)	Jaan Õispuu , (Saue, Harjumaa)
Kullo Vende (Tallinn)	

VÄLISLIHKMED

Kari Aro (Turu, Soome)	Tauno Lähteenkorva (Oulu, Soome)
Rogier Blokland (Holland)	Leena Nissilä (Oulu, Soome)
Kersti Boiko (Riia, Läti)	Matti Puntila (Vantaa, Soome)
Valts Ernštreits (Carnikava, Läti)	Raimo Raag (Uppsala, Rootsi)
Ivan Galkin (Joškar-Ola, Marimaa)	Virve Raag (Uppsala, Rootsi)
Sirje Hassinen (Vantaa, Soome)	Hannu Remes (Joensuu, Soome)
Jussi Kallio (Helsingi, Soome)	Tiiu Salasoo (Roseville, Austraalia)
Tõnu Karma (Riia, Läti)	Claudia Maria Steinhardt (Hamburg, Saksamaa)
Leelo Keevallik (Uppsala, Rootsi)	Helena Sulkala (Kempele, Soome)
Eino Koponen (Helsingi, Soome)	Tiina Södermann (Helsingi, Soome)
Diana Krull (Stockholm, Rootsi)	Ivan Tarakanov (Iževsk, Udmurtia)
Johanna Laakso (Helsingi, Soome)	Kalevi Wiik (Turu, Soome)
Klaus Laalo (Helsingi, Soome)	Eberhard Winkler (Göttingen, Saksamaa)
Kari Laukkanen (Helsingi, Soome)	
Irja Lindström (Vantaa, Soome)	

LÜHENDID

a) Arhiivid, asutused, kogud, väljaanded

ACUT = Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis (Dorpatensis), Tartu
EEW = J. Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch, Helsinki, 1982–1983, 2000

EK = Eesti Keel, Tartu

EKI = Eesti Keele Instituut

EKirj = Eesti Kirjandus, Tartu

EKG = Eesti keele grammatika (II – 1993, I – 1995), Tallinn

EKK = Eesti keele käsiraamat. 3. tr 2007, Tallinn

EKM = Eesti Kirjandusmuuseum

EKMS = A. Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat, Stockholm, 1958–1979

EKmS = Eesti Kirjameeste Selts

EKS = Eesti Kirjanduse Selts

EKSA = Eesti Keele Sihtasutus

EKSS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat, 1988–2007; Eesti keele seletav sõnaraamat [täiendatud uuustrükk], 2009, Tallinn

EMS = Eesti murrete sõnaraamat, 1994–, Tallinn

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiiv

ES = Emakeele Selts

ES KS = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide sõnavarakogu (1940–1999) eesti murdearhiivis

ES KT = Emakeele Seltsi murdekorrespondentide tekstid (1941–2000) eesti murdearhiivis

ES MT = Emakeele Seltsi murdetekstide kogu (1923–1991) eesti murdearhiivis

ESA = Emakeele Seltsi aastaraamat, Tallinn–Tartu

EST = Emakeele Seltsi toimetised, Tallinn

EÕS = Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat, Tartu, 1925–1937

EV = Eesti vanasõnad, Tallinn 1980–1983

FU = Fenno-ugristica, Tartu

FUF = Finnisch-ugrische Forschungen, Helsinki

Km = Kodumurre, Tallinn

KK = Keel ja Kirjandus, Tallinn

KKI = Keele ja Kirjanduse Instituut

KKIU = Keele ja Kirjanduse Instituudi uurimused, Tallinn

KM = ENSV TA F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseum
KM KO = kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond
KM RO = kirjandusmuuseumi rahvaluule osakond
LSFU = Lexica Societatis Fenno-Ugricae, Helsinki
LU = Linguistica Uralica, Tallinn
RAKA = ENSV Riiklik Ajaloo Keskariiv (praegu Eesti Ajalooarhiiv)
SKES = Suomen kielen etymologinen sanakirja, Helsinki, 1955–1981
SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SKST = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia, Helsinki
SMS = Suomen murteiden sanakirja, Helsinki
SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja, Helsinki, 1992–2000
SUS = Suomalais-ugrilainen Seura
SUSA = Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja, Helsinki
SUST = Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, Helsinki
СФУ = Советское финно-угроведение, Таллинн
TA = Eesti Teaduste Akadeemia
TLÜ = Tallinna Ülikool
TPÜ = Tallinna Pedagoogikaülikool
TRÜ = Tartu Riiklik Ülikool
TÜ = Tartu Ülikool
UAJb = Ural-altaische Jahrbücher, Wiesbaden
Ujb = Ungarische Jahrbücher, Berlin–Leipzig
VhGEG = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, Dorpat (Tartu)
VI = Võru Instituut
Vir = Virittäjä, Helsinki
VÕS = E. Muuk, Väike õigekeelsus-sõnaraamat
Wied = F. J. Wiedemann, Ehstnisch-deutsches Wörterbuch
VVS = Ü. Viks, Väike vormisõnastik, Tallinn
ÕES = Õpetatud Eesti Selts
ÕEST = Õpetatud Eesti Seltsi toimetused, Dorpat (Tartu)
ÕS 1999 = Eesti keele sõnaraamat ÕS 1999
ÕS 2006 = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006

b) Keeled, murdered, murrakud

Amb = Ambla	e = eesti keel
Ann = Anna	eL = Lõuna-Eesti murdered
asks = alamsaksa keel	Emm = Emmaste
Aud = Audru	eP = Põhja-Eesti murdered
bsks = baltisaksa keel	er (mdE) = ersa (~ ersamordva)
bulg = bulgaaria keel	keel

eR = eesti rannikumurre
 (~ kirderannikumurre)
eRI = eesti rannikumurde idaosa
 (~ kirderannikumurde idaosa)
germ = germaani keeled
h = handi keel
Hag = Hageri
Han = Hanila
Har = Hargla
Hel = Helme
Hi = Hiiumaa
hisp = hispaania keel
HJn = Harju-Jaani
Hlj = Haljala
Hls = Halliste
HMd = Harju-Madise
holl = hollandi keel
Hää = Häädemeeste
I (ePI) = idamurre
i-e = indoeuroopa keeled
Iis = Iisaku
ingl = inglise keel
is = isuri keel
isAL = isuri keele Alam-Lauga murre
isH = isuri keele Hevaha murre
isO = isuri keele Oredeži murre
isS = isuri keele Soikola murre
it = itaalia keel
Jaa = Jaani
JJn = Järva-Jaani
JMd = Järva-Madise
Juu = Juuru
Jõe = Jõelähtme
Jõh = Jõhvi
Jäm = Jämaja
Jür = Jüri
k = komi keel
K (ePK) = eesti keskmurre
Kaa = Kaarma
Kad = Kadrina
Kam = Kambja

kam = kamassi keel
Kan = Kanepi
kasks = keskalamsaksa keel
Kei = Keila
Khk = Kihelkonna
Khnu = Kihnu
kholl = keskhollandi keel
Kir = Kirbla
KJn = Kolga-Jaani
Kod = Kodavere
Koe = Koeru
Kos = Kose
kr = kreeka keel
Kra = Kraasna
Krj = Karja
krj = karjala keel
krjA = Aunuse murre
krjK = Tveri murre ~ murrakud
krjL = lõunamurre (lõunakarjala m)
krjLü = lüüdi murre
krjP = põhjamurre (põhjakarjala m)
Krk = Karksi
Krl = Karula
Kse = Karuse
Ksi = Kursi
Kul = Kullamaa
Kuu = Kuusalu
Kõp = Kõpu
Käi = Käina
Kär = Kärla
küsks = keskülemsaksa keel
L (ePL) = eesti läänemurre
lad = ladina keel
Lai = Laiuse
ld = leedu keel
Lei = Leivu
Lih = Lihula
lms = läänemeresoome keeled
LNg = Lääne-Nigula
lp = lapi keel
lpN = Norra murre (norralapi m)

It = läti keel	Rak = Rakvere
Lut = Lutsi	Ran = Rannu
Iv = liivi keel	Rap = Rapla
Lüg = Lüganuse	Rei = Reigi
M (eLM) = Mulgi murre	Rid = Ridala
Mar = Martna	Ris = Risti
md = mordva keeled	rts = rootsi keel
mdE vt er	Ruh = Ruhnu
mdM vt mo	Rõn = Rõngu
Mih = Mikhkli	Rõu = Rõuge
MMg = Maarja-Magdaleena	Räp = Räpina
mns = mansi keel	S (ePS) = saarte murre
mo (mdM) = mokša (~ mokšamordva keel)	Sa = Saaremaa
mr = mari keel	Saa = Saarde
Muh = Muhu	sam = samojeedi keeled
Mus = Mustjala	San = Sangaste
Mär = Märjamaa	Se = Setumaa
Nai = Naissaare	Sim = Simuna
Nis = Nissi	SJn = Suure-Jaani
Noa = Noarootsi	skr = sanskriti keel
Nõo = Nõo	sks = saksa keel
Ote = Otepää	sm = soome keel
ou = obiugri keeled	s-u = soome-ugri keeled
Pai = Paide	T (eLT) = Tartu murre
Pal = Palamuse	Tln = Tallinn
Pee = Peetri	TMr = Tartu-Maarja
Pha = Püha	Tor = Tori
Phl = Pühalepa	Trm = Torma
Pil = Pilistvere	Trt = Tartu
PJg = Pärnu-Jaagupi	Trv = Tarvastu
Plt = Põltsamaa	Tõs = Tõstamaa
Plv = Põlva	Tür = Türi
pm = Permi keeled	udm = udmurdi keel
pr = prantsuse keel	ug = ugri keeled
prov = provanssaal	ukr = ukraina keel
Pst = Paistu	ung = ungari keel
Puh = Puhja	Urv = Urvaste
Pä = Pärnumaa	uu = Uurali keeled
Pär = Pärnu	V (eL) = Võru murre
Pöi = Pöide	Vai = Vaivara
	Var = Varbla

Vas = Vastseliina
vdj = vadja keel
Vi = Virumaa
VId = Võru murde idaosa
Vig = Vigala
Vil = Viljandi
VJg = Viru-Jaagupi
vlg = Volga keeled
vlgyn = valgevene keel
Vll = Valjala
VMr = Väike-Maarja

vn = vene keel
VNg = Viru-Nigula
Vor = Vormsi
vpr = vanaprantsuse keel
vprs = vanapreisi keel
vprov = vanaprovanssaal
vps = vepsa keel
Võn = Võnnu
Vän = Vändra
vüsk = vanaülemsaksa keel
Äks = Äksi

9 770206 373048